

New Europe College

Petre Țuțea Program

Yearbook 2006-2007

ANDREI CUȘCO
AURELIA FELEA
PETRU NEGURĂ
RALUCA PRELIPCEANU
ALIN TAT

New Europe College
Petre Tutea Program
Yearbook 2006-2007

Editor: Irina Vainovski-Mihai

**Volum publicat în cadrul unui proiect finanțat de Agenția pentru
Strategii Guvernamentale**

**Volume published within a project financed by the Romanian Agency
for Governmental Strategies**

Copyright – New Europe College

ISSN 1584-0298

**New Europe College
Str. Plantelor 21
023971 Bucharest
Romania**

**www.nec.ro; e-mail: nec@nec.ro
Tel. (+4) 021.307.99.10, Fax (+4) 021. 327.07.74**

New Europe College
Petre Țuțea Program
Yearbook 2006-2007

ANDREI CUȘCO
AURELIA FELEA
PETRU NEGURĂ
RALUCA PRELIPCEANU
ALIN TAT

CONTENTS

FUNDATIЯ NOUA EUROPĂ
COLEGIUL NOUA EUROPĂ

9

NEW EUROPE FOUNDATION
NEW EUROPE COLLEGE

19

ANDREI CUSCO

GEOGRAFIE, FRONTIERE ȘI LIMITELE SPAȚIALE ALE MODERNITĂȚII
PRIN PRISMA INTELECTUALILOR RUȘI ȘI ROMÂNI DE LA SFÂRȘITUL
SECOLULUI AL XIX-LEA ȘI ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XX-LEA

33

FRONTIERS, GEOGRAPHY, AND THE SPATIAL LIMITS OF MODERNITY
THROUGH THE LENS OF RUSSIAN AND ROMANIAN INTELLECTUALS
(LATE 19TH AND EARLY 20TH CENTURY)

79

AURELIA FELEA

FAȚĂ ÎN FAȚĂ: MEMORIALISTICĂ ȘI SURSE OFICIALE DESPRE
FOAMETEA DIN BASARABIA DIN ANII 1946-1947

125

FACE TO FACE: MEMOIRS AND OFFICIAL SOURCES ABOUT
THE FAMINE IN BESSARABIA IN THE YEARS 1946-1947

155

PETRU NEGURĂ

EDUCAȚIA CA VIOLENȚĂ. ÎNVĂȚĂMÂNTUL PRIMAR RURAL
DIN BASARABIA INTERBELICĂ:
DE LA PEDEAPSĂ CORPORALĂ LA VIOLENȚĂ SIMBOLICĂ

193

L'EDUCATION COMME VIOLENCE. L'ENSEIGNEMENT PRIMAIRE RURAL
EN BESSARABIE DE L'ENTRE-DEUX-GUERRES :
DE LA PUNITION CORPORELLE A LA VIOLENCE SYMBOLIQUE

229

RALUCA PRELIPCEANU

CIRCULAȚIA PROFESIONIȘTILOR ROMÂNI ÎNALT CALIFICAȚI ȘI
CONSECINȚELE EI PENTRU STATUL DE ORIGINE

– O APLICAȚIE LA CAZUL PROFESIONIȘTILOR ROMÂNI ÎNALT
CALIFICAȚI ÎN FRANȚA –

273

LA CIRCULATION DES PROFESSIONNELS ROUMAINS HAUTEMENT
QUALIFIES DANS L'ESPACE EUROPEEN ET SES CONSEQUENCES POUR
L'ETAT ROUMAIN – UNE APPLICATION AU CAS DES PROFESSIONNELS

ROUMAINS HAUTEMENT QUALIFIES EN FRANCE –

315

ALIN TAT

IDENTITATE ȘI ALTERITATE CONFESIONALĂ ÎN
REVISTA *PERSPECTIVE* (MÜNCHEN, 1978-2000)

367

IDENTITÉ ET ALTÉRITÉ CONFESIONNELLE DANS
LA REVUE *PERSPECTIVE* DE MUNICH (1978-2000)

395

Bursele „Petre Țuțea” (începând din 2006)

Programul este organizat cu sprijinul Ministerului Afacerilor Externe al României – Departamentul pentru Relațiile cu Românii de Pretutindeni (MAE-DRRP) și se adresează cercetătorilor de origine română stabiliți peste hotare, precum și cercetătorilor români din domeniul științelor umaniste și sociale, angajați în proiecte care se referă la patrimoniul cultural al românilor de peste hotare. Bursierii acestui program sunt inclusi în toate activitățile științifice ale NEC, iar la sfârșitul perioadei de bursă predau rezultatul cercetării lor sub forma unei lucrări, care urmează să fie publicată (bilingv) în anuarul Programului „Petre Țuțea”.

The Petre Țuțea Fellowships (since 2006)

In 2006 NEC was offered the opportunity of opening a fellowships program financed by the Ministry of Foreign Affairs of Romania through its Department for Relations with the Romanians Living Abroad. Fellowships are granted to researchers of Romanian descent based abroad, as well as to Romanian researchers, to work on projects that address the cultural heritage of the Romanian diaspora. Fellows in this program are fully integrated in the College's community. At the end of the year they submit papers representing the results of their research, to be published in the bilingual series of the *Petre Țuțea* Program publications.

FUNDATIA NOUA EUROPĂ

NEW EUROPE COLLEGE / COLEGIUL NOUA EUROPĂ

Institut de Studii Avansate

New Europe College / Colegiul Noua Europă (NEC), primul institut independent de studii avansate în domeniul disciplinelor umaniste și sociale din România post-decembristă, a fost înființat în 1994 de profesorul Andrei Pleșu (filosof, istoric și critic de artă, scriitor, ministru al culturii între 1990-1991, ministru de externe între 1997-1999), în cadrul Fundației Noua Europă - persoană juridică de drept privat, înființată în 1994.

Punctul de plecare a fost *New Europe Prize for Higher Education and Research*, acordat profesorului Pleșu în 1993 de șase institute prestigioase de studii avansate: Center for Advanced Study in the Behavioral Sciences, Stanford, Institute for Advanced Study, Princeton, National Humanities Center, Research Triangle Park, North Carolina, Netherlands Institute for Advanced Study in the Humanities and Social Sciences (NIAS), Wassenaar, Swedish Collegium for Advanced Study in the Social Sciences (SCASSS), Uppsala și Wissenschaftskolleg zu Berlin.

În cei cincisprezece ani de existență ai Colegiului, numărul burselor acordate se ridică la peste 500. Prestigiul internațional al Colegiului a fost confirmat prin primirea în 1998 a *Premiului Hannah Arendt*, instituit pentru a încuraja eforturi exemplare în domeniul învățământului superior și al cercetării. Ministerul Educației, Cercetării și Inovării a acordat Fundației Noua Europă recunoașterea oficială ca structură instituțională dedicată studiilor postdoctorale în științele umaniste și sociale, la nivel de studii avansate.

Axat preponderent pe cercetare, la nivelul „studiilor avansate”, NEC își propune să ofere tinerilor cercetători și universitari din domeniul disciplinelor umaniste, sociale și economice din România și cercetătorilor străini invitați ca bursieri condiții de lucru comparabile cu cele din instituții occidentale similare, asigurând, de asemenea, un context instituțional apt să încurajeze dezbaterea inter- și trans-disciplinară. Programele și activitățile organizate de NEC se orientează către sincronizarea cercetării și vieții universitare din România și din regiune cu cea a mediilor academice internaționale, un element important constituindu-l intensificarea contactelor specialiștilor români și sud-est europeni cu colegii lor din întreaga lume și promovarea abordărilor științifice de valoare existente la nivel local și regional. Dat fiind profilului său, NEC participă încă de la începutul existenței sale într-un mod semnificativ, prin programele și activitățile desfășurate sub egida sa, la dezvoltarea învățământului superior din România.

Programe organizate și coordonate de NEC în prezent:

- **Bursele NEC (1994 - prezent)**

Colegiul Noua Europă oferă anual, pe baza unui concurs public, un număr de până la zece burse pentru tineri cercetători români din domeniile științelor umaniste, sociale și economice. Bursierii sunt selectați de un juriu format din specialiști români și străini și beneficiază de o bursă care se acordă pe durata unui an universitar (octombrie - iulie). Cei selectați își prezintă proiectele de cercetare în cadrul unor colocvii săptămânale („colocviile de miercuri”). În timpul anului academic, fiecare bursier are posibilitatea de a petrece o lună într-un centru universitar din străinătate. La sfârșitul anului universitar bursierii prezintă o lucrare, ce constituie rezultatul cercetării efectuate în cadrul Colegiului. Lucrările sunt publicate în anuarele NEC.

- **Bursele „Ștefan Odobleja” (din octombrie 2008)**

Colegiul Noua Europă oferă în cadrul programului de burse NEC un număr de opt burse de cercetare finanțate de Consiliul Național al Cercetării Științifice din Învățământul Superior. Regimul acestor burse este identic cu cel al burselor NEC.

- **Bursele „Petre Țuțea” (începând din 2006)**

Programul este organizat cu sprijinul Ministerului Afacerilor Externe al României – Departamentul pentru Relațiile cu Românii de Pretutindeni (MAE-DRRP) și se adresează cercetătorilor de origine română stabiliți peste hotare, precum și cercetătorilor români din domeniul științelor umaniste și sociale, angajați în proiecte care se referă la patrimoniul cultural al românilor de peste hotare. Bursierii acestui program sunt incluși în toate activitățile științifice ale NEC, iar la sfârșitul perioadei de bursă predau rezultatul cercetării lor sub forma unei lucrări, care urmează să fie publicată (bilingv) în anuarul Programului „Petre Țuțea”.

- **Bursele Europa (2006 - 2010)**

Continuând pe un alt palier țelurile *Programului Regional*, încheiat în 2006, acest program, finanțat de Fundația Volkswagen, se desfășoară sub titulatura generală *Traditii ale Noii Europe. O preistorie a integrării europene în Europa de Sud-Est*, propunându-și să investigheze indicii mai timpurii ale integrării europene în această regiune de-a lungul secolelor și să ofere astfel Europei comunitare vestigii ale trecutului său mai puțin cunoscut.

Bursierii angajați în program – provenind din străinătate și din România – lucrează la proiecte menite să identifice stratul componentelor latente ale europenizării în această zonă, arătând ce este incipient european, ce anticipatează europenitatea în configurația istorică și tipologică a Europei de Sud-est.

- **Programul GE-NEC III (începând cu octombrie 2009)**

Succedând programelor sprijinate în trecut de Fundația Getty în cadrul NEC, acest program va găzdui bursieri angajați în cercetarea și reevaluarea artei românești în intervalul 1945 – 2000. Ca și programele anterioare organizate cu sprijinul Fundației Getty, programul va include un număr de profesori invitați, a căror prezență este menită să asigure cercetării o dimensiune comparativă și să-i confere o mai mare soliditate metodologică.

- **Programul Black Sea Link (începând cu martie 2010)**

Acest program, sprijinit de VolkswagenStiftung, vizează tineri cercetători Moldova, Ucraina, Georgia, Armenia Adzerbaijan, ca și din alte țări din zona Mării Negre, as well as from other countries within the Black Sea region, invitați ca bursieri pentru unul sau două semestre la New Europe College, pentru a lucra la proiecte de cercetare pe teme liber alese, în domenii ale științelor umaniste și sociale. Colegiul va organiza, de asemenea, în cadrul acestui program, simpozioane și conferințe pe teme legate de istoria, prezentul și perspectivele regiunii Mării Negre.

Programe organizate de la înființare:

- **Programul RELINK (1996 - 2002)**

Programul RELINK s-a adresat tinerilor cercetători români din domeniile științelor umaniste, sociale și economice care au beneficiat de burse/stagii de studiu în străinătate și s-au reîntors apoi în România, ocupând posturi în universități sau în institute de cercetare. Urmărind îmbunătățirea condițiilor de cercetare și revigorarea vieții academice din România, programul RELINK a oferit în total 35 de burse (pe baza unui proces de selecție similar celui pentru bursele NEC), durată acestora fiind de trei ani. Fiecare bursier a beneficiat de un stipendiu lunar, de posibilitatea realizării unei călătorii de cercetare de o lună pe an la un centru universitar din străinătate, pentru a-și menține și lărgi contactele cu specialiști străini, de folosirea unui laptop și de fonduri pentru achiziționarea de literatură de specialitate. Concepția inițială ca un program axat pe sprijinirea cercetării individuale, Programul RELINK a evoluat în timp, incluzând activități orientate către învățământul superior și reforma curriculară.

- **Programul NEC-LINK (2003 - 2009)**

Pornind de la experiența programelor RELINK și NEC privind colaborarea cu mediul academic românesc, NEC a inițiat în anul 2003, cu sprijinul HESP, un nou program, care își propune să contribuie în mod direct la dezvoltarea învățământului superior, prin conlucrarea cu principalele universități românești. Echipe formate din două cadre didactice provenind din centre universitare diferite din România,

asistate de un doctorand, prezintă pe durata unui semestru cursuri în beneficiul uneia din facultățile implicate în program sau al amândurora; cursurile trebuie să fie inovative și să vină în întâmpinarea necesităților specifice ale universităților găzdui. Membrii echipei NEC-LINK primesc burse lunare, fonduri substanțiale pentru achiziționarea de literatură de specialitate relevantă pentru curs, și sprijin financiar pentru invitarea unor personalități în domeniu din străinătate și pentru organizarea de evenimente științifice.

- ***Programul GE-NEC I (2000 - 2004) și GE-NEC II (2004 - 2007)***

Colegiul Noua Europă a organizat și coordonat un program finanțat de Getty Foundation, care și-a propus să contribuie la dezvoltarea învățământului și cercetării în domeniul culturii vizuale din România. În acest scop au fost invitați specialiști străini de renume internațional, care au susținut prelegeri și seminarii în cadrul NEC în beneficiul studenților, masteranzilor, doctoranzilor și al tinerilor specialiști din disciplinele vizate. Programul a inclus un număr de burse acordate anual unor cercetători și universitari români pe durata unui an universitar. Bursierii, selectați de Consiliul Științific al Colegiului, au fost integrați în viața NEC, au primit un stipendiu lunar și au avut posibilitatea de a efectua o călătorie de studii de o lună în străinătate. La sfârșitul anului universitar bursierii au prezentat lucrări care au fost publicate în anuarele GE-NEC.

- ***Bursele Regionale (2001 - 2006)***

Prin acest program NEC și-a extins raza de acțiune, incluzând cercetători și universitari din Europa de Sud-est (Albania, Bosnia-Herțegovina, Bulgaria, Croația, Grecia, Fosta Republieă Iugoslavă Macedonia, Republica Moldova, Muntenegru, Serbia, Slovenia și Turcia). NEC și-a propus prin acest program să introducă în circuitul academic internațional universitari și cercetători provenind dintr-o zonă ale cărei resurse științifice sunt încă insuficient valorificate, contribuind astfel la stimularea și consolidarea dialogului intelectual între țările SEE. Condițiile acestor burse au fost similare cu cele ale celoralte programe (inclusiv publicarea lucrărilor care au rezultat din activitatea de cercetare desfășurată în timpul bursei acordate de NEC).

- **Bursele Robert Bosch (2007 - 2009)**

Programul de burse finanțat de Fundația Robert Bosch își propune să susțină tineri cercetători și universitari din domeniile științelor umaniste și sociale din zona de vest a Balcanilor, oferindu-le posibilitatea de a-și desfășura activitatea de cercetare la București, în cadrul Colegiului Noua Europă. Bursierii primesc un stipendiu lunar și au ocazia să petreacă o lună de studiu într-un centru universitar din Germania.

- **Bursele Britannia-NEC (2004 - 2007)**

Impactul programelor administrate de NEC de la înființarea sa în 1994 s-a dovedit destul de convingător pentru ca o persoană privată străină, care a fost activă un număr de ani în România, să inițieze și să finanțeze în cea mai mare parte o bursă pe an, aceasta fiind similară ca format cu bursele NEC. Rezultatele cercetării bursierilor acestui program au fost incluse în anuarele NEC.

Fundația Noua Europă oferă, de asemenea, un amplu **program de conferințe**, susținute de personalități științifice din străinătate și din România, care se adresează unui public larg, interesat de teme ce țin de științele umaniste, sociale și economice și organizează periodic **evenimente științifice** de anvergură (seminarrii, simpozioane, colocvii etc.) la nivel internațional și național.

O altă componentă importantă o constituie **biblioteca NEC**, a cărei colecție, formată din lucrări de referință și din titluri de prim ordin din sfera științelor umaniste și sociale - la care se adaugă câteva mii de volume și manuscrise provenind din donații particulare -, este destinată întâi de toate bursierilor, dar este deschisă și publicului din sfera universitară și a cercetării.

În ultimii ani, Fundația Noua Europă și-a diversificat activitățile prin administrarea sau participarea la următoarelor proiecte de anvergură:

- ***Institutul Ludwig Boltzmann pentru studiul problematicii religioase a integrării europene (2001 - 2005)***

În perioada 2001-2005 a funcționat în cadrul Fundației Noua Europă un institut dedicat studiului fenomenului religios în zona balcanică, cercetat din perspectiva integrării în Uniunea Europeană. Acest institut și-a desfășurat activitatea grație sprijinului acordat de Ludwig Boltzmann Gesellschaft din Austria. Constituit ca un mic centru de cercetare, Institutul și-a propus să mijlocească dialogul dintre culturile religioase din regiune (creștinism, islamism, iudaism), contribuind astfel la depășirea antagonismelor și la promovarea colaborării științifice între cercetătorii din regiune, dar și din afara ei, într-un climat de cordialitate. Institutul a susținut proiecte de cercetare și a editat publicații de specialitate, a organizat evenimente științifice la nivel național și internațional și a pus bazele unei biblioteci care să permită o abordare la zi a problematicii colaborării inter-religioase în vederea realizării proiectului unei Europe unite.

- ***Proiectul traducerii Septuagintei (din 2002 - prezent)***

Această întreprindere de amploare își propune realizarea unei traduceri științifice a Septuagintei. La acest proiect participă un grup de filologi și teologi români de certă valoare, în majoritatea lor tineri. Sprijinul finanțier este asigurat de către „Fundăția Anonimul”. Lucrarea este publicată de editura „Polirom” din Iași. Până în prezent au apărut cinci din cele nouă volume planificate, proiectul urmând să fie încheiat în 2009.

- ***Rețea de Excelență Germania – Europa de Sud-est (2005 - 2008)***

Acest program, finanțat de Fundația Hertie din Germania, și-a propus dezvoltarea unei cât mai largi colaborări între specialiști și universitari, precum și între instituții de învățământ superior și de cercetare din Germania și din Europa de Sud-est, în vederea dezvoltării unei rețele comune de activitate științifică; el a vizat preponderent problematica integrării europene, a actului de guvernare transnațional și a cetățeniei. Programul s-a desfășurat timp de trei ani la Colegiul Noua Europă, constând din invitarea unor personalități științifice de prim rang, dar

și a unor tineri specialiști promițători din Germania pentru a ține conferințe la Colegiu și în cele mai importante centre universitare din România, precum și din organizarea de evenimente științifice internaționale.

- **Proiectul „ethnoArc” – O rețea europeană de arhive etnomuzicologice (2006 - 2008)**

Proiect european inclus în Programul Cadru 6 (FP6)

Scopul proiectului ethnoArc (care a debutat inițial în 2005 purtând titlul „De la cilindrul de ceară la stocarea digitală”, fiind finanțat în acea fază de Fundația Muzicală Ernst von Siemens și de Ministerul Federal pentru Educație și Cercetare al Germaniei) a fost să contribuie la prezervarea și asigurarea accesului la unele dintre cele mai prestigioase arhive etnomuzicologice ale Europei (București, Budapesta, Berlin și Geneva), prin constituirea unui portal digital care să reunească o multitudine de colecții de specialitate disparate și să asigure astfel condițiile pentru realizarea unor viitoare proiecte de cercetare și culturale moderne în domeniile etnomuzicologiei, antropologiei și altor discipline conexe. Proiectul, care s-a extins pe durata a doi ani, și-a propus, de asemenea, să scoată în evidență existența unei memorii și unei identități europene comune, pe care s-a străduit să o readucă în conștiința actuală.

În proiect a fost implicată o rețea instituțională internațională constând din patru arhive de documente sonore, două instituții de studii interdisciplinare și un producător de tehnologie:

Institutul de Etnografie și Folclor „Constantin Brăiloiu”, București, Arhivele Internaționale de Muzică Populară, Geneva, Muzeul Etnologic Berlin – Departamentul pentru Etnomuzicologie / Phonogrammarchiv, Berlin, Institutul pentru Muzicologie al Academiei de Științe Ungare, Budapesta, Wissenschaftskolleg zu Berlin (coordonator), Berlin, Colegiul Nouă European, București, Institutul FOKUS Fraunhofer pentru Sisteme Deschise de Comunicație, Berlin.

Finanțare actuală (2008 - 2009)

Secretariatul Federal pentru Educație și Cercetare, Elveția
Ministerul Federal pentru Educație și Cercetare, Germania
Ministerul Federal pentru Educație, Știință și Cultură, Austria
Ministerul Afacerilor Externe, Franța – Ambasada Franței în România
Ministerul Educației, Cercetării și Inovării, Consiliul Național al Cercetării Științifice din Învățămîntul Superior,
Unitatea Executivă pentru Finanțarea Învățămîntului Superior și a Cercetării Științifice Universitare, România
Ministerul Afacerilor Externe - Departamentul pentru Relațiile cu Românii de Pretutindeni (MAE-DRRP)
Statul român – finanțare indirectă prin scutirea de impozite pe burse
Zuger Kulturstiftung Landis & Gyr, Zug, Elveția
Stifterverband für die Deutsche Wissenschaft (DaimlerChrysler-Fonds, Marga und Kurt Möllgaard-Stiftung, Sal. Oppenheim-Stiftung și o firmă membră a fundației), Germania
VolkswagenStiftung, Germania
Open Society Institute (prin Higher Education Support Program), Ungaria
Fundată Anonimul, București, România

Sponsori

La Strada COM SRL
Microsoft
Vodafone România S.A.

Fondator al Fundației Noua Europă și Rector al Colegiului Noua Europă
Prof. dr. Andrei PLEŞU

Marina HASNAŞ, Director executiv
Prof. dr. Anca OROVEANU, Director științific

Consiliul de Administrație

Dr. Cezar BÍRZEA, Director, Institutul pentru Științele Educației, București;
Profesor, Școala Națională de Studii Politice și Administrative, București, România
Heinz HERTACH, Director, Fundația „Centrul științific și cultural NEC București-Zug”, Elveția

- Mauro MORUZZI, Director, Secretariatul de Stat pentru Educație și Cercetare, Berna, Elveția
- Dr. Joachim NETTELBECK, Director executiv, Wissenschaftskolleg zu Berlin, Germania
- Dr. Cristian POPA, Viceguvernator, Banca Națională a României, București
- Dr. Erika ROST, Consilier Ministerial, Departamentul pentru Europa de Sud-est, Ministerul Federal pentru Educație și Cercetare, Bonn, Germania
- Dr. Heinz-Rudi SPIEGEL, Director de Program, Stifterverband für die Deutsche Wissenschaft și German Foundation Center (Deutsches Stiftungszentrum), Essen, Germania
- Dr. Anneliese STOKLASKA, Consilier Ministerial, Secretariatul de Stat pentru Educație și Cercetare, Viena, Austria
- Hanna WIDRIG, Director, Zuger Kulturstiftung Landis & Gyr, Zug, Elveția

Consiliul Științific

- Dr. Horst BREDEKAMP, Profesor de istoria artei, Humboldt-Universität, Berlin, Germania
- Dr. Hinnerk BRUHNS, Director de studii, Centre national pour la recherche scientifique, Paris; Director executiv adjunct, Fondation „Maison des Sciences de l'Homme”, Paris, Franța
- Dr. Yehuda ELKANA, Professor (emer.) de istorie și filozofie a științei, Ierusalim, Israel
- Dr. Luca GIULIANI, Profesor de arheologie clasică, Humboldt Universität Berlin, Rector, Wissenschaftskolleg zu Berlin, Germania
- Dr. Dieter GRIMM, Rector, Wissenschaftskolleg zu Berlin; Profesor, Facultatea de Drept, Humboldt Universität Berlin, Germania
- Dr. David GUGERLI, Profesor de istoria tehnicii, Eidgenössische Technische Hochschule (ETH), Zürich, Switzerland
- Dr. Vintilă MIHĂILESCU, Profesor, Școala Națională de Studii Politice și Administrative, București; Director, Muzeul Țăranului Român, București, România
- Dr. Ioan PÂNZARU, Profesor, Facultatea de Limbi și Literaturi Străine și Rector al Universității din București, România
- Dr. Zoe PETRE, Profesor și Șef de catedră, Catedra de Istorie Antică și Arheologie, Universitatea din București; Director, Institutul pentru Cooperare Regională și Prevenire a Conflictelor (INCOR), București, România
- Dr. Istvan RÉV, Director, Open Society Archives, Budapesta, Ungaria

NEW EUROPE FOUNDATION

NEW EUROPE COLLEGE

Institute for Advanced Study

New Europe College (NEC) is an independent Romanian institute for advanced study in the humanities and social sciences founded in 1994 by Professor Andrei Pleșu (philosopher, art historian, writer, Romanian Minister of Culture, 1990–1991, Romanian Minister of Foreign Affairs, 1997–1999) within the framework of the *New Europe Foundation*, established in 1994 as a private foundation subject to Romanian law.

Its impetus was the *New Europe Prize for Higher Education and Research*, awarded in 1993 to Professor Pleșu by a group of six institutes for advanced study (the Center for Advanced Study in the Behavioral Sciences, Stanford, the Institute for Advanced Study, Princeton, the National Humanities Center, Research Triangle Park, the Netherlands Institute for Advanced Study in Humanities and Social Sciences, Wassenaar, the Swedish Collegium for Advanced Study in the Social Sciences, Uppsala, and the Wissenschaftskolleg zu Berlin).

Since 1994, the NEC community of fellows and *alumni* has enlarged to over 500 members. In 1998 the New Europe College was awarded the prestigious *Hannah Arendt Prize* for its achievements in setting new standards in research and higher education. New Europe College is officially recognized by the Romanian Ministry of Education, Research and Innovation as an institutional structure for postgraduate studies in the humanities and social sciences, at the level of advanced studies.

Focused primarily on research at an advanced level, NEC strives to create an institutional framework with strong international links that offers to the young scholars and academics in the fields of humanities and social sciences from Romania, and to the foreign scholars invited as fellows,

working conditions similar to those in the West, and provides a stimulating environment for transdisciplinary dialogue and critical debates. The academic programs NEC coordinates and the events it organizes aim at promoting contacts between Romanian scholars and their peers worldwide, at cultivating the receptivity of academics and researchers in Romania for fields and methods as yet not firmly established here, thus contributing to the development of a core of gifted young academics and scholars, expected to play a significant role in the renewal of research and higher education in Romania.

Academic programs currently organized and coordinated by NEC:

- ***NEC Fellowships (since 1994)***

Each year, up to ten NEC Fellowships for outstanding young Romanian scholars in the humanities and social sciences are publicly announced. The Fellows are chosen by the NEC international Academic Advisory Board for the duration of one academic year (October through July). They gather for weekly seminars to discuss the progress of their research, and participate in all the scientific events organized by NEC. The Fellows receive a monthly stipend for the duration of nine months, and are given the opportunity of a one-month research trip abroad, at a university or research institute of their choice. At the end of the academic year, the Fellows submit papers representing the results of their research, which are published in the New Europe College Yearbooks. Starting with this academic year, this program also includes a number of international fellowships.

- ***Stefan Odobleja Fellowships (since October 2008)***

The fellowships given in this program are supported by the National Council of Scientific Research in Higher Education, and are meant to complement and enlarge the core fellowship program. The definition of these fellowships is identical with those in the NEC Program, in which the Odobleja Fellows are integrated.

- ***The Petre Tutea Fellowships (since 2006)***

In 2006 NEC was offered the opportunity of opening a fellowships program financed by the Ministry of Foreign Affairs of Romania through its Department for Relations with the Romanians Living Abroad. Fellowships are granted to researchers of Romanian descent based abroad, as well as to Romanian researchers, to work on projects that address the cultural heritage of the Romanian *diaspora*. Fellows in this program are fully integrated in the College's community. At the end of the year they submit papers representing the results of their research, to be published in the bilingual series of the *Petre Tutea* Program publications.

- ***Europa Fellowships (2006 - 2010)***

This fellowship program, financed by the VolkswagenStiftung, proposed to respond, at a different level, to some of the concerns that had inspired our *Regional Program*. Under the general title *Traditions of the New Europe. A Prehistory of European Integration in South-Eastern Europe*, Fellows worked on case studies that attempted to recapture the earlier history of the European integration, as it has been taking shape over the centuries in South-Eastern Europe, thus offering the communitarian Europe some valuable vestiges of its less known past.

- ***The GE-NEC III Fellowships Program (starting October 2009)***

A new program supported by the Getty Foundation is due to start this academic year. It proposes a research on, and a reassessment of Romanian art during the interval 1945 – 2000, that is, since the onset of the Communist regime in Romania up to recent times, through contributions coming from young scholars attached to the New Europe College as Fellows. As in the previous programs supported by the Getty Foundation at the NEC, this program will also include a number of invited guest lecturers, whose presence is meant to ensure a comparative dimension of the program, and to strengthen the methodological underpinnings of the research conducted by the Fellows.

- ***The Black Sea Link (starting in March 2010)***

This Fellowship Program, sponsored by the VolkswagenStiftung, invites young researchers from Moldova, Ukraine, Georgia, Armenia and Azerbaijan, as well as from other countries within the Black Sea region, for a stay of one or two terms at the New Europe College, during which they will have the opportunity to work on projects of their choice. The program welcomes a wide variety of disciplines in the fields of humanities and social sciences. Besides hosting a number of Fellows, the College will organize within this program workshops and symposia on topics relevant to the history, present, and prospects of this region.

Other programs organized since the founding of New Europe College:

- ***RELINK Fellowships (1996 - 2002)***

The RELINK Program targeted highly qualified young Romanian scholars returning from studies or research stays abroad. Ten RELINK Fellows were selected each year through an open competition; in order to facilitate their reintegration in the local scholarly milieu and to improve their working conditions, a support lasting three years was offered, consisting of: funds for acquiring scholarly literature, an annual allowance enabling the recipients to make a one-month research trip to a foreign institute of their choice in order to sustain existing scholarly contacts and forge new ones, and the use of a laptop computer and printer. Besides their individual research projects, the RELINK fellows of the last series were also required to organize outreach actives involving their universities, for which they received a monthly stipend. NEC published several volumes comprising individual or group research works of the RELINK Fellows.

- ***The NEC-LINK Program (2003 - 2009)***

Drawing on the experience of its NEC and RELINK Programs in connecting with the Romanian academic milieu, NEC initiated in 2003, with support from HESP, a program that aimed to contribute more consistently to the advancement of higher education in major

Romanian academic centers (Bucharest, Cluj–Napoca, Iași, Timișoara). Teams consisting of two academics from different universities in Romania, assisted by a PhD student, offered joint courses for the duration of one semester in a discipline within the fields of humanities and social sciences. The program supported innovative courses, conceived so as to meet the needs of the host universities. The grantees participating in the Program received monthly stipends, a substantial support for ordering literature relevant to their courses, as well as funding for inviting guest lecturers from abroad and for organizing local scientific events.

- ***The GE–NEC I and II Programs (2000 - 2004, and 2004 - 2007)***

New Europe College organized and coordinated two cycles in a program financially supported by the Getty Foundation. Its aim was to strengthen research and education in fields related to visual culture, by inviting leading specialists from all over the world to give lectures and hold seminars for the benefit of Romanian undergraduate and graduate students, young academics and researchers. This program also included 10-month fellowships for Romanian scholars, chosen through the same selection procedures as the NEC Fellows (see above). The GE–NEC Fellows were fully integrated in the life of the College, received a monthly stipend, and were given the opportunity of spending one month abroad on a research trip. At the end of the academic year the Fellows submitted papers representing the results of their research, to be published in the GE–NEC Yearbooks series.

- ***NEC Regional Fellowships (2001 - 2006)***

In 2001 New Europe College introduced a regional dimension to its programs (hitherto dedicated solely to Romanian scholars), by offering fellowships to academics and researchers from South–Eastern Europe (Albania, Bosnia and Herzegovina, Bulgaria, Croatia, Greece, The Former Yugoslav Republic of Macedonia, the Republic of Moldova, Montenegro, Serbia, Slovenia, and Turkey). This program aimed at integrating into the international academic network scholars from a region whose scientific resources are as yet insufficiently known, and to stimulate and strengthen the intellectual dialogue at a regional

level. Regional Fellows received a monthly stipend and were given the opportunity of a one-month research trip abroad. At the end of the grant period, the Fellows were expected to submit papers representing the results of their research, published in the NEC Regional Program Yearbooks series.

- ***Robert Bosch Fellowships (2007 - 2009)***

This fellowship program, funded by the Robert Bosch Foundation, supports young scholars and academics from Western Balkan countries, offering them the opportunity to spend a term at the New Europe College and devote to their research work. Fellows in this program receive a monthly stipend, and funds for a one-month study trip to a university/research center in Germany.

- ***The Britannia-NEC Fellowship (2004 - 2007)***

This fellowship (1 opening per academic year) was offered by a private anonymous donor from the U.K. It was in all respects identical to a NEC Fellowship. The contributions of Fellows in this program were included in the NEC Yearbooks.

New Europe College has been hosting over the years an ongoing series of lectures given by prominent foreign and Romanian scholars, for the benefit of academics, researchers and students, as well as a wider public. The College also organizes international and national events (seminars, workshops, colloquia, symposia, book launches, etc.).

An important component of NEC is its library, consisting of reference works, books and periodicals in the humanities, social and economic sciences. The library holds, in addition, several thousands of books and documents resulting from private donations. It is first and foremost destined to service the fellows, but it is also open to students, academics and researchers from Bucharest and from outside it.

Beside the above-described programs, New Europe Foundation and the College expanded their activities over the last years by administering, or by being involved in the following major projects:

- ***The Ludwig Boltzmann Institute for Religious Studies towards the EU Integration (2001–2005)***

Funding from the Austrian Ludwig Boltzmann Gesellschaft enabled us to select during this interval a number of associate researchers, whose work focused on the sensitive issue of religion related problems in the Balkans, approached from the viewpoint of the EU integration. Through its activities the institute fostered the dialogue between distinct religious cultures (Christianity, Islam, Judaism), and between different confessions within the same religion, attempting to investigate the sources of antagonisms and to work towards a common ground of tolerance and cooperation. The institute hosted international scholarly events, issued a number of publications, and enlarged its library with publications meant to facilitate informed and up-to-date approaches in this field.

- ***The Septuagint Translation Project (since 2002)***

This project aims at achieving a scientifically reliable translation of the Septuagint into Romanian by a group of very gifted, mostly young, Romanian scholars, attached to the NEC. The financial support is granted by the Romanian foundation *Anonimul*. Seven of the planned nine volumes have already been published by the Polirom Publishing House in Iași.

- ***The Excellency Network Germany – South-Eastern Europe Program (2005 - 2008)***

The aim of this program, financed by the Hertie Foundation, has been to establish and foster contacts between scholars and academics, as well as higher education entities from Germany and South-Eastern Europe, in view of developing a regional scholarly network; it focused preeminently on questions touching upon European integration, such as transnational governance and citizenship. The main activities of

the program consisted of hosting at the New Europe College scholars coming from Germany, invited to give lectures at the College and at universities throughout Romania, and organizing international scientific events with German participation.

- ***The ethnoArc Project–Linked European Archives for Ethnomusicological Research***

An European Research Project in the 6th Framework Programme: Information Society Technologies–Access to and Preservation of Cultural and Scientific Resources (2006-2008)

The goal of the ethnoArc project (which started in 2005 under the title *From Wax Cylinder to Digital Storage* with funding from the Ernst von Siemens Music Foundation and the Federal Ministry for Education and Research in Germany) was to contribute to the preservation, accessibility, connectedness and exploitation of some of the most prestigious ethno-musicological archives in Europe (Bucharest, Budapest, Berlin, and Geneva), by providing a linked archive for field collections from different sources, thus enabling access to cultural content for various application and research purposes. The project was run by an international network, which included: the “Constantin Brăiloiu” Institute for Ethnography and Folklore, Bucharest; Archives Internationales de Musique Populaire, Geneva; the Ethno-musicological Department of the Ethnologic Museum Berlin (Phonogramm Archiv), Berlin; the Institute of Musicology of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest; Wissenschaftskolleg zu Berlin (Coordinator), Berlin; New Europe College, Bucharest; FOKUS Fraunhofer Institute for Open Communication Systems, Berlin.

Present Financial Support (2008 - 2009)

The State Secretariat for Education and Research of Switzerland
The Federal Ministry for Education and Research of Germany
The Federal Ministry for Education, Science and Culture of Austria
Le Ministère Français des Affaires Etrangères – Ambassade de France en Roumanie
The Ministry of Education, Research and Innovation – the Executive Agency for Higher Education and Research Funding, Romania
The Ministry of Foreign Affairs – the Department for Romanians Established Abroad, Romania
The Romanian State (indirect financial support through tax exemption for fellowships)
Zuger Kulturstiftung Landis & Gyr, Zug, Switzerland
Stifterverband für die Deutsche Wissenschaft (DaimlerChrysler–Fonds, Marga und Kurt Möllgaard–Stiftung, Sal. Oppenheim–Stiftung, and a member firm), Essen, Germany
VolkswagenStiftung, Hanover, Germany
The Open Society Institute (through the Higher Education Support Program), Budapest, Hungary
The *Anonimul* Foundation, Bucharest, Romania

Sponsors

La Strada COM SRL, Bucharest, Romania
Microsoft
Vodafone Romania S.A.

***Founder and President of the New Europe Foundation,
Rector of the New Europe College***

Prof. Dr. Dr. h.c. mult. Andrei PLEŞU

Marina HASNAŞ, Executive Director
Dr. Anca OROVEANU, Academic Director

Administrative Board

Dr. Cezar BÎRZEA, Director, Institute of Education Sciences, Bucharest;
Professor, National School of Political Studies and Public Administration, Bucharest, Romania

- Heinz HERTACH, Director, Foundation "Scientific and Cultural Center NEC Bucharest - Zug", Switzerland
- Dr. Mauro MORUZZI, Head of the Bilateral Research Cooperation Unit, Swiss Federal Department of Home Affairs, State Secretariat for Education and Research, Berne, Switzerland
- Dr. Joachim NETTELBECK, Secretary, Wissenschaftskolleg zu Berlin, Germany
- Dr. Cristian POPA, Vice-Governor, National Bank of Romania, Bucharest
- Dr. Erika ROST, the Federal Ministry for Education and Research, Germany
- Dr. Heinz-Rudi SPIEGEL, Program Manager, Stifterverband für die Deutsche Wissenschaft and German Foundation Center (Deutsches Stiftungszentrum), Essen, Germany
- Dr. Anneliese STOKLASKA, Head of the Department for International Research Co-operations, Federal Ministry of Science and Research, Vienna, Austria
- Hanna WIDRIG, Director, Zuger Kulturstiftung Landis & Gyr, Zug, Switzerland

Academic Advisory Board

- Dr. Horst BREDEKAMP, Professor of Art History, Humboldt University, Berlin, Germany
- Dr. Hinnerk BRUHNS, Director of Research, Centre National de la Recherche Scientifique, Paris; Deputy Director of Fondation Maison des Sciences de l'Homme, Paris, France
- Dr. Yehuda ELKANA, Professor (emer.) of the History of Science and the Philosophy of Science and Ideas, Jerusalem, Israel
- Dr. Luca GIULIANI, Professor of classical archaeology, Humboldt University, Berlin; Rector of the Wissenschaftskolleg zu Berlin
- Dr. Dieter GRIMM, Professor of Law (emer.), Humboldt University, Berlin, Germany
- Dr. David GUGERLI, Professor of the History of Technology, Swiss Federal Institute of Technology (ETH), Zürich, Switzerland
- Dr. Vintilă MIHĂILESCU, Professor of Anthropology, National School of Political Studies and Public Administration, Bucharest; Director, Museum of the Romanian Peasant, Bucharest, Romania
- Dr. Ioan PÂNZARU, Professor, Department of French Language and Literature; Rector of the University of Bucharest, Romania
- Dr. Zoe PETRE, Professor and Chairperson, Department of Ancient History and Archaeology, University of Bucharest; Director of the Institute for Regional Cooperation and Conflict Prevention (INCOR), Bucharest, Romania
- Dr. István RÉV, Director of the Open Society Archives, Budapest, Hungary

ANDREI CUȘCO

Născut în 1982 la Chișinău, Republica Moldova

Doctorand, Departamentul de istorie, Central European University, Budapesta

Titlul: *Between Nation and Empire: Russian and Romanian Competing Visions
of Bessarabia*

A participat la conferințe și simpozioane internaționale în Republica Moldova,
România, Ungaria, Italia

Autor al mai multor articole și studii apărute în diverse publicații și volume
colective din România, Republica Moldova, Germania

ANDREI CUȘCO

Born in 1982, in Chisinau, Republic of Moldova

Ph.D. Candidate, Department of History, Central European University, Budapest
Dissertation: *Between Nation and Empire: Russian and Romanian Competing
Visions of Bessarabia*

Participation in international conferences and symposia held in the Republic of
Moldova, Romania, Hungary and Italy

Several articles and essays in journals and collective volumes published in
Romania, the Republic of Moldova and Germany

GEOGRAFIE, FRONTIERE ȘI LIMITELE SPAȚIALE ALE MODERNITĂȚII PRIN PRISMA INTELECTUALILOR RUȘI ȘI ROMÂNI DE LA SFÂRȘITUL SECOLULUI AL XIX-LEA ȘI ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XX-LEA

Trebuie să se țină minte sigur și întotdeauna că a-i contrapune pe slavi germanilor sau pe turanici arienilor nu poate oferi o soluție adevărată pentru problema [pe care o studiem]. Adevărata opozitie poate fi doar una singură: romano-germanicii – și toate celelalte popoare ale lumii, Europa și omenirea.

(Nikolai S. Trubetzkoi, *Europa și Omenirea*, 1920 [2003], p.105).

Meridianul istoriei se mută aşadar iarăşi spre răsărit, iar noi suntem tocmai în punctul critic, unde acest meridian va trece în curând... Români au ajuns din nou între Asia și Europa. [1914].

(Simion Mehedinți, Opere Complete, București, 1943, p. 98).

1. Introducere

În epoca noastră de investigații interdisciplinare și pretenții reciproc subversive (dar și cu efect de consolidare) enunțate de orice disciplină din domeniul științelor sociale și umane (sau, cel puțin, de cele care aspiră la relevanță universală) de a obține un acces privilegiat la această metodologie, multiplele și variatele interacțiuni dintre istorie și geografia politică au un rol deosebit. Nici o altă ramură a cunoașterii umane nu se poate lăuda cu o tradiție mai lungă sau mai fructuoasă de colaborare, conflicte ocasionale și profunde influențe reciproce. Aceste două obiecte ale cercetării savante, care s-au dezvoltat, în mare măsură, simultan și ale

căror intuiții au fost, în majoritatea cazurilor, benefice pentru practicienii ambelor domenii, răspund unei dorințe constante de a înțelege situaarea ființelor umane în timp și spațiu și de a conștientiza influența pe care a exercitat-o legătura cu mediul natural și social asupra nașterii și dezvoltării societății umane. În timp ce geografia, cel puțin începând din secolul al XIX-lea, tindea, în mod evident, către statutul de „știință naturală” și, într-adevăr, își baza aspirațiile de legitimitate științifică pe aplicarea metodelor cantitative și „obiective”, istoria a fost întotdeauna mult mai nesigură în privința validității sale ca „știință”. După un scurt moment „pozitivist”, dominat de pretinse observări riguroase și cvasiexperimentale ale trecutului, istoria s-a împăcat, se pare, cu un statut intermedian între științele sociale „dure” și disciplinele umane. Traекторia actuală a celor două domenii, deși se intersectează sporadic și tolerează existența continuă a unor spații intelectuale „intermediare” (ca, de exemplu, geografia politică sau geografia istorică), este orientată în esență spre o delimitare și instituționalizare mai accentuată a sferelor respective de interes științific. În această lucrare, voi încerca să examinez o mică porțiune din moștenirea intelectuală a unei epoci precedente, când cele două discipline, pe de o parte, se completau reciproc prin intermediul unor fructuoase și frecvente schimburi de idei și metode și, pe de altă parte, aveau scopul de a construi o „știință totală” despre experiența umană a spațiului. Deși era, până la urmă, un amestec complex, uneori surprinzător și deseori hazardat, compus din intuiții și fantezii politice, geografice și istorice, această tradiție, inaugurată de germanii Alexander von Humboldt și Carl Ritter, consolidată de compatriotul lor Friedrich Ratzel și dezvoltată (și deformată) în continuare de către discipolii lor, mai mult sau mai puțin conștienți, din toată Europa, și-a lăsat, fără îndoială, amprenta asupra gândirii despre dimensiunea spațială a existenței omenirii.

Scopul acestui proiect ar putea fi, în mod ideal, examinarea istoriei intelectuale complexe a curentului cunoscut în diferite contexte regionale și temporale sub numele de „antropogeografie”, „geopolitică” sau „geografie umană”. Totuși, o astfel de sarcină sau, mai mult, evaluarea relevanței și a impactului acestei tradiții intelectuale asupra dezbatelerilor ulterioare mi se pare, pe de o parte, prea ambicioasă în cazul dat, iar, pe de altă parte, destul de ingrată, având în vedere agendele politice controversate și judecările de valoare retrospective cu care este asociată noțiunea de „geopolitică”. Desigur, nu urmăresc să „reabilitez” sau să justific tradiția vechii școli geopolitice germane, a cărei legătura cu experimentele și doctrinele naziste, deși greu de negat, a fost serios

nuanțată și pusă în discuție de literatura recentă de specialitate. Una dintre cele mai interesante încercări în acest sens îi aparține lui Mark Bassin, un geograf transformat în istoric intelectual care a studiat atent evoluția complicată a dimensiunii „umane” a geografiei atât în contextul intelectual german, cât și în cel est-european. Punctul meu de pornire ar putea fi, mai curând, o afirmație a lui Bassin, și anume că „această disciplină [geografia] nu a fost nicăieri și niciodată separată de presiunile și preocupările mediului politic și economic în care funcționa”.¹ Proiectul meu se va axa în special pe două aspecte ale tradiției intelectuale rusești și românești de la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea. Aceste aspecte pot fi etichetate, în mod convențional, drept „determinism geografic” (*environmentalism*) și „problema frontierelor”. Deși mă voi referi în mod constant la contribuții ulterioare în acest domeniu într-un context european mai larg (de exemplu, la lucrările lui Karl Haushofer),² atenția mea va fi concentrată în special asupra discuțării conștiinței spațiale și a identificării limitelor respectivelor „locuri ale dezvoltării” în diversele scheme ale intelectualilor ruși și români (am împrumutat conceptul de „loc al dezvoltării” de la un reprezentant clasic al curentului „eurasiatic” din emigația rusă, Piotr Savițki). Un alt argument de bază al proiectului este că cei mai mulți reprezentanți ai acestei tradiții, în ambele cazuri, au folosit metafore spațiale și termeni geografici ca înlocuitori ai noțiunii de „modernitate.” Cu alte cuvinte, accentuând caracterul unic al mediului geografic sau demonstrând specificitatea poziției geografice ale respectivelor „spații”, ei, de fapt, încercau să argumenteze includerea (sau excluderea) țărilor lor în/din sfera lumii moderne. Metaforele geografice sugerau mai curând propria lor poziționare mentală în modernitate sau în afara acesteia, fiind vorba doar rareori de vreo preocupare altruistă pentru progresul științei. De asemenea, încerc să arăt că până și cei mai convinși critici ai modernității (spre exemplu, „eurasiatistii” ruși, care au construit o critică acerbă, detaliată și pe alocuri idiosincratică a „civilizației europene”) datorau foarte mult discursurilor și practicilor intelectuale tradiționale ale Occidentului. Fiind consecvenți și destul de radicali în domeniul proiectelor politice, doctrina lor reprezenta o sinteză specifică între idei originale datorate contextului apărut după Primul Război Mondial și împrumuturi conceptuale din operele predecesorilor lor ruși și europeni. Acești gânditori au transformat creativ concluziile și teoriile enunțate până la ei și le-au dat o turnură radicală care, însă, se baza pe aceleași premise fundamentale ale „determinismului geografic”.

2. Contextul european: geografie, națiune și imperiu

Specificul tematic al acestei lucrări presupune clarificarea evoluției *Zeitgeist*-ului european care a determinat (sau, cel puțin, a influențat) articularea temelor legate de mediul geografic și a dezbatelor despre frontiere în cele două cazuri discutate. În acest sens, ultimele decenii ale secolului al XIX-lea și primii ani ai secolului al XX-lea au avut un impact formativ atât asupra principalelor centre de gândire geografică și reflecție teoretică în domeniu (situate în Europa Occidentală și, mai ales, în Franța și Germania), cât și asupra tradițiilor periferice, reprezentate, în cazul nostru, de versiunile rusești și românești ale acestor curente dominante. Chiar dacă admitem caracterul derivat al „dezbatelor spațiale” din estul Europei, aceasta nu le lipsește de creativitate și de particularitățile inerente contextului local. Totuși, exemplele francez și german ar trebui invocate ca modele implicate care au structurat termenii construcției discursivee a spațiului și au consolidat legătura dintre pretențiile „scientizante” ale geografiei și politica dominației caracteristică naționalismului și imperialismului.

„Legătura dintre dezvoltarea rapidă a geografiei ca disciplină, mai ales după 1870, și climatul politic și intelectual al expansiunii imperiale agresive care s-a dezvoltat în Europa în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea”³ este, se pare, mai directă, dar și mai complexă decât se admitea în mod tradițional de către sociologia și istoria științei. Conexiunea era mai directă în sensul că apariția geografiei (și, mai târziu, a geopoliticii) a fost nu doar legată de problemele și interesele expansiunii coloniale europene, ci și constituită grație acestora. Geografi erau susținători înfocați ai strategiilor imperiale și membri ai diverselor grupări sau societăți „coloniale” atât din Franța, cât și din Germania. Din alt punct de vedere însă, relația dintre disciplina geografică și contextul imperial era mult mai ambiguă. Pe de o parte, „o lectură contextuală a apariției domeniului dat... nu înseamnă interpretarea textelor geografice și ale contextelor lor sociale, economice, culturale sau politice ca fiind părți ale unei relații cauzale”.⁴ Dinamica relației dintre putere și cunoaștere nu a funcționat cândva la un nivel pur instrumental. Ea a presupus un proces constant de negociere și constituire reciprocă care putea, uneori, produce combinații neașteptate. Pe de altă parte, natura imperialismului și a geografiei, cei doi preținși „parteneri” ai acestui dialog, era, în sine, extrem de contestată și de instabilă. Acest aspect ar trebui evidențiat în special din cauza persistenței unor stereotipuri intelectuale care „obiectifică” diferențele (și, respectiv, coerența internă)

a două tradiții geografice discrete și chiar opuse: „franceză” și „germană”. Cazul francez este percepțut ca un model clasic al „geografiei naționale”, care ar fi avut drept finalitate elaborarea unei imagini a spațiului omogen și determinat de factori naturali. Această viziune geopolitică era, în ultimă instanță, defensivă și chiar „benignă”. Figura emblematică a acestei tendințe (numită, de obicei, „geografie umană”, pentru a o deosebi de geopolitica germană) este Paul Vidal de la Blache, care a avut un impact incontestabil asupra gândirii spațiale din Europa de Est (inclusiv din România) de la începutul secolului al XX-lea. În timp ce înclinațiile liberale ale acestui curent din geografia franceză îl diferențiază în mod evident de tendințele mai conservatoare și organiciste ale omologului său german, implicarea reprezentanților săi în proiectele imperialiste și coloniale franceze a fost recent reevaluată.⁵ Caracterul multiform și schimbător al imperialismului german și francez și legătura strânsă a acestora cu domeniul geografiei evidențiază două aspecte conceptuale importante.

În primul rând, opoziția dintre geografiile cu caracter preponderent „național” și, respectiv, „imperial” pare nu numai problematică, dar și contraproductivă. În cazul Franței, acest fapt este amplu documentat prin discutarea, de către Michael Heffernan, a celor cinci variante sau „tipuri ideale” ale legăturii dintre geografie și imperiu (pe care autorul le grupează sub numele de imperialism „utopic”, „economic”, „cultural”, „oportunist” și „anti-imperialism”).⁶ În cazul german, falsitatea unei asemenea opoziții este chiar mai evidentă atât la nivel general, cât și în privința unor figuri intelectuale de notorietate. Drept exemplu ne poate servi cariera „părintelui” antropogeografiei, Friedrich Ratzel. Dincolo de legătura strânsă existentă, în Germania, între tema expansiunii coloniale și preocuparea pentru *Lebensraum*-ul german în spațiul european (interpretată, de obicei, printr-o prismă națională, deși nu mai puțin expansionistă), implicarea geografiei în proiectele imperiale se mai exprima și printr-o „folosire (adecvată sau nu) a faptelor geografice – a spațiilor și granițelor, distanței și apropiерii – pentru a legitima strategii imperiale agresive”.⁷ În mod similar, Ratzel poate fi catalogat ca principalul reprezentant al unei geografii „naționaliste” care își imagina „statul ca fiind separat de societatea civilă, ca o autoritate deasupra societății”.⁸ Ni se pare, totuși, mult mai important că viziunea lui Ratzel avea un caracter spațial de netăgăduit. Descrierea geografiei sale politice în termenii unui proiect „în esență determinist, presupunând dependență directă a statului în raport cu „solul” și folosind o perspectivă organismică care accentua dependența puterii statale de extensia spațială”,⁹ este

foarte exactă și sugerează importanța diferitelor tipuri de „frontiere” (nu numai politice, dar și naturale sau biologice) pentru reconstrucția suprafeței terestre propusă de el.¹⁰ Conform argumentării lui Mark Bassin, determinismul lui Ratzel are un caracter dublu, preluând, pe de o parte, „materialismul științific post-darwinist adaptat „legilor creșterii teritoriale a statelor”,¹¹ și evidențiind, pe de altă parte, factorul „spațiului fizic (și nu al... afinității rasiale sau etnice) ca bază pentru unitatea națională”.¹² Importanța teritoriului și a mediului fizic este trăsătura distinctivă a viitoarelor curente geopolitice care le distanțează de doctrinele rasiale sau etnice cu același specific determinist. Teritoriul și spațiul au devenit astfel, treptat, moduri alternative, dar și complementare, de imaginare a incluzerii unei entități politice în sfera modernității (chiar dacă o astfel de raportare la modernitatea presupunea respingerea progresului liniar și insistența obsesivă asupra creșterii organice). Relevanța lui Ratzel pentru cazarile rus și român este, desigur, dincolo de orice îndoială. În timp ce în contextul rus aceste modele europene au fost receptate mult mai devreme și au structurat un discurs emergent care se putea lăuda cu unele contribuții autohtone (de exemplu, „determinismul geografic” al lui Soloviev, discutat în continuare), împrumuturile erau mult mai directe în disciplina geografică românească în curs de apariție.

În al doilea rând, asocierea curentelor geografice deterministe și a preocupărilor proto-geopolitice cu interesele elitelor liberale sau conservatoare ale puterilor occidentale este la fel de problematică. De fapt, teoriile de inspirație geografică menite să explice esența statului și a schimbării sociale erau deseori enunțate și folosite pentru a atinge scopuri reformiste sau chiar revoluționare. Una dintre primele reevaluări ale preluării curentelor deterministe geografice de către stânga politică a fost propusă de Mark Bassin într-un incitant studiu al operei lui G. Plehanov.¹³ Analize mai recente au dovedit încă o dată lipsa de substanță a reducerii varietății determinismului geografic la o tradiție „de dreapta”, de inspirație conservatoare. Ele au arătat și punctele vulnerabile ale unei critici unilaterale a preferințelor „imperialiste” afișate de geografi secolului al XIX-lea, mai ales dacă nu se ia în considerare potențialul subversiv al factorilor geografici. În lucrarea sa despre mișcarea geografică franceză, Michael J. Heffernan examinează proiectele imperialiste „utopice” elaborate de câțiva geografi importanți, inspirați de planurile saint-simoniene de „uniune” a civilizațiilor europeană și asiatică.¹⁴ Poziția celui mai însemnat geograf francez „anti-imperialist” de la sfârșitul secolului al XIX-lea, Elysée Reclus, care nu renunțase de a se defini

drept revoluționar până la sfârșitul vieții, este foarte sugestivă în această privință. Aparent, Reclus nu și-a abandonat niciodată credința în proiectele utopice ale saint-simonienilor, astfel explicându-se atitudinea sa ambiguă față de experiența imperială franceză.¹⁵ În aceeași categorie se înscrie și concluzia că „geografii și alții au căutat, în diferite perioade, să mobilizeze cunoașterea geografică în slujba unor scopuri politice mai mult sau mai puțin radicale”.¹⁶ În afară de invocarea repetată a exemplului lui Reclus (în cadrul unei prezentări convingătoare a legăturii percepute de geograf dintre rolul geografiei și opiniile politice anarhistice), autorii stabilesc o relație interesantă cu o versiune rusă a interdependenței dintre conștiința geografică a spațiului și a climei și viziunile politice radicale. Legătura în cauză este reprezentată de cariera lui Piotr Kropotkin, un vestit anarhist rus și prieten al lui Reclus. Acesta candidase, la un moment dat, pentru postul de secretar al Societății Imperiale Ruse de Geografie, dar fusese convertit la anarchism de „geografia spațiilor nordice neospitaliere [ale Rusiei]”.¹⁷ Un alt exemplu relevant pentru cazul rus este potențiala identificare a unei tradiții ruse de „geosociologie” care postula o opoziție motivată ideologic dintre sociologia geografică „progresistă” și geopolitica „conservator-reacționară”. Valoarea unei atare reconstrucții idiosincratic rezidă în restituirea naturii contestate și a variațiilor multiple ale viziunilor spațiale și ale determinismului geografic existente în contextul rus.¹⁸ Asemenea nuanțe sunt ignorate în multe analize critice ale geografiei secolului al XIX-lea, întreprinse de pe o poziție stângistă. Autorii respectivi accentuează, pe bună dreptate, „ruptura epistemologică” marcată de contextul neo-Lamarckian (sau post-darwinist) de „biologizare a spațiului”. În același timp, ei supralicidează relația instrumentală dintre putere și cunoaștere (în această schemă, ultima este în mod necesar subordonată primei). Faptul că „dincolo de colectarea faptelor geografice în sisteme organizate de idei persistă un interes subtil în scopurile de natură socială și politică”¹⁹ nu înseamnă și existența unei conexiuni evidente între geografie și imperialism. De asemenea, acest fapt nu afectează identificarea și analiza formelor și variantelor exacte ale acestor interacțiuni atunci când ele aveau loc. În concluzie, se poate afirma că determinismul geografic nu este deloc o doctrină, în esență, conservatoare sau „proto-geopolitică”. Dimpotrivă, ar fi mai potrivit să vorbim în termenii unei „viziuni despre lume” relativ difuze, care putea fi încorporată în construcții politice diferite (sau chiar opuse). Acest lucru va deveni, sper, mai evident în urma analizei cazurilor rus și român pe care o propun în continuare.

3. Cazul rus

a. Sunt oare comparabile cazurile rus și român?

Odată ce am admis legătura dintre apariția geografiei moderne și fenomenul imperial, relevanța unei comparații problematice dintre conștiința spațială a unui imperiu multietic și cea a unui stat-națiune în formare rămâne cel puțin dubioasă. Înainte de a purcede la discutarea detaliată a celor două cazuri, este necesară o justificare a studierii paralele a contextelor rus și român. Factorii care au condiționat natura comparativă a cercetării mele includ, printre altele: a) existența unor importante similitudini discursivee care permit identificarea unui „câmp discursiv”, având rădăcinile în modelele europene (în special germane) comune, pe care cele două tradiții periferice le imitau și le modifica; b) semnificația includerii sau excluderii ambelor entități politice în/din sfera modernității. Abordările cu specific spațial foloseau o tehnică a metonimiei care ducea la un transfer esențialmente geografic al spațiului modernității în „Europa”. Elementele determinismului geografic prezente în ambele medii intelectuale erau, totuși, sursele unei tensiuni constante între o perspectivă geografică asupra modernității și una „culturală” sau dominată de factorul civilizațional; c) prezența unor nuclee tematice comune și a unor topos-uri fundamentale care structurau opoziția (spațială) dintre civilizație și barbarie (de exemplu, importanța dinamicii mișcărilor de populație și a colonizării interne sau, în legătură cu acestea, influența mediului stepei și a nomadismului asupra „caracterului național”); d) „problema Basarabiei” și rolul acestei frontiere contestate pentru imaginea reciprocă și pentru dominarea simbolică a spațiului (desigur, acest factor era mult mai important în cazul românesc); e) combinarea factorilor geografici cu demonstrații de ordin istoric și etnografic care ar duce, în cele din urmă, la elaborarea unei științe sintetice a spațiului „național” sau „imperial” în întregul său. Prezența acestor paralele nu anulează diferențele fundamentale dintre viziunile imperiale și cele naționale asupra spațiului (concretizate în semnificații opuse care se atribuie acelorași fenomene spațiale). Totuși, această comparație evidențiază interdependența dintre proiectele naționale și cele imperiale de construcție statală și pornește de la premisa existenței unui *Zeitgeist* care a determinat posibilitatea celor mai neașteptate paralele și împrumuturi reciproce.

Problema frontierelor și dezbatările respective aveau o tradiție mult mai bogată și variată în cazul rus decât în cel românesc. Acest fapt ar

putea fi, desigur, explicitat prin invocarea circumstanțelor istorice care au dus la apariția discrepanței temporale dintre cele două situații analizate aici și care fac imposibilă compararea celor două cazuri înainte de sfârșitul secolului al XIX-lea. În timp ce statul rus a devenit, de fapt, un imperiu multinațional încă la mijlocul secolului al XVI-lea și a fost oficial recunoscut ca atare în urma proclamării ca împărat a lui Petru I în 1721, statul național român și-a făcut apariția pe scena politică europeană în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. În mod logic, bazele legitimării politice și proiectele de construcție identitară ale celor două țări erau diametral opuse, nu numai din cauza competiției pentru regiunea contestată a Basarabiei, ci și la un nivel mult mai profund al justificării „misiunii” lor istorice. Totuși, câmpul discursiv care funcționa în ambele cazuri era foarte asemănător, cum voi încerca să demonstrez. Cel mai important aspect al dezbatelor privind problema frontierelor se concentra pe relația lor problematică față de „Europa” și „Asia” și, mai ales, pe identificarea frontierei geografice adecvate dintre cele două „spații” aflate în opoziție. Miza reală a acestor discuții era includerea Rusiei și a României în sfera modernității și validarea pretențiilor lor de a reprezenta „civilizația europeană” în fața „Asiei”. Pornind de la teorii de inspirație iluministă și fiind profund influențat de elemente romantice, acest cadru intelectual general reprezenta punctul inițial și referința implicită pentru toate discuțiile de acest fel, care au crescut în intensitate în cercurile intelectuale rusești și românești către începutul secolului al XX-lea.

b. Contextul rus timpuriu

După cum demonstrează, în mod convingător, Mark Bassin, interesul pentru problema frontierelor putea apărea, în principiu, doar în cadrul unui sistem politic care se autopercepea în termenii progresului pe calea dezvoltării moderne. Astfel, autorul susține că „distincția dintre Europa și Asia, ca și problema frontierei care le despartea, rămânea un subiect scolaristic, de pedanterie academică, în Rusia secolului al XVII-lea. Însemnatatea acestuia își avea originea numai în teoriile geografice ale antichității clasice”.²⁰ În perioada moscovită, natura „scolastică” a diviziunilor geografice provenea dintr-o lipsă generală a interesului pentru sfera simbolică a spațiului, cu posibila excepție a doctrinei de inspirație teologică care reprezenta Rusia drept o „A Treia Romă”. Totuși, chiar și această teorie (pe care Bassin o interpretează, în mod greșit, ca pe „o ideologie pe deplin articulată a exclusivității naționale [rusești],

reprezentându-i pe ruși drept purtători aleși ai adevăratei creștinății”²¹) ar trebui examinată, întâi de toate, în contextul tendințelor eshatologice și milenariste care predominau într-un stat moscovit izolat și refractar influențelor străine (mai ales la începutul secolului al XVI-lea). Această doctrină a exercitat un impact minim asupra politiciei practice a statului. De asemenea, ea nu includea nici un element al unei conștiințe spațiale specifice și nu avea, cu siguranță, nici o relevanță dincolo de sfera religiosului. Reinterpretările naționaliste ulterioare ale acestei teze, precum și percepția occidentală distorsionată a teoriei în cauză într-o epocă dominată, în mare parte, de persistența temei expansionismului rusesc au contribuit la exagerarea importanței acestei viziuni marginale, acordându-i-o importanță pe care nu o merita. Absența oricărei „curiozități intelectuale”, care a fost, de asemenea, remarcată de unii cercetători ai domeniului etnografiei și istoriei naturale,²² poate fi explicată prin invocarea legăturii dintre relevanța frontierelor (și categoriilor) simbolice și introducerea conceptului „binelui comun” și a noțiunii înrudite de „utilitate”, care au apărut în contextul rus doar la începutul secolului al XVIII-lea. Cu toate acestea, se pot identifica unele antecedente ale unei imaginații geografice mai cuprinzătoare chiar și în perioada anterioară reformelor lui Petru I. Într-o lucrare recentă și incitantă²³ se argumentează că în Rusia din timpul primilor Romanovi preocupările spațiale erau destul de evidente și sistematice. Chiar dacă tradiția cartografică a secolului al XVII-lea era legată, mai ales, de relațiile de proprietate funciară sau, în orice caz, de probleme practice similare, aceasta s-a dovedit a fi mai voluminoasă, dar și mai variată decât se credea în mod curent până nu demult. Elementele incipiente ale unei conștiințe geografice pot fi astfel urmărите cel puțin până în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Asemenea interpretări inovatoare pot servi drept un nou argument pentru relativizarea noțiunii de „ruptură totală” pe care ar fi simbolizat-o politica lui Petru I de la începutul secolului al XVIII-lea. Asemenea viziuni radicale sunt perpetuate, de exemplu, de afirmația lui Bassin că „schițele și hărțile rusești apărute în secolul al XVII-lea sau mai devreme erau fragmentare și primitive și, în cea mai mare parte, reprezentau regiuni separate mai curând decât teritoriul țării în întregime”.²⁴

Revizuirea critică a „punctului de cotitură” de la începutul secolului al XVIII-lea nu îi reduce, desigur, importanța fundamentală. Pentru a sublinia schimbările profunde produse în auto-percepția statului și a elitelor ruse ca urmare a reformelor lui Petru I, autorul citat observă, în continuare, că „viziunile rusești asupra acestor probleme s-au modificat în mod

dramatic în primul sfert al secolului al XVIII-lea, pe măsură ce Petru cel Mare își aplica cuprinzătoarele reforme ale statului și societății ruse”.²⁵ Deși s-ar putea, probabil, pune la îndoială afirmația lui Mark Bassin că „precum Spania sau Anglia, Țările de Jos sau Portugalia, la fel și Rusia a putut fi împărțită, la scară mare, în două componente fundamentale: pe de o parte, un nucleu teritorial sau metropolă care apartinează civilizației europene și, pe de altă parte, o periferie colonială vastă, dar străină, extra-europeană”,²⁶ această dihotomie a persistat, fără îndoială, în mintile marii majorități a persoanelor educate din Imperiul Rus pe tot parcursul secolului al XVIII-lea și a celei mai mari părți a secolului al XIX-lea. Chiar și slavofilii, percepți în mod tradițional ca niște precursorsi și predecesori ai tuturor ideologiilor de mai târziu din sfera intelectuală rusă care ar putea fi etichetate, conventional, drept „naționaliste” sau anti-europene, insistând asupra presupuselor particularități sociale, economice și politice ale Rusiei care o deosebeau de Occident, aproape că nu au evidențiat factorul geografic și nu au acordat nici o atenție problemei „frontierelor” sau diviziunilor dintre Europa și Asia. Argumentele lor se axau pe demonstrarea caracterului ne-occidental al societății ruse și al „spiritualității” poporului rus, dar ei nu au promovat vreodată ideea existenței unei „lumi geografice” separate care ar fi putut defini esența unică a Rusiei. Astfel, este necesară multă prudență în examinarea pretențiilor de „continuitate” și a „moștenirilor intelectuale” pe care le enunțau intelectualii ruși de la începutul secolului al XX-lea (inclusiv „eurasiatistii”) pentru a-și consolida legitimitatea în calitate de adeverați reprezentanți ai „tradiției” gândirii ruse autohtoniste. Astfel, Piotr Savițki, într-un articol special care descria principalele puncte ale doctrinei „eurasiatiste”, afirmă că „eurasiatistii continuă, cu privire la un întreg complex de idei, o puternică tradiție a gândirii filozofice și istorice ruse. Această tradiție este foarte apropiată de perioada anilor 1830 și 1840, de care poate fi legată direct. Anume atunci și-au început activitatea slavofilii”.²⁷ Totuși, cel mai important ideolog al „dimensiunii geografice” a acestei mișcări a recunoscut relevanța contextului începutului de secol XX pentru apariția acestei tendințe intelectuale și politice. Mai mult, Savițki minimaliza importanța slavofilismului, care i se părea un „current provincial și de cabinet”. Dimpotrivă, perspectivele noii doctrine i se înfățișau drept grandioase, „eurasianismul” reprezentând, în opinia sa, „o viziune integrală și creativ-conservatoare asupra lumii” [*tselostnoe tvorcheski-ohranitel'noe mirosozertsanie*].²⁸ În general, „eurasianismul” poate fi privit ca o ideologie compusă din două niveluri. Pe de o parte,

acest curent provine din unele meditații rusești (articulate înainte de 1914) asupra importanței relative a Europei și Asiei pentru imperiul țarist. Pe de altă parte, această doctrină își avea rădăcinile în contextul particular al Europei de după Versailles și al emigrației ruse, ceea ce explică patosul anti-colonial și „negarea valorilor” occidentale promovată de către „eurasiatisti”. Înainte de analiza mai detaliată a acestor aspecte în cazul „eurasiatistilor”, voi propune în continuare o prezentare a teoriilor elaborate de către predecesorii lor ideologici în Rusia din ultimele decenii ale secolului al XIX-lea.

c. De la „blestemul spațiilor deschise” spre o lume geografică separată: Soloviev, Danilevski și caracterul instrumental al determinismului geografic

Interpretările imaginate de intelectuali în legătură cu problema „frontierelor” și confruntările pe marginea „determinismului geografic” care au apărut în Imperiul Rus înainte de Primul Război Mondial pot fi grupate, în mod conventional, în trei categorii principale. Cea mai timpurie teorie coerentă care se ocupă de problema semnificației „spațiilor deschise” și a frontierelor în istoria rusă îi aparține istoricului Serghei Soloviev (1820-1879) și a fost analizată exhaustiv de către Mark Bassin printr-o comparație fructuoasă dintre opiniile lui Soloviev și „teza frontierei americane” propusă de Frederick Jackson Turner.²⁹ Al doilea grup al viziunilor de orientare „geografică” (inclusând și problema „frontierelor”) s-a cristalizat în legătură cu dezbatările privind poziția Rusiei față de Europa și Occident și este reprezentat, în fond, de principalele lucrări ale lui Nikolai Danilevski și Vladimir Lamanski, care pot fi incluși (cu rezervele de rigoare) în categoria „panslavistilor” sau a „neo-slavofililor”.³⁰ În fine, un al treilea grup de preocupări intelectuale legate de „frontierele” Rusiei în Asia și de rolul imperiului țarilor în acea parte a lumii s-a format în primii ani ai domniei lui Nicolae II și era condiționat, în mod direct, de interesul Tânărului monarh pentru „destinul” Rusiei ca mare putere în Extremul Orient. Acest „grup” era puțin coerent și neomogen în componență și opinii. Unii dintre reprezentanții acestuia, ca, de exemplu, E. E. Uhtomski sau S. Iu. Vitte, au încercat să depășească viziunea tradițională asupra Asiei ca o „direcție secundară” a activității și investițiilor ruse (din motive diferite și uneori opuse). Alții, însă, vedeau în Asia fie un obiect de expansiune colonială (Prjevalski), fie, într-o versiune mai pesimistă, sursa unui pericol fatal pentru existența statului

rus (Kuropatkin).³¹ Autorul avertizează (corect) asupra pericolelor impunerii unei ideologii coerente în cazul acțiunilor statului rus, atunci când, de fapt, opinii conflictuale puteau avea impact, în perioade diferite, asupra deciziilor luate la cel mai înalt nivel. Ceea ce ne interesează aici sunt nu atât urmările acestor viziuni pentru politicile concrete ale imperiului, cât, mai ales, curioasa succesiune „genetică” ce poate fi urmărită în cazul legăturii dintre ideologia „orientalistă” rusă (*vostochnichestvo*), promovată de unii reprezentanți ai grupului menționat mai sus, și opiniile „eurasiatșilor” (chiar dacă scara comparației este desigur foarte diferită).

Versiunea determinismului geografic elaborată de Soloviev este îndatorată, pe de o parte, contextului general european din a doua jumătate a secolului al XIX-lea și, pe de altă parte, unei tradiții rusești specifice care se caracterizează prin sublinierea impactului geografiei asupra scrierii istorice. Printre exemplele importante ale acestor scrieri se pot include operele unor intelectuali activi în prima jumătate a secolului (N. I. Nadejdin, M. P. Pogodin sau T. N. Granovski).³² Numitorul comun al acestor istorici și etnografi constă în tendințele și preferințele lor naționaliste (evidente în special în cazul primilor doi savanți) și în scopul lor de a produce un canon narativ național specific rus care ar fi asigurat, în același timp, un spațiu generos pentru experiența rusă de construcție imperială. Influența determinantă asupra viziunilor geografice ale lui Soloviev a fost însă exercitată de lucrările lui Carl Ritter.³³ Soloviev împărtășea, de asemenea, metaforele organiciste larg răspândite atunci, care pătrunseseră în lexicul științific european din acea perioadă. Aceste analogii biologice erau însă conjugate, în cazul lui Soloviev, cu credința optimistă în existența unei noțiuni liniare și universale a progresului. Nu era deloc surprinzător că această viziune se inspira, cel mai probabil, din schema hegeliană a istoriei universale, care îi era cu siguranță cunoscută istoricului rus. Această schemă era suplimentată în mod substanțial de lucrările contemporane ale lui Herbert Spencer și H. T. Buckle.³⁴ Surprinzătoare este însă interpretarea acestor metafore organiciste pe care o propune Soloviev atunci când le aplică în cazul dezvoltării istorice a societății ruse.

Problema fundamentală cu care se confrunta Soloviev se referea la explicarea caracterului particular al condițiilor sociale din Rusia. Problema era complicată de insistența istoricului asupra caracterului esențialmente european al acestei țări. Premisa fundamentală a lui Soloviev se baza pe presupusa afinitate rasială dintre slavi (inclusiv ruși) și celealte popoare indo-europene care populau cea mai mare parte a

Europei (această afinitate se referea mai ales la germani). Aceasta era, totodată, diferența majoră dintre Soloviev și gânditorii de mai târziu care încercau să construiască o imagine autarhică a Imperiului Rus. Tensiunea dintre factorul rasial și cel geografic, care pentru panslavisti și „eurasiatisti” era rezolvată prin identificarea unei soluții în direcția diferențierii față de Europa, ducea la o contradicție fundamentală în cazul lui Soloviev. Această contradicție provenea dintr-un accident geografic nefericit, care deviase migrațiile slavilor în direcții „greșite” încă în cele mai timpurii faze ale istoriei acestora. Slavii erau o

parte din același mare trib arian, un trib preferat de istorie, precum este și cazul altor popoare europene, antice și moderne, și, ca și acestea, [ei] posedă o capacitate ereditară spre o dezvoltare istorică puternică; el [poporul rus] posedă, la fel ca și celealte popoare europene moderne, și o altă condiție interioară foarte puternică, care îi determină imaginea spirituală- creștinismul. Ca urmare, condițiile sau mijloacele interioare [de dezvoltare] sunt egale, și nu putem presupune nici un alt motiv de slăbiciune internă și, în consecință, de înapropiere; dar, atunci când ne îndreptăm atenția spre condițiile exterioare, vedem o diferență extraordinară, o sumă de condiții nefavorabile evidente pentru oricine în partea noastră [a continentului], ceea ce explică pe deplin întârzierea dezvoltării noastre.³⁵

Astfel, nici caracteristicile înăscute, nici diferențele civilizaționale nu erau relevante pentru Soloviev ca și factori care ar fi putut justifica progresul lent al Rusiei. Dimpotrivă, printr-o răsturnare completă a viziunii benigne a lui Ritter, conform căruia natura reprezenta un *Erziehungsanstalt* pentru omenire, mediul exterior devenise o „mamă vitregă” care a împiedicat trajectoria de dezvoltare (altfel promițătoare) a celui mai înaintat avanpost al Europei în Orient.³⁶ Această „dizgrație” impusă de natură asupra slavilor de est era evidentă nu numai prin alegerea lor neinspirată a direcției și modului de migrație, ci chiar și prin structura propriu-zisă a „Regiunii statale ruse”. Această noțiune coincidea, în interpretarea lui Soloviev, cu cîmpia Europei de Est. Într-o altă formulare caracteristică, istoricul sublinia:

„Istoria ne-a arătat, că dimensiunile enorme ale regiunii statale ruse au fost un obstacol constant și puternic în calea bunăstării statului și a poporului, că răspândirea și împrăștierea unei populații rare pe teritoriul unui ținut imens a lipsit-o de putere, i-a îngustat orizonturile, nu i-a inspirat nici o

predilecție pentru acțiune comună, a întărit izolarea vieții comunităților umane și a dus la apariția unor interese locale meschine, stăvîlind rapiditatea necesară îndeplinirii funcțiilor statului.”³⁷

Astfel, geografia apare drept factorul primordial în înăbușirea dezvoltării sociale intense a Rusiei care i-ar fi permis să urmeze calea „normală” a națiunilor occidentale pe care Soloviev le admira.

Natura „organică” a regiunii statale ruse, care a fost modelată într-un mod atât de decisiv de către mediul exterior, îi oferea lui Soloviev nu numai motive pentru imagini dezolante și pesimiste, ci și rațiuni pentru a justifica și explica potențialul de unitate și coeziune a statului rus. Menținându-și credința în progresul general al omenirii, Soloviev era, în esență, optimist în privința viitorului Rusiei, în pofida premiselor nefavorabile descrise mai sus. Determinismul său geografic era, astfel, mai nuanțat decât s-ar părea la prima vedere, deși el nu a abandonat vreodată conotația „negativă” a acestuia. Chiar dacă istoricul proclama că „influența condițiilor naturale ale unei țări asupra caracterului, obiceiurilor și activității poporului care o locuiește este în afară de orice îndoială”, el admitea că factorul uman avea un rol activ exprimat printr-o „luptă împotriva naturii”, rezultatul căreia depindea de calitățile etnice și nivelul dezvoltării culturale ale unei comunități.³⁸ Mai mult, natura câmpiei Europei de Est (monotonia acesteia și lipsa oricăror bariere naturale pe întreaga ei întindere) îi permiteau lui Soloviev să articuleze prima versiune coerentă a unei relații teleologice dintre apariția statului rus și mediul său natural. Această regiune era, în ultimă instanță, *predestinată* să devină identică cu structura statală rusă în termeni teritoriali, fiindcă, „oricât de întinsă ar fi [câmpia est-europeană], oricât de eterogenă sub aspect etnic ar fi la început populația acesteia, mai devreme sau mai târziu [ea] va deveni regiunea unui singur stat: astfel, este explicabilă imensitatea teritorială a Regiunii statale ruse, uniformitatea părților și legătura trainică dintre ele”.³⁹ În pofida insistenței lui Soloviev asupra impactului negativ al configurației spațiale a Rusiei pentru istoria acesteia, atenția acordată de el importanței sistemelor fluviale interconectate din această regiune, precum și teoria „inevitabilității” rolului unificator al principatului moscovit (datorită poziției strategice a Moscovei, situată în centrul regiunii date) indică potențialul ridicat de interpretare a construcției politice ruse în termenii unui fenomen obiectiv, preexistent. Conform acestei scheme, aproape că nu există loc pentru factori aleatorii și întâmplători în apariția statului

rus. Geografia poate părea o „mamă vitregă,” dar tot geografia a creat condițiile fundamentale pentru creșterea „organică” a Rusiei.

O ultimă temă din lucrările lui Soloviev care necesită o succintă analiză se referă la rolul colonizării și a stepei în istoria Rusiei. Soloviev este, se pare, unul din primii susținători ai tezei expansiunii „organice” a Rusiei spre răsărit. Această expansiune, din nou, este prezentată drept inevitabilă, deoarece și-ar avea originea în necesitatea de a „domesticī” spațiul stepei. Departe de a interpreta varianta rusă a „colonizării organice” ca fiind opusă colonialismului european, Soloviev conchide că aceste două procese sunt complementare:

„Tuturor triburilor europene le-a fost lăsată moștenire de către istorie [misiunea] să-și trimită așezările în alte părți ale lumii, să răspândească acolo creștinismul și civilizația [grajdansvennost]; popoarelor [plemenam] europene occidentale le-a fost menit să încheie această misiune pe cale maritimă, iar poporului oriental, slav – pe calea uscatului.”⁴⁰

Misiunea civilizatoare a Rusiei era, astfel, similară celei a omologilor săi occidentali, ceea ce corespunde perfect scopului lui Soloviev de a integra Imperiul Rus în „familia” europeană. Aceeași dihotomie dintre barbarie și civilizație subîntinde vizuirea sa extrem de negativă asupra stepei. Pentru Soloviev, aceasta reprezenta „o mare mult mai periculoasă, mai furtunoasă și mai distrugătoare [decât marea obișnuită]; ...o mare nisipoasă,... care își trimitea necontentit locuitorii, răpitorii nomazi, și care distrugneau tot ce fusese creat prin munca unui popor sedentar european [cel rus].”⁴¹ Această situație era comparată, din nou, în termeni nefavorabili, cu avantajele de care au beneficiat popoarele germanice, înrudite cu slavii, care au migrat în regiunile înfloritoare ale fostului Imperiu Roman.⁴² Regiunea statală rusă era lipsită de istorie și cultură, ambele fiind posibile în acest spațiu numai prin activitatea creatoare a rușilor, care reprezentau, în acest sens, forțele Europei, făcând să se „retragă”, în fața ofensivei lor, elementele „asiatice” barbare.⁴³ Pentru a-și încununa demonstrația, Soloviev și-a accentuat preferința neechivocă pentru elementele sedentare din cadrul organizării sociale a Rusiei. În mod simetric, el condamna (descriindu-le drept pernicioase sau inutile) grupurile (semi)nomade (de exemplu, cazacii), care erau prezentate drept elemente ale anarhiei sociale și dezordinii.⁴⁴ Astfel, stepa devine o „alteritate totală” a statului rus, o „frontieră” ostilă și periculoasă care, în loc de a întări virtuțile naționale, a împiedicat dezvoltarea organică a unui stat

esențialmente european. Această temă a ostilității și alienării, reprezentate de stepă, va suferi o transformare radicală în reconstrucția „eurasiatistă” a spiritualității ruse. Schema „eurasiatistă” reprezintă, într-un anumit sens, antinomia totală față de poziția „occidentalizantă” a lui Soloviev.

Fără îndoială, cel mai distins predecesor „direct” al „eurasiatistilor” este cunoscutul panslavist rus N. Ia. Danilevski, care era, de asemenea, biolog de profesie. O analiză detaliată a teoriei sale privind „tipurile cultural-istorice” și a doctrinei sale panslaviste depășește cu mult spațiul și scopurile acestei lucrări. Ar trebui subliniate doar câteva elemente care leagă poziția lui Danilevski de curentul „eurasiatist” și dau câteva indicii despre contextul european în care s-au cristalizat ideile sale. Danilevski a fost primul gânditor rus care a construit o imagine alternativă a frontierei dintre Europa și Asia și a propus o „deconstrucție” coerentă a imaginației geografice tradiționale și acceptate în mediul elitei intelectuale ruse. Mark Bassin rezumă astfel argumentele lui Danilevski: „Ca un prim element al deconstrucției mitului superiorității europene propuse de el, Danilevski a revizuit legitimitatea desemnării fizico-geografice a Europei drept un continent separat.”⁴⁵ Într-adevăr, filozoful rus sugera un „nihilism geografic îndrăznet, inerent în următorul său argument: Europa, pur și simplu, nu există ca un continent independent. Într-un sens pur geografic, Europa nu reprezinta, în general, un continent, ci mai curând un simplu apendice teritorial sau o peninsula a Asiei”.⁴⁶ Deconstruirea diviziunii tradiționale bazate pe Munții Ural era primul pas în revizuirea radicală a auto-conștiinței geografice rusești pe care o avea în vedere Danilevski. El nega în mod absolut relevanța acestor munți ca o barieră „naturală” sau simbolică și se întreba retoric (și semi-ironic):

Dar ce calități deosebite posedă oare acești munți pentru a li se acorda, ca și unic printre toate lanțurile muntoase de pe glob, onoarea de a servi drept granită între două părți ale lumii, onoare ce se recunoaște în toate celelalte cazuri doar oceanelor și, foarte rar, mărilor importante? Acest lanț este, judecând după înălțime, unul dintre cele mai neînsemnate, iar judecând după relief- unul dintre cele mai deschise trecerii; în partea sa mijlocie, lângă Ekaterinburg, călătorii îl lasă în urmă..., întrebându-și birjarul: „Și unde sunt oare munții, frățioare?” Dacă Uralii separă două părți ale lumii, ce le rămâne atunci de separat Alpilor, Caucazului sau munților Himalaya? Dacă Uralii transformă Europa într-un continent, de ce atunci să nu considerăm India un continent aparte? Căci și aceasta este înconjurate din două părți de ape, iar din a treia este despărțită [de restul Asiei] de munți incomparabili cu Uralii.⁴⁷

Această premisă era, desigur, necesară, dar nu și suficientă pentru acest scriitor ambicioș. Construcția trebuia, firește, să urmeze deconstruirii „miturilor”. Această sarcină a fost realizată prin elaborarea unei imagini inedite și provocatoare a spațiului imperial rus. Pentru a înlocui vechea diviziune pe care o respingea atât de hotărât, Danilevski „a schițat o alternativă total originală. Rusia, afirma el, reprezenta o lume geografică independentă, izolată, autarhică și distinctă atât față de Europa, cât și față de Asia”.⁴⁸ Caracterul autarhic al masivului continental rus era percepțut de Danilevski, aparent, în aceiași termeni ca și în cazul viziunii lui Soloviev despre „regiunea statală rusă”. Interpretarea acestui fenomen era însă diametral opusă în cadrul schemei elaborate de Danilevski. Legând esența „organică” a spațiului imperial rus de caracterul pașnic al expansiunii acestuia, autorul conchidea că Rusia era o entitate tot atât de firească ca și Franța (desigur, conform modelului care era construit de către geografi contemporani din „Hexagon”). Filozoful își putea astfel imagina un tablou complet al „particularității” ruse:

Rusia nu este mică, desigur, însă cea mai mare parte a spațiului acesteia a fost ocupată de către poporul rus prin răspândirea liberă a populației, și nu prin cucerire de stat. Domeniul care i-a fost repartizat poporului rus constituie o regiune cu totul naturală- la fel de naturală, ca și Franța, de exemplu, însă de o mărime enormă. Această regiune este clar delimitată din toate părțile (cu excepția parțială a celei occidentale) de către mări și munți. Regiunea dată este tăiată în două secțiuni de către lanțul Uralilor, care... nu constituie o barieră etnografică naturală... Niciodată ocuparea de către un popor a domeniului istoric care îi fusese predestinat nu a costat mai puțin sânge și lacrimi [deciat în acest caz].⁴⁹

Accentul pus pe caracterul diferit (și mult mai benefic) al expansiunii ruse atunci când era comparată cu procesele asemănătoare din Occident corespunde scopului autorului de a glorifica virtuțile civilizației slave pe care ar fi reprezentat-o Imperiul Rus. Anume aici, însă, poate fi reperată cea mai profundă ambiguitate din întreaga doctrină a lui Danilevski. Insistența sa asupra rolului conducător al Imperiului Rus în lumea slavă submina, de fapt, în mod profund unitatea geopolitică a spațiului rusesc sugerată de asemenea considerații de natură geografică. Dualitatea inherentă în „contopirea” Imperiului Rus cu sfera civilizației slave nu a fost discutată de autor, ceea ce indică natura aproximativă și deseori imprecisă a schemelor geografice totalizante ale lui Danilevski. Mai mult, distanța culturală față de Europa pe care filozoful o propaga cu

atâtă ardoare nu presupunea deloc o apropiere corespunzătoare față de spațiul asiatic. Rolul geografic intermediar al Rusiei era astfel suplimentat (și pus între paranteze) de către particularitățile sale civilizaționale. De fapt, tensiunea dintre elementele „culturale” și geografice a rămas nerezolvată în cadrul construcțiilor istoriosofice ale lui Danilevski.

Complexitatea definirii rolului lui Danilevski în contextul său contemporan provine din reevaluările și analizele ulterioare ale operei sale pe linia unei presupuse tradiții „pre-spengleriene” sau explicit „spațiale” pe care ar fi inaugurat-o filozoful rus. În prima ipostază, Danilevski este percepțut drept creatorul unui „tip integral de strategie culturală” care combina elemente de inspirație modernă și rationalistă (pozitivistă) cu modele de gândire tradiționale, chiar pre-moderne.⁵⁰ Fațeta modernă a viziunilor sale ar fi, astfel, reprezentată de teoria sa anti-evoluționistă a „imanenței speciilor”, care postula absența oricăror transformări esențiale în sfera biologicului și existența unei sfere autarhice de viață pentru fiecare individ biologic. Trăsăturile tradiționaliste ale doctrinei sale puteau fi urmărite mai ales prin meditațiile lui Danilevski asupra sferei spirituale și se exprimau, bunăoară, prin rolul fundamental pe care îl acorda autorul factorului religios în structura „civilizației slave” ideale pe care o preconiza. Astfel, se pare că tradiția și modernitatea coexistau în opera sa într-un echilibru relativ.

Conceptul unei „lumi geografice distințe” este, probabil, cea mai importantă moștenire intelectuală pe care a transmis-o acest gânditor succesorilor și emulilor săi „eurasiatiști”. El a folosit datele topografiei și geomorfologiei dintr-un impuls (pseudo)științific spre „obiectivitate” care era caracteristic controversei dintre slavofili și „occidentaliști”. Acest impuls a fost exploatat din plin și împins până la absurd de „eurasiatiști.” Unii dintre ei (ca, de exemplu, Trubetzkoi, Jakobson și Savițki) erau, de asemenea, savanți și cercetători distinși care își asociau preocupările profesionale și științifice cu militantismul politic. Dincolo de aceste asemănări conceptuale cu „eurasiatiștii”, Danilevski fusese influențat de teoria anti-evoluționistă și anti-darwinistă a „tipurilor cultural-istorice”, care nu își găsește echivalentul în lucrările lui Savițki sau ale lui Trubetzkoi. Într-adevăr, Danilevski „proiecta asupra realității social-istorice construcțiile teoretice pe care le folosea pentru a demonstra lipsa de viabilitate a teoriei darwiniste a evoluției”.⁵¹ Acest lucru nu era valabil în cazul „eurasiatiștilor”. Chiar dacă erau foarte conștienți de necesitatea diversității culturale și se opuneau cu înverșunare oricărei încercări de uniformizare sau „nivelare” culturală, „eurasiatiștii” au evitat, totuși,

asemenea analogii biologizante simpliste și au pus accentul mai ales pe problema moralității și a relativismului cultural. În acest context, discursul moral al lui Danilevski este un exemplu de ambiguitate (printre multe altele) pe care „eurasiatistii” au depășit-o cu succes, cu prețul sacrificării nuanțelor și a potențialelor compromisuri și alternative.⁵² Elementele „geopolitice” din lucrările lui Danilevski au fost, însă, supra-interpretate și introduse în mod retrospectiv de generațiile ulterioare de comentatori și exegeti, obișnuiați cu tradiția germană în domeniu, de care încercau să lege asemenea manifestări ale „anti-europenismului” rus. Deși contextul intelectual european este prezent, în mod evident, în scrisurile sale, acesta este mult mai strâns legat de reacțiile anti-evoluționiste și neo-romantice decât de vreo presupusă „tradiție geopolitică” *avant la lettre*.

d. Eurasianismul: de la geografie la geosofie

Importanța celor trei „niveluri intelectuale” care au precedat și, într-o mare măsură, au condiționat apariția doctrinei „eurasiatiste”, nu este deloc egală în interpretarea reprezentanților acestei doctrine. De fapt, teoriile lui Soloviev și viziunile contradictorii ale intelectualilor ruși „orientaliști” abia dacă reprezentau referințe conștiente pentru autorii „eurasiatisti”. Situația este complet diferită în cazul „neo-slavofililor”, care erau recunoscuți în calitate de precursori și predecesori atât de către Trubetzkoi, cât și de Savitski. Totuși, opiniile lui Soloviev, deși departe de a fi congruente, în vreun fel, cu teoriile „eurasiatiste”, fiind, în plus, absolut antagonice în privința orientării și a concluziilor propuse, oferă un „cadru de referință” foarte util și incitant pentru înțelegerea esenței poziției critice a „eurasiatistilor” față de modernitate. Ceea ce spune Mark Bassin despre influențele intelectuale majore care au dus la elaborarea teoriilor lui Turner și Soloviev este valabil, de asemenea, în cazul lui Trubetzkoi, Savitski și al colegilor lor. Astfel, Bassin identifică „două curente ideologice și intelectuale distințe” care au avut un impact fundamental asupra ideilor acestor gânditori. „Primul dintre ele era naționalismul”, în timp ce al doilea curent „era legat de metodologia analizei și construirii argumentației istorice”.⁵³ Cu alte cuvinte, ambii istorici erau motivați, mai întâi, de o dorință puternică de a justifica pretențiile și cerințele grupurilor naționale cărora le aparțineau și de a valida respectivele lor proiecte „naționale” (o sarcină mult mai complexă în cazul rus decât în cel american). În al doilea rând, ei încercau să studieze fenomenele sociale în mod „științific”, ceea ce creștea

legitimitatea și statutul cunoașterii pe care o produceau și asigura o aparentă „obiectivitate” teoriilor pe care le elaborau. Ambele premise funcționau, de asemenea, în cazul „eurasiatistilor”. Pe de o parte, Trubetzkoi și Savitski urmăreau scopul fundamental de a păstra unitatea geopolitică a spațiului fostului Imperiu Rus. Deși ei „camuflau” această tendință cu ajutorul unei terminologii geografice și civilizaționale sofisticate, folosind chiar investigațiile lingvisticii comparative și ale științelor naturale pentru a-și justifica argumentele și opiniile, în ultimă instanță „eurasiatistii” căutați o soluție viabilă pentru a conserva această entitate de proporții continentale care se zbătea într-o criză profundă și generalizată în perioada când își scriau lucrările autorii în cauză. Pe de altă parte, ei demonstrau o presupusă obiectivitate și o utilizare aparent perfectă a logicii și a argumentelor științifice. Firește, această tactică se referea mai curând la coerența internă a discursului lor decât la proiectele intelectuale care erau urmărite de fiecare dintre ei, în mod individual. În afara acestor premise generale, alte două aspecte ale teoriilor lui Soloviev și ale „eurasiatismului” pot fi analizate în contextul opoziției reciproce. În primul rând, evaluarea evident negativă a „frontierei deschise” pe care o susținea Soloviev este într-un contrast total cu aprecierea și chiar admirarea pe care o simțea Trubetzkoi și Savitski față de rolul popoarelor nomade și al mediului natural al stepei în istoria Rusiei. Acolo unde Soloviev vorbea despre un „blestem al spațiilor pustii”,⁵⁴ „eurasiatistii”, din contra, vedea o adevărată binecuvântare.⁵⁵ A doua trăsătură care diferențiază cele două teorii se referă la atitudinea față de elementele ne-slave din istoria spațiului rus. În timp ce Soloviev vedea în nomazii stepelor principali „adversari” ai populației slave sedentare din statul rus, Trubetzkoi glorifica „doctrinele etice” și „virtuțile” acelorași elemente în cuprinsul uneia dintre cele mai cunoscute, controversate și „personale” lucrări ale sale, *O privire asupra istoriei Rusiei nu dinspre Occident, ci dinspre Orient*.⁵⁶ În termeni mai generali, această atitudine diametral opusă poate fi legată de cele mai adânci convingeri și presupozitii ale celor doi gânditori. Dacă Soloviev percepea Rusia, fără nici o îndoială, drept o țară europeană care deviașe de la parcursul său „normal” de dezvoltare din cauza circumstanțelor geografice nefavorabile, Trubetzkoi afirma că Rusia exista ca o entitate statală numai datorită absorbirii și interiorizării calităților morale ale stepei și a normelor comportamentale caracteristice nomazilor. Astfel, nu numai că Rusia nu era europeană, ci chiar însăși existența acesteia depindea de acest caracter ne-european. În consecință, atitudinea față de elementele slave și germanice nu putea

fi decât foarte diferită în cazul celor doi autori. Soloviev „nega existența oricăror diferențe rasiale inerente dintre aceste grupuri [slavi și germani], insistând că acestea erau popoare înfrățite care împărtășeau... o varietate de afinități culturale și etnografice”.⁵⁷ Diferențele care s-au cristalizat mai târziu în organizarea lor socială puteau fi astfel reduse la un simplu accident al geografiei, însă cu consecințe decisive pe termen lung. Pornind de la premise complet diferite, chiar opuse, Trubetzkoi și Savitski nu numai că negau orice fel de afinități dintre popoarele germanice și cele slave, ci și opuneau, în mod radical, morala și civilizația „romano-germanică” restului umanității. Mai mult, ei minimalizau în mod conștient importanța elementului slav în crearea entității statale ruse și chiar aveau tendință să descrie caracterul etnic (partjal) ne-slav al rușilor ca o trăsătură pozitivă care intensifică esența „eurasiatică” a acestora. În fine, Trubetzkoi însuși avea o preferință de netăgăduit pentru ceea ce el numea „personalitatea turanică”, care, în opinia sa, avea un potențial spiritual mult mai înalt decât tipul „european”. Câteva sugestii interesante dintr-o lucrare recentă atrăgeau atenția asupra efectului personal „compensatoriu” al acestui concept pentru echilibrul mental al lui Trubetzkoi. Totuși, această noțiune trimite către probleme mult mai cuprinzătoare, legate de viziunea globală a acestui gânditor. Premisele mai adânci care se pot ghici dincolo de această controversă presupuneau o acceptare totală și completă a modernității din partea lui Soloviev, din postura sa de „occidentalist”, și o respingere la fel de totală a lumii moderne de către Trubetzkoi și colaboratorii săi din mișcarea „eurasiatistă”. Într-adevăr, „Europa” însemna, pentru Trubetzkoi, nu atât o unitate rasială, etnică sau religioasă care putea fi condamnată ca atare, ci, întâi de toate, un simbol al „surselor unei standardizări a vieții și culturii care se intensifică neîntrerupt”.⁵⁸ Glebov subliniază, de asemenea, că „critica [...] „eurasiatistă”] a culturii europene își avea originea în... reprezentările neo-romantice a culturii burgheze ca un pericol fundamental pentru o cultură diversificată, ‘înfloritoare’ și pentru o istorie dinamică [a umanității]”.⁵⁹ În acest caz, s-ar putea face o legătură evidentă și cu tradiția „neo-slavofilă”, care a fost recunoscută deschis de către intelectualii „eurasiatiști” drept principala sursă de inspirație pentru viziunile lor.

Ar trebui menționate, foarte pe scurt, și viziunile privind problema frontierelor Rusiei în Asia articulate de către „orientalistii” ruși, cel mai puțin coagulat curent dintre cele trei tendințe analizate aici. Unul dintre cele mai controversate și proeminente personaje ale acestui grup, E. E. Uhtomski, scriind în ultimii ani ai secolului al XIX-lea, afirma următoarele:

„În esență, nu există și nu pot exista pentru noi frontiere în Asia, în afara de marea albastră și nemărginită, sălbatică și liberă, ca și spiritul poporului rus, scăldând în voie litoralul asiatic.”⁶⁰ După cum observă, pe bună dreptate, unul dintre cercetătorii actuali ai acestui curent, afirmația de mai sus „putea fi interpretată din două puncte de vedere. Pe de o parte, ea poate fi privită ca un apel deschis spre un expansionism nelimitat și fără rețineri... Totuși, citatul de mai sus poate fi, de asemenea, înțeles ca o afirmație a unității Imperiului Rus și a Orientului în fața unui Occident străin și neprietenos”.⁶¹ Această ultimă interpretare (deși, din nou, nu a fost asumată în mod explicit de către „eurasiști”) reprezintă o verigă directă de legătură cu retorica anti-colonială promovată mai ales de Trubetzkoi în câteva scrieri polemice apărute după 1918. Pentru a evita pericolul exagerărilor anacronice, ar trebui luat în considerație contextul european de după Primul război mondial și larga răspândire a teoriilor auto-determinării popoarelor care au avut un impact semnificativ asupra discursului anti-colonial „eurasiatist”. Cu toate acestea, contextul perioadei târzii a Imperiului Rus a avut un rol deloc neglijabil în apariția acestei doctrine. Astfel, mărturisirea lui Trubetzkoi, conform căreia „ideile exprimate în această carte s-au cristalizat în conștiința mea deja cu peste 10 ani în urmă”⁶² nu ar trebui pur și simplu ignorată și privită ca o justificare târzie a unei teorii bizare și originale. Dimpotrivă, atât contextul vest-european, cât și cel rusesc erau favorabile unei asemenea versiuni „pan-continentale” a naționalismului rus (pentru a folosi un termen convențional și aproximativ). Una din cele mai sugestive și cuprinzătoare definiții ale doctrinei „eurasiatiste” a fost propusă de către Serghei Glebov într-un articol special dedicat mișcării în cauză. Deși autorul subliniază în special impactul emigrației ruse asupra formării acestui curent (o problemă pe care nu o discutăm aici), pasajele finale ale lucrării sale sunt deosebit de dense și interesante:

O combinație a criticii colonialismului european și a unei tendințe de a limita forța nivelatoare a modernității, prin crearea unor linii de demarcație compuse din regiuni culturale [auto-suficiente], în fața expansiunii coloniale europene, poate fi, desigur, etichetată în mod diferit. Unii [cercetători] o privesc ca pe o utopie socială și culturală a reprezentanților claselor privilegiate ale vechiului regim prăbușit, care încercau să păstreze integritatea ultimului imperiu continental din Europa... sau, sub o altă înțelesare, ca pe o încercare de a concepe fenomenul imperial într-o epocă a statelor naționale. Alții văd în această mișcare un model bine cunoscut, în contextul european mai larg, al unei critici a modernității intr-o perioadă de criză acută a capitalismului și a democrației parlamentare.⁶³

Această definiție, deși mult mai largă decât subiectul propriu-zis al lucrării de față, include câteva elemente importante pe care am încercat să le subliniez pe parcursul demonstrației de până acum: importanța contextului european al „determinismului geografic” și al pozitivismului, ca și a tendințelor neo-romantice, pentru apariția acestei mișcări; folosirea terminologiei geografice și geopolitice pentru a „obiectifica” o critică mult mai largă a modernității, în general; persistența și tradiția bogată a folosirii categoriilor spațiale ca întruchipări ale esenței istoriei și „caracterului” național; ambivalencea criteriilor „naționale” și „imperiale” de legitimare politică într-o perioadă de socializare politică activă; caracterul ambiguu și multilateral al doctrinelor geografice „deterministe” și „dublul sens” al argumentelor geopolitice, care puteau, simultan, să intensifice, dar să și slăbească impactul teoriilor de esență rasială; „obiectificarea” geografiei și plasarea acesteia în centrul ierarhiei „științelor umane”. Toate aceste tendințe, deși exprimate cu mai mică intensitate, sunt prezente și în cazul românesc, cum voi încerca să arăt în continuare.

Eurasianismul se auto-prezenta ca o ideologie integrală și totalizantă (chiar totalitară, uneori) care încerca să creeze o nouă „știință sistemică”, având ca singur obiect de studiu spațiul Rusiei-Eurasiei, care reprezenta unul din cele câteva nuclee de civilizații autonome și autarhice. Definiția elementară a doctrinei date ar trebui să ia în considerație relativismul cultural care a făcut posibilă articularea unei lumi absolut autarhice, „închise în sine”. Privirea sistematică a „eurasiatistilor” avea, de asemenea, o dimensiune specific geografică, care le permitea să identifice o simetrie evidentă în contururile geografice ale „continentului median” al Lumii Vechi. Chiar dacă putem fi (sau nu) de acord cu sugestia lui Patrick Seriot că „eurasiatii” profesau o bizară credință „neo-platonică” și își bazau insistența asupra structurilor și a simetriei pe o teorie a „corespondențelor” dintre natură și cultură (și, prin extensie, dintre lumea fenomenală și cea noumenală),⁶⁴ este clar că specificul geografiei spațiului „eurasiatic” provine, întâi de toate, din structura sa „legică” și regulată.

Partea propriu-zisă geografică a viziunilor „eurasiatiste” (singura pe care o voi examina în mod detaliat) reprezenta opera aproape personală a unui singur teoretician: P. N. Savițki, specialistul incontestabil în domeniul geografiei în cadrul mișcării „eurasiatiste”. Geografia nu era pur și simplu o altă metodă de a percepe natura „revelată” a Eurasiei, ea reprezenta singurul mod de a face acest lucru. „Turnura spațială” susținută

de gânditorii „eurasiatiști” era o parte a „privirii egocentriste” care protesta împotriva imperialismului epistemologic al Europei și, în special, împotriva modalității istorice de auto-percepție a lumii europene. Pentru a demonstra diferența ontologică dintre Europa și Eurasia, era necesară o nouă „modalitate geografică” de a descoperi și pătrunde în esența spațiului eurasiac.⁶⁵ Savițki a găsit modelul de inspirație pentru propria construcție a geografiei sistemice a Eurasiei în câteva curente ale științelor naturale din Imperiul Rus de la sfârșitul secolului al XIX-lea. Astfel, el a contractat câteva datorii intelectuale importante față de figuri marcante precum D. I. Mendeleev (de la care a împrumutat noțiunea caracterului „periodic” al geografiei eurasiatice), V. I. Vernadski și, în special, V. V. Dokuciaev, care i-a oferit lui Savițki modelul „zonelor simetrice” (înțial, cu referință la structura solurilor de pe teritoriul Rusiei), pe care Savițki l-a transferat asupra „zonelor naturale” care formau spațiul eurasiac „regulat și logic”.⁶⁶ Viziunea lui Savițki era, de asemenea, profund îndatorată tradiției germane a „antropogeografiei” și curentelor geopolitice înrudite cu ea, care erau aproximativ contemporane cu cristalizarea „eurasiatismului”. Totuși, esența „ontologică” a frontierei dintre Europa și Eurasia, ca și formele specifice ale „regularității”⁶⁷ care (pre)determinaseră existența spațiului eurasiac reprezentau contribuții absolut originale ale lui Savițki.

Dominația factorului geografic în cadrul viziunii generale despre lume a „eurasiatiștilor” a fost subliniată clar de Savițki într-o auto-prezentare generală publicată sub forma unui articol în primii ani ai activității mișcării. Conform lui Savițki, chiar auto-denumirea grupului reflecta o conștiință geografică hipertrofiată:

Numele lor [„eurasiatici”] are o origine geografică. Esența chestiunii este următoarea: în cadrul masei fundamentale a pământurilor Lumii Vechi, acolo unde geografia anteroară distingea două continente – Europa și Asia- ei au început să distingă un al treilea – continentul median [sredinnyj] al Eurasiei... După părerea lor, în sens strict geografic noțiunea de „Europa”, ca totalitate a Europei Occidentale și Orientale, este lipsită de conținut și ridicolă... Se poate afirma cu drept cuvânt: câmpia est-europeană, sau, după cum o numesc „eurasiaticii”, câmpia dintre Marea Albă și Caucaz, conform naturii sale geografice, este cu mult mai apropiată de câmpiiile Siberiei de Vest și a Turkestanului, care sunt situate spre est de aceasta, decât de Europa Occidentală. Cele trei câmpii menționate mai sus, împreună cu podișurile care le separă unele de altele... și cu cele care le delimitizează dinspre est, sud-est și sud... reprezintă o lume specială și

separată, unitară în sine și diferită sub aspect geografic atât față de țările situate mai la vest, cât și față de țările situate spre sud-est și sud față de ea. Și dacă primelor li s-ar cuveni numele de „Europa”, iar celorlalte – cel de „Asia”, atunci lumii menționate mai sus, reprezentând un ținut median și intermediar, i se cuvine fără îndoială numele de „Eurasia”.⁶⁸

Acest spațiu, demarcat cu grijă și precizie (coincizând, în mare, cu teritoriul fostului Imperiu Rus, cu excepția Poloniei și a Finlandei, dar incluzând, de exemplu, Basarabia ortodoxă)⁶⁹ se caracteriza prin două trăsături fundamentale. În primul rând, el era nu numai unificat din punct de vedere teritorial și „predestinat” pentru o singură entitate politică, ci reprezenta, de asemenea, un ansamblu autarhic și „închis în sine” (*zamknutyi*). Această autarie era simbolizată prin existența unei granițe impermeabile și foarte pronunțate care izola Rusia-Eurasia (sau, în termenii lui Savițki, „nucleul” sau „trunchiul” Lumii Vechi) atât de Europa, cât și de Asia. Această diviziune nu se baza pe criterii culturale sau politice, ci era condiționată de trăsăturile mediului natural (inclusiv, printre altele, de configurația diferită a liniilor de coastă și varietatea formelor de relief din Europa, în opozиie cu monotonia evidentă a acestora din spațiul eurasiac).⁷⁰ Prejudecățile anti-europene ale „eurasiatșilor” erau vizibile și în legătură cu natura diferită a hotarelor pe care le avea „lumea” lor cu celelalte două componente ale Lumii Vechi. În timp ce în partea asiatică aceste frontiere erau fluide și nesigure, situația era complet inversă cu privire la linia de demarcație dintre Europa și Eurasia. Savițki, în special, și-a dedicat o mare parte a efortului intelectual sarcinii de a cartografi foarte minuțios granițele „Eurasiei” din partea europeană, folosind un șir de indicatori naturali pentru a construi imaginea unei „falii spațiale” incontornabile.⁷¹

În al doilea rând, principiile periodicității, „regularității” și simetriei erau, toate, reflectate în mod evident pe teritoriul Eurasiei, a cărei existență însăși era posibilă exclusiv în virtutea acestor criterii preexistente. „Regularitatea” masei continentale eurasiatice se exprima prin intermediul schemei celor patru zone longitudinale care defineau particularitatea structurală a Eurasiei. Savițki își imagina

o succesiune relativ simplă a zonelor [de vegetație și relief]... în procesul cartografierii această succesiune zonală ne amintește contururile unui drapel divizat în dungi orizontale. În direcția dinspre sud spre nord, aici [în „Eurasia”] se succed deșertul, stepa, zonele păduroase și tundra. Fiecare dintre aceste zone formează o „dungă” latitudinală neîntreruptă... Hotarul

de vest al Eurasiei trece prin istmul [peremychke] ponto-baltic, adică prin regiunea unde continentul se îngustează (între Marea Baltică și Marea Neagră). Prin acest istm, în direcția generală dinspre nord-vest spre sud-est, trec un șir de frontiere botanico-geografice sugestive, ca, de exemplu, granița estică a creșterii tisei și a fagului... Lumea eurasiană este o lume a unui sistem zonal periodic și, în același timp, simetric. Hotarele principalelor zone [naturale] ale Eurasiei corespund, cu o remarcabilă exactitate, situației unumitor hotare climatice... Distribuția simetrică a fenomenelor se observă și conform criteriului colorației solurilor... Nicăieri în vreo altă regiune a Lumii Vechi caracterul gradual al variațiilor și trecerilor în limitele sistemului zonal, caracterul „periodic” și, în același timp, „simetric” al acestuia, nu se exprimă mai pregnant decât pe câmpiiile Rusiei-Eurasiei... Lumea rusă posedă o structură geografică aproape total transparentă.⁷²

Tendințele structuraliste care se degajau din aceste considerații au fost confirmate din plin și sănționate din punct de vedere „științific” prin invocarea coincidenței unei pluralități de indicatori naturali (de exemplu, modelele simetrice, cu caracter aproape „logic”, de schimbare a temperaturii (izotermelor) și de variații în umiditate) care îi acordau Eurasiei o unitate transcendentală, înscrisă chiar în configurația ei spațială. Astfel, se poate susține concluzia că „întreaga paradigmă istorică a Luminilor, care interpreta direcția răsăriteană drept o alunecare și îndepărțare treptată de Europa, și, respectiv, de civilizație, a fost demolată de concepția geografică a ‘eurasiatismului’ și de schema istorică care i-a urmat și care a fost construită pe baza geografiei”.⁷³ În această schemă a unității geografice predeterminate, locul stepiei era unul primordial și central. Stepa reprezenta un fel de „axă latitudinală” a totalității eurasiatice. Aceasta era zona în care popoarele nomade, purtătorii esențiali și exclusivi ai „tradiției statale” eurasiatice de până la apariția entității statale ruse, își desfășurau mișcarea lor neîncetată. Această migrație continuă, în pofida caracterului său în aparență haotic, exercita, de fapt, misiunea formării și consolidării comunității organice eurasiatice. Comunitatea dată era definită prin vecinătate spațială și împrumuturi culturale reciproce (în opozиie cu afinitatea rasială, care era prezentată drept irelevantă).

Specificul doctrinei „eurasiatiste” constă, până la urmă, în „învelirea” unui proiect politic și ideologic menit să salveze spațiul Imperiului Rus de la dizolvare și fragmentare într-o epocă a naționalismelor, într-o haină aparent obiectivă și științifică. Savitski și-a încununat eșafodajul teoretic elaborat cu scopul de a fabrica un fundament ontologic și trans-istoric

pentru existența continuă a entității imperiale ruse prin introducerea conceptului sintetic de *mestorazvitie*.⁷⁴ Acesta a devenit elementul central al întregii sale abordări „geosofice”, deoarece noțiunea în cauză simboliza „larga coexistență a ființelor vii care se adaptează reciproc una alteia, precum și mediului înconjurător, și care își adaptează mediul propriilor necesități”.⁷⁵ Teritoriul eurasiacic, departe de a fi un simplu recipient pasiv al acestei simbioze, devine un participant activ al procesului influenței reciproce și se transformă într-o „persoană” organică. „Eurasiatății” insistau în mod deosebit asupra acestei trăsături, fiindcă o astfel de interpretare corespunde perfect scopului lor de a nega valabilitatea criteriilor legăturii genetice și descendenței comune în favoarea unor similarități structurale care au creat un nou tip de comunitate. Aceeași tendință structuralistă a dus la minimalizarea diferențelor rasiale și s-a concentrat, mai curând, pe dimensiunea spațială a unei „regiuni geografice totale”, care modela caracterul etnic al locuitorilor săi. Această linie argumentativă, reflectată în pasiunea de o viață a lui Savițki pentru „cartografierea regiunilor geografice” (*raionirovanie*), este sugestivă pentru semnificația trasării frontierelor dintre lumi geografice distincte și izolate. Aceste frontiere, însă, nu erau doar simbolice sau culturale, ci își găseau un echivalent clar în sfera fenomenelor naturale.⁷⁶ Implicațiile ideologice ale definirii acestor „entități geografice totale” puteau fi intuite, de exemplu, din refuzul lui Savițki de a acorda un asemenea statut întregii mase continentale a Lumii Vechi (adică „Eurasiei” în sensul lui Humboldt). Pentru Savițki, Rusia-Eurasia era situată, în cadrul ierarhiei „locurilor de dezvoltare,” pe un nivel inferior doar celui global, al „totalității geografice” planetare. Explicația acestei ierarhii se găsea în unitatea structurală a Eurasiei, care se manifesta prin criterii și corespondențe „obiective,” care lipseau în cazul continentului euro-asiatic al geografilor „tradiționali”.

O ultimă problemă ce ar trebui discutată se referă la paralela dintre „geografia structurală” elaborată de către Savițki și curențul structuralist din lingvistică. Legătura dintre noțiunea de „loc de dezvoltare” propusă de Savițki și „uniunea lingvistică eurasiatrică” identificată de Roman Jakobson (în aceeași perioadă) pare să fie mult mai directă și relevantă decât se credea, în general, în istoriografia mișcării „eurasiatiste”. În afară de colaborarea strânsă dintre cei doi gânditori de la sfârșitul anilor 1920 și începutul anilor 1930, asemănările conceptuale provin din aceeași metodologie, care era „bazată pe viziunea teritorialității sugerată de Savițki”. Această viziune avea drept principală premisă următoarea teză: „caracteristicile dobândite în procesul dezvoltării istorice comune din

cadrul spațiului eurasiac aveau preponderență asupra caracteristicilor genetice".⁷⁷ Astfel, „eurasiatii” au rezolvat dilema dintre factorii rasiali și cei spațiali, acordând o preferință neechivocă criteriilor spațiale în schemele lor teoretice. Totuși, spațiul pe care și-l imaginau acești intelectuali nu putea fi conceptualizat cu ajutorul geografiei clasice. Era, deci, nevoie de crearea unei științe „eurasiatiste” absolut noi și integrale. Deși nu și-au detaliat vreodată propriile vizioni în acest sens și nu au făcut explicate bazele teoretice ale acestei noi științe a spațiului, Trubetzkoi și Savițki au folosit, ocazional, noțiunea de „geosofie” pentru a o defini. Savițki, de exemplu, afirma că „constituirea și analiza unor asemenea paralelisme [structurale și geografice] pare să fie obiectul principal al geosofiei, în aplicarea ei la cazul Rusiei-Eurasiei”.⁷⁸ Atât istoria, cât și geografia Rusiei erau, astfel, exonerate și scoase de sub tutela științei tradiționale, dominate de valorile și instituțiile occidentale. Ele trebuiau să devină obiectul unei științe la fel de auto-centrate și autarhice precum spațiul pe care trebuia să-l studieze. „Geografia structuralistă” își găsea echivalentul în teorie (ca și în sfera fenomenelor naturii) în existența altor științe structurale ale totalității eurasiatice. Faptul că această știință a eşuat poate servi drept indiciu pentru numeroasele probleme și ambiguități cu care trebuia să se confrunte această încercare de a-i conferi o esență „ontologică” geografiei Imperiului Rus.

Determinismul geografic al gânditorilor „eurasiatisti” era unul destul de subtil. Imperiul Rus reprezenta, pentru ei, o „comunitate de destin” care era, în același timp, firească și organică. În mod fundamental, Rusia-Eurasia era un spațiu al anti-modernității care păstrase diversitatea și dinamica culturală amenințată de către civilizația „romano-germanică”, nivelatoare și uniformizantă, a Occidentului. Același Occident, însă, a rămas un model și o referință inevitabilă chiar și în momentele cele mai disperate și „nihiliste” din lungul periplu al emigranților „eurasiatisti” printr-un spațiu „occidental” complex și deconcertant.

4. Cazul românesc

Mediul intelectual românesc era, cel puțin la început, mai puțin favorabil decât cel rus pentru apariția unei tradiții „geopolitice” asemănătoare școlii „germane” care a consacrat mai târziu acest termen sau chiar unor tendințe intelectuale originale care ar putea fi comparate cu curentul „eurasiatist” rus. La nivelul cel mai general, se poate afirma

că dezbatările românești asupra problemelor frontierelor și a „destinului” național erau mai puțin complexe decât meditațiile intelectualilor ruși pe aceleași teme. În timp ce gânditorii ruși „anti-europeni” excelau în „re-valorizarea” aspectelor negative și a nivelului scăzut de pe „scara civilizațională” care le stigmatizau societatea în ochii occidentalilor și în transformarea acestora în avantaje sau chiar virtuți „naționale” (exemplul cel mai elocvent al acestei „valorizări inverse” sunt chiar gânditorii „eurasiatiști”), omologii lor români nu au încercat să pună în discuție superioritatea și influența modelatoare a Occidentului decât foarte târziu în secolul al XX-lea, în pofida unor ocazionale reacții „autohtoniste”. Această situație era determinată, pe de o parte, de mentalitatea elitelor politice și intelectuale care au construit statul român modern și, pe de altă parte, de ceea ce Sorin Antohi numește „bovarism geocultural”. Astfel, auto-definirea intelectualilor români drept „occidentalii orientului” nu era deloc de natură să favorizeze exerciții mentale de auto-stigmatizare sau căutare a unei „esențe sufletești” specific românești. Această stare de lucruri era valabilă cel puțin în perioada dominației doctrinelor de inspirație pozitivistă, care presupuneau acceptarea schemei optimiste a dezvoltării progresive stadiale a umanității. Cei mai mulți gânditori români din primele două decenii ale secolului al XX-lea își percepeau propriul popor ca un „zid de apărare” a civilizației și progresului în fața „stepelor asiatici”, un termen folosit foarte frecvent ca denumire alternativă pentru spațiul Imperiului Rus. Pe de altă parte, trebuie să avem în vedere că construcțiile pur „geografice” erau practic absente în această perioadă din sfera intelectuală a regatului. Astfel, o lucrare în două volume dedicată „sociologiei și geopoliticii frontierei”,⁷⁹ care își propunea să formuleze un „discurs alternativ” în dezbatările politice contemporane din România, discută nu numai contextul european și diverse manifestări ale „școlii geopolitice”, ci și încearcă să identifice o astfel de tradiție în gândirea românească. Concluzia fundamentală care se desprinde din această antologie (oricât de parțială) este că, cel puțin până la sfârșitul anilor 1930, ceea ce putea fi numit „geopolitică” în România nu includea, de cele mai multe ori, o dimensiune geografică propriu-zisă. Diferite contribuții care se ocupau de „caracterul național” (C. Rădulescu-Motru), „psihologia națională” (D. Drăghicescu) și probleme similare puteau fi foarte greu reunite sub numele de „lucrări geopolitice”, chiar dacă am folosi o definiție extrem de cuprinzătoare a acestui termen. Importanții istorici români (A.D. Xenopol⁸⁰ și N. Iorga) și lideri ai vieții politice (în special D. A. Sturdza)⁸¹

au contribuit cu un șir de texte importante la ceea ce se numea în epocă „știința națiunii” (exprimată prin afirmații (pseudo)teoretice și „științifice” despre „misiunea” sau „destinul național” al României). Cu toate acestea, factorul geografic era absent aproape cu desăvârșire și din scrierile lor. Dimpotrivă, influența teoriilor rasiale și a curentului *Rassenkunde* era evidentă chiar și în opera în general moderată și echilibrată a lui A. D. Xenopol.

Unul din puținele exemple ale unei relații explicite dintre geografie și „caracterul național” poate fi întâlnit în opera publicistică a lui Mihai Eminescu. Scriitorul era exponentul unei versiuni etnocentrice și xenofobe a naționalismului românesc (ceea ce nu presupunea deloc articularea unei doctrine sistematice). El prefera o abordare eclectică, combinând impactul factorilor culturali și rasiali asupra esenței naționale românești. Totuși, în contextul polemicii rusu-române cu privire la chestiunea Basarabiei de Sud izbucnită în timpul războiului rusu-turc din 1877-1878, Eminescu a elaborat, se pare, prima variantă completă a unei poziții „determinist-geografice” în contextul politic al Regatului Român. În mod semnificativ, obiectul acestor reflectări nu îl constituiau poporul român sau „caracterul național”, ci adversarii acestora- rușii. Definiția Imperiului Rus oferită de către jurnalistul politic Eminescu este destul de elocventă:

Răsărită din rase mongolice, de natura lor cuceritoare, așezate pe stepe întinse a căror monotonie are înrâurire asupra inteligenței omenești, lipsind-o de mlădioșie și dându-i instincte fanatice pentru idei de-o vagă măreție, Rusia e în mod egal mama mândriei și a lipsei de cultură, a fanatismului și a despotei. Frumosul e înlocuit prin măret, precum colinele undoiate și munții cu dumbrăvi a țărilor apusene sunt acolo înlocuite prin șesuri fără de capăt. În tendențele de cucerire, în aşa-numitele misiuni istorice care-și caută marginile naturale, nu e nimic dedesubt decât pur și simplu neștiință și gustul de spoliere.⁸²

Eminescu combină astfel tema inferiorității culturale și rasiale a Rusiei cu o viziune care pune în prim plan impactul nociv și pernicios al condițiilor naturale care domină și modeleză configurația câmpilor est-europene. Spațiul stepei este percepțut, în mod tradițional, în culori preponderent negative, dar influența formativă a acestei enorme întinderi este un element inedit care ne permite să identificăm o importantă componentă „determinist-geografică” în gândirea lui Eminescu. Mai mult, el sugera o legătură evidentă între lipsa de forță spirituală a culturii ruse și presupusul expansionism al imperiului vecin: „Astfel, misiunea istorică

de care se face atâtă vorbă nu-i o misiune care-și are originea în afară; ea e rezultatul unui gol sufletesc, a unei barbarii spoite cu frac și mănuși, a unui deșert care, de-ar stăpâni pământul, tot nu s-ar umple.”⁸³ Dorința neînfrânată de expansiune spațială a Imperiului Rus este, de fapt, un mecanism compensatoriu pentru o infirmitate fatală a „sufletului național” rusec care, implicit, sugerează un contrast total față de spiritualitatea poporului român. Oscilând între un determinism „spațial” și unul de esență „culturală”, Eminescu îi declară, în fine, pe ruși incapabili să producă o cultură de elită. Măsura în care spațiul și mediul exterior au rolul de factori cauzali în această schemă este, desigur, discutabilă. Totuși, legătura dintre absența civilizației și circumstanțele naturale nefavorabile, care structurează argumentele lui Eminescu, mi se pare foarte sugestivă.

În cazul românesc, opoziția dintre „determinismul geografic” și cel rasial este foarte importantă și relevantă, iar balanța era în mod clar înclinată în favoarea ultimului dintre aceste curente. Broșura lui D. A. Sturdza, menționată mai sus, este deosebit de interesantă în această privință. Ea a fost concepută ca o reacție explicită față de doctrina „pan-slavistă” rusă. În plus, opiniile autorului reprezintă o excelentă sinteză a viziunilor celei mai mari părți a elitei intelectuale românești de la sfârșitul secolului al XIX-lea. Noțiunile de „Orient” și „Occident” sunt folosite de Sturdza ca niște simple sinonime (și înlocuitorii) ai categoriilor de „civilizație” și „barbarie” conform unei tradiții „orientaliste” bine încetătenite în Europa vremii. Autorul declară: „Lupta dintre popoarele Occidentului și ale Orientului european nu datează de ieri; au trecut, iată, secole întregi de când ea persistă și face parte din istoria umanității...”⁸⁴ Rușii sunt reprezentați drept cei mai periculoși din sirul nesfârșit de barbari care amenință să distrugă „civilizația europeană”, adică sinonimul perfect al progresului:

După turci, rușii au fost cei care s-au ridicat contra Europei. Imaginându-și că ei reprezintă elementul unei noi civilizații, bazată pe alte principii, pe alte idei, pe o altă organizare decât vechea lume occidentală, rușii se cred chemați să fondeze o lume nouă, lumea rusească sau, altfel, lumea slavă, după cum au obiceiul să-numească pentru a o face mai seducătoare. Rușii nu manifestă dorința să intre în cercul cultural actual și să se contopească cu civilizația europeană, pentru a participa la mersul progresiv al umanității; ei vor să întrerupă firul acestei dezvoltări multiseculare și, de două sute de ani deja, ei se silesc să-l distrugă.⁸⁵

Misiunea poporului român, care reprezenta principalul obstacol în calea acestui imens pericol, putea fi dedusă în mod logic din aceste premise. Autorul identifica, în esență, frontierele modernității și civilizației cu granițele statului român, insistând asupra rolului Basarabiei ca cel mai înaintat „avanpost” al „elementului românesc”. Basarabia era, de asemenea, principalul „câmp de bătălie” pentru „anihilarea finală a românilor.” Acesta ar fi fost, după Sturdza, unul din scopurile de bază ale politicii rusești.⁸⁶ Deși această retorică demonstrează conștientizarea importanței „frontierelor” în contextul mai larg al confruntării dintre „rase” și „civilizații”, elementul propriu-zis geografic are aici un rol evident subordonat. Totuși, tradiția intelectuală românească ne oferă un exemplu elovent de „determinism geografic”, chiar unele elemente ale unei doctrine specifice de „geografie politică”, în opera bine cunoscutului geograf și scriitor român Simion Mehedinți. El va fi mai târziu extrem de implicat în frământările politice din perioada interbelică, dar opiniile sale în acest domeniu pot fi urmărite cu precizie cel puțin până în anii premergători Primului război mondial.

Autorul însuși recunoaște influența decisivă a lucrărilor lui Fr. Ratzel și a curentului „antropogeografic” întemeiat de el⁸⁷ asupra propriilor sale opinii. Mehedinți declară acest lucru într-un „manifest geografic” scris în timpul celui de-al Doilea război mondial, dar care poate fi legat fără nici un dubiu de viziunile sale mai timpurii. Imediat după invocarea „profesiunii sale de credință” – „Marginea răsăriteană a Moldovei este hotarul de răsărit al Europei”⁸⁸ – autorul subliniază că „vrând-nevrând, geografii măsoără evenimentele omenirii după timpul și spațiul planetar. A le privi ‘hologeic’, cum zicea Fr. Ratzel, întemeietorul geografiei politice, e pentru dânsii o metodă.”⁸⁹ În introducerea la același volum de „opere complete”, el îi condamna foarte aspru pe savanții români contemporani, mai ales pe istorici, pentru ignoranța lor geografică crasă și pentru folosirea neîngrijită și nepăsătoare a terminologiei geografice, propunând o agendă ambițioasă pentru dezvoltarea și progresul disciplinei pe care o practica.⁹⁰ Astfel, contextul european și influența acestuia sunt evidente în cazul unor asemenea afirmații generale făcute de Mehedinți. Acest program de modernizare a geografiei marca o etapă importantă în auto-definirea disciplinei și o abordare mai „științifică” a problemelor spațiului și frontierelor. Într-o paralelă curioasă, dar perfect explicabilă, față de „neo-slavofilii” ruși și chiar gânditorii „eurasiatiști” (desigur, având în vedere scopuri diametral opuse), Mehedinți folosește pe larg noțiunea de „isthm ponto-baltic”, ca o zonă de demarcare a

„frontierei dintre Europa și Asia”. Pe de o parte, geograful tinde să ignore frontiera „tradițională” a Uralilor, considerând-o de-a dreptul irelevantă. Pe de altă parte, el propune o „rescriere națională a geografiei”, afirmând că „frunțaria din lungul Nistrului este vecină cu istmul ponto-baltic, hotarul dintre Asia și Europa” și poate, astfel, avea rolul unei „linii de diviziune” dintre cele două „lumi” diferite.⁹¹ Mehedinți adaptează noțiunea de „zid de apărare a civilizației” abordării sale de esență geografică și spațială. Astfel, Nistrul apare, în acest context, ca un „simbol geopolitic”,⁹² ca un fel de „frontieră” (în sensul lui F. J. Turner) pentru poporul român, ca un loc special unde întregul potențial al națiunii și-a asigurat o supapă pentru a se manifesta pe deplin. O comparație la fel de interesantă se poate încerca între Mehedinți, Soloviev și Turner în sensul opinioilor exprimate de ei cu privire la problema colonizării și a expansiunii etnice. În timp ce Turner proslăvea avansarea națiunii americane, văzând în acest proces realizarea cea mai durabilă și esențială a „pionierilor” frontierei, iar Soloviev condamna același fenomen, găsind în el cauza „devierii” Rusiei de la cursul său firesc de dezvoltare istorică, Mehedinți sugerează o soluție de „compromis”. Respingând și condamnând, după cum era de așteptat, „migrațiile asiatic nomade”, pe care le aprecia drept o calamitate care s-a abătut asupra poporului român, Mehedinți reușea o adevărată „performanță” intelectuală, lăudând, în același timp, „expansiunea etnică spre Răsărit” a elementului românesc și practicile tradiționale ale transhumanței în termenii unor „procese civilizatoare”, în esență lor.⁹³ Nimic nu putea fi mai puțin echivoc, după părerea lui Mehedinți, decât surprinzătoarea sa afirmație că, „după cum nomadismul superlativ este un fenomen asiatic, tot aşa, transumanța în stil mare este un fenomen european, și anume românesc”.⁹⁴ „Optimismul geopolitic” afișat de Mehedinți îi permitea să diferențieze net aceste două experiențe colective și, astfel, să depășească, într-un mod extrem de ingenios, o dilemă care rămăsesese de nerezolvat pentru Soloviev și nu existase vreodată pentru Turner. Deși, în alte contexte, profund implicat în politica conjuncturală a epocii sale și chiar pro-nazist în multe dintre luările sale de poziție, Mehedinți a reușit, prin ideile și sugestiile sale programatice, să elaboreze una din cele mai complete și interesante încercări de a crea o adevărată „școală geopolitică” românească. Viziunile sale trebuie, astfel, interpretate în cadrul contextului european mai larg al epocii celor două conflagrații mondale. Într-un articol mult mai timpuriu, scris în 1914, el descria întreaga istorie europeană sub semnul unei delimitări progresive a „frontierelor” civilizației de către

Imperiul Roman prin intermediul „cultivării” și integrării celor trei „fațade” ale continentului european (mediterană, atlantică și continentală). Aceste „fațade” urmău să se contopească într-un singur „univers” cultural și spiritual, având misiunea să reprezinte o „unitate” organică în fața elementului „asiatic” străin și ostil.⁹⁵ Mehedinți susținea (destul de previzibil) că, în timp ce fațadele „mediterană” și „atlantică” fuseseră „căștigate” durabil și definitiv pentru „civilizație”, fațada „continentală”, reprezentată de elementul românesc, era în mod constant supusă „invaziilor asiatice” care nu îi permiteau să avanseze pe calea progresului și a dezvoltării organice. Personificate, la nivel simbolic, de figurile lui Scipio, Cezar și Traian, cele trei direcții ale expansiunii romane constituiau cadrul decisiv și explicația centrală pentru întreaga desfășurare a istoriei continentului. Aceiași factori justificau, în special, rolul poporului român ca purtător al potențialului „civilizator” moștenit de la romani. Rusia, firește, era reprezentată ca un „stat asiatic”⁹⁶ cu „tendențe nivelatoare”,⁹⁷ cărora trebuia să li se opună întreaga „Europă” și, în special, avanpostul românesc al civilizației europene. Se poate cu greu imagina un exemplu ilustrativ mai convingător al folosirii unor metode și vocabulare discursive similare pentru a atinge, până la urmă, scopuri atât de diferite, chiar incompatibile. Ceea ce, din perspectiva „eurasiatistă”, însemna totalitatea și chintesația „relelor” civilizației europene (anihilarea diversității culturale, degradare spirituală, tendințe spre hegemonie universală etc.), Mehedinți atribuia, cu aceeași convingere și folosind tehnici retorice aproape identice, acțiunii nefaste a expansiunii Imperiului Rus. Astfel, premise identice puteau duce la concluzii diametral opuse în contexte și perioade diferite. Orice cercetător ar trebui să fie conștient de caracterul relativ și condiționarea politică a discursurilor presupus „științifice”. Acest principiu este valabil, îndeosebi, în cazul unor proiecte intelectuale cu o dimensiune polemică explicită, de tipul multiplelor ipostaze ale doctrinelor „geopolitice”. Mehedinți, având scopul de a construi o „interpretare geopolitică” completă și globală a istoriei românești, nu putea, desigur, să evite aceleași capcane în care căzuseră contemporanii și adversarii săi intelectuali din spațiul rus (firește, nefiind conștienți de asemănările și afinitățile reciproce). Modernitatea, fie sub forma unui scop dorit și admirabil, fie sub cea a unei abominabile deceptiții, figura în prim planul oricărui discurs „geopolitic” din epoca pe care o studiem. Deseori, însă, fenomenul modernității se exprima în categorii „spațiale”, care le înlocuiau pe cele civilizaționale sau culturale.

5. Concluzii

În concluzie, deși paralelele și asemănările dintre discursurile „politico-geografice” rusești și românești ar putea fi explicate prin proveniența lor comună din același context european, afinitățile structurale dintre aceste curente intelectuale au rădăcini mult mai adânci și se referă la trăsăturile comune pe care le posedau proiectele de construcție statală ale ambelor entități politice în această perioadă. Auto-definirea spațială a intelectualilor oferea un teren larg pentru dezbateri și resurse pentru acțiune politică pe care politicianii aflați la putere nu au ezitat să le folosească în propriile scopuri. Deși ideile se bucură, într-adevăr, de o oarecare autonomie în raport cu lumea „materială”, evoluția și impactul acestora sunt influențate de factori „obiectivi” care trebuie luați în considerație în cazul unei abordări contextuale. Această scurtă analiză a preocupărilor „geografice” și „spațiale” ale gânditorilor ruși și români din ultimele decenii ale secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea ar putea servi ca un îndemn spre o atitudine mai echilibrată față de curentele intelectuale ale începutului de secol XX și, mai ales, față de posibilele legături ale acestora cu ideologiiile totalitare. Critica „modernității,” deși poate fi un criteriu prea larg pentru a fi eficient ca instrument de analiză, ne-a însotit, totuși, aproape din clipa în care intelectualii au devenit conștienți de fenomenul modernității ca atare. Chiar dacă rolul intelectualilor de „arbitri morali” a rămas, probabil, în trecut, fascinația explorării minții umane și a „monștrilor” cărora le poate da naștere rămâne foarte vie, cel puțin ca o posibilitate de a înțelege limitele și pericolele calității de ființă umană.

NOTE

- 1 Mark Bassin, „Geographical Determinism in Fin-de-Siecle Marxism: Georgii Plekhanov and the Environmental Basis of Russian History”, in: *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 82, Nr. 1, 1992, pp. 3-22, aici p. 16.
- 2 În lucrarea sa controversată dedicată „Granițelor în sens geografic și politic” (1927), Haushofer include o discuție foarte interesantă a teritoriului care figurează în scrierile geopolitice românești în calitate de „frontieră estică” a românității, adică a Basarabiei. Haushofer percepce această regiune drept „Mesopotamia Europei Interioare” și drept un „nod gordian” al competiției geopolitice. În mod previzibil, el apreciază negativ includerea Basarabiei în componența României, având în vedere că revizuirea sistemului de la Versailles era scopul ultim al lucrării sale. Totuși, el își dezvoltă argumentele în termeni geopolitici „neutri” în cadrul discuției rolului frontierelor acvatice. În interpretarea sa, Nistrul este o frontieră nu mai puțin artificială decât Rinul în cazul german. Haushofer pledează pentru diferențierea cursurilor acvatice „unificatoare” și „despărțitoare.” Basarabia se află, fără echivoc, în prima categorie și, în consecință, izolarea acesteia de „malul rus” al râului nu putea fi decât artificială și temporară. Basarabia reprezintă, în opinia lui Haushofer, „frontiera Europei” de-a lungul cursului apelor. Vezi argumentele sale în: Karl Haushofer, „Granitsy v ih geograficheskom I politicheskom znachenii” [Granițele în sensul lor geografic și politic]. In: K. Korolev (ed.), *Klassika Geopolitiki. XX vek* [Lucrări clasice ale geopoliticii. Secolul XX] (Moscova: AST, 2003), Vol. II, pp. 396-398.
- 3 Michael J. Heffernan, „The Science of Empire: The French Geographical Movement and the Forms of French Imperialism, 1870-1920”, in: Anne Godlewska și Neil Smith, eds. *Geography and Empire* (Oxford: Blackwell Publishers, 1994), pp. 92-93.
- 4 Michael J. Heffernan, p. 94 .
- 5 Michael J. Heffernan, p. 103.
- 6 Michael J. Heffernan, p. 100.
- 7 Gerhard Sandner și Mechtild Roessler, „Geography and Empire in Germany, 1871-1945,” in: Anne Godlewska și Neil Smith, eds. *Geography and Empire* (Oxford: Blackwell Publishers, 1994), p. 115.
- 8 Sandner și Roessler, p. 117.
- 9 Sandner și Roessler, p. 117.
- 10 Acest lucru este foarte evident, de exemplu, în lucrarea sa ulterioară, *Völkerkunde [Anthropogeographie]* [traducere rusă], in: K. Korolev, (ed.) *Klassika geopolitiki. XIX vek.* [Lucrări clasice ale geopoliticii. Secolul XIX] (Moscova: AST, 2003), Vol. I, pp. 53-182, în special pp. 53-72 și 171-182.
- 11 Sandner și Roessler, p. 117. Citat din: M. Bassin, “Imperialism and the nation-state,” pp. 117-118.
- 12 Sandner și Roessler, pp. 117-118.

- 13 Mark Bassin, „Geographical Determinism in Fin-de-Siecle Marxism: Georgii Plekhanov and the Environmental Basis of Russian History”, in: *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 82, Nr. 1, 1992, pp. 3-22.
- 14 Michael J. Heffernan, pp. 100-102.
- 15 Michael J. Heffernan, pp. 112.
- 16 David N. Livingstone și Charles W. J. Withers, „On Geography and Revolution”, in: David N. Livingstone și Charles W. J. Withers, eds. *Geography and Revolution* (Chicago: University of Chicago Press, 2005), p. 10.
- 17 David N. Livingstone și Charles W. J. Withers, „On Geography and Revolution”, in: David N. Livingstone și Charles W. J. Withers, eds. *Geography and Revolution* (Chicago: University of Chicago Press, 2005), pp. 10-11.
- 18 M. G. Fedorov, *Russkaia progressivnaia mysl' XIX v. ot geograficheskogo determinizma k istoricheskomu materializmu* [Gândirea progresistă rusă din secolul al XIX-lea: de la determinism geografic la materialism istoric] (Novosibirsk: 1972), în special pp. 8-68.
- 19 Richard Peet, *Modern Geographical Thought* (Oxford: Blackwell Publishers, 2000), pp. 12-14, aici p. 14.
- 20 Mark Bassin, „Russia between Europe and Asia: The Ideological Construction of Geographical Space”, in: *Slavic Review* (Vol. 50, Nr.1), Spring 1991, p. 4.
- 21 Mark Bassin, „Russia between Europe and Asia: The Ideological Construction of Geographical Space”, in: *Slavic Review* (Vol. 50, Nr.1), Spring 1991, p. 4.
- 22 Y. Slezkine, „Naturalists versus Nations: Eighteenth-Century Russian Scholars Confront Ethnic Diversity”, in: *Representations*, 1994, Vol. 47, pp. 170-195.
- 23 Valerie A. Kivelson, *Cartographies of Tsardom: The Land and Its Meanings in Seventeenth-Century Russia* (Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 2006).
- 24 Mark Bassin, „Russia between Europe and Asia: The Ideological Construction of Geographical Space”, in: *Slavic Review* (Vol. 50, Nr.1), Spring 1991, p. 7.
- 25 Mark Bassin, „Russia between Europe and Asia: The Ideological Construction of Geographical Space,” in: *Slavic Review* (Vol. 50, Nr.1), Spring 1991, p. 5.
- 26 Mark Bassin, „Russia between Europe and Asia: The Ideological Construction of Geographical Space,” in: *Slavic Review* (Vol. 50, Nr.1), Spring 1991, p. 5.
- 27 P. Savitskii, „Evraziistvo” [Eurasianismul], in: K. Korolev (ed.) *Klassika Geopolitiki. XX vek* [Lucrări clasice ale geopoliticii. Secolul XX] (Moscova: AST, 2003), Vol. II, p. 659.
- 28 P. Savitskii, „Evraziistvo” [Eurasianismul], in: K. Korolev (ed.) *Klassika Geopolitiki. XX vek* [Lucrări clasice ale geopoliticii. Secolul XX] (Moscova: AST, 2003), Vol. II, p. 660 (notă de subsol).
- 29 M. Bassin, „Russia between Europe and Asia: The Ideological Construction of Geographical Space”, in: *Slavic Review* (Vol. 50, Nr.1), Spring 1991, pp. 9-13.
- 30 D. Schimmelpenninck van der Oye, „Ideologii imperiei v Rossii imperskogo perioda” [Ideologiile imperiului în Rusia perioadei imperiale], in: *Ab Imperio*, 2001, Nr. 1-2, p. 356.

- ³¹ D. Schimmelpenninck van der Oye, „Ideologii imperiei v Rossii imperskogo perioda” [Ideologii imperiului în Rusia perioadei imperiale], in: *Ab Imperio*, 2001, Nr. 1-2, p. 356.
- ³² M. Bassin, „Turner, Soloviev and the Frontier Hypothesis: The Nationalist Signification of Open Spaces”, in: *Journal of Modern History*, No. 65, Sept. 1993, p. 477.
- ³³ N. G. Sukhova, *Karl Ritter i Rossiia* [Carl Ritter și Rusia] (Leningrad, 1990), pp. 169-176.
- ³⁴ N. G. Sukhova, *Karl Ritter i Rossiia* [Carl Ritter și Rusia] (Leningrad, 1990), pp. 177-179; M. Bassin, „Turner, Soloviev and the Frontier Hypothesis: The Nationalist Signification of Open Spaces”, in: *Journal of Modern History*, No. 65, Sept. 1993, pp. 483-484; vezi, de asemenea, Bassin, p. 482.
- ³⁵ S. M. Soloviev. *Izbrannoe. Zapiski* [Opere Alese. Note de jurnal]. Moscova, 1983, pp. 52-53.
- ³⁶ Pentru o analiză mai detaliată, vezi M. Bassin, „Turner, Soloviev and the Frontier Hypothesis: The Nationalist Signification of Open Spaces”, in: *Journal of Modern History*, No. 65, Sept. 1993, pp. 492-493.
- ³⁷ S. M. Soloviev, *Ob istoricheskem dvizhenii russkago narodonaseleniya* [Despre mișcarea istorică a populației ruse] (Moscova: 1867), p. 21.
- ³⁸ S. M. Soloviev, *Ob istoricheskem dvizhenii russkago narodonaseleniya* [Despre mișcarea istorică a populației ruse] (Moscova: 1867), p. 22-23. În aceeași ordine de idei, Soloviev renunță la vizuirea pe care o propusese mai devreme, subliniind că teritoriul vast al unui stat era, *în sine*, o condiție favorabilă dezvoltării care putea deveni nocivă doar în cazul când spațiul în cauză nu era „civilizat” sau îndeajuns de populat, adică, până în momentul în care acesta putea fi transformat de către activitatea umană. Soloviev, *Ibidem*, pp. 24-25.
- ³⁹ S. M. Soloviev, *Istoria Rossii s drevneishih vremen. Tom I* [Istoria Rusiei din cele mai vechi timpuri. Volumul I]. Moscova, 1959, pp. 60-61.
- ⁴⁰ S. M. Soloviev, *Istoria Rossii s drevneishih vremen. Tom I* [Istoria Rusiei din cele mai vechi timpuri. Volumul I]. Moscova, 1959, p. 63. Noțiunea de „trib” desemnează, în acest caz, o comunitate etnică.
- ⁴¹ S. M. Soloviev, *Ob istoricheskem dvizhenii russkogo narodonaseleniya* [Despre mișcarea istorică a populației ruse] (Moscova: 1867), p. 5.
- ⁴² S.M. Soloviev, *Ob istoricheskem dvizhenii russkogo narodonaseleniya* [Despre mișcarea istorică a populației ruse] (Moscova: 1867), p. 6.
- ⁴³ S. M. Soloviev, *Ob istoricheskem dvizhenii russkogo narodonaseleniya* [Despre mișcarea istorică a populației ruse] (Moscova: 1867), p. 13.
- ⁴⁴ S. M. Soloviev. *Izbrannoe. Zapiski* [Opere Alese. Note de jurnal], (Moscova, 1983), p. 61. „Simpatia și compasiunea noastră aparține acelora care, prin munca lor enormă, și-au dezvoltat forțele spirituale și, fiind încurajați de barbari, și-au păstrat străvechea imagine europeană și creștină... Acestor oameni le aparține întreaga noastră simpatie, memoria noastră, istoria noastră.”

- ⁴⁵ M. Bassin, „Russia between Europe and Asia: The Ideological Construction of Geographical Space”, in: *Slavic Review* (Vol. 50, Nr.1), Spring 1991, p. 9.
- ⁴⁶ M. Bassin, „Russia between Europe and Asia: The Ideological Construction of Geographical Space,” in: *Slavic Review* (Vol. 50, Nr.1), Spring 1991, p. 9.
- ⁴⁷ N. I. Danilevskii, *Rossia i Evropa* [Rusia și Europa], in: K. Korolev (ed.) *Klassika Geopolitiki. XIX vek* [Lucrări clasice ale geopoliticii. Secolul XIX] (Moscova: AST, 2003), Vol. I, p. 335.
- ⁴⁸ M. Bassin, „Russia between Europe and Asia: The Ideological Construction of Geographical Space”, in: *Slavic Review* (Vol. 50, Nr.1), Spring 1991, p. 11.
- ⁴⁹ N. I. Danilevskii, *Rossia i Evropa* [Rusia și Europa], in: K. Korolev (ed.) *Klassika Geopolitiki. XIX vek* [Lucrări clasice ale geopoliticii. Secolul XIX] (Moscova: AST, 2003), Vol. I, pp. 298-299.
- ⁵⁰ I. Martyniuk, „Za ogradoi slavianofil’stva: Nikolai Danilevskii-shpenglerianets... karteziants... [Dincolo de limita slavofilismului: Nikolai Danilevski- un spenglerian... un carteziant?...], in: *Ab Imperio*, 2001, Nr. 1-2, p. 34.
- ⁵¹ I. Martyniuk, „Za ogradoi slavianofil’stva: Nikolai Danilevskii-shpenglerianets... karteziants... [Dincolo de limita slavofilismului: Nikolai Danilevski- un spenglerian... un carteziant?...], in: *Ab Imperio*, 2001, Nr. 1-2, p. 32.
- ⁵² Probabil cel mai strigător exemplu al relativismului moral profesat de Danilevski poate fi descoperit în distincția făcută de el între aplicarea imperativului moral creștin în cazul comportamentului uman individual și inaplicabilitatea același principiu în relațiile dintre state. Vezi N. I. Danilevskii, *Rossia i Evropa* [Rusia și Europa], in: K. Korolev (ed.) *Klassika Geopolitiki. XIX vek* [Lucrări clasice ale geopoliticii. Secolul XIX] (Moscova: AST, 2003), Vol. I, p. 309.
- ⁵³ M. Bassin, „Turner, Soloviev and the Frontier Hypothesis: The Nationalist Signification of Open Spaces”, in: *Journal of Modern History*, No. 65, Sept. 1993, p. 496.
- ⁵⁴ M. Bassin, „Turner, Soloviev and the Frontier Hypothesis: The Nationalist Signification of Open Spaces”, in: *Journal of Modern History*, No. 65, Sept. 1993, p. 500.
- ⁵⁵ Vezi, de exemplu, ideile lui Savițki expuse în articolele: „Bazele geopolitice și geografice ale eurasiasmului” și „Stepă și sedentarism,” ambele in: K. Korolev (ed.) *Klassika Geopolitiki. XX vek* [Lucrări clasice ale geopoliticii. Secolul XX] (Moscova: AST, 2003), Vol. II, în special p. 684 și pp. 688-699.
- ⁵⁶ N. Trubetskoi, *Vzgliad na russkuiu istoriiu ne s zapada, a s Vostoka* [O privire asupra istoriei Rusiei nu dinspre Occident, ci dinspre Orient], in: K. Korolev (ed.) *Klassika Geopolitiki. XX vek* [Lucrări clasice ale geopoliticii. Secolul XX] (Moscova: AST, 2003), Vol. II, pp. 144-226.
- ⁵⁷ M. Bassin, „Turner, Soloviev and the Frontier Hypothesis: The Nationalist Signification of Open Spaces”, in: *Journal of Modern History*, No. 65, Sept. 1993, p. 496.

- ⁵⁸ S. Glebov, „Granitsy imperii kak granitsy moderna: Antikolonial’naia ritorika i teoria kul’turnyh tipov v evraziistve” [Granițele imperiului ca frontiere ale modernității: Retorica anticolonială și teoria tipurilor culturale în eurasianism], in: *Ab Imperio*, 2003, Nr. 2, p. 145.
- ⁵⁹ S. Glebov, „Granitsy imperii kak granitsy moderna: Antikolonial’naia ritorika i teoria kul’turnyh tipov v evraziistve” [Granițele imperiului ca frontiere ale modernității: Retorica anticolonială și teoria tipurilor culturale în eurasianism], in: *Ab Imperio*, 2003, Nr. 2, p. 152.
- ⁶⁰ D. Schimmelpenninck van der Oye, „Ideologii imperii v Rossii imperskogo perioda” [Ideologiile imperiului în Rusia perioadei imperiale], in: *Ab Imperio*, 2001, Nr. 1-2, p. 360.
- ⁶¹ D. Schimmelpenninck van der Oye, „Ideologii imperii v Rossii imperskogo perioda” [Ideogiile imperiului în Rusia perioadei imperiale], in: *Ab Imperio*, 2001, Nr. 1-2, p. 361.
- ⁶² N. Trubetskoi, *Evropa i chelovechestvo* [Europa și omenirea], in: K. Korolev (ed.) *Klassika Geopolitiki. XX vek* [Lucrări clasice ale geopoliticii. Secolul XX] (Moscova: AST, 2003), Vol. II, p. 33.
- ⁶³ S. Glebov, „Granitsy imperii kak granitsy moderna: Antikolonial’naia ritorika i teoria kul’turnyh tipov v evraziistve” [Granițele imperiului ca frontiere ale modernității: Retorica anticolonială și teoria tipurilor culturale în eurasianism], in: *Ab Imperio*, 2003, Nr. 2, p. 150.
- ⁶⁴ S. Glebov, „Granitsy imperii kak granitsy moderna: Antikolonial’naia ritorika i teoria kul’turnyh tipov v evraziistve” [Granițele imperiului ca frontiere ale modernității: Retorica anticolonială și teoria tipurilor culturale în eurasianism], in: *Ab Imperio*, 2003, Nr. 2, p. 148.
- ⁶⁵ Marlène Laruelle. *L’Idéologie eurasiste russe ou comment penser l’empire*. Paris : L’Harmattan, 1999, p. 147.
- ⁶⁶ S. Glebov, „A Life with Imperial Dreams: P. N. Savitsky, Eurasianism, and the Invention of ‘Structuralist’ Geography”, in: *Ab Imperio*, 2005, Nr. 3, p. 38.
- ⁶⁷ Noțiunea de „regularitate/legitate” este, în acest caz, o traducere aproximativă a termenului rus „zakonomernost”, care se referă, la rândul său, la noțiunea germană de *Gesetzmäßigkeit*.
- ⁶⁸ P. N. Savitskii, „Evraziistvo” [Eurasianismul], in: K. Korolev (ed.) *Klassika Geopolitiki. XX vek* [Lucrări clasice ale geopoliticii. Secolul XX] (Moscova: AST, 2003), Vol. II, pp. 655-656.
- ⁶⁹ Marlène Laruelle. *L’Idéologie eurasiste russe ou comment penser l’empire*. Paris : L’Harmattan, 1999, p. 156.
- ⁷⁰ P. N. Savitskii, „Geograficheskie i geopoliticheskie osnovy evraziistva” [Bazele geografice și geopolitice ale eurasianismului], in: K. Korolev (ed.) *Klassika Geopolitiki. XX vek* [Lucrări clasice ale geopoliticii. Secolul XX] (Moscova: AST, 2003), Vol. II, pp. 680-681.
- ⁷¹ Marlène Laruelle. *L’Idéologie eurasiste russe ou comment penser l’empire*. Paris : L’Harmattan, 1999, pp. 154-157.

- ⁷² P. N. Savitskii, „Geograficheskie i geopoliticheskie osnovy evraziistva” [Bazele geografice și geopolitice ale eurasismului], în: K. Korolev (ed.) *Klassika Geopolitiki. XX vek* [Lucrări clasice ale geopoliticii. Secolul XX] (Moscova: AST, 2003), Vol. II, pp. 681-684.
- ⁷³ S. Glebov, „A Life with Imperial Dreams: P. N. Savitsky, Eurasianism, and the Invention of ‘Structuralist’ Geography”, în: *Ab Imperio*, 2005, Nr. 3, p. 44.
- ⁷⁴ Această noțiune ar putea fi tradusă în română prin echivalentul aproximativ „loc de dezvoltare”, care, însă, nu include elementele și sonoritățile „sintetice” prezente în originalul rusesc. Marlene Laruelle preferă folosirea, în franceză, a neologismului „topogenează”, care, în opinia mea, nu reușește să releve elementele dinamice și simbiotice presupuse de conținutul conceptului original. Marlene Laruelle. *L’Idéologie eurasiste russe ou comment penser l’empire*. Paris : L’Harmattan, 1999, pp. 157-160.
- ⁷⁵ S. Glebov, „A Life with Imperial Dreams: P. N. Savitsky, Eurasianism, and the Invention of ‘Structuralist’ Geography”, în: *Ab Imperio*, 2005, Nr. 3, p. 45.
- ⁷⁶ S. Glebov, „A Life with Imperial Dreams: P. N. Savitsky, Eurasianism, and the Invention of ‘Structuralist’ Geography”, în: *Ab Imperio*, 2005, Nr. 3, p. 47.
- ⁷⁷ S. Glebov, „A Life with Imperial Dreams: P. N. Savitsky, Eurasianism, and the Invention of ‘Structuralist’ Geography”, în: *Ab Imperio*, 2005, Nr. 3., p. 49
- ⁷⁸ P. N. Savitskii, „Geograficheskii obzor Rossii-Evrazii [O privire geografică generală asupra Rusiei-Eurasiei]”, în: *Mir Rossii-Evrazii* [Lumea Rusiei-Eurasiei] (Moscova: Vyshshaia Shkola, 1995), p. 288.
- ⁷⁹ Ilie Bădescu, Dan Dungaciu. *Sociologia și geopolitica frontierei*. Vol. I-II. (București: Floare Albastră, 1995). Pe lângă declaratele scopuri științifice și academice proclamate de către cei doi autori, în această lucrare se poate ușor identifica o agenda ideologică abia disimulată. Demonstrația autorilor degenerarează, mai mult decât o dată, într-o retorică naționalistă, autohtonistă și anti-occidentală care contestă orientarea „atlantistă” a elitelor politice românești contemporane. În consecință, conceptul de „frontieră” este, în general, analizat prin prisma unei perspective „geopolitice” necritice și, uneori, simpliste. Cu toate acestea, autori sunt destul de prudenti pentru a evita apologia directă a figurilor pe care pretind că le analizează. Vezi Bădescu, Dungaciu, vol. I, p. 337.
- ⁸⁰ A.D Xenopol. *Națiunea Română*. Ed. de C. Schfirneț. (București: Albatros, 1999).
- ⁸¹ Dem. A. Stourdza. *L’Europe, la Russie et la Roumanie. Etude historique et politique*. (Bucarest, s.d. [1890?]).
- ⁸² M. Eminescu. „Tendențe de cucerire”, în: M. Eminescu. *Basarabia*. (Chișinău: Hyperion, 1991), p. 33.
- ⁸³ M. Eminescu. „Tendențe de cucerire”, în: M. Eminescu. *Basarabia*. (Chișinău: Hyperion, 1991), p. 34. În aceeași ordine de idei, Bădescu și Dungaciu susțin că conceptul „frontierei românești” propus de Eminescu era unul de esență culturală și chiar „spirituală” (spre deosebire de o versiune „politică”,

îngustă a acestei noțiuni). Problema este dacă în imaginea României ca un „zid de cultură la malurile Dunării”, propagată de Eminescu, se poate distinge o viziune cristalizată a „fronțierei românești”. O astfel de ipoteză mi se pare complet nefondată. Pentru argumentele autorilor, vezi Bădescu, Dungaciu, vol. I, pp. 339-340.

⁸⁴ D. A. Stourdza, *L'Europe, la Russie et la Roumanie. Etude historique et politique*, p. 5.

⁸⁵ D. A. Stourdza, p. 7.

⁸⁶ D. A. Stourdza, p. 12-13.

⁸⁷ Mehedinți a scris o schiță biografică despre Ratzel încă în 1904, la moartea acestuia: S. Mehedinți. *Antropogeografia și întemeietorul ei Fr. Ratzel*. (București: Socec, 1904). Pe de altă parte, influența lucrărilor anterioare dedicate „geografiei comparative” de către Carl Ritter poate fi, de asemenea, identificată în cazul operelor lui Mehedinți. De exemplu, el îl citează pe Ritter în tonuri laudative cu privire la problema contururilor geografice diferite ale Europei și Africii, care au „predeterminat” într-o anumită măsură superioritatea culturală a Europei. Cf. S. Mehedinți, *La géographie comparée d'après Ritter et Peschel* (Paris: Armand Colin, 1901), pp. 2-3. În orice caz, „datoria” intelectuală a lui Mehedinți față de geografia naționalistă germană nu poate fi tăgăduită. Ca și în cazul rus (similar), agenda „naționalistă” (deseori camuflată) se îmbina, la Mehedinți, cu o credință nelimitată în progresul științei pozitiviste. Vezi S. Mehedinți, *La Géographie comparée...*, pp. 8-9.

⁸⁸ S. Mehedinți, „Fruntaria României spre Răsărit”, în: *Opere Complete* (București: Editura Fundațiilor Regale, 1943), p. 268.

⁸⁹ S. Mehedinți, „Fruntaria României spre Răsărit”, în: *Opere Complete* (București: Editura Fundațiilor Regale, 1943), p. 268.

⁹⁰ S. Mehedinți, *Opere Complete*. (București: Editura Fundațiilor Regale, 1943), p. IV

⁹¹ S. Mehedinți, „Fruntaria României spre Răsărit”, în: *Opere Complete* (București: Editura Fundațiilor Regale, 1943), p. 272.

⁹² S. Mehedinți, „Fruntaria României spre Răsărit”, în: *Opere Complete* (București: Editura Fundațiilor Regale, 1943), p. 272 .

⁹³ În acest sens, o paralelă curioasă este oferită de un scriitor de origine basarabeană, de altfel destul de obscur și marginal, Axinte Frunză. Într-o broșură pe care a publicat-o în timpul Primului război mondial, Frunză glorifica, în termeni similari, expansiunea etnică „pașnică” a românilor dincolo de Nistru, care era prezentată ca un proces benefic și organic. Aceasta era, de asemenea, o dovadă a vitalității etnice a elementului românesc chiar și în regiunile cele mai periferice ale locuirii sale (Basarabia, în acest caz). De fapt, se poate vorbi despre o variantă inedită a unei „fronțiere românești” care avansa în pofida și chiar împotriva acțiunii statului. Cf. A. Frunză, *România Mare*. (București: Tipografia Curții Regale F. Goebel Fii, 1915), în special pp. 58-60.

- ⁹⁴ S. Mehedinți, „Fruntaria României spre Răsărit” , in: *Opere Complete*. (București: Editura Fundațiilor Regale, 1943), p. 279.
- ⁹⁵ S. Mehedinți, „România în marginea continentului”, in: *Opere Complete*. (București: Editura Fundațiilor Regale, 1943), pp. 87-98.
- ⁹⁶ S. Mehedinți, „România în marginea continentului”, in: *Opere Complete*. (București: Editura Fundațiilor Regale, 1943), p. 95.
- ⁹⁷ S. Mehedinți, „România în marginea continentului”, in: *Opere Complete*. (București: Editura Fundațiilor Regale, 1943), p. 97.

BIBLIOGRAFIE

- BASSIN, Mark. „Russia between Europe and Asia: The Ideological Construction of Geographical Space”, in: *Slavic Review* (Vol. 50, Nr.1), Spring 1991, pp. 1-17
- BASSIN, Mark. „Inventing Siberia: Visions of the Russian East in the Early Nineteenth Century”, in: *The American Historical Review*, Vol. 96, Nr. 3 (June 1991), pp. 763-794
- BASSIN, Mark. „Geographical Determinism in Fin-de-Siecle Marxism: Georgii Plekhanov and the Environmental Basis of Russian History”, in: *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 82, Nr. 1, 1992, p.p 3-22
- BASSIN, Mark. „Turner, Soloviev and the Frontier Hypothesis: The Nationalist Signification of Open Spaces”, in: *Journal of Modern History*, No. 65, Sept. 1993, pp. 473-511
- BĂDESCU, Ilie și Dan Dungaciu. *Sociologia și geopolitica frontierei*. Vol. I-II. Floarea Albastră: București, 1995
- DANILEVSKI, N. I. *Rossia i Evropa* [Rusia și Europa], in: K. Korolev (ed.) *Klassika Geopolitiki. XIX vek* [Lucrări clasice ale geopoliticiei. Secolul XIX]. AST: Moscova, 2003, Vol. I, pp. 275-679
- EMINESCU, Mihai. *Basarabia*. Hyperion: Chișinău, 1991
- FEDOROV, M. G. *Russkaia progressivnaia mysль XIX v. ot geograficheskogo determinizma k istoricheskому materializmu* [Gândirea progresistă rusă din secolul al XIX-lea: de la determinism geografic la materialism istoric]. Novosibirsk: 1972
- FRUNZĂ, Axinte. *România Mare*. Tipografia Curții Regale F. Goebel & Fii: București, 1915
- GLEBOV, Sergei. “Granitsy imperii kak granitsy moderna: Antikolonial’naia ritorika i teoriia kul’turnykh tipov v evraziistve” [Granițele imperiului ca frontiere ale modernității: Retorica anticolonială și teoria tipurilor culturale în eurasianism], in: *Ab Imperio*, Nr. 2. 2003
- GLEBOV, Sergei. „A Life with Imperial Dreams: P. N. Savitsky, Eurasianism, and the Invention of ‘Structuralist’ Geography”, in: *Ab Imperio*, Nr. 3, 2005
- GODLEWSKA, Anne and Neil Smith, eds. *Geography and Empire*. Blackwell Publishers: Oxford, 1994
- HAUSHOFER, Karl. „Granitsy v ikh geograficheskem i politicheskem znachenii”[Granițele în sensul lor geografic și politic]. In: K. Korolev (ed.) *Klassika Geopolitiki. XX vek* [Lucrări clasice ale geopoliticiei. Secolul XX]. AST: Moscova, 2003. Vol. II, pp. 227-598
- KIVELSON, Valerie A. *Cartographies of Tsardom: The Land and Its Meanings in Seventeenth-Century Russia*. Cornell University Press: Ithaca, N.Y., 2006
- KOROLEV, K. (ed.) *Klassika geopolitiki. XIX vek.* [Lucrări clasice ale geopoliticiei. Secolul XIX]. AST: Moscova, 2003
- KOROLEV, K. (ed.) *Klassika geopolitiki. XX vek.* [Lucrări clasice ale geopoliticiei. Secolul XX]. AST: Moscova, 2003

- LARUELLE, Marlène. *L'Ideologie eurasiste russe ou comment penser l'empire.* L'Harmattan: Paris, 1999
- LIVINGSTONE, David N. and Charles W. J. Withers, eds. *Geography and Revolution.* University of Chicago Press: Chicago, 2005
- MARTYNIUK, Igor. „Za ogradoi slavianofil'stva: Nikolai Danilevskii-shpenglerianets... kartezianets... [Dincolo de limita slavofilismului: Nikolai Danilevski-un spenglerian... un cartezián?...], in: *Ab Imperio*, Nr. 1-2, 2001
- MEHEDINTI, Simion. *La géographie comparée d'après Ritter et Peschel.* Armand Colin: Paris, 1901
- MEHEDINȚI, Simion. *Antropogeografia și întemeietorul ei Fr. Ratzel.* Socec : București, 1904
- MEHEDINȚI, Simion. *Frunaria României spre Răsărit.* S.l.: București, 1941
- MEHEDINȚI, Simion. *România în marginea continentului: o problemă geopolitică românească și europeană.* Ramuri: Craiova, 1941
- MEHEDINȚI, Simion. *Opere Complete.* Editura Fundațiilor Regale pentru Literatură și Artă: București, 1943
- PEET, Richard. *Modern Geographical Thought.* Blackwell Publishers: Oxford, 2000.
1. Savički, P. N. "Evraziistvo" [Eurasianismul], in: K. Korolev (ed.) *Klassika Geopolitiki. XX vek* [Lucrări clasice ale geopoliticii. Secolul XX]. AST: Moscova, 2003, Vol. II, pp. 653-699
- SCHIMMELPENNINCK van der Oye, David. "Ideologii imperiei v Rossii imperskogo perioda" [Ideologiile imperiului în Rusia perioadei imperiale], in: *Ab Imperio*, Nr. 1-2, 2001
- SLEZKINE, Yuri. „Naturalists versus Nations: Eighteenth-Century Russian Scholars Confront Ethnic Diversity”, in: *Representations*, 1994, Vol. 47, pp. 170-195
- SOLOVIEV, S. M. *Ob istoricheskem dvizhenii russkago narodonaseleniya* [Despre mișcarea istorică a populației ruse]. S.l.: Moscova, 1867
- SOLOVIEV, S. M. *Istoriia Rossii s drevneishih vremen. Tom I* [Istoria Rusiei din cele mai vechi timpuri. Volumul I]. Gosizdat: Moscova, 1959
- SOLOVIEV, S. M. *Izbrannoe. Zapiski* [Opere Alese. Note de jurnal]. Mysl': Moscova, 1983
- STOURDZA, Dem. A. *L'Europe, la Russie et la Roumanie. Etude historique et politique.* Bucarest, s.d. [1890 ?]
- SUHOVA, N. G. *Karl Ritter i Rossii* [Carl Ritter și Rusia]. Leningrad, 1990
- TRUBETJKOI, N.S. *Evropa i chelovechestvo* [1920] [Europa și Omeneirea], in: K. Korolev (ed.) *Klassika Geopolitiki. XX vek* [Lucrări clasice ale geopoliticii. Secolul XX]. AST: Moscova, 2003, Vol. II, pp. 33-105
- TRUBETJKOI, N.S. *Vzgliad na russkuiu istoriju ne s zapada, a s Vostoka* [O privire asupra istoriei Rusiei nu dinspre Occident, ci dinspre Orient], in: K. Korolev (ed.) *Klassika Geopolitiki. XX vek* [Lucrări clasice ale geopoliticii. Secolul XX]. AST: Moscova, 2003, Vol. II, pp. 144-226
- XENOPOL, A. D. *Națiunea Română.* Ed. de C. Schifirnet. Albatros: București, 1999

FRONTIERS, GEOGRAPHY, AND THE SPATIAL LIMITS OF MODERNITY THROUGH THE LENS OF RUSSIAN AND ROMANIAN INTELLECTUALS (LATE 19TH AND EARLY 20TH CENTURY)

One must constantly and staunchly remember, that the introduction of a mutual opposition and antagonism between the Slavs and the Germans, or between the Turanians and the Aryans does not provide a true solution... There is one and only one true opposition and antagonism: the Romano-Germanic peoples – and all the other peoples of the world, Europe and Mankind.

Nikolai S. Trubetskoi, *Europe and Mankind*, 1920

History's meridian is, thus, again moving towards the East, and we find ourselves exactly at the critical point, through which this meridian will surely pass very soon. (...) The Romanians have again found themselves [in a position] between Asia and Europe. [1914].

Simion Mehedinți, *Complete Works*, Bucharest, 1943, p. 98

1. Introduction

In our age of interdisciplinary investigation and mutually reinforcing claims to pre-eminence, in this respect, of every discipline in the humanities and social sciences (or at least of those aspiring to universal relevance), a special place belongs to the manifold and varied interactions between history and (political) geography. No other branch of human knowledge can boast a longer and more fruitful tradition of collaboration, occasional

conflict and profound mutual influence. These two subjects of human inquiry, which developed, to a significant extent, simultaneously and whose insights were beneficial for the practitioners of the other discipline in most cases, respond to the long-standing desire to understand the situation of the human beings in time and in space and to acknowledge the influence that our situated-ness in the natural and social environment exerted upon the birth and development of human society. While geography, at least starting with the 19th century, was consciously striving towards a "natural science" status and, indeed, based its claim to scientific legitimacy upon the application of quantitative and "objective" methods, history has always been more insecure about its validity as a "science" and, after a brief "positivist" infatuation with rigorous and quasi-"experimental" observations of the past, has apparently reconciled itself to an intermediate status between the "social sciences" and the "humanities". The present trajectory of the two disciplines, though intersecting at times and witnessing the continuous existence of "intermediary" intellectual fields (such as "political" or "historical" geography), nevertheless tends towards a further delimitation and institutionalization of their scholarly domains. In this essay, I will attempt to explore a small fraction of the "intellectual legacy" of a previous epoch, when the two disciplines not only enriched one another through fruitful exchanges, but also were aimed at achieving a "total science" of the human experience of space. Though ultimately a complex, sometimes unlikely and often hazardous amalgamation of political, geographical and historical insights and fantasies, this tradition, inaugurated by the Germans Alexander von Humboldt and Carl Ritter, consolidated by their fellow-countryman Friedrich Ratzel and further developed (and deformed) by their conscious and less conscious disciples throughout Europe, has undoubtedly left its mark on the thinking about the spatial dimension of humanity's existence.

My aim in this case is not to discuss the relevance and the implications of the tortuous intellectual history of the trend variously (and at different times in different countries) known as *Anthropogeographie*, "geopolitics" or "human geography". This is a task much too ambitious even for an acknowledged specialist of the field and, moreover, a rather unrewarding endeavor, at best, since it is heavily loaded with political overtones and retrospective value judgments. Neither can my goal be to "rehabilitate" or embellish the tradition of the "old [German] geopolitical school", whose association with the worst experience of Nazism, though partially undeniable, has been heavily nuanced and qualified by recent scholarship.

One of the most interesting attempts in this sense was undertaken by Mark Bassin, a geographer turned intellectual historian who has dealt with the complicated history of his discipline both in the German and East European intellectual traditions. Rather, my starting point could be one of Bassin's assertions, namely that "nowhere and at no time has the discipline [geography] been divorced from the pressures and concerns of the broader political and economic milieu in which it operated".¹ I will focus mostly on two aspects of the Russian and Romanian late-19th and early-20th century intellectual tradition that could be subsumed under the conventional labels of "environmentalism" and "frontier debates". While occasional reference will be made to later contributions in a wider European context (e.g., the work of Karl Haushofer),² my attention will mostly be devoted to the discussion of the spatial consciousness and the probing of "limits" of the Russian and, respectively, Romanian "places of development" (to freely borrow from one of the classical representatives of the "Eurasian" tradition, Petr Savitskii). A second major argument of this essay is that most representatives of this tradition, in both countries, used the spatial metaphor and geographical terms as a substitute for the concept of "modernity". In other words, while advocating the peculiarity of their geographical environment and the special character of their geographical position, they in fact attempted to validate the belonging (or exclusion) of their "homelands" from the sphere of "modernity" as such. Geographical metaphors served to suggest their mental self-positioning in the modern world or outside it more than any actual preoccupation for a contribution to "science". Also, I try to show that even the most ardent critics of "modernity" (such as the "Eurasians", who proposed a scathing, wholesale and often idiosyncratic critique of "European civilization") were very much embedded in traditional "Western" intellectual discourses and practices. While consistent and clear in their political agenda, they were both original and heavily indebted to their Russian and European predecessors, whose conclusions they creatively appropriated and from which they derived the ultimate logical consequences.

2. The European context: geography, nation and empire

The thematic focus of this essay presupposes the clarification of the European *Zeitgeist* that determined (or at least influenced) the articulation of the environmentalist topics and "frontier debates" in the two cases

discussed here. In this sense, the last decades of the 19th and the first years of the 20th century had a truly formative impact both on the central loci of geographical thought and theorizing (situated in Western Europe and, most emphatically, in France and Germany) and the peripheral traditions represented, in this instance, by the Russian and Romanian appropriations of these trends. Even if one acknowledges the derivative character of the Eastern European “spatial debates”, this does not deprive them of creativity and of peculiarities inherent in the local context. However, the French and German examples should be invoked as implicit models that framed the terms of the discursive construction of space and provided the link between geography’s claims to scientific status and the power politics of nationalism and imperialism.

The “connection... between the rapid development of geography as a discipline, particularly after 1870, and the political and intellectual climate of aggressive imperial expansion which developed within Europe during the later 1800s”³ appears to be more direct, but also much more complex than traditionally viewed by the sociology and history of science. It was more direct in the sense that the emergence of geography (and, later, geopolitics) was not only linked to, but also literally constituted by the concerns and interests of European overseas expansion. Geographers were ardent advocates of imperial designs and members of “colonial” lobbies or societies both in France and Germany. In another sense, however, the relationship between the discipline and its context was far from unambiguous. On the one hand, “a contextual reading of the subject’s emergence... does not mean interpreting geographical texts and [their] social, economic, cultural or political contexts as causally related”.⁴ The dynamics of power and knowledge never operated on a purely instrumental level, but required a constant process of negotiation and mutual shaping that produced at times unlikely combinations. On the other hand, the nature of imperialism and geography, the two ostensible “partners” in this dialogue, was itself highly contested and unstable. One should especially emphasize this point due to the persistence of certain intellectual stereotypes that reify the differences (and the internal coherence) of a purported “French” and “German” geographical tradition. The French case is constructed as a quintessential model of “national geography” that was amenable to the elaboration of an image of a homogeneous, naturally determined, but ultimately defensive and non-aggressive “benign” geopolitical vision. The emblematic figure of this tendency (called “human geography”, as opposed to the German

geopolitics) is Paul Vidal de la Blache, who had an undeniable impact on early 20th century Eastern European (including Romanian) spatial thought. While the liberal leanings of this strand in French geography clearly differentiate it from the more conservative and organic inclinations of its German counterparts, its involvement in French imperialist and colonial designs has been recently reevaluated.⁵ The multiform and protean character of French and German imperialism and their entanglement with the geographic sphere can be better grasped through the discussion of two important conceptual points.

First, the opposition between “nationally-oriented” and “imperially-oriented” geographies seems not only problematic, but also counterproductive. In France’s case, this is amply illustrated by Heffernan’s discussion of the five varieties or “ideal-types” of the geography-empire connection (that he subsumes under the labels of “utopian”, “cultural”, “economic”, “opportunistic” and “anti-imperialist”).⁶ In the German case, the fallacy of such an opposition is even more obvious both on the general level and in some instances of prominent intellectual figures, such as that of the “father of anthropogeography”, Friedrich Ratzel. Aside from the close association, in Germany, of the theme of overseas expansion with the European-centered topic of the German *Lebensraum* (customarily interpreted through a “national”, if not less expansionist, lens), geography’s involvement in imperial projects was expressed through a “use and misuse of geographical facts – of spaces and boundaries, distance and contiguity – to legitimate aggressive imperial strategies”.⁷ Similarly, Ratzel can be understood as the foremost representative of a “nationalist geography” that imagined “the state as detached from civil society, an authority above society”.⁸ For our purposes, it is much more relevant that Ratzel’s vision had an unmistakably spatial character. The description of his political geography as “largely determinist, assum[ing] the state’s direct dependence on the ‘soil’, and employ[ing] an organismic perspective which accentuated the dependence of state power on spatial ‘size’”⁹ is very precise and suggests the importance of all kinds of “frontiers” (not only political, but also natural and biological) in his reconstruction of the Earth’s surface.¹⁰ According to Mark Bassin’s suggestion, Ratzel’s determinism has a two-sided character, emphasizing, on the one hand, “the post-Darwinian scientific materialism adapted to ‘the laws of the territorial growth of states’”,¹¹ and, on the other hand, the factor of “physical space (and not... ethnic or racial affinity) as a basis for national unity”.¹² The importance of territory and physical environment is, of course, the

distinctive feature of future geopolitical currents that distance them from similarly deterministic racialist or ethnic doctrines. Territory and space thus gradually emerged as potentially alternative (but also complementary) ways of imagining a polity's inclusion into the sphere of modernity (even if this inclusion presupposes a rejection of linear progress and an obsessive insistence on organic growth). Ratzel's relevance for the Russian and Romanian cases is hard to overstate. Whereas in the Russian context these European models arrived much earlier and structured an emerging discourse that could boast of some native contributions (e.g., Soloviev's "environmental determinism" discussed below), the borrowings were much more direct in the emerging Romanian geographic discipline.

Second, the association of environmental currents and proto-geopolitical concerns with the conservative or liberal "establishment" of the Western powers is equally misleading. In fact, geographically inspired theories of state and social change were often enunciated and employed to further reformist or even revolutionary designs. One of the pioneering re-evaluations of the appropriation of environmentalist currents by the political left has been proposed by Mark Bassin in a seminal study of Plekhanov's work.¹³ More recent analyses have further proven the inadequacy of either reducing the variety of geographic determinism to a "rightist" tradition of conservative inspiration or of one-sidedly criticizing the "imperialist" engagements of 19th-century geographers without assessing the subversive potential of geographical factors. In the already mentioned work on the French geographical movement, Michael J. Heffernan discusses the utopian "imperialist" projects of several prominent geographers inspired by Saint-Simonian plans for a "union" of the European and Asiatic civilizations.¹⁴ The position of the most prominent "anti-imperialist" French geographer of the late 19th century, Elysée Reclus, who remained a self-styled revolutionary throughout his life, is quite revealing in this respect. Apparently, Reclus never completely abandoned his belief in the utopian designs of the Saint-Simonians, which accounted for his ambiguity towards the French imperial experience.¹⁵ In a similar vein, it has been argued that "geographers and others have, at one time or another, sought to mobilize geographical knowledge for more or less radical political purposes".¹⁶ Aside from invoking Reclus' example again (in a convincing account of the connection he perceived between the role of geography and anarchistic political views), the authors provide a valuable connection to the Russian "link" between a geographical awareness of space and

climate and radical politics. This link is provided by the person of Peter Kropotkin, a famous Russian anarchist and Reclus' friend, who was a one-time candidate for secretary of the Imperial Russian Geographic Society and who was "swept into anarchism" by "the geography of the harsh northern reaches [of Russia]."¹⁷ Another example directly relevant to the Russian case concerns the purported identification of a Russian tradition of "geosociology" that involved an ideologically unsustainable opposition between "progressive" geographic sociology and "conservative-reactionary" geopolitics. The value of such an idiosyncratic reconstruction resides in the restitution of the contested nature and multiple variations of the construction of space and environmental determinism in the Russian context.¹⁸ These nuances are lacking in many critical discussions of 19th-century geography undertaken from a leftist position. Such authors rightly emphasize the "epistemological rupture" marked by the neo-Lamarckian (or post-Darwinian) context of the "biologization of space", but overstate the instrumental relationship between power and knowledge (with the subordination of the latter to the former). The fact that "behind the collection of geographical facts into organized systems of thoughts lay a sense of social and political purpose"¹⁹ does not presuppose an unproblematic connection between geography and imperialism. Neither does it invalidate the quest for the exact forms and variations of these interactions when they do occur. In conclusion, one could state that "geographic determinism" is not, by any means, an essentially conservative or "proto-geopolitical" doctrine. On the contrary, it is better to speak about a diffuse Weltanschauung that could be incorporated in different (even opposed) political constructions. This will, I hope, become even clearer from the following discussion of the Russian and Romanian cases.

3. The Russian case

a. Are the Russian and Romanian cases comparable?

Once the connection between the emergence of modern geography and the imperial phenomenon is admitted, the relevance of a problematic comparison between the space consciousness of a multiethnic empire and of an emerging nation-state remains dubious, at best. Before proceeding to the discussion of the two cases as such, a brief justification of the parallel study of the Russian and Romanian contexts is necessary.

The factors that prompted the comparative nature of my investigation include: a) the existence of important discursive similarities that allow the identification of a “discursive field” rooted in the common European (mainly German) models that the two peripheral traditions emulated and reworked; b) the significance of the inclusion/exclusion of both political entities into/from the sphere of modernity. The spatially-oriented approaches used a metonymic technique which resulted in a peculiarly geographic transfer of the locus of modernity to “Europe”. The elements of environmental determinism present in both instances led, however, to a constant tension between a geographical and a “cultural” or civilization-oriented perspective on modernity; c) the presence of common thematic clusters and key *topoi* that structured the (spatial) opposition between civilization and barbarism (e.g., the importance of the pattern of population movements and colonization or, connected to this, the influence of the steppe environment and nomadism upon “national character”); d) the “Bessarabian problem” and the role of this contested borderland for the mutual image and the appropriation of space (naturally, much more important in the Romanian case); e) the combination of specifically geographical factors with historical and ethnographic arguments that would ultimately lead to the elaboration of a synthetic science of the “national” or “imperial” space in its entirety. The presence of these parallels does not invalidate the fundamental differences of the imperial and national visions of space (embodied in the opposite signs ascribed to the same spatial phenomena). However, it does highlight the interdependence of imperial and national projects of state-building and their immersion in a *Zeitgeist* that determined the possibility of the most unlikely comparisons.

The problem of “frontiers” had a much longer and richer tradition in the Russian case than it had in the Romanian one. This can, of course, be explained by the invocation of historical circumstances, which led to the temporal gap and obvious lack of substance of any comparison between the two cases before the early 20th century. While the Russian state became an empire as early as the mid-16th century (in fact) and was officially acknowledged as such upon Peter’s proclamation as emperor in 1721, the Romanian national state only fully emerged on the political scene in the second half of the 19th century. Logically enough, the agendas of these two polities contrasted starkly, not only in what concerned the disputed region of Bessarabia, but also with regard to the legitimizing criteria of their existence. Nevertheless, the discursive field that was

operating in both cases was strikingly similar, as I will attempt to show later. The most important contentious aspect of what could be called “frontier debates” in both cases centered upon their relationship to “Europe” and “Asia” and upon the identification of the appropriate geographical frontier between the two “spaces”. What was at stake was their inclusion into “modernity” and their claim to represent “civilization”. Steeped in this Enlightenment-inspired stance and heavily diluted by Romantic elements, this general framework provided the starting point and the implicit reference for all the “frontier debates” raging in the intellectual circles of the Russian Empire and the Romanian Kingdom in the early 20th century.

b. The early Russian context

As Mark Bassin convincingly argues, the interest in the problem of frontiers as such could only emerge in a polity that perceived itself as embarking on the path of modern development. Thus, he states: “the Europe-Asia distinction, as well as the problem of the boundary dividing them, remained a pedantic and scholastic issue in pre-Petrine Russia that derived its significance solely from Classical teachings”.²⁰ In the Muscovite period, the “scholastic” nature of geographical divisions derived from a general lack of interest in the symbolic sphere of space, save for the theologically inspired stance of Russia as the “Third Rome”. Even this doctrine, however (which Bassin mistakenly views as “a fully articulated ideology of the [Russians’] own national exclusivity as the chosen bearers of the true Christianity”²¹) should be understood primarily in terms of eschatological and millenarian dispositions prevailing in an isolated Muscovite polity of the late 15th and early 16th centuries. Aside from the minimal impact on practical state policy, this doctrine hardly postulated any element of specifically spatial awareness and certainly had no relevance outside of the religious sphere. The later nationalist re-workings of this thesis (and its Western misperception in a post-Petrine epoch much more prone to emphasize the motive of Russian expansionism) contributed to the elevation of this marginal stance to a prominence that it hardly deserved. The absence of any “intellectual curiosity” that was also noted by researches on the field of ethnography and natural history²² can be explained by the connection between the relevance of symbolic frontiers (and categories) and the introduction of the concept of “common good” and the related notion of “utility”, which appeared in the Russian

context only in the early 18th century. Nevertheless, some antecedents of a broader geographical imagination can be identified even before Peter's reforms. In a recent and fascinating analysis,²³ it has been argued that in early Romanov Russia spatial preoccupations were rather salient. Even while pertaining to land property relations or to similar practical matters, the pre-Petrine cartographic tradition turned out to be both larger and more variegated than earlier received wisdom had it. The incipient elements of a geographic consciousness can thus be traced to the second half of the 17th century at least. Such novel interpretations may serve to further refine the notion of a total rupture inaugurated in the early 18th century and perpetuated, among others, by Bassin's assertion that "Russian charts and maps of the seventeenth century and earlier were fragmentary and primitive and, for the most part, depicted particular regions rather than the country as a whole".²⁴

The critical assessment of the early 18th century turning point does not reduce its fundamental importance. To emphasize the profound changes in the self-perception of the Russian polity following the Petrine reforms, the researcher then observes that "Russian views on these questions changed dramatically in the first quarter of the eighteenth century as Peter the Great undertook the far-reaching reform of the Russian state and society".²⁵ Though one could, perhaps, dispute the author's blunt assertion that "like Spain or England, the Netherlands or Portugal, on the largest scale Russia as well could be divided into two major components: on the one hand a homeland or metropolis that belonged within European civilization, and, on the other, a vast, but foreign, extra-European colonial periphery",²⁶ this dichotomy undoubtedly persisted in the minds of the vast majority of educated Russians throughout the 18th and most of the 19th century. Even the Slavophiles, traditionally perceived as the precursors and predecessors of all later ideologies that could be loosely called "nationalist" or anti-European in the Russian intellectual realm, while insisting upon the purported social, economic and political peculiarities of Russia that distinguished it from the West, nevertheless hardly gave any notice to the geographical factor and did not devote any attention to the problem of "frontiers" or "divisions" between Europe and Asia. Their arguments were focused on demonstrating the non-Western character of Russian society and the Russian people's ethos, but they hardly envisaged the existence of a separate "geographical world" that could define Russia's unique nature. A note of caution must be made here regarding the claims to "intellectual legacies" that the early 20th-century Russian intellectuals

(including the “Eurasians”) advanced in order to increase their legitimacy as true representatives of the Russian “intellectual tradition”. Thus, P. Savitskii, in a special article describing the main tenets of the “Eurasian” doctrine, asserts that “the Eurasians are continuing, with regard to a whole array of ideas, a strong tradition of Russian philosophical and historical thought. Most closely, this tradition can be directly linked to the 1830s and 1840s, when the Slavophiles began their activity”.²⁷ However, the most prominent ideologue of the “geographical dimension” of this movement recognized the importance of the 20th-century context for the emergence of this intellectual trend. He, moreover, dismissed Slavophilism as a “provincial and home-grown” current and saw much more grandiose perspectives for the new doctrine, which represented “a holistic [tselostnoe] creative-conservative [okhranitel’noe] Weltanschauung” [mirosozertsanie].²⁸ Generally, Eurasianism can be regarded as a two-pronged ideology, derived, on the one hand, from certain Russian pre-war meditations upon the relative importance of Europe and Asia for the Empire of the tsars and, on the other hand, from the peculiar context of post-World War I Europe and the Russian emigration, which provided for the anti-colonial impetus and the “trans-valuation of values” effected by the “Eurasians”. Before analyzing these aspects more fully in the case of the Eurasians, a presentation of the theories advanced by their ideological predecessors in Russia in the last decades of the 19th century will be proposed.

c. From the “curse of open spaces” to a separate geographical world: Soloviev, Danilevskii and the instrumental character of environmental determinism

The intellectual “appropriation,” as it were, of the “frontier” and “environmental” issues in the Russian Empire before World War I can be grouped conventionally, into three main tendencies. The earliest coherent theory that dealt with the problem of the significance of “open spaces” and frontiers in Russian history belongs to the historian Sergei Soloviev and was thoroughly analyzed by M. Bassin through a fruitful comparison of Soloviev’s views with the “frontier” hypothesis of Frederick Jackson Turner.²⁹ The second group of “frontier” and geographical-oriented views, in connection with Russia’s position towards Europe and the “West”, can be discerned in the major works of N. Danilevskii and V. Lamanskii, who can be conventionally united under the label of “Pan-slavists” or

"neo-Slavophiles".³⁰ Finally, a third group of intellectual preoccupations connected with Russia's "frontiers" in Asia and the role of the Empire in that part of the world emerged during the early years of the reign of Nicholas II and was directly linked to the interest of the young emperor in Russia's "destiny" as a Far Eastern power. This "group" was far less coherent and homogeneous in their pronouncements, but some of its representatives, such as E.E. Uhtomskii or S. Iu. Vitte, attempted to transcend the traditional view of Asia as a "secondary area" of Russian activity (for various and sometimes opposing reasons), while others saw Asia as an object of colonial expansion (Przhevalskii) or, in a more pessimistic vein, the source of a mortal danger to the existence of the Russian state (Kuropatkin).³¹ While the author warns us of the dangers of ascribing a coherent ideology to state actions, when in fact conflicting views had their impact upon decision-making at the highest levels, what is of interest here are not the practical-political implications of these views, but the curious "genetic" succession that one can follow from the ideology of "*vostochnichestvo*" ("Orientalism") espoused by some representatives of these latter groups and the views of the "Eurasians", though the scale is, certainly, entirely different.

Soloviev's brand of environmental determinism is connected, on the one hand, with the general European context of the second half of the 19th century and, on the other hand, with a specifically Russian tradition of a geographical impact on history writing that featured the prominent examples of scholars active earlier in the century (like N. I. Nadezhdin, M. P. Pogodin or T. N. Granovskii).³² The common denominator of these intellectuals consisted in their nationalist agenda (especially prominent in the case of the first two) and in their aim at delineating a specifically Russian national narrative that would be simultaneously reconciled with the Russian experience of empire-building. Carl Ritter's works exercised the determining influence on Soloviev's environmentalist views, however.³³ Soloviev also shared the widely spread organic metaphors that pervaded contemporary European scholarship. This biological analogy was predicated, in Soloviev's case, on the optimistic belief in a notion of progress that was both unilinear and universal. It was hardly surprising that this vision should have its roots in his familiarity with the Hegelian scheme of world history, with significant additions provided by the contemporary works of Herbert Spencer and H. T. Buckle.³⁴ What was surprising was the use that Soloviev made of the "organic" metaphor in its application to the historical development of Russian society.

The fundamental problem confronting Soloviev concerned the explanation of the peculiarity of Russia's social conditions while insisting upon its essentially European character. The historian's basic assumption rested upon the presumed racial affinity between the Slavs (including the Russians) and the other Indo-European peoples inhabiting Europe, especially the Germans. This was also the major difference between Soloviev and later thinkers who sought to construct an autarchic picture of the Russian Empire. The tension between race and geography, which pointed in the same direction of differentiation from Europe for the Pan-Slavists and the Eurasians, led to a fundamental contradiction in Soloviev's case. This contradiction derived from an unhappy accident of geography that diverted the Slavs' migrations in the "wrong" directions in the earliest phases of their history. The Slavs were

part of the same great Aryan tribe, a tribe beloved by history, as are the other European peoples, both ancient and modern. Like them, [the Russians] possess an hereditary capacity for a powerful historical development; another mighty internal condition that determined its spiritual image, namely, Christianity, is also similar to the modern European peoples in their [case]; consequently, the internal conditions or means are equal, and we cannot presuppose any internal weakness and, therefore, backwardness; but, when we turn to external circumstances, we can see an extraordinary difference, a blatant unfavorable character of these conditions in our part [of Europe], which thoroughly explains the retardation of our development.³⁵

Neither innate characteristics nor civilizational differences were thus relevant for Soloviev as factors that could account for Russia's slow progress. Instead, in a thorough reversal of the Ritterian benign vision of nature as an *Erziehungsanstalt* for humanity, the environment became an "evil stepmother" that hindered the otherwise promising trajectory of the most advanced European outpost in the Orient.³⁶ This "lack of favor" that nature bestowed on the Eastern Slavs was evident not only from their uninspired choice of the migration pattern, but also from the nature itself of the "Russian state region", that, in Soloviev's interpretation, coincided with the Eastern European plain. In another characteristic pronouncement, he argued:

History has pointed out, that the large dimensions of the Russian state region were a constant and powerful obstacle for the state's and people's

welfare, that the spreading out of the sparse population throughout an enormous country deprived it of strength, narrowed its horizon, did not inspire a propensity for common action, reinforced the isolation of communal life and led to petty local interests, hampered the necessary rapidity of the state's functions.³⁷

Geography thus appeared as the paramount factor in stifling Russia's intensive social development that would have allowed it to follow the "normal" path of the Western nations that Soloviev admired.

The "organic" nature of the Russian state region that was so fatefully shaped by the environment provided not only reasons for gloomy images, but also grounds to extol the potential for the state's unity and cohesiveness. Soloviev, as a believer in progress, could not help to be optimistic about the future, despite the unfavorable premises outlined above. His environmental determinism was thus more qualified than it would seem at first sight, though he never abandoned its "negative" thrust. He admitted that, even if "the influence of the natural conditions of a country upon the character, customs and activity of the people that inhabits it is beyond any doubt", the human factor had an active role expressed through a "fight against nature", whose result depends on the ethnic qualities and cultural level of the community.³⁸ Moreover, the nature of the East European plain (its monotony and lack of any natural barriers within its expanse) allowed Soloviev to articulate the first clear version of a teleological relationship between the emergence of the Russian state and its natural environment. This region was ultimately *predestined* to become coterminous with the Russian state structure, since "however immense is this plain, however ethnically varied is, at first, its population, sooner or later [it] will become the region of one single state; hence, the enormous expanse of the Russian state region is clear, as are the monotony of its parts and the powerful connection between them".³⁹ Despite Soloviev's insistence on the negative impact of Russia's spatial configuration on its history, the attention he gave to the importance of the region's connected river systems and the "inevitability" of the Muscovite unifying role due to Moscow's strategic position in its center point to the potential of interpreting the Russian political construction as objectively given from the start. There is little place left for contingency in the appearance of the Russian state. Geography may appear as a "stepmother", but it also created the underlying conditions for Russia's "organic" growth.

A final topic in Soloviev's work that should be briefly discussed concerns the role of colonization and the steppe in Russian history. Soloviev appears as one of the first advocates of the thesis of Russia's "organic" expansion to the East. This expansion, again, acquires an aura of inevitability derived from the necessity to "tame" the steppe. Far from opposing the Russian variant of "organic colonization" to European colonialism, Soloviev sees these two processes as complementary:

History has bequeathed to all European tribes to send out their settlements to other parts of the world, to spread Christianity and civilization [*grazhdanstvennost'*] there; the Western European tribes [*plemenam*] were meant to fulfill this task by way of the sea, while the Eastern, Slavic tribe [did the same] by a land route.⁴⁰

Russia's civilizing mission was thus akin to that of its Western counterparts, which served Soloviev's purpose of integrating the Russian Empire into the European "family". The same dichotomy between barbarity and civilization underlies his squarely negative view of the steppe. For Soloviev, it represented "a sea far more dangerous, stormy and destructive [than the sea of water]; it was a sandy sea..., which continually sent out its inhabitants, the nomadic predators, who destroyed everything created by the labor of a sedentary European people [the Russians]".⁴¹ This situation was again unfavorably compared to the advantages incurred by the kindred Germanic peoples who migrated in the flourishing regions of the former Roman Empire.⁴² Russia's "state region" was deprived of history and culture, both of which were only possible through the creative activity of the Russians that, in this respect, represented the forces of Europe which made those of Asia "retreat".⁴³ To crown his argument, Soloviev emphasized his clear preference for the sedentary element within Russia's social organization and dismissed as pernicious or useless the nomadic groups (like the Cossacks) who appeared as elements of social anarchy and disorder.⁴⁴ Thus, the steppe was the "quintessential Other" of the Russian polity, a hostile and dangerous "frontier" that, instead of fortifying national virtues, hampered the organic development of a European state. This motive of hostility and foreignness will undergo a striking transformation in the Eurasian reconstruction of the Russian ethos, which could not be further removed from Soloviev's "Westernizing" stance.

Undoubtedly, the most distinguished “direct” predecessor of the Eurasians is the well-known Russian Panslavist, N. Ia. Danilevskii, who was also a biologist by training. A detailed analysis of his “cultural typology” theory and of his Panslavist doctrine much exceeds the scope of this essay. Several elements connecting him to the “Eurasian” doctrine and pointing to the European context in which his ideas emerged should be emphasized. Danilevskii was the first Russian thinker to build an alternative image of the Asia-Europe divide and to propose a coherent alternative to the ingrained geographical imagination of the Russian intellectual elite. Mark Bassin summarizes his argument thus: “As one of the first parts of his deconstruction of the myth of European superiority, Danilevskii reexamined the legitimacy of Europe’s physical-geographical designation as a continent.”⁴⁵ Indeed, the philosopher asserted a “bold geographical nihilism inherent in his argument: Europe simply did not exist as an independent continent. In a geographical sense, Europe was not a continent at all, but rather a mere territorial appendage or peninsula of Asia.”⁴⁶ The deconstruction of the traditional Ural divide was the first step in the radical revision of the Russian geographical self-awareness that Danilevskii proposed. He squarely denied the relevance of these mountains as a “natural” or symbolic barrier and rhetorically asked himself:

But what kind of special qualities do [the Urals] possess which could confer upon them alone, out of all the mountains on the face of the earth, the honor of serving as the boundary between two continents – an honor which in all other cases is granted only to oceans, and rarely to seas? In terms of its altitude, this mountain range is one of the most insignificant of all, and in terms of its traversability one of the easiest. In its middle section, around Ekaterinburg, [the Urals are so low that] people cross them... and ask their driver: but tell me, brother, just where are these mountains? If the Urals separate two continents, then what do the Alps, the Caucasus, or the Himalayas separate? If the Urals make Europe a continent, then why not consider India a continent? After all, it is surrounded on two sides by seas, and on the third are mountains for which the Urals are no match.⁴⁷

This premise was necessary, but not sufficient for this ambitious writer, however. Construction should follow deconstruction, and this was achieved through conveying a novel and provocative image of Russia. To replace the old division that he so thoroughly rejected, Danilevskii “outlined an entirely original alternative. Russia, he suggested, represented an

independent geographical world, self-contained and distinct from Europe as well as from Asia".⁴⁸ Danilevskii perceived the autarchic character of the Russian landmass along ostensibly the same lines as Soloviev's vision of the "Russian state region", but the interpretation of this phenomenon was quite the opposite in Danilevskii's case. Linking the "organic" essence of the imperial Russian space to the peaceful character of its expansion and viewing Russia as a no less natural entity than France (at it was constructed by contemporary geographers of the "hexagon"), the philosopher painted a full picture of Russian peculiarity:

Russia is not small, of course, but the major part of its space was occupied by the Russian people through free settlement, and not by state conquest. The domain that became the property of the Russian people constitutes a wholly natural region – just as natural as France, for example, – only of enormous dimensions. This region is starkly demarcated from all sides (with the partial exception of the Western one) by seas and mountains. This region is cut into two sections by the Ural [mountain] chain, which... does not represent a natural ethnographic barrier... Never has the occupation by a people of the historical domain that was predestined for it cost so little blood and tears.⁴⁹

The emphasis on the different (and more benign) character of the Russian expansion when compared to its Western counterpart served the purpose of extolling the virtues of the Slavic civilization that Russia purportedly represented. Here, however, lay the most profound ambiguity of Danilevskii's whole doctrine. His insistence upon the leading role of the Russian Empire in the Slavic world in fact profoundly undermined the geopolitical unity of the Russian space that was suggested by such geographical considerations. The duality inherent in the Russian immersion into the Slavic sphere was left unaddressed, which points to the approximate nature of Danilevskii's totalizing geographical schemes. Moreover, the cultural distance from Europe that he ardently advocated did not entail a corresponding closeness to the Asiatic realm. Russia's intermediate geographical role was supplemented (and put into brackets) by its civilizational peculiarity. In fact, the tension between the "cultural" and geographic elements was left unresolved by Danilevskii's historiosophic constructions.

The complexity of defining Danilevskii's role in the contemporary context stems from the later reappraisals of his work along the lines of a "pre-Spenglerian" or self-consciously "spatial" tradition. In the first

hypostasis, the Russian philosopher appears as the creator of an “integral type of cultural strategy” that mingled elements of modern-rational (positivist) inspiration with more traditional patterns of thought.⁵⁰ The modern facet of his views was, arguably, represented by the anti-evolutionary theory of the “immanence of species” that postulated the lack of essential transformations in biology and the existence of an autarchic sphere of being for each biological individual. The traditional features were mostly traceable in Danilevskii’s discussion of the spiritual sphere and in the preeminence he accorded the religious factor in the texture of his ideal “Slavic civilization”. Thus, it appears that tradition and modernity coexisted in his work in a relative equilibrium.

The concept of “a distinct geographical world” is, perhaps, the most important intellectual legacy that this thinker bequeathed to his “Eurasian” followers. He used the data of topography and geomorphology in a (pseudo) scientific drive to objectivity that was common to the Slavophile and Westernizer controversy and that was drawn to its logical conclusion by the “Eurasians”, some of whom (like Trubetskoi, Jakobson and Savitskii) were also prominent scholars and mingled professional scholarship with political militancy. Aside from these conceptual similarities with the “Eurasians”, Danilevskii was influenced by an anti-evolutionary and anti-Darwinist theory of “cultural-historical types” that does not find its equivalent in Savitskii’s or Trubetskoi’s writings. Indeed, Danilevskii “projected the theoretical constructions that he used as a demonstration for the non-viability of Darwin’s evolution theory upon the social-historical reality”.⁵¹ This was not the case of the “Eurasians”, who, though keenly aware of the necessity of cultural diversity and adamantly opposed to any attempt at cultural uniformization, nevertheless avoided such crude biological analogies and spoke more in terms of morality and cultural relativism. Danilevskii’s moral stance, on the other hand, was one of the many instances of his ambiguity that the “Eurasians” successfully superseded at the cost of sacrificing nuances and possible compromises and alternatives.⁵² The “geopolitical” elements in Danilevskii’s work have been mostly retrospectively “read into it” by later generations of commentators accustomed to the German tradition and attempting to link to it such manifestations of Russian “anti-Europeanism”. However, though the European intellectual context is clearly present in his writings, it is much closer linked to anti-evolutionary and neo-Romantic reactions than to any purported “geopolitical tradition” *avant la lettre*.

d. Eurasianism: from geography to geopolity

The importance of the three “intellectual layers” that predated and, to a great extent, conditioned the emergence of the Eurasian doctrine, is not the same for the representatives of this doctrine as such. In fact, Soloviev’s theories and the contradictory views of the “Orientalist” Russian intellectuals were hardly conscious references for the “Eurasian” authors. The situation is entirely different in the case of the “neo-Slavophiles”, who were acknowledged as forebears and predecessors both by Trubetskoi and Savitskii. However, Soloviev’s views, though hardly congruent with the “Eurasian” theories in any way and clearly antagonistic in its thrust and conclusions, provide an interesting frame of reference for the understanding of the essence of the “Eurasians”’ critique of modernity. What Mark Bassin says about the broad intellectual influences that led to the elaboration of Turner’s and Soloviev’s theories is also valid in the case of Trubetskoi, Savitskii and their colleagues. Thus, Bassin identifies “two distinct ideological and intellectual currents” which had a major impact on these thinkers’ ideas. “The first of these was nationalism”, while the second “related to the methodology of historical analysis and argumentation”.⁵³ In other words, both historians were moved, first, by an urge to justify the claims of their respective “national” groups and to validate their respective “national” projects (in the Russian case, a much more complex undertaking). Second, they attempted to study social phenomena “scientifically”, a fact which increased the status of the knowledge they produced and provided an aura of “objectivity” to their theories. Both of these premises also functioned in the case of the “Eurasians”. On the one hand, Trubetskoi and Savitskii had the fundamental goal of preserving the geopolitical unity of the space of the former Russian Empire. Though they couched this agenda in geographical and civilization-based terminology and even used the findings of comparative linguistics and natural science to justify their argument, ultimately they sought a viable solution to preserve this continental-sized entity that plunged into a deep crisis at the time they were writing their works. On the other hand, they showed a purported objectivity and perfect use of logic and scientific arguments (naturally, this tactics served the internal coherence of their discourse more than the intellectual endeavors each of them was pursuing). Aside from these general premises, two more aspects of Soloviev’s theories and “Eurasianism” could be put in opposing contexts. First, the clearly negative evaluation of “the open

frontier" that Soloviev advocated is in clear contrast to the appreciation and even adulation that Trubetskoi and Savitskii felt towards the role of nomad peoples and the natural environment of the steppe in Russian history. Where Soloviev spoke about a "curse of empty spaces",⁵⁴ the "Eurasians", on the contrary, saw a blessing.⁵⁵ The second contrasting feature of the two theories concerns the attitude towards the non-Slavic elements in Russian history. While Soloviev saw the main "adversaries" of the Russian Slavic population in the mounted nomads, Trubetskoi praised the "ethos" and "virtues" of these same elements in one of his most well-known and "personal" works, *A Look at Russian History not from the West, but from the East*.⁵⁶ In more general terms, this opposing attitude can be linked to the most deep-held assumptions of the two thinkers. While Soloviev undoubtedly saw Russia as a European country that deviated from its "normal" course of development due to unfavorable geographical circumstances, Trubetskoi argued that Russia only existed as a state because of the absorption of the steppe moral qualities and behavioral norms and, thus, that not only was Russia not European, but its very existence depended on this non-European character. Consequently, the attitude towards the Slavic and Germanic elements could not be more different in the case of the two authors. Soloviev "denied the existence of any inherent racial differences between these groups [the Slavs and the Germans], insisting that they were sibling peoples who shared (...) a variety of cultural and ethnographic affinities".⁵⁷ The differences that later ensued in their social organization could be thus reduced to an accident of geography, with fateful consequences. Starting from completely opposite premises, Trubetskoi and Savitskii not only denied any affinities whatsoever between the Germanic and Slavic peoples, but opposed the "Germano-Romanic" ethos and civilization to the rest of humanity. Moreover, they consciously minimized the importance of the Slavic element in the creation of the Russian state and even were ready to depict the non-Slavic ethnic character of the Russians as a positive trait enhancing their "Eurasian" essence. Moreover, Trubetskoi himself had an unmistakable preference for what he called "the Turanian personality", that purportedly had a much higher spiritual potential than the "European" one. While several interesting insights pointed towards the personal "compensatory" effect of this concept for Trubetskoi's psychology, this term also points towards broader issues of his *Weltanschauung*. The deeper assumptions behind this controversy presupposed a wholesale acceptance of modernity on the part of Soloviev,

as a “Westernizer”, and a no less total rejection of it by Trubetskoi and his fellow Eurasians. Indeed, “Europe” meant for Trubetskoi not a racial, ethnic or religious unity to be reviled per se, but, first and foremost, the “sources of a constantly intensifying standardization of life and culture”.⁵⁸ Glebov also emphasizes that “the [“Eurasian”] critique of European culture had as its source (...) the neo-romantic representations of bourgeois culture as the fundamental danger for a diversified, “flourishing” culture and a dynamic history [of humanity]”.⁵⁹ In this case, a clear connection could also be made with the “neo-Slavophile” tradition, which was openly recognized by the “Eurasians” as the main intellectual source of their insights.

A brief mention should also be made of the “frontier” views of the “*vostochniki*”, the least articulate of the three intellectual currents discussed here. One of the most controversial leading figures of this trend, E. E. Uhtomskii, writing at the very end of the 19th century, stated that “Essentially, there are no frontiers and there cannot be any frontiers for us in Asia, aside from the uncontrollable and limitless blue sea, which can be likened to the spirit of the Russian people and which freely washes its shores”.⁶⁰ As today’s historian insightfully observes, this assertion “could be interpreted from two points of view. On the one hand, it can be regarded as an open appeal to unbridled expansionism. (...) However, the above-mentioned citation can be also understood as an affirmation of the unity of Russia and the East in the face of the foreign and unfriendly West”.⁶¹ This last interpretation (though, again, hardly acknowledged by the “Eurasians”) provides a direct link to the anti-colonial rhetoric pursued mainly by Trubetskoi in his polemical writings. To avoid anachronistic exaggerations, one should take into account the post-World War I European context and the ubiquity of theories of self-determination that had a significant impact upon the “Eurasian” anti-colonial discourse. Still, the context in late Imperial Russia was not unimportant in the emergence of the doctrine. Thus, Trubetskoi’s confession that “the ideas expressed within this book crystallized in my consciousness already more than 10 years ago”⁶² should not simply be dismissed as a late justification of an idiosyncratic theory. On the contrary, both the European and the Russian contexts were congenial to such a “pan-continental” version of Russian nationalism (to use a conventional term). One of the most insightful and encompassing definitions of the “Eurasian” doctrine has been offered by Sergei Glebov in his article dedicated to the movement. Though the author mostly emphasized the impact of emigration upon the formation

of this current (a point not discussed here), his final passages are most revealing:

A combination of the critique of European colonialism and of a tendency to limit the leveling force of modernity, by creating a dividing line composed of [self-sufficient] cultural regions, in the face of European colonial expansion, can, of course, be variously labeled. Certain [researchers] perceive it as a social and cultural utopia of the representatives of the privileged classes of the collapsed ancien régime, who strove to preserve the integrity of the last continental empire in Europe (...), or, in another guise, an attempt to conceive empire in an epoch of national states. Others see in this movement a well-known pattern, in the broader European context, of a criticism of modernity in an era of an acute crisis of capitalism and parliamentary democracy.⁶³

This definition, while much broader than the focus of my discussion, includes several important elements that I attempted to emphasize throughout my argument: the importance of the European context of “environmentalism” and positivism, as well as of neo-Romantic tendencies for the appearance of this movement; the use of geographical and geopolitical terminology in order to “reify” a much broader critique of modernity as such; the persistence and the rich tradition of spatial categories as embodiments of the essence of national history and “character”; the ambivalence of “national” and “imperial” criteria in a period of active political socialization; the ambiguous and multi-faceted nature of “environmentalist” doctrines and the “double edge” of geopolitical arguments, both strengthening and weakening the impact of “racialist” theories; the “reification” of geography and its placement at the center of the “human” sciences. All these trends, though less poignantly, are present as well in the Romanian case, which I will attempt to discuss in what follows.

Eurasianism positioned itself as an integral and totalizing ideology that sought to create a new “systemic science” having as its sole object the space of Russia-Eurasia, which represented one of several clusters of autonomous civilizations. The basic definition of the doctrine should take into account the cultural relativism that made possible the articulation of a completely autarchic “world in itself” and the specifically geographic thrust of the Eurasians’ “systemic” gaze that perceived a clear symmetry in the geographical contours of the “middle continent” of the Old World. Whether one agrees or not with Patrick Seriot’s contention that the

Eurasians espoused a peculiar “neo-Platonic” creed and based their insistence on structure and symmetry on a theory of “correspondences” between nature and culture (and between the phenomenal and the noumenal worlds),⁶⁴ the specificity of Eurasia’s geography derived primarily from its “regular” structure.

The narrowly geographic part of the Eurasians’ views (the only one that I can discuss here) was the almost single-handed work of P. N. Savitskii, the movement’s unquestionable geography specialist. Geography was not just another method of perceiving Eurasia’s “revealed” nature, it was the only way to do so. The “spatial turn” advocated by the Eurasian thinkers was part of the “egocentric look” that protested against Europe’s epistemological imperialism and, specifically, against the historical mode of the latter’s self-perception. In order to demonstrate the ontological difference between Europe and Eurasia, a “geographical mode” of uncovering Eurasia’s essence was necessary.⁶⁵ Savitskii found the inspiration for his construction of Eurasia’s systemic geography in certain trends of late 19th century Russian natural sciences. Thus, he incurred clear intellectual debts to such figures as D. I. Mendeleev (from whom he borrowed the notion of the “periodical” character of the Eurasian geography), V. I. Vernadsky and, especially, V.V. Dokuchaev, who provided the model of “symmetrical zones” (initially, with reference to soil structures) that Savitskii transferred to the “natural zones” that formed the “regular” Eurasian space.⁶⁶ Savitskii’s vision also owed much to the German tradition of *Anthropogeographie* and the related geopolitical currents that were roughly contemporaneous with the crystallization of Eurasianism. However, the “ontological” nature of the border between Europe and Eurasia, as well as the specific forms of the “regularity”⁶⁷ that (pre)determined the existence of the Eurasian space were Savitskii’s entirely original contributions.

The salience of the geographic factor in the Eurasians’ overall worldview was emphasized by Savitskii in one of the general self-presentations that appeared during the first years of the movement’s activity. According to Savitskii, the self-designation of the group itself pointed towards a heightened geographical awareness:

Their name [Eurasians] is of “geographical” origin. The problem is that, within the fundamental mass of the Old World’s lands, where the former geography distinguished two continents – Europe and Asia – they started to distinguish a third one – the median [*sredinnyj*] continent of Eurasia... In

the Eurasians' opinion, in a purely geographical sense, the notion of "Europe" as the combination of Western and Eastern Europe is devoid of content and meaningless... One could say with full justice: the Eastern European or "White Sea-Caucasian" plain, as the Eurasians call it, is much closer, by its geographical nature, to the Western Siberian and Turkestan plains which are situated to its east, than to Western Europe. The above-mentioned three plains, along with the highlands that separate them from each other... and surround them from the east, south-east and south... represent a distinct world, unitary within itself and geographically different both from the regions that lie to its west and from those that are situated to its south-east and south. And, if the first are to be designated by the name of Europe, while the second are to be called Asia, then the above-named world, as a median and intermediary one, should be properly called Eurasia.⁶⁸

This carefully demarcated space (coinciding, largely, with the territory of the former Russian Empire, with the exception of Poland and Finland, but including orthodox Bessarabia)⁶⁹ was characterized by two fundamental features. First, it was not only territorially unified and "predestined" for a single political unit, it was also autarchic and "closed upon itself" (*zamknutyi*). This autarchy was symbolized by the existence of a sharp border that isolated Russia-Eurasia (the "core" or "torso" of the Old World, as Savitskii put it), from both Europe and Asia. This division was neither cultural nor political but stemmed from the features of the natural environment (including, among others, the different configuration of the coast line and the variety of the landscape forms in Europe as contrasted to their monotony in Eurasia).⁷⁰ The Eurasians' anti-European bias was visible in the different nature of the borders that their "world" had with its two counterparts. While on the Asiatic side these boundaries were fluid and uncertain, the situation was reversed with regard to the Europe-Eurasia demarcation line. Savitskii in particular spent a good deal of intellectual effort to minutely map the borders on the European side, using a number of indicators in order to build the image of an incontrovertible "fault line".⁷¹

Second, the principles of periodicity, "regularity" and symmetry were all reflected clearly on the territory of Eurasia, whose very existence was only possible by virtue of these preexisting criteria. The regularity of the Eurasian landmass was expressed through the scheme of the four longitudinal zones that defined Eurasia's peculiarity. Savitskii imagined

a relatively simple, “flag-like” succession of [natural] zones... In the process of mapping, this [succession] resembles the contours of a flag divided into horizontal stripes. In a southerly-northerly direction, the [zones of] desert, steppe, forest and tundra follow one another here. Every one of these zones forms an uninterrupted longitudinal stripe... The western border of Eurasia passes through the Black Sea – Baltic isthmus [*peremychke*], i.e., through the region where the continent narrows (between the Baltic and Black Seas). Through this isthmus, in a general direction from north-west to south-east, a number of suggestive botanical-geographical boundaries are to be found... The Eurasian world is a world of a periodical and, at the same time, symmetrical zonal system. The borders of the fundamental Eurasian zones correspond rather closely to the direction of certain climatic frontiers... Nowhere, in whatever place of the Old World, are the gradual character of the changes and variations within the zonal system, its periodicity and, at the same time, its symmetry expressed so poignantly as on the plains of Russia-Eurasia. The Russian world possesses a maximally transparent geographical structure.⁷²

The structuralist tendency that emerged from these considerations was confirmed and given a “scientific” sanction by the invocation of the coincidence of a number of natural indicators (e.g., the symmetrical and law-like patterns of temperature change and variations in humidity) that gave Eurasia a transcendental unity inscribed in its configuration. One can thus support the conclusion that “the entire historical paradigm of the Enlightenment, which interpreted the eastern direction as a gradual slope away from Europe and, correspondingly, civilization, was demolished by the geographical conception of Eurasianism and the subsequent historical scheme that was built upon geography”.⁷³ In this scheme of predetermined geographical unity, the place of the steppe was paramount. The steppe represented a sort of “latitudinal axis” of the Eurasian totality. It was the area upon which the nomadic peoples, the quintessential bearers of the Eurasian “state tradition” until the emergence of the Russian polity, pursued their relentless movement that, despite its apparent chaotic nature, in fact fulfilled the mission of forging the organic Eurasian community that was defined by spatial contiguity and cultural borrowing as opposed to racial affinity.

The specificity of Eurasianism thus consisted in couching a political and ideological project meant to save the space of the Russian Empire from dissolving in an age of nationalism into an ostensibly scholarly guise. Savitskii crowned his argument of crafting an ontological and

trans-historical basis for the continued existence of the Russian imperial entity by the introduction of the concept of *mestorazvitiye*.⁷⁴ This became the central element of his whole “geosophic” approach, since it symbolized the “broad co-existence of living creatures who are mutually adapted to each other and to the environment and who adapted the environment to themselves”.⁷⁵ Territory itself, far from being a passive recipient of this symbiosis, actively entered the process of mutual influence and became a “person” in its own right, a feature that the Eurasians were keen on emphasizing, since it eminently served their purpose of opposing the criterion of genetic connection and common descent in favor of a structural similarity that created a new kind of community. The structuralist tendency led to the minimization of racial difference and instead focused on the spatial dimension of a “total geographical region” that shaped the ethnic character of its inhabitants. This line of reasoning, reflected in Savitskii’s lifelong passion for the “mapping of geographical regions” (*raionirovanie*), suggested the significance of drawing borders between discrete geographical worlds. These frontiers, however, were not only symbolical or cultural, but found an equivalent in the world of natural phenomena.⁷⁶ The ideological implications of defining these geographical “total entities” were obvious from Savitskii’s refusal to grant such a status to the whole landmass of the Old World (“Eurasia” in the Humboldtian sense). For Savitskii, Russia-Eurasia came, in the hierarchy of “place-developments”, directly behind the globe as a whole, since its structural unity was identifiable through “objective” criteria and correspondences that were absent in the case of the larger European-Asiatic continent.

A final point concerns the parallel between the “structural geography” elaborated by Savitskii and the structuralist current in linguistics. The link between Savitskii’s notion of “place-development” and Roman Jakobson’s identification of the “Eurasian *Sprachbund*” appears much more direct and relevant than traditionally conceived. Aside from the close collaboration between the two thinkers in the late 1920s and early 1930s, the similarity derives from the same methodology that was “based on Savitskii’s vision of territoriality” and had as its cornerstone the assumption that “characteristics acquired in the process of common historical development within the Eurasian space gained predominance over genetic characteristics”.⁷⁷ The Eurasians thus solved the dilemma of race vs. space by giving precedence to the latter in their theoretical constructions. However, the space they envisaged was not conceivable

through classical geography. It needed a wholly new and integral “Eurasian” science. Though they never elaborated on explicating the presuppositions of this new science of space, Trubetskoi and Savitskii occasionally used the term of “geosophy” to define it. Savitskii asserted that “the constitution and analysis of such [structural and geographical] parallelisms appears to be the principal object of geosophy in its application to Russia-Eurasia”.⁷⁸ Both Russia’s history and its geography were thus exempt from traditional, Western-dominated, science. They had to be the object of a science no less self-centered and autarchic than the space it was to study. “Structuralist geography” had its correspondent in theory (as in nature) in other structural sciences of the Eurasian totality. The fact that it failed may hint to the many problems and ambiguities that the bestowing of an “ontological” essence upon the Russian Empire’s geography faced.

The Eurasians’ geographic determinism was a subtle one. The Russian Empire represented, for them, a “community of destiny” that was also natural and organic. Most importantly, it was a space of anti-modernity that preserved the diversity and cultural dynamics threatened by the standardizing Western, “Romano-Germanic” civilization. The West, however, remained a model and an unavoidable reference even in the most desperate and “nihilistic” moments of the Eurasians’ long odyssey through a complex and puzzling “Western” realm.

4. The Romanian case

The Romanian intellectual milieu, at least initially, was less congenial than the Russian one for the emergence of a “geopolitical” tradition akin to the German “school” that consecrated the term or even to original intellectual trends that could be compared to Eurasianism. On the most general level of abstraction, the Romanian debates on problems of frontiers and national “destiny” were less complex than the Russian elaborations on the same topic. While Russian “anti-European” intellectuals, in various guises, excelled at transforming the arch-negativity and the low level on the “scale of civilization” that stigmatized their society into advantages and even “national” virtues (the “Eurasians” themselves are the most illustrative example of this “trans-valuation of values”), the Romanians did not attempt to challenge the superiority and “modeling influence” of the West until very late in the 20th century, despite occasional “nativist”

reactions. This situation was conditioned, on the one hand, by the ethos of the political and intellectual elite that “constructed” the modern Romanian state, and, on the other hand, by what Sorin Antohi calls “geocultural bovarism.” Thus, the self-definition of the Romanian intellectuals as the “West of the East” was hardly conducive to self-defeating and soul-searching “mental exercises”, at least as long as the “positivist” stance was at its height and induced an “optimism by default” into all such pronouncements. If anything, the early 20th century Romanian thinkers (until the late 1920s) regarded their own people as a “bulwark” of civilization and progress in the face of the “Asiatic steppe” that was most commonly used as an alternative name for what was then the Russian Empire. On the other hand, one should emphasize that purely “geographical” constructions were hardly present at the time in the intellectual sphere. Thus, a two-volume work dedicated to “the sociology and geopolitics of the frontier”⁷⁹ and aimed at the articulation of an “alternative discourse” in contemporary Romanian politics, not only discusses the European context and various manifestations of the “geopolitical school”, but attempts to identify such a tradition in Romanian thought. The basic conclusion that one could draw from this (admittedly partial) anthology is that, right up to the late 1930s, what could be called “geopolitics” in Romania was not too aware of the geographical dimension as such. Various contributions dealing with “the national character” (C. Radulescu-Motru), “national psychology” (D. Draghicescu) and similar issues could hardly be placed under a “geopolitical” heading even if using a most generous definition of the term. Prominent Romanian historians (A.D. Xenopol⁸⁰ and N. Iorga) or political leaders (especially D. A. Sturdza⁸¹) made some interesting contributions to the “science of the nation” (expressed by [pseudo]theoretical and scientific conjectures about Romania’s “mission” or “national destiny”), but the geographical factor was almost non-existent in their writings. On the contrary, the influence of racialist theories and *Rassenkunde* was obvious even in the works of such generally moderate writers as A. D. Xenopol.

One of the few examples of an explicit relationship between geography and the “national character” can be encountered in Mihai Eminescu’s articles. Eminescu espoused an ethnocentric and xenophobic version of Romanian nationalism (which did not entail a systematic doctrine). He preferred an eclectic approach that combined the impact of cultural and racial factors on the Romanian national essence. However, in the context of the Russian-Romanian polemics on the question of Southern Bessarabia

during the 1877-1878 Russian-Turkish war, Eminescu articulated, arguably, the first complete vision of “environmental determinism” in Romanian politics. Characteristically, the object of these reflections concerned not the Romanians themselves, but their opponents – the Russians. The definition of the Russian Empire offered by the political journalist is rather eloquent:

Originating from Mongol races, driven to conquest by their own nature, settled upon vast steppes whose monotony has an influence upon human intelligence, depriving it of flexibility and imbuing it with fanatical instincts for vaguely grandiose ideas, Russia is, in equal measure, the mother of pride and lack of culture, [a product] of fanaticism and despotism. The beautiful is replaced by the majestic, just as the undulating hills and the forest-covered mountains of the Western countries are there replaced by endless plains. There is nothing beneath the tendencies of conquest, [or] the so-called historical missions that search for their natural frontiers, save for pure and simple ignorance and the taste for looting [*spoliere*].⁸²

Eminescu thus mingles the motive of Russia’s cultural and racial inferiority with a peculiar insistence on the pernicious impact of natural conditions that are to be found in the configuration of the Eastern European plains. The space of the steppe is traditionally perceived in a negative light, but the formative influence of this expanse is a novel element that allows the identification of an “environmentalist” streak in Eminescu’s thought. Moreover, he clearly saw a connection between the spiritual poverty of Russian culture and the purported expansionism of the empire: “Thus, the so much vaunted historical mission is not one that has its origin in outside [circumstances]. It is a result of a spiritual void, of a barbarism draped in suits and gloves, of a desert that, even if it owned the earth, would still not be filled”.⁸³ The Russian lust for space is thus a compensation for a fatal infirmity of its “national soul”, which, by implication, represents a stark contrast to the Romanian people. In an oscillation between a “spatial” and “cultural” determinism, Eminescu then declared the Russians incapable of producing high culture. The extent to which space and the environment appear as causal factors in this scheme is debatable, but the connection between lack of civilization and the unfavorable natural circumstances that it suggests is revealing.

In the Romanian case, the opposition between “environmentalism” and “racialism” is most revealing, and the balance was clearly inclined in favor of the latter current. The above-mentioned brochure of D. A.

Sturdza is especially interesting in this respect. It was conceived as an explicit reaction to the Russian “Pan-Slavist” doctrine and the author’s arguments neatly summarize the views of a major part of the Romanian intellectual “establishment”. The notions of “Orient” and “Occident” are used by Sturdza as substitutes for “civilization” and “barbarity” in a rather orthodox European “Orientalist” fashion. The author declares: “it is not from yesterday that dates the struggle between the peoples of the West and of the East of Europe; it persists for entire centuries already and it is an integral part of the history of the humanity”.⁸⁴ The Russians are represented as the most dangerous in the unending series of barbarians, who threaten to destroy “European civilization”, synonymous with progress itself:

After the Turks, the Russians have raised themselves against Europe. Imagining that they represent the element of a new civilization (...), the Russians believe they are destined to create a new world, the Russian world... (...). The Russians do not appear to have the desire to enter in the present cultural sphere and to merge with the European civilization, in order to participate at the progressive advancement of the humanity; they want to interrupt the thread of this development (...) and for two hundred years already they attempt to destroy it.⁸⁵

The mission of the Romanians as the main obstacle to this immense danger could not but logically follow from these premises. The author identified the frontiers of modernity and civilization with the frontiers of the Romanian state, insisting on the role of Bessarabia as the most advanced “outpost” of the “Romanian element” and the main “battle ground” for the “annihilation of the Romanians”, purportedly one of the basic goals of Russian policy.⁸⁶ Though this rhetoric proves the awareness of the importance of “frontiers” in the broader context of confrontation between “races” and “civilizations”, the geographical element plays a clearly subordinate role. However, the Romanian intellectual tradition does provide a clear example of “environmentalism” or “political geography approach” in the works of the well-known Romanian geographer and writer Simion Mehedinti, who was actively involved in the political turmoil of the interwar period and whose views I will examine presently.

The influence of Fr. Ratzel and *Anthropogeographie* is clearly acknowledged by the author⁸⁷ himself in one of his “geographical manifestoes”, written during World War II, but unmistakably connected

to his earlier opinions. Immediately upon declaring his “profession of faith” – “The Eastern edge of Moldavia is Europe’s oriental frontier”⁸⁸ he states that “geographers measure humanity’s events according to planetary time and space. To understand these events in a “hologic” manner, as Fr. Ratzel, the founder of political geography, used to say, is a method for them”.⁸⁹ In the introduction to the same volume, he severely castigated the Romanian scholars, especially historians, for their blatant geographical ignorance and careless use of geographical terminology, proposing an ambitious agenda for the development of the discipline he practiced.⁹⁰ Thus, the European context and its influence are obvious in these more general assertions of the geographer, who marked a *prise de conscience* of the discipline and a more “scientific” approach to problems of space and frontiers. In a curious, but perfectly explicable parallel to the Russian “neo-Slavophiles” and even “Eurasians” (though with completely opposed goals in mind), Mehedinti extensively uses the notion of “the Ponto-Baltic isthmus” as marking the “frontier between Europe and Asia”. Not only does he disregard the “traditional” frontier of the Urals as irrelevant, but he proposes a “national appropriation of geography” by stating, “the frontier along the Dniester is adjacent [vecină] to the Ponto-Baltic isthmus”, and, thus, can serve as a “dividing line” between the two “worlds”.⁹¹ Mehedinti adapts the notion of “bulwark of civilization” to his geographically oriented approach and thus can label the Dniester as a “geopolitical symbol”,⁹² a sort of “frontier” (in the Turnerian sense) for the Romanian people, where the entire potential of the nation acquired an outlet for its manifestation. A no less significant comparison can be made between Mehedinti, Soloviev and Turner in their views of colonization and ethnic expansion. While Turner praised his nation’s advance as the quintessential achievement of the “pioneers” and Soloviev vilified the same process as “deviating” Russia from its normal course of development, Mehedinti envisaged a “compromise” solution. Understandably rejecting and condemning “Asiatic nomad migrations”, as a calamity that befell the Romanian people, he accomplished a true intellectual “feat” by simultaneously praising the Romanian “ethnic expansion to the East” and the practice of transhumance as essentially “civilizing processes”.⁹³ Nothing could, in his view, be less equivocal, than his assertion that “Just as superlative nomad-ism is an Asiatic phenomenon, likewise transhumance in a grand style represents a European, and specifically, a Romanian phenomenon.”⁹⁴ His “geopolitical optimism” allowed Mehedinti to differentiate these two experiences and, thus, to supersede,

in a most ingenious way, a dilemma that remained unsolvable for Soloviev and non-existent for Turner. While otherwise heavily indebted to political conjunctures and even openly pro-Nazi at times, his more general assertions represent one of the most complete and interesting attempts to create a true Romanian “geopolitical” school and must be regarded within the broader European context of the epoch. In a much earlier article, written in 1914, he depicted the whole European history as a progressive delimitation of the “frontiers” of civilization by the Roman Empire through the “cultivation” and integration of the three “facades” of the European continent (Mediterranean, Atlantic and continental) in a sole cultural and spiritual “universe”, meant to represent an organic “unity” in the face of the foreign Asiatic element.⁹⁵ He argued, predictably, that, while the “Mediterranean” and “Atlantic” facades were solidly and soundly “won” for “civilization”, the “continental” one, represented by the Romanian element, was constantly subject to “Asiatic invasions” that did not allow it to advance upon the path of progress. Symbolically personified by Scipio, Caesar and Trajan, the three directions of Roman expansion were to frame and explain the whole course of the continent’s history and, specifically, the role of the Romanian people as bearers of the “civilizing” Roman potential. Naturally, Russia was represented as an “Asiatic state”⁹⁶ with “leveling tendencies”⁹⁷ that had to be opposed by “Europe” and especially by its Romanian avant-garde. There can hardly be a more striking illustration of the use of similar discursive methods and vocabularies in order to achieve more differing and incompatible ends. What the “Eurasians” saw as the quintessential “evils” of European civilization (annihilation of cultural diversity, spiritual degradation, tendency to universal hegemony etc.), Mehedinți discovered, with similar conviction and using almost identical techniques, in the expansion of the Russian Empire. Thus, identical premises could lead to diametrically opposed conclusions in diverse contexts and every researcher should be aware of the relativity and political conditioning of purportedly “scientific” discourses, especially in the case of explicitly polemical intellectual endeavors, such as the multiple uses of “geopolitics”. Mehedinți, aiming at constructing a wholesale “geopolitical interpretation” of Romanian history, could not but fall into the same traps as his Russian contemporaries and adversaries (naturally, not aware of each other’s exploits). Modernity, either as desirable goal or as abominable deception, figured prominently in every “geopolitical” discourse of the epoch, though expressed in substitute, “spatial”, categories.

5. Conclusion

In conclusion, though the parallels and similarities between the Romanian and Russian “political-geographical” discourses can be understood as deriving from the same European context, the structural affinities between these intellectual trends go much deeper and refer to the commonality of the tasks that the “state-building” projects of both entities presupposed in this period. The “spatial self-definition” of intellectuals provided a field for controversy and resources for political action that the politicians in power did not hesitate to use for their own purposes. While, indeed, ideas possess their autonomy, their evolution and impact are prompted by factors in the “outside world” that must be taken into account in any “contextual approach”. This short analysis of the “environmental” and “frontier” awareness of the Russian “Eurasians”, their intellectual predecessors and their Romanian “counterparts” might serve as a starting point for a more even-handed judgment of the early 20th-century intellectual currents and their purported links with totalitarian ideologies. The critique of “modernity”, perhaps a criterion too broad to be effective, nevertheless was with us almost from the moment intellectuals became conscious of the phenomenon as such. While the role of intellectuals as “moral arbiters” might be a thing of the past, the fascination of exploring the human mind and the “monsters” it might give birth to persists, at least as a means of understanding the limits and dangers of being human.

NOTES

- 1 Mark Bassin, "Geographical Determinism in Fin-de-Siecle Marxism: Georgii Plekhanov and the Environmental Basis of Russian History," in: *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 82, Nr. 1, 1992, p. 3-22, here p. 16.
- 2 In his seminal and controversial work on "Frontiers in Their Geographical and Political Sense" (1927), Haushofer introduces a very interesting discussion of the territory figuring in Romanian "geopolitical writings" as the quintessential "frontier to the East", namely Bessarabia. Haushofer sees this region as the "Mesopotamia of the Innereuropa" and as a "Gordian knot" of geopolitical controversy. Predictably, he views its inclusion into Romania in a negative light, since the revision of the post-World War I settlement was the ultimate aim of his work. However, he argues his point in strictly "neutral" geopolitical terms while discussing the relevance of waterways as frontiers. Ultimately, Dniester is for him no less an artificial frontier than the Rhine in the German case and he pleads for the differentiation of "river-uniting" and "river-dividing" environments. Bessarabia is squarely in the first category and, consequently, its isolation from the "Russian bank" could not be but artificial and temporary. See his argument in Karl Haushofer, "Granitsy v ih geograficheskom i politicheskem znachenii" [Frontiers in Their Geographical and Political Sense]. In: K. Korolev (ed.). *Klassika Geopolitiki. XX vek* [Classical Works of Geopolitics. 20th Century] (Moscow: AST, 2003), Vol. II, pp. 396-398. Significantly, this region is seen as "Europe's frontier along waterways."
- 3 Michael J. Heffernan, "The Science of Empire: The French Geographical Movement and the Forms of French Imperialism, 1870-1920," in: Anne Godlewska and Neil Smith, Eds. *Geography and Empire* (Oxford: Blackwell Publishers, 1994), pp. 92-93.
- 4 Michael J. Heffernan, p. 94.
- 5 Michael J. Heffernan, p. 103.
- 6 Michael J. Heffernan, p. 100.
- 7 Gerhard Sandner and Mechtild Roessler, "Geography and Empire in Germany, 1871-1945," in: Anne Godlewska and Neil Smith, Eds. *Geography and Empire* (Oxford: Blackwell Publishers, 1994), p. 115.
- 8 Sandner and Roessler, p. 117.
- 9 Sandner and Roessler, p. 117.
- 10 This is very obvious, for example, in his later work, *Völkerkunde [Anthropogeographie]* [Russian translation], in: K. Korolev, (ed.) *Klassika geopolitiki. XIX vek. [Classical Works of Geopolitics. 19th Century]* (Moscow: AST, 2003), Vol. I, pp. 53-182, esp. pp. 53-72 and 171-182.
- 11 Sandner and Roessler, p. 117. Cited from: M. Bassin, "Imperialism and the nation-state," p. 117-118.
- 12 Sandner and Roessler, p. 117-118.

- 13 Mark Bassin, "Geographical Determinism in Fin-de-Siecle Marxism: Georgii Plekhanov and the Environmental Basis of Russian History," in: *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 82, Nr. 1, 1992, p. 3-22.
- 14 Michael J. Heffernan, p. 100-102.
- 15 Michael J. Heffernan, p. 112.
- 16 David N. Livingstone and Charles W. J. Withers, "On Geography and Revolution," in: David N. Livingstone and Charles W. J. Withers, eds. *Geography and Revolution* (Chicago: University of Chicago Press, 2005), p. 10.
- 17 David N. Livingstone and Charles W. J. Withers, "On Geography and Revolution," in: David N. Livingstone and Charles W. J. Withers, eds. *Geography and Revolution* (Chicago: University of Chicago Press, 2005), p. 10-11.
- 18 M. G. Fedorov, *Russkaia progressivnaia mys' XIX v. ot geograficheskogo determinizma k istoricheskому materializmu* [Russian 19th Century Progressive Thought from Geographical Determinism to Historical Materialism] (Novosibirsk: 1972), esp. pp. 8-68.
- 19 Richard Peet, *Modern Geographical Thought* (Oxford: Blackwell Publishers, 1998), pp. 12-14, here p. 14.
- 20 Mark Bassin, "Russia between Europe and Asia: The Ideological Construction of Geographical Space," in: *Slavic Review* (Vol. 50, Nr.1), Spring 1991, p. 4.
- 21 Mark Bassin, "Russia between Europe and Asia: The Ideological Construction of Geographical Space," in: *Slavic Review* (Vol. 50, Nr.1), Spring 1991, p. 4.
- 22 Y. Slezkine, „Naturalists versus Nations: Eighteenth-Century Russian Scholars Confront Ethnic Diversity", in: *Representations*, 1994, Vol. 47, pp. 170-195.
- 23 Valerie A. Kivelson, *Cartographies of Tsardom: The Land and Its Meanings in Seventeenth-Century Russia* (Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 2006).
- 24 Mark Bassin, "Russia between Europe and Asia: The Ideological Construction of Geographical Space," in: *Slavic Review* (Vol. 50, Nr.1), Spring 1991, p. 7.
- 25 Mark Bassin, "Russia between Europe and Asia: The Ideological Construction of Geographical Space," in: *Slavic Review* (Vol. 50, Nr.1), Spring 1991, p. 5.
- 26 Mark Bassin, "Russia between Europe and Asia: The Ideological Construction of Geographical Space," in: *Slavic Review* (Vol. 50, Nr.1), Spring 1991, p. 5.
- 27 P. Savitskii, *Evraziistvo* [Eurasianism], in: K. Korolev (ed.) *Klassika Geopolitiki. XX vek* [Classical Works of Geopolitics. 20th Century] (Moscow: AST, 2003), Vol. II, p. 659.
- 28 P. Savitskii, *Evraziistvo* [Eurasianism], in: K. Korolev (ed.) *Klassika Geopolitiki. XX vek* [Classical Works of Geopolitics. 20th Century] (Moscow: AST, 2003), Vol. II, p. 660 (footnote).
- 29 M. Bassin, "Turner, Soloviev and the Frontier Hypothesis: The Nationalist Signification of Open Spaces," in: *Journal of Modern History*, No. 65, Sept. 1993, pp. 473-511.
- 30 M. Bassin, "Russia between Europe and Asia: The Ideological Construction of Geographical Space," in: *Slavic Review* (Vol. 50, Nr.1), Spring 1991," pp. 9-13.

- ³¹ D. Schimmelpenninck van der Oye, "Ideologii imperii v Rossii imperskogo perioda" [Ideologies of Empire during Russia's Imperial Period], in: *Ab Imperio*, 2001, Nr. 1-2, p. 356.
- ³² M. Bassin, "Turner, Soloviev and the Frontier Hypothesis: The Nationalist Signification of Open Spaces," in: *Journal of Modern History*, No. 65, Sept. 1993, p. 477.
- ³³ N. G. Sukhova, *Karl Ritter i Rossiiia* [Karl Ritter and Russia] (Leningrad, 1990), pp. 169-176.
- ³⁴ N. G. Sukhova, *Karl Ritter i Rossiiia* [Karl Ritter and Russia] (Leningrad, 1990), pp. 177-179; M. Bassin, "Turner, Soloviev and the Frontier Hypothesis: The Nationalist Signification of Open Spaces," in: *Journal of Modern History*, No. 65, Sept. 1993, p. 483-484.
- ³⁵ M. Bassin, "Turner, Soloviev and the Frontier Hypothesis: The Nationalist Signification of Open Spaces," in: *Journal of Modern History*, No. 65, Sept. 1993, p. 482.
- ³⁶ S. M. Soloviev. *Izbrannoe. Zapiski* [Selected Works. Personal Notes]. Moscow, 1983, pp. 52-53.
- ³⁷ For a more detailed analysis, see M. Bassin, "Turner, Soloviev and the Frontier Hypothesis: The Nationalist Signification of Open Spaces," in: *Journal of Modern History*, No. 65, Sept. 1993, p. 492-493.
- ³⁸ S. M. Soloviev, *Ob istoricheskem dvizhenii russkago narodonaseleniia* [On the Historical Movement of the Russian Population] (Moscow: 1867), p. 21.
- ³⁹ S. M. Soloviev, *Ob istoricheskem dvizhenii russkago narodonaseleniia* [On the Historical Movement of the Russian Population] (Moscow: 1867), p. 22-23. In a similar vein, Soloviev overturned his earlier argument by emphasizing that a country's vastness was, *by itself*, a favorable condition that could be pernicious only as long as the space in question was not "civilized" or populous enough, i.e., until it could be changed by human activity. Soloviev, *Ibidem*, pp. 24-25.
- ⁴⁰ S. M. Soloviev, *Istoriia Rossii s drevneishih vremen. Tom I* [The History of Russia from the Earliest Times. Volume I]. Moscow, 1959, pp. 60-61.
- ⁴¹ S. M. Soloviev, *Istoriia Rossii s drevneishih vremen. Tom I* [The History of Russia from the Earliest Times. Volume I]. Moscow, 1959, p. 63. The notion of "tribe" denotes here an ethnic community.
- ⁴² S. M. Soloviev, *Ob istoricheskem dvizhenii russkogo narodonaseleniia* [On the Historical Movement of the Russian Population] (Moscow: 1867), p. 5.
- ⁴³ S.M. Soloviev, *Ob istoricheskem dvizhenii russkogo narodonaseleniia* [On the Historical Movement of the Russian Population] (Moscow: 1867), p. 6.
- ⁴⁴ S. M. Soloviev, *Ob istoricheskem dvizhenii russkogo narodonaseleniia* [On the Historical Movement of the Russian Population] (Moscow: 1867), p. 13.
- ⁴⁵ S. M. Soloviev. *Izbrannoe. Zapiski* [Selected Works. Personal Notes], (Moscow, 1983), p. 61. "Our sympathy belongs to those who, by their enormous labor, developed their spiritual forces and, being encircled by

- barbarians, preserved their European-Christian image... To these people belongs our whole sympathy, our memory, our history.”
- ⁴⁶ M. Bassin, “Russia between Europe and Asia: The Ideological Construction of Geographical Space,” in: *Slavic Review* (Vol. 50, Nr.1), Spring 1991, p. 9.
- ⁴⁷ M. Bassin, “Russia between Europe and Asia: The Ideological Construction of Geographical Space,” in: *Slavic Review* (Vol. 50, Nr.1), Spring 1991, p. 9.
- ⁴⁸ N. I. Danilevskii, *Rossia i Evropa* [Russia and Europe], in: K. Korolev (ed.) *Klassika Geopolitiki. XIX vek* [Classical Works of Geopolitics. 19th Century] (Moscow: AST, 2003), Vol. I, p. 335.
- ⁴⁹ M. Bassin, “Russia between Europe and Asia: The Ideological Construction of Geographical Space,” in: *Slavic Review* (Vol. 50, Nr.1), Spring 1991, p. 11.
- ⁵⁰ N. I. Danilevskii, *Rossia i Evropa* [Russia and Europe], in: K. Korolev (ed.) *Klassika Geopolitiki. XIX vek* [Classical Works of Geopolitics. 19th Century] (Moscow: AST, 2003), Vol. I, p. 298-299.
- ⁵¹ I. Martyniuk, “Za ogradoi slavianofil’sta: Nikolai Danilevskii-shpenglerianets... karteziyanets... [Beyond Slavophilism’s Pale: Nikolay Danilevskii- a Spenglerian?... a Cartesian?...], in: *Ab Imperio*, 2001, Nr. 1-2, p. 34.
- ⁵² I. Martyniuk, “Za ogradoi slavianofil’sta: i Nikolai Danilevskii- shpenglerianets... karteziyanets... [Beyond Slavophilism’s Pale: Nikolay Danilevskii- a Spenglerian?... a Cartesian?...], in: *Ab Imperio*, Nr. 1-2, p. 32.
- ⁵³ Possibly the most glaring instance of Danilevskii’s moral relativism can be found in his distinction between the application of the Christian moral imperative in case of individual human behavior and its non-applicability in interstate relations. See N. I. Danilevskii, *Rossia i Evropa* [Russia and Europe], in: K. Korolev (ed.) *Klassika Geopolitiki. XIX vek* [Classical Works of Geopolitics. 19th Century] (Moscow: AST, 2003), Vol. I, p. 309.
- ⁵⁴ M. Bassin, “Turner, Soloviev and the Frontier Hypothesis: The Nationalist Signification of Open Spaces,” in: *Journal of Modern History*, No. 65, Sept. 1993, p. 500.
- ⁵⁵ See, for example, Savitskii’s ideas in “Geopolitical and Geographical Bases of Eurasianism” and “Steppe and Sedentarity”, both in: K. Korolev (ed.) *Klassika Geopolitiki. XX vek* [Classical Works of Geopolitics. 20th Century] (Moscow: AST, 2003), Vol. II, esp. p. 684 and pp. 688-699.
- ⁵⁶ N. Trubetskoi, *Vzgliad na russkuiu istoriui ne s zapada, a s Vostoka* [A Look at Russian History not from the West, but from the East], in: K. Korolev (ed.) *Klassika Geopolitiki. XX vek* [Classical Works of Geopolitics. 20th Century] (Moscow: AST, 2003), Vol. II, pp. 144-226 .
- ⁵⁷ M. Bassin, “Turner, Soloviev and the Frontier Hypothesis: The Nationalist Signification of Open Spaces,” in: *Journal of Modern History*, No. 65, Sept. 1993, p. 496.
- ⁵⁸ S. Glebov, “Granitsy imperii kak granitsy moderna: Antikolonial’naia ritorika i teoriia kul’turnykh tipov v evraziistve” [Imperial Borders as the Boundaries of Modernity: Anti-Colonial Rhetoric and the Theory of Cultural Types in Eurasianism], in: *Ab Imperio*, 2003, Nr.2, p. 145.

- ⁵⁹ S. Glebov, "Granitsy imperii kak granitsy moderna: Antikolonial'naia ritorika i teoria kul'turnyh tipov v evraziistve" [Imperial Borders as the Boundaries of Modernity: Anti-Colonial Rhetoric and the Theory of Cultural Types in Eurasianism], in: *Ab Imperio*, 2003, Nr. 2, p. 152.
- ⁶⁰ D. Schimmelpenninck van der Oye, "Ideologii imperii v Rossii imperskogo perioda" [Ideologies of Empire during Russia's Imperial Period], in: *Ab Imperio*, 2001, Nr. 1-2, p. 360.
- ⁶¹ D. Schimmelpenninck "Ideologii imperii v Rossii imperskogo perioda" [Ideologies of Empire during Russia's Imperial Period], in: *Ab Imperio*, 2001, Nr. 1-2, p. 361.
- ⁶² N. Trubetskoi, *Evropa i chelovechestvo* [Europe and Mankind], in: K. Korolev (ed.) *Klassika Geopolitiki. XX vek* [Classical Works of Geopolitics. 20th Century] (Moscow: AST, 2003), Vol. II, p. 33.
- ⁶³ S. Glebov, Granitsy imperii kak granitsy moderna..., in: *Ab Imperio*, 2003, Nr. 2, p. 150.
- ⁶⁴ S. Glebov, Granitsy imperii kak granitsy moderna..., in: *Ab Imperio*, 2003, Nr. 2, p. 148.
- ⁶⁵ Marlene Laruelle. *L'Ideologie eurasiste russe ou comment penser l'empire*. Paris : L'Harmattan, 1999, p. 147.
- ⁶⁶ S. Glebov, "A Life with Imperial Dreams: P. N. Savitsky, Eurasianism, and the Invention of "Structuralist" Geography," in: *Ab Imperio*, 2005, Nr.3, p. 138.
- ⁶⁷ The notion of "regularity" is here an approximate rendering of the Russian term "zakonomernost'," which, in its turn, refers to the German notion of *Gesetzmaessigkeit*.
- ⁶⁸ P. N. Savitskii, "Evraziistvo" [Eurasianism], in: K. Korolev (ed.) *Klassika Geopolitiki. XX vek* [Classical Works of Geopolitics. 20th Century] (Moscow: AST, 2003), Vol. II, pp. 655-656.
- ⁶⁹ Marlene Laruelle. *L'Ideologie eurasiste russe ou comment penser l'empire*. Paris : l'Harmattan, 1999, p. 156
- ⁷⁰ P. N. Savitskii, "Geograficheskie i geopoliticheskie osnovy evraziistva" [The Geographical and Geopolitical Bases of Eurasianism], in: K. Korolev (ed.) *Klassika Geopolitiki. XX vek* [Classical Works of Geopolitics. 20th Century] (Moscow: AST, 2003), Vol. II, pp. 680-681.
- ⁷¹ Marlene Laruelle. *L'Ideologie eurasiste russe ou comment penser l'empire*. Paris : l'Harmattan, 1999, pp. 154-157
- ⁷² P. N. Savitskii, "Geograficheskie i geopoliticheskie osnovy evraziistva" [The Geographical and Geopolitical Bases of Eurasianism], in: K. Korolev (ed.) *Klassika Geopolitiki. XX vek* [Classical Works of Geopolitics. 20th Century] (Moscow: AST, 2003), Vol. II, pp. 681-684.
- ⁷³ S. Glebov, "A Life with Imperial Dreams: P. N. Savitsky, Eurasianism, and the Invention of "Structuralist" Geography," in: *Ab Imperio*, 2005, Nr. 3, p. 44.
- ⁷⁴ This notion could be translated into English by the equivalent of "place-development," which does not convey the "synthetic" overtones present in the Russian original. Marlene Laruelle prefers the use, in French,

of the neologism “topogenesis,” which, in my opinion, fails to account for the dynamic and symbiotic elements presupposed by the original concept. Marlene Laruelle. *L’ideologie eurasiste russe ou comment penser l’empire*. Paris : l’Harmattan, 1999, pp. 157-160.

- ⁷⁵ S. Glebov, “A Life with Imperial Dreams: P. N. Savitsky, Eurasianism, and the Invention of “Structuralist” Geography,” in: *Ab Imperio*, 2005, Nr. 2, p. 45.
- ⁷⁶ S. Glebov, “A Life with Imperial Dreams: P. N. Savitsky, Eurasianism, and the Invention of “Structuralist” Geography,” in: *Ab Imperio*, 2005, Nr. 2, p. 47.
- ⁷⁷ S. Glebov, “A Life with Imperial Dreams: P. N. Savitsky, Eurasianism, and the Invention of “Structuralist” Geography,” in: *Ab Imperio*, 2005, Nr. 2., p. 49.
- ⁷⁸ P. N. Savitskii, “Geograficheskii obzor Rossii-Evrazii [A Geographical Overview of Russia-Eurasia],” in: *Mir Rossii-Evrazii [The World of Russia-Eurasia]* (Moscow: Vyshshaia Shkola, 1995), p. 288.
- ⁷⁹ Ilie Badescu, Dan Dungaciu. *Sociologia si geopolitica frontierei*. [The Sociology and Geopolitics of the Frontier]. Vol. I-II. (Bucharest, 1995). Aside from the ostensible scholarly goals proclaimed by the authors, a clear ideological agenda is discernible in this work. The argument occasionally degenerates into a nationalist, autochthonist and anti-Western rhetoric that challenges the “Atlantic” orientation of the contemporary Romanian political elites. Consequently, the concept of “frontier” is generally viewed through an uncritical “geopolitical” perspective. The authors, however, are careful enough to avoid direct apologetics of the figures they claim to analyze. See Badescu, Dungaciu, vol. I, p. 337.
- ⁸⁰ A. D. Xenopol. *Natiunea Romana* [The Romanian Nation].. Ed. By C. Schifirnet. (Bucharest: Albatros, 1999).
- ⁸¹ Dem. A. Stourdza. *L’Europe, la Russie et la Roumanie. Etude historique et politique*. (Bucharest, s.d. [1890 ?]).
- ⁸² M. Eminescu. “Tendente de cucerire” [Tendencies of Conquest], in: M. Eminescu. *Basarabia* [Bessarabia] (Chisinau: Hyperion, 1991), p. 33.
- ⁸³ M. Eminescu. “Tendente de cucerire” [Tendencies of Conquest], in: *Basarabia* [Bessarabia] (Chisinau: Hyperion, 1991), p. 34. In the same vein, Badescu and Dungaciu argue that the concept of the “Romanian frontier” proposed by Eminescu was a cultural and even “spiritual” one (as opposed to a “political” version of the same). The question is whether a peculiar “frontier vision” can be discerned in Eminescu’s image of Romania as a “cultural bulwark on the Danube.” Such a contention appears quite unfounded. For their argument, see Badescu, Dungaciu, vol. I, pp. 339-340.
- ⁸⁴ D. A. Sturdza, *L’Europe, la Russie et la Roumanie. Etude historique et politique*, p. 5.
- ⁸⁵ D. A. Sturdza, p. 7.
- ⁸⁶ D. A. Sturdza, p. 12-13.
- ⁸⁷ Mehedinți wrote a biographical sketch on Ratzel as early as 1904: S. Mehedinți. *Antropogeografia si intemeietorul ei Fr. Ratzel* [Anthropogeography and its Founder, Fr. Ratzel]. (Bucharest: Socec, 1904). On the other hand, the influence

of the earlier works on “comparative geography” by Carl Ritter is also discernible in Mehedinti’s case. For example, he quoted Ritter approvingly on the issue of the different geographical contours of Europe and Africa that somehow “predetermined” Europe’s cultural superiority. Cf. S. Mehedinti, *La géographie comparée d’après Ritter et Peschel* (Paris: Armand Colin, 1901), p. 2-3. In any case, Mehedinti’s “debt” towards German nationalist geography cannot be denied. Similarly to the Russian case, the submerged “nationalist” agenda combined, for Mehedinti, with a limitless faith in positivist science. See S. Mehedinti, *La Géographie comparée...*, p. 8-9.

- ⁸⁸ S. Mehedinti, *Fruntaria Romaniei spre Rasarit* [Romania’s Frontier to the East],” in: *Opere Complete* [Complete Works], (Bucharest, 1943), p. 268.
- ⁸⁹ S. Mehedinti, “Fruntaria Romaniei spre Rasarit [Romania’s Frontier to the East],” in: *Opere Complete* [Complete Works], (Bucharest, 1943), p. 268.
- ⁹⁰ S. Mehedinti, *Opere Complete* [Complete Works], Bucharest, 1943, p. IV.
- ⁹¹ S. Mehedinti, “Fruntaria Romaniei spre Rasarit [Romania’s Frontier to the East],” in: *Opere Complete* [Complete Works], (Bucharest, 1943), p. 272.
- ⁹² S. Mehedinti, “Fruntaria Romaniei spre Rasarit [Romania’s Frontier to the East],” in: *Opere Complete* [Complete Works], (Bucharest, 1943), p. 272.
- ⁹³ In this sense, an otherwise marginal Bessarabian-born writer, Axinte Frunza, provides a curious parallel. In a booklet he published during World War I, Frunza similarly praised the Romanians’ “peaceful” ethnic expansion beyond the Dniester as a benign and organic process. It was also a proof of the ethnic vitality of the Romanian element even in the most peripheral regions (in this case, Bessarabia). In fact, one could speak of a peculiar variant of a “Romanian frontier” that advanced despite and even against the state. Cf. A. Frunza, *Romania Mare* [Greater Romania] (Bucharest: Tipografia Curtii Regale F. Goebel Fii, 1915), esp. pp. 58-60.
- ⁹⁴ S. Mehedinti, “Fruntaria Romaniei spre Rasarit [Romania’s Frontier to the East],” in: *Opere Complete* [Complete Works], Bucharest, 1943, p. 279.
- ⁹⁵ S. Mehedinti, “Romania în marginea continentului [Romania at the Continent’s Edge],” in: *Opere Complete* [Complete Works], pp. 87-98.
- ⁹⁶ S. Mehedinti, “Romania în marginea continentului [Romania at the Continent’s Edge],” in: *Opere Complete* [Complete Works], p. 95.
- ⁹⁷ S. Mehedinti, “Romania în marginea continentului [Romania at the Continent’s Edge],” in: *Opere Complete* [Complete Works], p. 97.

BIBLIOGRAPHY

- Bassin, Mark. "Russia between Europe and Asia: The Ideological Construction of Geographical Space," in: *Slavic Review*, Vol. 50, Nr.1, Spring 1991, pp. 1-17
- Bassin, Mark. "Inventing Siberia: Visions of the Russian East in the Early Nineteenth Century," in: *The American Historical Review*, Vol. 96, Nr. 3, June 1991, pp. 763-794
- Bassin, Mark. "Geographical Determinism in Fin-de-Siecle Marxism: Georgii Plekhanov and the Environmental Basis of Russian History," in: *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 82, Nr. 1, 1992, p. 3-22
- Bassin, Mark. "Turner, Soloviev and the Frontier Hypothesis: The Nationalist Signification of Open Spaces," in: *Journal of Modern History*, No. 65, Sept. 1993, pp. 473-511
- Bădescu, Ilie, and Dan Dungaciu. *Sociologia și geopolitica frontierei*. [The Sociology and Geopolitics of the Frontier]. Vol. I-II. Floarea Albastră: Bucharest, 1995.
- Danilevskii, N. I. *Rossiia i Evropa* [Russia and Europe], in: K. Korolev (ed.) *Klassika Geopolitiki. XIX vek* [Classical Works of Geopolitics. 19th Century]. AST: Moscow: 2003, Vol. I, pp. 275-679
- Eminescu, Mihai. *Basarabia* [Bessarabia]. Hyperion: Chisinau, 1991.
- Fedorov, M. G. *Russkaia progressivnaia mysl' XIX v. ot geograficheskogo determinizma k istoricheskomu materializmu* [Russian 19th Century Progressive Thought from Geographical Determinism to Historical Materialism]. Novosibirsk: 1972.
- Frunză, Axinte. *România Mare* [Greater Romania]. Royal Press F. Goebel & Sons: Bucharest, 1915.
- Glebov, Sergei. "Granitsy imperii kak granitsy moderna: Antikolonial'naya ritorika i teoriia kul'turnykh tipov v evraziistve" [Imperial Borders as the Boundaries of Modernity: Anti-Colonial Rhetoric and the Theory of Cultural Types in Eurasianism], in: *Ab Imperio*, Nr. 2, 2003.
- Glebov, Sergei. "A Life with Imperial Dreams: P. N. Savitsky, Eurasianism, and the Invention of "Structuralist" Geography," in: *Ab Imperio*, Nr.3, 2005.
- Godlewska, Anne and Neil Smith, eds. *Geography and Empire*. Blackwell Publishers: Oxford, 1994.
- Haushofer, Karl. "Granitsy v ikh geograficheskikh i politicheskikh znachenii" [Frontiers in Their Geographical and Political Sense]. In: K. Korolev (ed.) *Klassika Geopolitiki. XX vek* [Classical Works of Geopolitics. 20th Century] (AST: Moscow, 2003), Vol. II, pp. 227-598
- Kivelson, Valerie A. *Cartographies of Tsardom: The Land and Its Meanings in Seventeenth-Century Russia*. Cornell University Press: Ithaca, N.Y., 2006.
- Korolev, K. (ed.) *Klassika geopolitiki. XIX vek*. [Classical Works of Geopolitics. 19th Century]. AST: Moscow, 2003.
- Korolev, K. (ed.) *Klassika geopolitiki. XX vek*. [Classical Works of Geopolitics. 20th Century]. AST: Moscow, 2003.

- Laruelle, Marlene. *L'ideologie eurasiste russe ou comment penser l'empire.* L'Harmattan: Paris, 1999.
- Livingstone, David N. and Charles W. J. Withers, Eds. *Geography and Revolution* University of Chicago Press: Chicago, 2005.
- Martyniuk, Igor. "Za ogradoi slavianofil'sta: Nikolai Danilevskii- shpenglerianets... kartezianets... [Beyond Slavophilism's Pale: Nikolay Danilevskii- a Spenglerian?... a Cartesian?...]", in: *Ab Imperio*, Nr. 1-2, 2001.
- Mehedinți, Simion. *La géographie comparée d'après Ritter et Peschel.* Armand Colin : Paris, 1901.
- Mehedinți, Simion. *Antropogeografia și întemeietorul ei Fr. Ratzel* [Anthropogeography and its Founder, Fr. Ratzel]. Socec: Bucharest, 1904.
- Mehedinți, Simion. *Frunțaria României spre Răsărit* [Romania's Frontier to the East]. Bucharest: S.l., 1941.
- Mehedinți, Simion. *România în marginea continentului: o problemă geopolitică românească și europeană* [Romania at the Continent's Edge: A Romanian and European Geopolitical Problem]. Ramuri : Craiova, 1941.
- Mehedinți, Simion. *Opere Complete* [Complete Works]. Royal Foundation for Literature and Art: Bucharest, 1943.
- Peet, Richard. *Modern Geographical Thought*. Blackwell Publishers: Oxford, 1998.
- Savitskii, P. N. "Evraziistvo" [Eurasianism], in: K. Korolev (ed.) *Klassika Geopolitiki. XX vek* [Classical Works of Geopolitics. 20th Century] AST: Moscow, 2003, Vol. II, pp. 653-699
- Schimmelpenninck van der Oye, David. "Ideologii imperii v Rossii imperskogo perioda" [Ideologies of Empire in Imperial Russia], in: *Ab Imperio*, Nr. 1-2, 2001.
- Slezkin, Yuri. „Naturalists versus Nations: Eighteenth-Century Russian Scholars Confront Ethnic Diversity”, in: *Representations*, Vol. 47, 1994, pp. 170-195
- Soloviev, S. M. *Ob istoricheskem dvizhenii russkago narodonaseleniia* [On the Historical Movement of the Russian Population]. Moscow: S.n., 1867.
- Soloviev, S. M. *Istoriia Rossii s drevneishih vremen. Tom I* [The History of Russia from the Earliest Times. Volume I]. Gosizdat: Moscow, 1959.
- Soloviev, S. M. *Izbrannoe. Zapiski* [Selected Works. Personal Notes]. Moscow: Mysl', 1983.
- Stourdza, Dem. A. *L'Europe, la Russie et la Roumanie. Etude historique et politique.* Bucarest, s.d. [1890 ?].
- Sukhova, N. G. *Karl Ritter i Rossiia* [Karl Ritter and Russia]. Leningrad, 1990.
- Trubetskoi, N.S. *Evropa i chelovechestvo* [1920] [Europe and Mankind], in: K. Korolev (ed.) *Klassika Geopolitiki. XX vek* [Classical Works of Geopolitics. 20th Century]. AST: Moscow, 2003, Vol. II, pp. 33-105
- Trubetskoi, N.S. *Vzgliad na russkuiu istoriju ne s zapada, a s Vostoka* [A Look at Russian History not from the West, but from the East], in: K. Korolev (ed.) *Klassika Geopolitiki. XX vek* [Classical Works of Geopolitics. 20th Century]. AST: Moscow, 2003, Vol. II, pp. 144-226
- Xenopol, A. D. *Națiunea Română* [The Romanian Nation]. Ed. By C. Schifirnet. Albatros: Bucharest, 1999.

AURELIA FELEA

Născută în 1967 în Cornești, Republica Moldova

Doctor în istorie, Facultatea de Istorie, Universitatea de Stat din Moldova (1997)

Teza: *Unitatea românească în publicistica politică a lui Mihai Eminescu*

Lector, Facultatea de Istorie, Universitatea de Stat din Moldova (1994-1998)

Docent universitar, Departamentul Istorie și Relații Internaționale, Universitatea
Liberă Internațională din Moldova (1998-2002)

Secretar de redacție al publicației *Destin Românesc. Revistă trimestrială de
Istorie și Cultură*

Bursier al Deutscher Akademischer Austauschdienst (2000)

Bursier al Institutului pentru o Societate Deschisă, Budapesta (2001-2004)

Cooperare științifică cu Seminarul de Istorie a Europei de Est și cu Seminarul de
Romanistică, Universitatea Heidelberg (Germania), cu Facultatea de Istorie a
Universității din Graz (Austria)

Consultant științific al proiectului internațional „Trasee ale memoriei”,
coordonat de Institutul Goethe, București (2006)

A participat la diferite conferințe și simpozioane internaționale

Publicații științifice în domeniul istoriei moderne și contemporane

AURELIA FELEA

Born in 1967, in Cornești, the Republic of Moldova

Ph.D., Department of History, Moldova State University, Chișinău (1997)
Dissertation: *Romanian Unity in Mihai Eminescu's Political Journalism Writings*

Lecturer, Department of History, Moldova State University (1994-1998)
Associate Professor, Department of History and International Relations, Free
International University of Moldova (1998-2002)
Assistant Editor, *Romanian Destiny, Quarterly Journal of History and Culture*

Deutscher Akademischer Austauschdienst Scholarship (2000)
Post-Doctoral Fellowship, Open Society Institute, Higher Education Support
Program (2001-2004)
Scientific cooperation with the History Seminar of Eastern Europe, and with the
Romanian Studies Seminar, Heidelberg University (Germany), and the
Department of History, Graz University (Austria)
Scientific advisor of the international project "Memory Routes", coordinated by
the Goethe Institute, Bucharest (2006)

Participation in international conferences and symposia

Several articles and essays on modern and contemporary history

FAȚĂ ÎN FAȚĂ: MEMORIALISTICĂ ȘI SURSE OFICIALE DESPRE FOAMETEA DIN BASARABIA DIN ANII 1946-1947*

La sfârșitul anilor 1980 – începutul anilor 1990, un șir de subiecte de istorie suscitau, în Moldova proto-nistreană, intense dezbateri publice. Acestea se înscrău în politica de liberalizare, inițiată de liderul sovietic Mihail Gorbaciov, și, deopotrivă, în căutările identitare declanșate în spațiul fostei U.R.S.S. Foametea pe care a cunoscut-o Basarabia în anii 1946-1947 s-a situat în centrul acestor discuții. Interviuri, relatari autobiografice, memorii dezvăluiau treptat dimensiunea flagelului și drama umană care l-a însoțit.

Memorialistica iniția astfel reflecții asupra istoriei recente, diferite de cele dominante în perioada sovietică. Opinia publică le-a cerut istoricilor să se pronunțe și aceștia au trebuit să exploreze arhivele, să analizeze documente și să prezinte concluziile publicului larg. Pe cale de consecință, au apărut câteva studii¹ și un masiv volum de documente;² alte lucrări au rezervat temei un anumit spațiu în istoria postbelică a Basarabiei.³ Memorii despre foamete continuă să se publice până în prezent.

Cu toate acestea, o confruntare a surselor respective cu documentele oficiale n-a fost întreprinsă, iar integrarea reală a memorialisticii în circuitul istoriografiei încă nu s-a produs. Lectura acestor scrieri scoate în evidență două grupuri de probleme pe care se centrează narațiunile: unul vizează contextul social în care a avut loc foameta și poziția

* Autoarea prezentului studiu a obținut bursa „Petre Țuțea” propunând un proiect de cercetare intitulat „Narațiunea ca act de justiție. Primul deceniu de comunism în memorialistica basarabeancă”. După ce a lucrat mai mult timp asupra temei și a discutat cu participanții seminarilor de la Colegiul Nouă Europă rezultatele investigațiilor, autoarea a ajuns la concluzia că este necesar să restrângă cadrul analizei, în beneficiul studiului aprofundat al uneia dintre problemele centrale. În consecință, și-a centrat atenția pe mutațiile suportate de lumea rurală din Basarabia în primii ani postbelici, alte aspecte ale temei urmând să fie tratate în studii viitoare.

ocupată de factorul politic, iar altul ține de urmele acestei experiențe în identitatea individuală și colectivă a populației sinistrate. Pornind de la considerațiile expuse mai sus și corelând cele două categorii de surse – narrative și oficiale –, mi-am propus, în cuprinsul acestui studiu, să cau răspuns la un sir de întrebări: Cum au trăit oamenii foamei? Care sunt elementele recurente ale discursului narrativ despre această perioadă? Explică oare acestea – și în ce măsură – schimbările din sfera identității basarabene? Cum au interacționat țărani cu instituțiile sovietice în anii 1946-1947? În ce mod a fost perceptu noul aparat de stat în lumea rurală și care a fost rolul foamei în cristalizarea acestor opinii?

I. SCURT ISTORIC AL FOAMETEI. O RETROSPECȚIE ÎNTEMEIATĂ PE SURSE OFICIALE

Statul și recolta anului 1946

Vara anului 1946 a fost deosebit de secetoasă, după ce câțiva ani la rând plouase puțin și aproape nu căzuse zăpadă. Temperatura aerului se ridică până la 45-50° C, în timp ce la suprafața solului erau înregistrate 65-70°. O mare parte a recoltei fuseseră compromisă. În asemenea condiții, în Republica Sovietică Socialistă Moldovenească (în continuare: R.S.S.M.) nu s-au strâns decât 365 de mii de tone de cereale; pentru comparație, în anul 1945 s-au recoltat 962 mii de tone (dintre care 252 mii de tone au fost predate statului), iar în anul agricol 1947, care a fost unul favorizat de condițiile meteorologice, 1,5 milioane de tone de grâne⁴.

Conform planului de stat, cotele obligatorii la cereale totalizau, în anul 1946, 265 de mii de tone de cereale și trebuind să fie percepute atât de la gospodăriile individuale, care lucrau cea mai mare parte a terenurilor agricole din Basarabia, cât și de la puținele gospodării colective (circa 90). Din cauza recoltei precare, normele au fost diminuate până la 72 de mii de tone.⁵ Procesul de percepere a cotelor s-a desfășurat anevoios, aidoma aceluia din anul precedent, în pofida faptului că operația avea loc persistent, aproape incontinuu. Astfel, normele nu erau îndeplinite nici către începutul lunii decembrie și aparent n-au fost îndeplinite vreodata, chiar dacă autoritățile susțineau că cerealele colectate au depășit cu 2% cantitatea prevăzută în planul de stat.⁶ Colectările obligatorii erau dirijate de organele de partid și de stat raionale și județene. La nivel local, agenții pentru colectări erau președinții sovietelor sătești,

activiștii, împuterniciții etc. În afară de cereale, agricultorii livrau statului fân, floarea soarelui, cartofii, carne, lapte, brânză, lână, ouă. Indicii de plan erau stabiliți independent de structura exploatarii agricole, de calitatea solului și de starea gospodăriei țărănești, cu alte cuvinte, indiferent dacă sătenii semănaseră sau nu culturile indicate, dacă posedau sau nu vite și păsări de curte.

Volumul total de livrări stabilit la Moscova era repartizat în republică pe județe, raioane și soviete sătești. Acest aspect este relevant prin aceea că, deși unor largi categorii de populație (familii cu mulți copii sau ale căror membri făcuseră serviciul în Armata Roșie, invalizi de război, persoane în etate și. a.), în toamna anului 1946, le-au fost acordate scutiri de impozite, cantitatea de produse ce urma să fie furnizată statului pe unități administrative rămânea intactă. Altfel spus, țărani care nu erau eliberați de cote, achitau pentru întreaga comunitate. Concomitent, în vara și toamna anului 1946, guvernul sovietic oferea agricultorilor din R.S.S.M. ajutor alimentar și împrumut de cereale; în cea mai mare parte, asistența nu reprezenta decât aceleași grâne ce fuseseră transferate cu puțin timp înainte din sate în depozitele statului.

Conducerea republicii a primit de la țărani, încă în primăvara anului 1947, semnale despre extinderea crizei economice și cereri de ajutor, pe care le-a respins pe motiv că erau „provocatoare” și aparțineau unor „elemente dușmănoase”.⁷ Instanțele de partid și de stat erau însă cât se poate de conștiente de faptul că populația se confrunta cu privații imense. Conducerea de la Chișinău era informată, așa cum lasă să se înțeleagă un document din 17 iunie 1947, că la 1 iunie 1946 în R.S.S.M. erau 3 624 de suferinzi de distrofie⁸ și că în toamnă afecțiunile de acest tip au luat proporții. Țărani sacrificau masiv vitele; din cauza crizei alimentare elevii nu frecventau școala; numeroase persoane – circa 400 pe parcursul anului 1946 – au încercat să treacă fraudulos hotarul, iar atunci când au fost prinse de grăniceri, și-au motivat decizia de a pleca în România prin neputința de a dobândi alimente.⁹ Situația se degrada încontinuu; tot mai des erau atestate cazuri de antropofagie.

Autoritățile de la Chișinău și de la Moscova s-au decis să reacționeze în a doua jumătate a lunii decembrie 1946. La 21 decembrie, F. Butov, președintele Biroului Comitetului Central al Partidului Comunist (bolșevic) (în continuare: C.C. al P.C. [b]) din U.R.S.S. pentru Moldova, N. Coval, secretarul C.C. al P.C. (b) din R.S.S.M., G. Rudi, președintele Consiliului de Miniștri din R.S.S.M. i-au adresat lui I. Stalin o scrisoare, în care solicitau ajutor alimentar pentru populația Moldovei.¹⁰ La sfârșitul

aceleiași luni, Consiliul de Miniștri al U.R.S.S. a luat o decizie în care statul se angaja să livreze locuitorilor R.S.S.M., în perioada ianuarie 1946 – mai 1947, 1,5 milioane de puduri de grâne, distribuite egal pe luni, să deschidă cantine și barăci pentru distrofici.¹¹ Am fi îndreptățit să credem că autoritățile realizaseră o evidență numerică a sinistrațiilor și că rezultatele acelui efort fuseseră date publicității. În realitate, acest aspect a fost trecut sub tacere în timpul calamității și a rămas tabu până la căderea comunismului.

Statistica foametei

În scrisoarea trimisă Kremlinului la 21 decembrie 1946, conducerea republicană informa centrul că în R.S.S.M. erau 13 mii de distrofici. Corelând această cifră cu datele furnizate de autoritățile județene și raionale, ieșe în evidență o contradicție flagrantă. Către acea dată liderii republicani au fost informați că în județul Chișinău, în luna noiembrie, fuseseră înregistrați 13 717 distrofici, în județul Cahul, în decembrie, 10 887 de distrofici, în județul Orhei, în aceeași lună, 2 353 de persoane afectate de distrofie.¹² Unele documente lasă să se înțeleagă că autoritățile locale au început să stabilească numărul distroficielor și al morților de inaniție în a doua jumătate a lunii februarie. În cadrul consfătuirii secretarilor comitetelor județene, orașenești și raionale de partid, convocați la C.C. al P.C. (b) din R.S.S.M. la 19 ianuarie 1947, N. Coval afirma că în republică la acea dată erau înregistrați mai mult de 80 000 de suferinzi de distrofie, numărul fiind în creștere, pentru ca două săptămâni mai târziu, la 4 februarie, să afirme că pe 20 ianuarie în R.S.S.M. erau 177 065 de distrofici.¹³

Un activist de nivel republican, F. Kașnikov, susținea în cadrul unei ședințe a biroului C.C. al P.C. (b) din R.S.S.M., convocate la 11 februarie 1947, că, în urma unei călătorii de serviciu prin satele republicii, a ajuns la concluzia că nu mai era posibil să se stabilească numărul exact al deceselor de inaniție. El preciza că instanțele republicane erau informate despre aceasta superficial, prin telefon, iar când, începând cu mijlocul lunii ianuarie, au început să se efectueze vizite la domiciliu, s-au depistat cadavre care zăceaau neînhumate mai mult de o lună.¹⁴

Într-un document emis la 10 iulie 1947 și semnat de A. Ustinov, locțiitorul secretarului C.C. al P.C. (b) din R.S.S.M., care înregistra numărul distroficielor, al bolnavilor spitalizați, al deceselor de inaniție și cantitatea împrumutului de cereale, se spunea că în perioada 1-10 iulie,

În republică au murit de inaniție 1 139 de oameni,¹⁵ iar într-un document similar, elaborat la 20 iulie de același activist de partid, pentru segmentul de timp indicat, găsim altă cifră, 1 090 de decedați, schimbările fiind operate și în datele pe județe.¹⁶

Sunt consemnate situații concrete când medicii trimiteau instanțelor superioare date inexacte. De exemplu, o informație cu privire la numărul distroficiilor, la 15 martie 1947, în satul Șaptebani, reflectă în realitate situația din 6 martie.¹⁷ Un felcer din satul Căinari a înregistrat în luna februarie a aceluiși an câțiva bolnavi de distrofie. Atunci însă când informația a fost confruntată cu actele oficiului stării civile, în anexele cărora el însuși indicase cauza deceselor, au fost observate neconcordanțe. Felcerul a trebuit să precizeze că acele „câteva cazuri de distrofie” au fost în număr de 259.¹⁸

Concluzia care se desprinde din informația prezentată este că situația cîfrică referitoare la fenomenul analizat nu s-a caracterizat prin acuratețe. Liderii de la Chișinău știau însă că proporțiile dezastrului erau însăcăpată. În caz contrar, nu se explică de ce în informația trimisă la Moscova la 21 decembrie 1946 furniza, în privința distroficiilor, o cifră inventată. În plus, trebuie spus că statistica foametei circula doar în documentele de partid și de stat. Ziarele și radioul nu amintea nici despre foamete, nici despre secetă. Din presa R.S.S. Moldovenești s-ar fi putut afla doar trei ani mai târziu că anul 1946 a fost cumplit de secetos. În asemenea condiții, estimarea volumului asistenței oferite de stat sinistraților nu putea fi făcută decât tot atât de arbitrar ca și în cazul datelor invocate anterior.

Împrumutul de cereale acordat de statul sovietic populației basarabene în anul 1947

În acord cu hotărârile luate la Moscova, conducerea republicană a dat indicații în vederea acordării împrumutului de cereale și creării cantinelor publice pentru alimentarea ținutelor. Proporțiile împrumutului de cereale urmau să fie stabilite la nivel de județ și de raion, după care trebuia să fie aprobată de Consiliul de Miniștri al R.S.S.M. Familiile țărănești urmau să primească cereale „în funcție de necesități” și de starea vitelor avute în posesie. Stabilirea „necesităților” și elaborarea listelor persoanelor care urmau să beneficieze de împrumut și de hrană la cantinele organizate de autorități erau lăsate în seama sovietelor sășești, a persoanelor numite în documentele de partid „activiști” și

„sărăcimea satelor”. Întrucât conducerea R.S.S.M. considera că la acordarea unui împrumut similar, în august 1946, s-au comis greșeli și abuzuri, se recomanda lucrătorilor de partid și de stat să se deplaseze în mediul rural și să-i ajute pe activiștii locali să alcătuiască listele viitorilor beneficiari. După ce liste erau prezentate la comitetele executive și aprobată de acestea, distribuirea cerealelor revenea președinților de soviete sătești și activiștilor locali.¹⁹

Înțial, împrumutul a fost de patru kilograme de cereale pe lună sau de 200 grame de pâine coaptă, oferită zilnic persoanelor care se alimentau la cantine, apoi s-a înscris în limitele a trei-șase kilograme de grâne lunar. În general, trebuie spus că pâinea distribuită prin intermediul cantinelor și al barăcilor pentru distrofici intra, în funcție de cost, fie în categoria *pâine comercială*, fie în cea *repartizată pe cartelă*, ori, în alt treilea caz, în categoria *gratis*.²⁰ Uneori 75% din prețul celor 200 grame de pâine era „de cartelă” și 25% „comercial”. Tânării se obligau în scris să returneze statului datoria din recolta anilor 1947-1948. Împrumutul era distribuit, de regulă, de trei ori pe lună.

Controle de stat relevau în repetate rânduri faptul că la întocmirea listelor erau favorizate rudele activiștilor, funcționarii de stat (agenți financieri, lucrători poștali, directori de școală), în timp ce alți săteni, aflați la limita subzistenței, fie că nu fuseseră incluși în liste, fie că la un moment dat se pomeniseră eliminați din registre fără motiv. În cadrul acelorași controale s-a stabilit că la punctele de colectare a cerealelor – „Zagotzerno” –, unde beneficiarii primeau grânele și tot ei le încărcau în căruțe, pentru a le transporta în sate, angajații punctelor cântăreau o cantitate mai mică decât cea indicată în documente. În timpul transportului, o parte din cereale dispărdea pe drum. După ce ajungea în sate, dâra de ajutor continua să se diminueze: activiștii în frunte cu președintele sovietului sătesc sustrăgeau o parte din cereale, iar lipsa o suplinieau, amestecând grânele rămase cu nisip, tânării erau amăgiți și la cântar etc. Uneori erau furate sute de kilograme de cereale.²¹

Cât de prompt au fost ajutați suferinții se poate stabili cu oarecare certitudine în baza acelorași surse oficiale. Din acestea aflăm, de pildă, că livrarea împrumutului de grâne, în ianuarie 1947, a fost tergiversată din cauza lipsei de cereale la punctele de colectare, dar și din cauza viscoloului și a impracticabilității drumurilor.²² Patru mașini și 16 căruțe, trimise pe 6 martie de la Dubăsari la Chișinău după cereale, se întorceau fără nimic, fiindcă li s-a spus că în capitală în acel moment nu erau grâne.²³ În satele Ordășei, Pistruieni și Negureni din raionul Răspopeni

împrumutul pentru februarie a fost adus la sfârșitul acelei luni; în legătură cu aceasta, autoritățile constatau că mortalitatea în localitățile respective a fost mai mare decât în alte sate din raion.²⁴ În raionul Căinari, se menționa în decizia din 25 februarie 1947 a comitetului de partid din județul Bender, locuitorilor nu li se dăduse, la data de 14 februarie, nici un kilogram de cereale din împrumutul pentru luna indicată. Aceeași situație putea fi observată și în alte raioane din județ.²⁵

Deosebit de presantă era problema transportării alimentelor. Mașinile existente în număr mic în republică staționau din cauza lipsei de combustibil și a impracticabilității drumurilor.²⁶ Țăranilor nu le rămânea decât să care alimente de la punctele de colectare, din centrele raionale sau din Chișinău, cu propriile brațe și cu puținele vite de tractiune rămase prin sate.

Cantine și centre de spitalizare pentru ținfometăți

Nu se poate spune cu exactitate când a început activitatea primelor cantine pentru ținfometăți. Deși, potrivit unui raport trimis de controlorul V. Dehteariov conducerii republicii, acestea au fost înființate în număr de 200 la data de 15 ianuarie, în număr de 471 către 20 ianuarie 1947 și de 560 către 1 februarie,²⁷ iar alte documente prezintă situația diferit. Într-o informație oficială se menționează că organizarea cantinelor a început abia pe la 15 ianuarie, tergiversarea fiind explicată prin faptul că ministerul unional al industriei alimentare și acela al producerii cărnii și a laptelui au întocmit documentele de distribuire a alimentelor cu întârziere; în plus, au lipsit utilajele și condițiile necesare pentru deschiderea lor.²⁸ Autoritățile au cerut ca vasele de gătit, lingurile, cănilor, străchinile să fie aduse la cantinele și la punctele de spitalizare a distroficiilor – numite, de asemenea, barăci – de către beneficiari, lemnul pentru foc să fie cel puțin în parte luat sub formă de rechiziții de la țărani, iar transportul produselor să se efectueze cu forțe locale.

În ceea ce privește barăcile pentru distrofici, conducerea de la Moscova a decis ca în lunile februarie-aprilie să fie tratați 40 000 de bolnavi de distrofie, pentru luna mai a dispus menținerea a 30 000 de paturi, pentru ca la 1 iunie numărul lor să fie redus până la 10 000 și la 1 iulie 1947 ultimele barăci să fie lichidate. Rația zilnică a unui bolnav de distrofie trebuia să coste 8,5 ruble.²⁹ Tratamentul unui distrofic dura 30-40 de zile.³⁰ În asemenea condiții erau tratați distroficii de gradul al II-lea și al III-lea. Celor de gradul I trebuia să li se acorde asistență la domiciliu.

Instanțele centrale prevăzuseră, de asemenea, distribuirea prin așezămintele de tratament a fructelor uscate, a orezului, untului, cartofilor, cât și a unor medicamente: glucoză, cofeină, untură de pește, vitamine. Persoane de la conducere scoteau în evidență faptul că hrana destinată distroficiilor era cu totul insuficientă – populația consuma cerealele primite în câteva zile, iar cele 200 de grame de pâine pe zi erau o cantitate prea mică ca să fie pus pe picioare un bolnav în stare gravă – și cereau în repetate rânduri superiorilor subvenții suplimentare.³¹

Nu mai puțin importantă este problema raportului numeric al celor care au fost înscrisi oficial să beneficieze de sprijin, față de suferinții îndreptăți să pretindă asistență, dar, din diferite motive, neavând acces la ea. La 15 februarie 1947, în republică erau înregistrați oficial 208 941 de bolnavi de distrofie; dintre aceștia doar 22 205 erau spitalizați (din cei 22 205 de bolnavi spitalizați, 17 240 se găseau în 570 de barăci).³² La începutul lunii martie 1947 în raionul Strășeni, compus din mai multe sate, existau 15 barăci, în care erau spitalizați 700 de distrofici, în timp ce doar în satul Sireți din acest raion fuseseră înregistrați 569 de bolnavi de distrofie, dintre care 259 – de gradul al III-lea.³³ În județul Cahul, la 1 februarie 1947, erau 31 616 bolnavi de distrofie de gradul al II-lea și al III-lea, dintre care fuseseră spitalizați 2 812, iar 15 200 – înscrisi la cantine.³⁴ Într-un document elaborat la C.C. al P.C. (b) din R.S.S.M. la 4 februarie 1947 se spune că până la acea dată fuseseră deschise 561 de cantine, unde se hrăneau 101 350 de persoane.³⁵ Din statistică prezentată rezultă că instituțiile curative și cantinele nu dispuneau de posibilități pentru a-i găzdui și deservi pe toți distroficii înregistrați oficial.

Tabloul n-ar fi complet dacă n-am lua în calcul alte maladii frecvente în anii de foamete – tifosul (exantematic și abdominal), febra recurrentă, scarlatina, difteria, dizenteria, intoxicațiile cu plante necomestibile.³⁶ Potrivit unor date oficiale, începând cu luna martie 1947, numărul celor afectați de asemenea boli a fost în creștere,³⁷ situația menținându-se tensionată până la sfârșitul anului 1947.

Lectura actelor oficiale permite să extragem unele informații despre calitatea tratamentului și a alimentației distroficiilor. Controalele efectuate de autorități semnalau sustrageri de alimente de la cantine și de la barăci – s-a constatat, de exemplu, că la spitalul raional din Căușani, bolnavilor li se furau 120-130 grame din porția zilnică de 600 grame –, lipsa cărnii și a peștelui din meniu (produsele perisabile, de altfel, nici nu aveau unde să fie păstrate, deoarece cantinele nu dispuneau de frigidere sau măcar de beciuri), ignorarea oricărora norme sanitare la prepararea

bucatelor, dezordinea ce domnea în documente, lipsa scaunelor și a meselor la cantine etc.³⁸ „Gustând supă la cantină, am constatat că era pur și simplu apă caldă” – raporta superiorilor un activist trimis de centru în teritoriu, în timpul campaniei electorale din iarna anului 1947.³⁹ Întrucât alimentele nu erau aduse regulat, se întâmpla ca unele cantine să-și suspende activitatea pentru câteva săptămâni⁴⁰.

Autoritățile constatau că epuizarea fizică generată de inaniție și lipsa de haine calde și de încălțăminte îi forța pe oameni să renunțe la hrana oferită la cantine, acestea fiind situate la depărtare considerabilă – de 3-6-8-10 kilometri – de cei care le frecventau. Îngrijorată să nu se fure și mai mult produsele, conducerea se arăta reticentă atunci când se punea problema deschiderii unor noi cantine.⁴¹

Controalele întreprinse la barăci scoteau în evidență, întâi de toate, lipsa paturilor, din care cauză bolnavii dormeau câte trei-patru într-un pat ori pe dușumea. Apoi, lipseau vasele de bucătărie, plăpumile, lenjeria de pat și de corp; suferinții spitalizați rămâneau în hainele în care veniseră de acasă, adeseori pline cu păduchi. În barăci, ca și la cantine, era frig și murdar. În unele spitale nu era lumină. Se resimțea penuria de hârtie, chiar și pentru întocmirea fișelor medicale. În afară de aceasta, distroficii erau spitalizați împreună cu bolnavii de tifos, scabie și alte boli.⁴²

Calitatea serviciilor curative poate fi apreciată și după numărul medicilor antrenați în eradicarea distrofiei. În primăvara anului 1947, în județul Cahul erau 55 de medici și 150 de lucrători sanitari, la care s-au alăturat 21 de medici și 84 de studenți ai Institutului de Medicină din Chișinău, trimiși în județ temporar de către C.C. al P.C. (b) din republică. Acest corp de cadre medicale era vădit insuficient din punct de vedere numeric pentru tratarea a 51 180 de bolnavi de distrofie, existenți în județul respectiv la 5 martie 1947, dintre care 24 685 – de gradul al II-lea și al III-lea.⁴³ La nivel de republică, tratarea a 208 941 de bolnavi de distrofie, înregistrată oficial la 23 februarie 1947, dintre care 22 205 erau spitalizați, revenea unui număr de 212 medici, la care se afiliase 330 de studenți ai Institutului de Medicină din Chișinău și 76 de elevi ai unei școli de felceri.⁴⁴ În plus, controalele arătau că studenții mediciniști și chiar medicii nu știau întotdeauna cum să trateze distrofia.⁴⁵ Internarea bolnavilor de maladii infecțioase era, de asemenea, limitată. În noiembrie 1947, unicul spital de boli infecțioase din orașul Chișinău trata 350 de bolnavi, instituția disponând de numai de 250 de locuri, și primea doar persoane care nu aveau casă sau care locuiau în cămine, alții contagioși fiind tratați la domiciliu.⁴⁶

Spitalele însele constituiau o sursă de infecție. Aceasta se întâmpla din diferite motive: bolnavii contagioși erau spitalizați în saloane împreună cu cei obișnuiți, instituțiile curative nu aveau săpun, hainele erau dezinfecțate nesatisfăcător și paraziții purtători de tifos de la secțiile de boli infecțioase treceau la alte secții etc.; barăcile de distrofici fuseseră înzestrare cu lenjeria folosită în anii 1944-1946 în așezămintele de eradicare a tifosului etc.⁴⁷

Pâinea comercială

În afară de pâinea distribuită unor categorii de populație (funcționarilor, studenților) pe cartele și la cantinele pentru ținfometăți, statul a furnizat cetățenilor aşa-zisa pâine comercială (să notăm că în anii 1945-1948 vânzarea liberă a produselor alimentare a fost suspendată). Aceasta putea fi procurată cu precădere în magazinele din orașe și din centrele raionale, după ore și chiar zile și nopti întregi petrecute la cozi imense, într-o atmosferă tensionată care se solda adeseori cu încăierări. Epuizați din cauza inaniției, locuitorii satelor cu greu reușeau să se deplaseze la oraș, să facă față confruntărilor de la cozi și să revină acasă cu pâine. În iarna anului 1947 pâinea comercială a început să se vândă și la sate, în școli și în cantinele pentru distrofici. Potrivit unor observatori oficiali, țărăniminea nu dispunea însă de mijloace ca să procure.⁴⁸ Chiar și copiii renunțau la pâinea distribuită prin școli, dacă li se cerea să plătească și nu aveau bani; la cantine, din același motiv, în februarie 1947, primeau pâine doar 10-20% din copiii înscrisi în liste de ajutorare⁴⁹.

Sfârșitul crizei

În primăvara anului 1947 țărănilor li s-au distribuit, cu titlu de împrumut, cereale pentru semănat. Lucrările agricole s-au efectuat în principal cu vitele și cu brațele țărănilor. La 7 iulie 1947, Consiliul de Miniștri al U.R.S.S. și C.C. al P.C. (b) din U.R.S.S. a emis decizia *Despre planul colectărilor de cereale din recolta anului 1947*, în care statul avansa cereri sporite față de agricultori, în comparație cu anul precedent, motivându-le prin extinderea terenurilor însămânțate și prin cultivarea mai bună a solului, datorată împrumuturilor de cereale și mașinilor agricole oferite de către stat. Documentul proclama crearea rezervelor de grâne drept condiție indispensabilă pentru consolidarea poziției U.R.S.S. pe arena internațională. Cotele obligatorii trebuiau predate statului chiar în

timpul operațiilor de treierat.⁵⁰ Reluarea colectărilor a avut consecințe dintre cele mai grave: a dezlănțuit tensiuni sociale, a cauzat sinucideri etc.⁵¹ Perisabilitatea populației a revenit la indicii naturali către sfârșitul anului 1947.

Judecând din perspectiva statisticilor sovietice, nici în timpul foamei, nici după aceasta, conducerea R.S.S.M. și U.R.S.S. nu-a deținut informații precise în privința fluctuațiilor demografice din anii 1946-1947. Într-un act elaborat la 24 iulie 1947 de Comisia de Stat pentru Planificare a Consiliului de Miniștri al U.R.S.S., se susține că în iulie 1946 au murit 3 676 de oameni, iar în altul, emis de aceeași comisie la 20 august 1947, pentru iulie 1946 este indicată cifra de 5 235 de decedați.⁵² Asemenea inadverențe sunt proprii și altor acte. Estimarea numărului populației rurale, efectuată la începutul anului 1948, a arătat că în segmentul de timp 1 ianuarie 1947 - 1 ianuarie 1948 populația satelor a scăzut cu 193,9 mii de oameni, adică cu 10 % (bărbați 12,7% și femei 7,7%).⁵³ Familii întregi au dispărut din localitățile rurale, unele în urma deceselor, altele părăsindu-și locul de trai. În vara anului 1946, din trei sate ale raionului Fălești, au plecat 44 de familii: din Moldovanca 20 de familii, din Măgura 20 și din Egorovca patru;⁵⁴ 163 de familii părăsiseră satele Zolotievca, Ochiul Roș și Larga, raionul Bulboaca, în luniile octombrie-decembrie 1947.⁵⁵ Soarta țiganilor, oameni care dispuneau de puțin pământ sau nu-l aveau deloc, a fost deosebit de dramatică, fapt consemnat la vremea respectivă de autorități⁵⁶ și actualizat de memorialistică în perioada post-comunistă.

II. PUTEREA ÎN MEMORIALISTICA FOAMETEI

Impunerea cotelor obligatorii

Întreaga memorialistică la care ne referim are drept punct de plecare, în reflectiile asupra flagelului foamei, sistemul de cote obligatorii instituit de autoritățile sovietice. Naratorii nu fac altceva decât să confirme ceea ce știm din surse oficiale și anume că regimul a stabilit obligațiile țărănimii în primăvara anului 1944, imediat după reinstalarea sa în Moldova pruto-nistreană. Memorialistica aruncă însă mai multă lumină asupra acestei evoluții, precizând că acele cantități cerute de agenții de colectări creșteau încontinuu, fără ca autoritățile să dea explicații.⁵⁷ Aceasta a produs angoasă în rândul populației și, apoi, un sentiment de neputință în fața arbitrarului.

În martie, când a revenit puterea sovietică, în minte că era mare glod. Şi imediat, a treia sau a patra zi, au început să strângă impozite de pâine, aşa-numitul fond pentru armată (*fond oborony*, în limba rusă, pe care țărani necunoscători ai rusei îl numeau *fundul boroanei*⁵⁸ – A. F.). La început fiecare om dădea de bună voie ce putea: grâu, păpușoi, fasole, carne... Asta în primele zile, da peste câteva săptămâni au început livrările obligatorii. Chițcanenii (locuitorii satului Chițcani – A. F.) dădeau, nu-i vorbă, da tot își mai lăsau câte o olecuță pentru zile negre, să aibă cu ce o duce... S-au scurs câteva săptămâni și iarăși impozite – încă mai din gros. Şi tot aşa, de prin martie până în iulie au rămas cu toții fără pâine, fără dobitoace...⁵⁹

De asemenea, interviuvații formulează în mod repetat ideea conform căreia în timpul colectărilor exponentii puterii utilizau violența fizică și verbală: percheziții prin curți și prin case, confiscări de bunuri, brutalizări, amenințări cu detenția sau cu deportarea în Siberia, arestări – de multe ori nocturne – și chiar omoruri. Unii dintre subiecții interviuvați susțin că autoritățile le atribuiau mai mult pământ decât posedau în realitate; în consecință, și cotele ce urmău să fie predate statului au fost exagerate.⁶⁰ Evitarea controlului de stat era aproape imposibilă: grădinile și casele erau verificate cu furci sau cu vergi ascuțite de fier, înfipte din loc în loc sau acolo unde se presupunea că au fost îngropate produse. Memoriile lasă totuși să se înțeleagă că existau încercări de evaziune și că în cazul în care erau prinși asupra faptului, unii reușeau să scape de pedeapsă, mituindu-i pe oamenii puterii. Scriitorul Vasile Vasilache își amintește:

O mătușă de-a mea, care nu mai putea suporta aceste impozite, m-a rugat să o ajut să scape de ele și eu i-am falsificat chitanțele. A fost prinsă desigur și denunțată de agentul din sat. A intrat pe mâna procurorului care i-a clasat dosarul în schimbul a doi curcani.⁶¹

Desi sursele oficiale abundă în informații referitoare la ilegalitățile din timpul colectărilor, explicațiile date în discursul oficial diferă de cele oferite de naratori. Dacă autoritățile circumscrui asemenea manifestări luptei de clasă, punându-le pe seama elementelor „burgheze” și „naționaliste”, infiltrate subversiv în aparatul de stat, omul de rând le resimte ca fiind consubstanțiale noului regim. Țărani nu știau cât se cuvenea să dea statului și de ce. După predarea unor cote, veneau înștiințări și somații despre alte îndatoriri, până când au fost epuizate toate rezervele.

Că împuterniciții, când strângeau impozitul, nu strângeau cu bană, da cât ieșea de la treierat, luau tot.⁶²

În acest context, cel mai des este invocată expresia privitoare la „măturatul podurilor” de către activiști. După ce persoane nevoiașe erau depoziitate brutal de grâne, se întâmpla să li se afișeze fotografia pe tabla de onoare, ca să servească drept exemplu și să-i „încurajeze” și pe alții săteni să predea „benevol” pâinea la stat.⁶³ Beneficiarilor de scutiri fiscale autoritațile locale nu le recunoșteau, de cele mai multe ori, drepturile, această conduită explicându-se probabil și prin teama de superiori, care erau furioși dacă activiștii locali reduceau îi cuiva, fie și înțemeiat, cotele:⁶⁴

Noi, aceștia care mai aveam câte un copil-doi și bărbații duși pe front, ne mai împotriveam: „Cum să dăm noi pâine, dacă nu se cuvine să dăm?! Căci aşa era legea: dacă ai bărbat pe front (*în Armata Roșie* – A. F.), ești scutită. [...] Ei, dar ei țineau pe-a lor: „Nu știm nimic, ziceau, dă!”. Și am dat și postavcă și zaim.⁶⁵

În lipsă de depozite și de condiții adecvate pentru păstrarea cerealelor, acestea se alterau sub privirile celor spoliați.⁶⁶ Aproape totalitatea mărturiilor așeză foametea sub semnul secretei, cât și al sistemului de cote obligatorii, atribuindu-i acestuia din urmă chiar rolul decisiv. Constatarea care se impune este că dacă autoritațile motivau propriile acțiuni prin postulatul doctrinar despre necesitatea de a priva sătenii de „surplusurile” de alimente, ultimii se plâng că li s-a luat minimumul de subzistență.

Asistența de stat văzută din perspectiva sinistraților

În memorii se relevă faptul că o parte din locuitorii satelor au primit hrană la cantinele create de stat, potrivit unor liste alcătuite de autoritațile locale. De asemenea, martorii menționează că țăranilor li s-au distribuit, contra plată, anumite cantități de cereale. De multe ori se precizează că sprijinul statului a venit Tânărui, abia în primăvară, când mulți dintre cei aflați în stare avansată de inaniție n-au mai putut fi salvați.

La noi în sat nu era bucătărie ca prin alte părți, da spre primăvară a început a ni se da câte oleacă de ajutor, „pe suflete” – câte două-trei kilograme de grâu sau de secară pentru o lună de zile. Oamenii erau de-acum căzuți, mureau cu tăbuica ceea de grăunțe sub cap, n-aveau puteri, nu-i țineau baierele s-o ducă la moară. Erau vreo trei râșnițe în tot satul, se duceau care mai puteau și o măcinau, o mărunțeau oleacă, făceau o fiertură și o împărțeau cu lingurița la copii, câte oleacă, că dacă se scăpa un copilaș la strachină, putea s-o înghită pe toată.⁶⁷

De la centru, prin sate și spitale, au fost trimise butoaie cu untură de pește. Cei care în vremea foamei au fost salariați ai statului și studenți povestesc că li se dădeau zilnic, pe cartelă, 600 de grame de pâine și că datorită acestui fapt ei își și membrii familiilor lor au rămas în viață. Trebuie spus că și această categorie de populație se confrunta cu immense privațiuni – și în rândul ei se aflau bolnavi de distrofie –, mai ales dacă lucra un singur membru al familiei, dacă familia era numeroasă sau dacă statul nu plătea timp îndelungat salariile (în raionul Drochia, de exemplu, se spune într-o sursă din februarie 1947, profesorii și medicii nu-și ridicaseră salariul pe două-trei luni și nu aveau bani să-și cumpere pâine; secretarii de soviete sătești și șefii de cluburi nu-și primiseră salariul de opt luni).⁶⁸

Aveam cartele. Ca să iei pâine trebuia să stai toată ziua în rând. Când ne ajungea rândul se termina pâinea. Câte două, trei zile nu mâncam nimic.⁶⁹

Din memorii se mai poate afla că pâinea comercială se vindea arareori, câte 300-500 grame, și „semăna mai mult cu niște clei negru”.⁷⁰ În sursele examineate este deseori prezentă ideea conform căreia în listele împrumutului de stat și alimentării la cantine erau inclusi în primul rând cunoșcuții și rudele activiștilor, care nu erau neapărat cei mai nevoiași oameni din sat, aceștia având șanse sporite să se salveze, în timp ce asupra persoanelor care nu se aflau în relații bune cu oamenii puterii plană pericolul să fie privați de asistență și să moară de foame.

Când a venit oleacă de ajutor, era vorba să ne dea la toți câte cât a ajunge, da crezi că mi-au mai dat? Nu mi-au dat măcar o sută de grame de făină ori de ce dădeau acolo, mâncau ei și neamurile.⁷¹

Ei și leaca cei de geandără, pe care-o primeau, o împărțeau cum vroiau – ei mâncau, da pe noi ne zvântau...⁷²

Surse oficiale pun în evidență demersuri de negociere, alteori de extorcere, în vederea includerii în listele ajutorului de stat. Un activist îi ceruse unei persoane din satul Izvoare, raionul Drochia, un covor, în schimbul unui asemenea serviciu, dar, fiindcă a fost refuzat, a șters din liste numele familiei în cauză.⁷³ Dacă în liste nu erau inclusi toți membrii familiei, ci doar cei considerați a fi foarte slăbiți – trebuie spus că răjiunea alegerii nu era adesea evidentă și se proceda mai curând aleatoriu –, în virtutea solidarității de neam, beneficiarul trebuia să împartă ceea ce primea cu părinții și cu frații săi:

Mai dădeau ciorbă, da ce, dădeau la toți? Noi eram șapte în casă, da la cantină era scris numai unul. Se ducea băiatul cel mic și-i dădea un polonic de ciorbă și-o bucată de pâine. Da n-a putut scăpa nici el, a murit. Și la cantină din cei scriși nu se puteau duce toți. Și dacă se ducea și aducea, împărtea la fiecare în casă: câte o lingură și gata, nu mai era.⁷⁴

Acest lucru nu plăcea autorităților, însă ele nu puteau să-l împiedice, mai ales atunci când bolnavilor li se dădea hrana pentru acasă.⁷⁵ Despre condițiile și tratamentul din spitale și din barăcile pentru distrofici cei care au lucrat în asemenea așezăminte povestesc următoarele:

Cei mai mulți mureau iarna, și nu atât de foamete și tifos, cât de pneumonie, căci n-aveam paturi pe care să-i punem, ci-i culcam direct pe podeaua de ciment.⁷⁶

Eu pe foametea ceea am lucrat la „baracă”, că așa le zicea atunci – acolo unde strângneau distroficii și-i întremau căt de căt. O grămadit într-o căsoaică lângă școală tot norodul care căzuse definitiv, cei care nici un pic, nici oleacă de mâncare nu mai aveau. Făceau căte o mămăligă mare și le dădeau căte o felioară seacă, oleacă de borș și ce mai era. Și nu mureau, se țineau cu asta.⁷⁷

Concluzia care se desprinde din mărturii este că în anii de foamete 1946-1947 populația s-a bucurat din partea statului de o asistență inconsistentă, tardivă și însoțită de abuzuri, din care cauză situația suferinților n-a putut fi redresată în mod simțitor.

Strategii de supraviețuire

Nici un supraviețuitor al foamei nu susține explicit că el însuși sau cineva dintre apropiatii săi s-ar fi salvat datorită ajutorului de stat. Cu

toții invocă însă propriul merit în găsirea soluțiilor de depășire a crizei. Mulți naratori afirmă că datorează supraviețuirea – proprie și a familiilor lor – faptului că au avut vaci, mai rar – capre, care dădeau lapte.

Vaca ne-a scăpat, că dădea câte patru kilograme de lapte pe zi.⁷⁸

O categorie relativ numeroasă amintește, în acest concurs de împrejurări, sacrificarea animalelor domestice, carnea consumată moderat ajutându-i să-și țină zilele. În epocă, persoanele oficiale dezaprobau, în general, tăierea masivă a vitelor, motivând că se subminau „bazele agriculturii”, fără a putea însă împiedica efectiv acest proces. Deseori se afirmă că s-au salvat cei care au ascuns grâne în pereții locuințelor, în butoaie și în vase de sticlă, pe care de regulă le-au îngropat în pământ:

Cine reușise să ascundă câte-un tăbultoc - doi de grăunțe, mai avea ce pune pe masă la copii, cine nu – se descurca cu greu...⁷⁹

Potrivit altei păreri, exprimate frecvent de intervievați, rolul decisiv pentru ieșirea din impas l-a jucat consumul judicios – „cu porția” – al produselor. O mare parte din mărturii se referă la un schimb inechitabil, dar care în acele condiții nu putea fi evitat, de covoare, prosoape, îmbrăcăminte – straiele sunt menționate drept cele mai căutate articole – pe alimente. Uneori era vândut sau schimbat tot ce se găsea în gospodărie și chiar casele:

Ca să facă rost de mâncare, oamenii vindeau tot ce aveau de preț în casă. Sora mamei mele a vândut un covor pentru o căldărușă de cartofi degerați.⁸⁰

Prezență recurrentă în memorii, târgul de acest fel ne sensibilizează mai mult decât oricare altă secvență la pauperizarea țărănimii basarabene. Oamenii plecau peste hotarele republicii, prioritari în Ucraina de Apus și în Bucovina, în căutare de produse alimentare, deplasarea antrenând zilnic, potrivit unor calcule oficiale, cinci-șase mii de persoane.⁸¹ În lipsă de posibilități financiare, călătoreau pe vagoane. În schimbul obiectelor aduse de acasă sau cerșind, căpătau făină, cartofi, borhot de sfecă, fasole. Pe drum puteau fi omorâți, jefuiți de alții nenorociți, deposedați de forțele de ordine.⁸² Alții încercau să fugă în România. Un

număr nedefinit a plecat la studii sau a primit slujbe în alte republici ale U.R.S.S., de fapt, pentru a obține o bucată de pâine.⁸³ În sfârșit, o categorie distinctă de persoane s-a salvat, făcând apel la ordinea legală sovietică. Cele mai mari șanse – dar, totuși, fără un succes garantat – de a rămâne în posesia grânelor și, deci, de a traversa această perioadă de criză, au avut-o familiile care aveau printre membrii lor foști luptători în armata sovietică, întorși acasă din război:

Umblau câte 12 nebuni și măturau tot din pod. Dacă n-ăs fi fost în Krasnaia Armia (Armata Roșie – A. F.), îmi luau și mie tot, dar aşa n-au îndrăznit...⁸⁴

Nu este, prin urmare, o întâmplare că marea majoritate a documentelor oficiale, în care sunt recunoscute „încălcările” comise de activiști în timpul colectărilor, se referă la nedreptătirea acestei categorii de populație. Se poate conchide, prin urmare, că veteranii, în temeiul statutului prestigios de „luptători împotriva fascismului”, au avut posibilitate să păstreze o anumită cantitate de alimente. Foamea s-a extins gradual, iar supraviețuirea a depins de abilitatea oamenilor, asociată cu împletirea unor împrejurări favorabile, de a trece dintr-o etapă în alta a acestui proces – fiecare cu specificul ei.⁸⁵ În cazurile în care se fac comparații cu efectele sechetelor din perioada interbelică, martorii scot în evidență posibilități mai largi de a găsi soluții onorabile și contribuția substanțială a statului român la traversarea crizelor.⁸⁶

III. PRACTICI CULINARE, LEGĂTURI DE FAMILIE ȘI COMPORTAMENT SOCIAL ÎN TIMPUL FOAMEI

Ultima parte a acestui studiu este dedicată modului în care privațiunile din anii 1946-1947 au influențat obișnuințele alimentare ale populației, familia și interacțiunile din spațiul social.

Alimentația

Autoritățile știau că cei înfometăți consumau produse pe care nu le-ar fi folosit în situație obișnuită (piei, carne de câine, materiale furajere, tescovină, știuleți de porumb fără boabe, ghindă).⁸⁷ Memoriile relevă însă mult mai mult și anume imaginea unor comunități rurale obsedate de penuria, pentru care, la un moment dat, totul în jur s-a transformat în

sursă de hrană. În „listele de bucate”, extrase din mărturii, găsim borhot de cartofi și de sfecă, miez din ciocleje sau din bețe de răsărită, rumeguș de lemn (agud, salcâm), coajă de stejar, neghină, rădăcini de papură, de stuf și de rogoz, extrase din bălțile Prutului – uscate bine și măcinate la râșniță. Se spune că la acestea se adăugau, dacă era de unde, tărâțe, lapte, făină de grâu, porumb, orz, secară sau soia. În anotimpurile calde înfometății consumau diferite plante – floare de salcâm, susai, lobodă, ștrigăt, ceapa-ciorii, baraboi, podbal, leurdă adusă din pădure, bulbi de ghioceli, urzică vie, urzică moartă, frunze de viță, tije de nalbă – „tot ce era verde și creștea”. Mâncarea era fie sub formă de fiertură (cir, terci), fie de turte, coapte pe plită sau prăjite, uneori cu motorină. Cei foarte slăbiți, care nu mai aveau puteri să-și prepare mâncarea, consumau buruieni crude.⁸⁸

Hrana sătenilor mai era compusă, cu anumite variații, în funcție de sezon, de condiții geografice și de rigorile morale pe care și le impuneau, din pește, broaște, lipitori, câini, pisici, țistari, ciori, vrăbii, porumbei, vânat (iepuri în principal), opinci vecchi aruncate prin poduri, fierte „cât ținea răbdarea”. Pe malurile râurilor Nistru și Răut se strângeau scoici.⁸⁹ Calitatea alimentației s-a degradat încontinuu, mulți abandonând treptat scrupulele pentru a se menține în viață. Această situație i-a determinat pe câțiva dintre subiecții intervievați să facă asociere cu starea de animalitate.

...mâncam și buruieni, de care mănâncă porcii.⁹⁰

Tin minte ca azi: sedea culcați pe niște văi în sat, printre buruiene, rupeau cu mâna lobodă și abia de le ajungeau puteri să o ducă la gură – cum ar paște vitele la iarbă, aşa păștea lumea lobodă...⁹¹

Tincăi (*consăteanca naratorului* – A. F.) i-au dat niște grăunțe de păpușoi. Le mâncă întregi, cum le mănâncă, să mă ierți, câinii.⁹²

Salvarea cu orice preț nu pare să fi fost totuși acceptată de morala publică, drept dovdă servind poreclele „guzgan”, „țistari”, rămase unor oameni de „pe vremea foametei”, din cauza că au întrebuițat aceste rozătoare în alimentație.

Situația copiilor

Memoriile, asociate cu alte tipuri de surse, recompun viața de familie din acest timp. În economia discursului, întâietatea revine copiilor, motiv

pentru care am decis să explorăm situația acestui grup social. Conform unor date provenite de la comitetul județean de partid Soroca, în acest județ, la 1 martie 1947, erau 11 579 de distrofici, dintre care 50% – copii până în 14 ani.⁹³ În județul Cahul, la 1 februarie 1947, erau înregistrați oficial 15 771 de copii bolnavi de distrofie până în patru ani, din numărul total de 56 691 de distrofici din județ.⁹⁴ La scara unei familii concrete, tabloul este următorul:

Mi-au murit de foame toți copiii, șapte la număr. Mașa născută în 1935, Anatolie născut în 1937, Nina născută în 1940, Ionică născut în 1942, Serioja născut în 1944, Sidor născut în 1946, Elena născută în 1946. Am rămas numai cu Saşa, născută în 1939. [...] Doamne, am dat tot din casă pentru mâncare la copii. Rămăsesem aproape în pielea goală. Mă rugam uneori, Doamne, nu-mi lua chiar toți copiii. [...] Mai pe urmă m-am temut de selisovet (organul puterii locale – A. F.) să nu zică c-am ucis copiii și i-am măncat. Am luat și m-am dus la spital după certificate. Le-am adus secretarului să vadă câți copii am morții la spital.⁹⁵

Conducerea județului Bălți raporta la Chișinău despre părinți care primeau hrană de la stat, pe care o consumau singuri, lăsându-și copiii să flămândească. În același document se relatează despre părinți care-i alimentează pe unii copii și pe alții nu, trimit copiii să cersească, pleacă de acasă și-și lasă copiii în voia sortii.⁹⁶ Profesorii care au activat în școli în acel timp sunt foarte emoționați atunci când rememorează înfățișarea copiilor foamei și decesele elevilor lor. Ei povestesc că unii copii frecventau clasa întâi, deși nu aveau șapte ani, fiindcă la școală elevilor li se dădeau câte 100 de grame de pâine.⁹⁷ Un caz de alt ordin a fost consemnat într-o școală din Comrat, orășel situat în sudul Basarabiei – zonă puternic afectată de secetă; acolo copiilor care nu învățau bine nu li se dădea pâine.⁹⁸

În timpul foamei mulți copii au rămas orfani. Conform informațiilor trimise la 19 iulie 1947 de șeful secției orășenești de învățământ Bălți instanțelor partid și de stat județene și raionale, pe străzile orașului erau reparați zilnic 15-20 de copii vagabonzi, care erau aduși la milizia orășenească. Forțele de ordine nu știau unde să-i repartizeze, instituțiile specializate fiind la acea dată supraaglomerate. La căminul din Bălți, de exemplu, copiii dormeau câte trei-patru într-un pat. În ultimele două luni, se mai spunea în document, copiii care vagabondau pe străzile orașului nu proveneau din Bălți, ci din raioanele județului și din alte județe (Orhei, Soroca, Cernăuți).⁹⁹ Copii orfani mișunau prin gări.¹⁰⁰

Instanțele de stat au decis înființarea căminelor pentru 22 000 de orfani,¹⁰¹ drept rezultat, sfera preocupărilor statului s-a largit considerabil, la cămine fiind nevoie ca acești copii să fie aprovizați nu doar cu alimente, ci și cu încăltăminte, îmbrăcăminte, lenjerie de pat etc.¹⁰²

Unii dintre cei rămași orfani pe vremea foametei, care au crescut în orfelinate, par să fie mulțumiți de îngrijirea ce li s-a acordat, alții numesc aceste instituții adevărate pușcării.¹⁰³ O categorie distinctă formează copiii plecați în Ucraina – singuri ori împreună cu părinții –, pentru a schimba unele obiecte contra hranei sau ca să cersească. Dacă se îmbolnăveau și nu mai erau în stare să se miște, unii erau lăsați temporar la orfelinatele din Ucraina.¹⁰⁴ Judecând sursele memorialisticii, se întâmpla ca familia să nu mai dea de urma acestor copii niciodată.

„...de hoți n-aveai scăpare, era vremea lor...”

Un subiect des întâlnit în memoriile este acela al proliferării crimelor, în proporții necunoscute societății basarabene înainte de foametea din anii 1946-1947. După cum narează martorii, cel mai adesea se furau animale domestice (oi, vaci, boi, cai) și păsări de curte. Tânărui au trăit în acea iarnă cu vitele în casă, însă hoții făceau găuri prin perete sau prin pod și tot le luau; se întâmpla ca prădătorii să fie înarmați cu arme de foc și să-i omoare pe proprietari, în caz că aceștia opuneau rezistență. Se fura mâncarea de pe foc. Din cauza furturilor, pâinea și alte produse alimentare se vindeau pe piață cu frică și prudență.

Când cineva vindea pâine, se adunau mulți înfometăți. Câte unul încerca să fure, numai să capete o bucătică de pâine. Când cumpăram o pâine, mă uitam în toate părțile să nu mi-o ia cineva. Acolo unde era pâine, întotdeauna erau bătăi.¹⁰⁵

Autoritățile sovietice se arătau îngrijorate de creșterea numărului jafurilor și omorurilor, provocate de penuria alimentară, mai ales atunci când erau prejudicate instituțiile de stat.¹⁰⁶ Din surse oficiale și narative aflăm despre jefuirea cantinelor pentru distrofici, a magazinelor, în scopul sustragerii de alimente (pâine, zahăr, ulei).¹⁰⁷ Conducerea republicană primea semnale de jos că acțiunile criminale erau rezultatul disperării, oamenii negăsind alte posibilități de dobândire a hranei; mai mult, că fărădelegile se comiteau din convingerea că detenția era preferabilă vieții în libertate, fiindcă la închisoare cel puțin nu se murea de foame.¹⁰⁸

Pe acest teren înfloarea violență și criminalitatea în familie: un om și-a omorât mama ca să-i ia porția de pâine.¹⁰⁹ Surse oficiale și memorii converg în ceea ce privește descrierea situației infracționale din vara anului 1947, referindu-se în fond la furturi de legume, spice (încă verzi), stricăciuni în vii și în livezi.¹¹⁰

„...Era oamenii tot leșinați și morți pe drumuri și pe uliți, cât se mâncă om pe om...”

Semnificativ în cel mai înalt grad pentru climatul social din acest timp este răspândirea antropofagiei. Semnalat de către procurorul RSS Moldovenești S. Colesnic încă la 3 august 1946, într-o informație trimisă pe numele lui N. Coval,¹¹¹ canibalismul a luat amploare în iarna anului 1947 și a fost consemnat până în vara același an. Deosebit de vulnerabili erau copiii, ademeniți de necunoscuți, de vecini sau de rude, pentru a fi asasinați și devorați.¹¹² Adulții se lăsau și ei prinși în cursele canibalilor, mai ales atunci când li se promitea ceva de mâncare. Deseori asemenea crime erau comise în cadrul familiei: părinți și-au asasinat și și-au mâncat copiii, copii și-au mâncat părinții, minori au comis înfricoșătoare fraticide. Sunt câteva relatari despre vânzări pe piață de carne umană sau de mâncare preparată din carne umană.¹¹³ Erau întrebuițate ca hrana cadavrele membrilor familiei, decedați de distrofie, acelea ale altor săteni, de regulă vecini; în aceleasi scopuri s-a procedat la deshumări în cimitire. Procurorul RSS Moldovenești B. Drugobițki îi comunica, la 5 februarie 1947, lui N. Coval:

În sovietul sătesc Chiriet-Lunga, raionul Ciadâr-Lunga, K. A. K., născut în anul 1913, și soția sa, K. A. P., născută în anul 1917, lucrau la căile ferate; familia era compusă din cinci persoane – bătrânu K. K. K., de 70 de ani, mama – K. F., de 65 de ani, și fiul de un an și jumătate. În urma unei boli, la 3 ianuarie 1947 a murit fiul, care n-a fost îngropat, cadavrul a fost folosit în alimentație. La 9 ianuarie a murit mama, cadavrul căreia a fost, de asemenea, consumat. La 11 ianuarie 1947 soțul și soția K. l-au tăiat pe tatăl bolnav și l-au mâncat.¹¹⁴

Reprezentanții puterii au încercat să combată necrofagia pe calea unei evidențe mai riguroase a deceselor – activiștilor locali și medicilor li s-a cerut să umble din casă în casă, în vederea depistării și înhumării imediate a decedaților – și ținerii sub control a familiilor subnutrite.¹¹⁵

Cu toate acestea, practicile necrofage n-au încetat decât odată cu depășirea foametei. Găsiți în majoritatea cazurilor de expertizele medico-legale drept oameni normali din punct de vedere psihic, chiar dacă suferind acut de inaniție și apatici, antropofagii invocau, potrivit unor informații oficiale, lipsa alimentelor, iar în vara anului 1947, în afară de aceasta, situația disperată după închiderea punctelor alimentare și sistarea ajutorului de stat.¹¹⁶ De cazurile de canibalism se ocupau organele securității și cele de interne, anchetatorii Procuraturii; judecarea lor avea loc în ședințe închise ale Judecătoriei Supreme a R.S.S.M. Trebuie precizat că circularele referitoare la antropofagie erau confidențiale, pe ele fiind notat: „cu restituirea acestei scrisori” instanței emițătoare.¹¹⁷ Multă antropofagi, aflați în stare avansată de distrofie, decedau înainte de a apărea în fața justiției. Ocazional găsim informații despre viața de mai târziu a persoanelor care au consumat carne de om, au supraviețuit foamei și s-au întors din detenție, naratorii descriindu-le cuprinse de regret pentru cele făptuite sau decise să se justifice prin foamea pe care n-au fost în stare să-o învingă.¹¹⁸

Care va să zică, omul decăzuse mai prejos decât fiara.¹¹⁹

CONCLUZII

Analiza scrierilor de memorialistică și a actelor oficiale emise în primii ani postbelici permite o reconstituire, în linii mari, a procesului unui imens transfer de bunuri și de valori, dinspre satul moldovenesc spre stat și invers. De la sat spre stat s-au îndreptat, prin sistemul cotelor obligatorii, produse alimentare, mijloace financiare, furaje etc. În sens invers, statul sovietic a tranzacționat oferind prioritar, prin intermediul propagandei, valori simbolice și, într-o măsură mult mai mică, materiale, ultimele fiind acumulate preponderent tot din surse locale. Aceste operații, inițiate pe fundalul unei situații meteorologice extrem de nefavorabile agriculturii, au condus la înfometarea și apoi la pauperizarea lumii rurale. Pretextând organizarea asistenței în folosul sinistraților, Moscova și-a consolidat controlul politic asupra țărănimii și a impus în Basarabia postbelică structurile sale de putere.

Chiar în momente, s-ar părea, minore, în comparație cu drama care se desfășura, statul n-a cedat cătuși de puțin din pozițiile ocupate. Un exemplu grăitor poate fi considerat acela al măcinatului grânelor. Morile

au fost după război etatizate și țăranii, obligați să dea statului 15% din făina măcinată. În timpul foametei plata acestei taxe ar fi însemnat o pierdere substanțială din cantitățile, și aşa foarte modeste, posedate de țărani. În legătură cu aceasta, lideri județeni și republicani au propus superiorilor ca statul să supreme taxele pentru folosirea morilor sau, cel puțin, să admită achitarea lor nu în făină, ci în bani. Propunerile au fost însă respinse la Moscova, tocmai fiindcă se aflau în joc aspecte doctrinare: „forțele de producție”, socializate de curând, morile în cazul dat, trebuiau să-și înceapă lucrul în profitul – ideologic în primul rând – al organismului de stat.

Nu se poate spune că foametea din anii 1946-1947 a condus la dislocarea valorilor morale tradiționale, la distrugerea iremediabilă a habitudinilor sau a solidarității de rudenie. Odată cu traversarea crizei, lucrurile păreau să revină în albia lor firească. Rămânea însă, după această experiență traumatizantă, fără termeni de comparație în istoria ținutului, frica de recidive, alimentată incontinuu și extrem deabil de propaganda sovietică.

În pofida unei opinii larg răspândite, potrivit căreia statului comunist i-a lipsit la început coerența în acțiuni, coroborarea diferitor tipuri de surse impune corectări ale acestei viziuni. Există o continuitate, o tenacitate și câteva linii directoare remarcabile în demersul comunist din această perioadă, care aparent era dominată de haos. Dezordinea și confuzia, prăbușirea – cel puțin temporară – a valorilor tradiționale, chiar dacă nu erau controlate în totalitate, erau totuși prevăzute și trebuiau să servească la implementarea proiectului comunist. Poate că și ceea ce scăpa din vedere fusese anticipat, atenția centrându-se deliberat pe mișcarea care răsturna realitatea și făcea ca de acum încolo totul să fie posibil.

NOTE

- 1 BOMEȘCO, B., „Golod”, în Sovetskaja Moldavija, 15 aprilie 1989; *Idem*, „O pagină tragică a istoriei”, în *Comunistul Moldovei*, nr. 1, 1989; *Idem*, „Adevărul despre seceta din anii 1945-1946 din Moldova”, în *Moldova Socialistă*, 8 august 1987; ȚARAN, A., *Anii 1946-1947: învățămintele foamei în Moldova*, Chișinău, 1989; *Idem*, „Esce raz o golode 46-go”, în *Molodez’ Moldavii*, 16 august 1988; TURCANU, I., *Foametea din Basarabia în anii 1946-1947*, Universitas, Chișinău, 1993.
- 2 ȚARAN, A. et al. (ed.), *Golod v Moldove (1946-1947). Sbornik dokumentov*, Știința, Chișinău, 1993.
- 3 GRIBINCEA, M., *Basarabia în primii ani de ocupație sovietică (1944-1950)*, Prefață de Dinu C. Giurescu, Dacia, Cluj-Napoca, 1995.
- 4 ȚĂRANU, A., GRIBINCEA, M., „Foametea postbelică în Moldova”, în *Fărâma cea de pâine...*, Cartea moldovenească, Chișinău, 1990, p. 210, 214; *Idem*, „Victimele foamei, câte au fost?” în *Fărâma cea de pâine...*, p. 86.
Idem, „Foametea postbelică în Moldova...”, p. 225-226.
- 5 ȚARAN, A. et al., *op. cit.*, doc. nr. 186, p. 393.
- 6 ȚĂRANU, A., GRIBINCEA, M., *op. cit.*, p. 216-217.
- 7 ȚARAN, A. et al., *op. cit.*, doc. nr. 293, p. 672.
- 8 *Ibidem*, doc. nr. 110, p. 245-252; nr. 116, p. 271-272; nr. 131, p. 299-301; nr. 188, p. 399; nr. 190, p. 402.
- 9 *Ibidem*, doc. nr. 153, p. 347-348.
- 10 *Ibidem*, doc. nr. 160, p. 354-357.
- 11 *Ibidem*, doc. nr. 139, p. 309; nr. 147, p. 327; nr. 149, p. 332.
- 12 *Ibidem*, doc. nr. 167, p. 371; Cf. doc. nr. 186, p. 394.
- 13 *Ibidem*, doc. nr. 195, p. 417; Cf. doc. nr. 244, p. 583.
- 14 *Ibidem*, doc. nr. 303, p. 690.
- 15 *Ibidem*, doc. nr. 306, p. 695. La 24 februarie 1947 D. Gancev raporta lui N. Coval că la data respectivă în județ erau 56 691 de bolnavi de distrofie, iar dintr-o notă informativă elaborată de B. Maslov, unul din responsabilitii pentru comerț și alimentația publică în cadrul C.C. al P.C. (b) M., datată cu 3 martie, rezultă că în județ erau la începutul acelei luni 45 042 de distrofici; ține de domeniul evidenței că într-o săptămână nu era posibil ca mai mult de 11 000 de oameni să fi devenit sănătoși. *Ibidem*, doc. nr. 219, p. 490; nr. 236, p. 551.
- 16 *Ibidem*, doc. nr. 259, p. 625.
- 17 *Ibidem*, doc. 217, p. 484.
- 18 *Ibidem*, doc. 160, p. 354-357.
- 19 *Ibidem*, doc. nr. 247, p. 593-601. Țăranii în general preferau cerealele celor 200 grame de pâine primite la cantină – grânele erau măcinate și făina era amestecată cu miez din bețe de răsărită, de porumb, ciocălăi de porumb, semințe de struguri etc. *Ibidem*, doc. nr. 231, p. 530.

- ²¹ *Ibidem*, doc. nr. 219, p. 494; nr. 236, p. 548-558; nr. 237, p. 558-562; nr. 257, p. 618-620.
- ²² *Ibidem*, doc. nr. 212, p. 469.
- ²³ *Ibidem*, doc. nr. 245, p. 589.
- ²⁴ *Ibidem*, doc. nr. 243, p. 582.
- ²⁵ *Ibidem*, doc. nr. 222, p. 516.
- ²⁶ *Ibidem*, doc. nr. 247, p. 597.
- ²⁷ *Ibidem*, doc. nr. 237, p. 562; Cf. doc. nr. 212, p. 468.
- ²⁸ *Ibidem*, doc. nr. 212, p. 468.
- ²⁹ *Ibidem*, doc. nr. 282, p. 656.
- ³⁰ În județul Cahul, un distrofic de gradul al II-lea și al III-lea primea lunar 2 700 grame de carne, 1 100 grame de grăsimi, 2 250 grame de cruce, 1 000 grame de zahăr (cost total: 4,50 rub.), iar un bolnav de gradul I – 1 800 grame de carne, 400 grame de grăsimi, 1 200 grame de cruce, 400 grame de zahăr (cost total: 2,50 rub.). *Ibidem*, doc. nr. 263, p. 635; Cf. doc. nr. 217, p. 485.
- ³¹ *Ibidem*, doc. nr. 195, p. 417; doc. nr. 197, p. 433.
- ³² *Ibidem*, doc. nr. 212, p. 467.
- ³³ *Ibidem*, doc. nr. 239, p. 569.
- ³⁴ *Ibidem*, doc. nr. 188, p. 397.
- ³⁵ *Ibidem*, doc. nr. 186, p. 394.
- ³⁶ *Ibidem*, doc. nr. 283, p. 658-659; nr. 288, p. 663-664; nr. 293, p. 672; nr. 296, p. 675-680; nr. 307, p. 696; nr. 321, p. 719.
- ³⁷ În martie 1747 au fost depistați 367 de bolnavi de astfel de boli (tifos abdominal, exantematic și recurrent, dizenterie, scarlatină și difterie), în aprilie - 1 042, în mai – 1 904 și în iunie - 2 161. *Ibidem*, doc. nr. 307, p. 696.
- ³⁸ *Ibidem*, doc. nr. 213, p. 473-474; nr. 215, p. 481; nr. 220, p. 503; nr. 231, p. 530; nr. 236, p. 549; nr. 237, p. 562-564; nr. 256, p. 615; nr. 257, p. 620.
- ³⁹ *Ibidem*, doc. nr. 193, p. 410.
- ⁴⁰ *Ibidem*, doc. nr. 215, p. 481.
- ⁴¹ *Ibidem*, doc. nr. 167, p. 372; nr. 204, p. 455; nr. 237, p. 563.
- ⁴² *Ibidem*, doc. nr. 217, p. 485-486; 219, p. 494; nr. 257, p. 622.
- ⁴³ *Ibidem*, doc. nr. 238, p. 567-568.
- ⁴⁴ *Ibidem*, doc. nr. 212, p. 468.
- ⁴⁵ Conform unui document din 17 februarie 1947, elaborat la comitetul raional de partid Taraclia, până la data respectivă în raionul Taraclia combaterea distrofiei se afla încă în stadiu incipient: evidența distroficiilor nu era sistematică și, în plus, era dusă de persoane cu puțină carte; cea mai mare parte a familiilor de distrofici nu fusese vizitată nici de medici, nici de oamenii puterii; numărul copiilor orfani nu fusese stabilit; crearea barăcilor și a cantinelor era tergiversată, iar acolo unde centrele de tratare a distroficiilor fuseseră create, medicii nu știau cum să-i lecuiască pe bolnavi și nici n-aveau literatura de specialitate din care să se informeze; bolnavii în stare gravă erau spitalizați împreună cu cei convalescenți etc. *Ibidem*, doc. nr. 204, p. 454-455. A se vedea, de asemenea, doc. nr. 197, p. 433-434.

- ⁴⁶ *Ibidem*, doc. 325, p. 723.
- ⁴⁷ *Ibidem*, doc. nr. 231, p. 531; nr. 307, p. 697-698; nr. 321, p. 719; nr. 323, p. 722.
- ⁴⁸ *Ibidem*, doc. nr. 232, p. 540-541; nr. 236, p. 557.
- ⁴⁹ *Ibidem*, doc. nr. 195, p. 416.
- ⁵⁰ *Ibidem*, doc. nr. 302, p. 688-689.
- ⁵¹ *Ibidem*, doc. nr. 310, p. 702.
- ⁵² *Ibidem*, doc. nr. 308, p. 699; nr. 312, p. 704.
- ⁵³ *Ibidem*, doc. nr. 328, p. 729.
- ⁵⁴ *Ibidem*, doc. nr. 90, p. 204.
- ⁵⁵ *Ibidem*, doc. nr. 326, p. 725.
- ⁵⁶ *Ibidem*, doc. nr. 231, p. 532.
- ⁵⁷ Unul din răspunsurile date căranilor de activiști era: „cu atâta ești pus (de stat – A. F.), atâta dă”: RENIȚĂ, V., „Ultimii martori”, în *Orizontul*, nr. 4, 1989, p. 72; de unde și expresia de largă circulație în epocă: „ai nu ai – totuna dai”. CIBOTARU, M. Gh., „Pârjolul din '46-'47”, în *Jurnal de Chișinău*, 2 martie 2007.
- ⁵⁸ TUREA, L., TUREA, V., *Cartea foametei*, Universitas, Chișinău, 1991, p. 122.
- ⁵⁹ LUPAN, I., „Colibașii și colibășenii în timpul foametei”, în *Orizontul*, nr. 7, 1988, p. 70.
- ⁶⁰ VASILACHE, V., „Frica și groaza planau zilnic peste ființa omului”, în *Jurnal de Chișinău*, 20 februarie 2007.
- ⁶¹ LUPAN, I., *op. cit.*, p. 72.
- ⁶² TARAN, A. et al., *op. cit.*, doc. nr. 313, p. 705.
- ⁶³ TURCANU, I., „Un crâmpel de istorie zbuciumată”, în *Fărâma cea de pâine...*, p. 68.
- ⁶⁴ RENIȚĂ, V., *op. cit.*, p. 72; *postavka* – termen rusesc pentru desemnarea predării produselor agricole la stat; *zaim* – obligația de a cumpăra hârtii de valoare de la stat, la care erau supuși căranii.
- ⁶⁵ TUREA, L., TUREA, V., *op. cit.*, p. 108; 176; „În foamete aveam 19 ani. Lucram numai noaptea, într-o brigadă komsomolistă. Pe atunci în magaziile „Zagotzernoului” din Bălți, și mai ales în ograda se aprindea mult grâu, munți de pâine. Când se lăsa întunericul o încărcam în căruțe, o duceam la Răut și o vărsam în apă. Am îmbătrânit, dar nu înțeleg de ce se făcea treaba asta”: CIOCANU, M., „Oare vânturile au adus foametea în Moldova?”, în *Glasul națiunii*, 22 iulie 1998.
- ⁶⁶ TUREA, L., TUREA, V., *op. cit.*, p. 99.
- ⁶⁷ TARAN, A. et all., *op. cit.*, doc. nr. 132, p. 302-303; nr. 217, p. 486.
- ⁶⁸ MELNIC, ȘT., „Securea cu două tășuri”, în *Fărâma cea de pâine...*, p. 147; Cf. VNOROVSCHE, L., *Amintirile unei basarabence (Povestea vietii mele)*, Cartdidact, Chișinău, 2003, p. 134-135.
- ⁶⁹ LUPAN, I., „Studentii anilor de foamete povestesc”, în *Orizontul*, nr. 5, 1989, p. 75.

- ⁷¹ TUREA, L., TUREA V. (ed.), *op. cit.*, p. 109.
- ⁷² *Ibidem*, p. 102.
- ⁷³ TARAN, A. et al., *op. cit.*, doc. nr. 217, p. 483.
- ⁷⁴ RENIȚĂ, V., *op. cit.*, loc. cit.
- ⁷⁵ TARAN, A. et al., *op. cit.*, doc. nr. 269, p. 643.
- ⁷⁶ TUREA, L., TUREA, V. (ed.), *op. cit.*, p. 72.
- ⁷⁷ *Ibidem*, p. 157.
- ⁷⁸ LUPAN, I., „Colibașii și colibășenii în timpul foametei”..., p. 71.
- ⁷⁹ SCOBIOALĂ, V., „Secetă sau foamete?”, în *Literatura și arta*, 9 februarie 2006.
- ⁸⁰ CIBOTARU, M. Gh., *op. cit.*
- ⁸¹ TARAN, A. et al. (ed.), *op. cit.*, doc. nr. 307, p. 697.
- ⁸² MIHAIL, V., „În expectativă”, în *Literatura și arta*, 23 iunie 1988; a se vedea, pentru comparație, situația din Kaukazul de Nord și Ucraina, în anii 1932-1933: OSKOLKOV, E. N., *Golod 1932/1933. Hlebozagotovki i golod 1932/1933 goda v Severo-Kavkazskom krae*, Rostov-pe-Don, 1991, p. 75.
- ⁸³ ŞALARI, A., „Unde mi-i baștina?”, în *Literatura și arta*, 31 august 1989.
- ⁸⁴ IACHIM, I., „...Noi la plugărit nu mai ieşim”, în *Literatura și arta*, 7 septembrie 1989.
- ⁸⁵ TÂGÂRLAŞ, S., „Au fost ei oare copii?”, în *Orizontul*, nr. 6, 1988, p. 60-61.
- ⁸⁶ „N-a fost foamete, da a fost secetă, în treizeci și trei. A fost mare secetă. Dar în timpul acela cum s-a făcut? Eram cu România o țară și au venit de pește Prut vagoane cu pâine, care era repartizată prin sate. Pe școlari și hrăneau la școală. La ceilalți... Câte suflete sunt în casă? Primiți o sută de kilograme de păpușoi! Ai cinci hectare, ori trei, câte ai – atâtea semințe. Iaca vă dăm, punem și în pământ. A venit ajutor din celelalte provincii românești, fiindcă între Prut și Nistru a fost secetă foarte mare”. „Rusii cărau totul în țara lor, iar noi muream de foame și nu mai aveam putere să săpăm gropi pentru morți”. Amintirile Paraschivei lui Sazon Ciobanu, anul nașterii 1923, satul Ermoclia”, consemnată: Ștefan Melnic, în *Tineretul Moldovei*, 21 august 1991.
- ⁸⁷ TARAN, A. et all., *op. cit.*, doc. nr. 146, p. 324-325; nr. 231, p. 532, nr. 240, p. 572.
- ⁸⁸ Pentru că deveniseră frecvente intoxicațiile și decesele din cauza alimentării cu plante necomestibile, autoritățile au dispus, în vara anului 1947, difuzarea unei foi cu titlul „Poleznye i vrednye travy Moldavii” (Plantele folositoare și otrăvitoare ale Moldovei). *Ibidem*, doc. nr. 282, p. 657.
- ⁸⁹ „Acum e Satana pe pământ. Destăinuirile domnului Alexei Revencu (1921-1990), satul Curenița-Veche, raionul Soroca”, în TUDOR, ST. (ed.), *Satana pe pământ (Mărturii din anii de foamete și deportări)*, Universitas, Chișinău, 1992, p. 163; DONOS, A., „Nu era zi să nu moară un om”, în *Jurnal de Chișinău*, 20 martie 2007.
- ⁹⁰ „Durere și iubire. Destăinuirile doamnei Eudochia Rău, anul nașterii 1923, satul Lucașăuca, raionul Orhei”, în TUDOR, ST. (ed.), *op. cit.*, p. 174.

- 91 TUREA, L., TUREA, V. (ed.), *op. cit.*, p. 120.
92 „Rău faci, rău ajungi... Destăinuirile domnului Andrei Staver, anul nașterii
1920, satul Scoreni, raionul Strășeni”, în TUDOR, ȘT. (ed.), *op. cit.*, p. 139.
93 TARAN, A. et all., *op. cit.*, doc. 240, p. 572.
94 *Ibidem*, doc. nr. 219, p. 490, 493.
95 CIOCANU, M., *op. cit.*
96 TARAN, A. et al., *op. cit.*, doc. nr. 232, p. 539.
97 BABOGLO, N., „La sud, foametea a făcut multe victime”, în *Jurnal de Chișinău*, 7 martie 2007.
98 TĂRANU, A., GRIBINCEA, M., *op. cit.*, p. 239.
99 TARAN, A. et al., *op. cit.*, doc. nr. 305, p. 694.
100 *Ibidem*, doc. nr. 236, p. 550.
101 *Ibidem*, doc. nr. 214, p. 478.
102 *Ibidem*, doc. nr. 220, p. 506.
103 TUREA, L., TUREA, V. (ed.), *op. cit.*, p. 172.
104 *Ibidem*, p. 12-13.
105 LUPAN, I., „Studenții anilor de foamete povestesc”..., p. 74.
106 TARAN, A. et al., *op. cit.*, doc. nr. 262, p. 634.
107 *Ibidem*, doc. nr. 247, p. 595.
108 *Ibidem*, doc. nr. 232, p. 539.
109 *Ibidem*, doc. 326, p. 725.
110 *Ibidem*, doc. nr. 299, p. 682; TUREA, L., TUREA, V. (ed.), *op. cit.*, p. 45.
111 TARAN, A. et al., *op. cit.*, doc. nr. 102, p. 225.
112 *Ibidem*, doc. nr. 218, p. 489; nr. 232, p. 539; nr. 252-253, p. 607-608; nr.
255, p. 612; nr. 264, p. 637.
113 *Ibidem*, doc. nr. 188, p. 399; 251, p. 607; Cf. MELNIC, ȘT., „Securea cu
două tășuri”, în *Fărâma cea de pâine...*, p. 162-163; MORARU, A.,
„Comunismul ne-a făcut canibali”, în *Flux, ediția de vineri*, 14 februarie
2003.
114 TARAN, A. et al., *op. cit.*, doc. nr. 187, p. 396.
115 *Ibidem*, doc. nr. 253, p. 609.
116 *Ibidem*, doc. nr. 301, p. 687.
117 *Ibidem*, doc. nr. 192, p. 409.
118 MELNIC, ȘT., *op. cit.*, p. 163.
119 TUREA, L., TUREA, V. (ed.), *op. cit.*, p. 203.

PUBLICAȚII DE DOCUMENTE

- ȚARAN, A. et al. (ed.), *Golod v Moldove (1946-1947). Sbornik dokumentov*, ed. Știință, Chișinău, 1993.
- PASAT, V., *Trudnye stranicy istorii Moldovy 1940-1950*, Moskva, 1994.

MEMORIALISTICĂ

- BABOGLO, N., „La sud, foametea a făcut multe victime”, în *Jurnal de Chișinău*, 7 martie 2007.
- BEŞLEAGĂ, V., „Foametea a venit pe pământurile noastre odată cu instalarea puterii sovietice”, în *Jurnal de Chișinău*, 23 februarie 2007.
- CIBOTARU, M. Gh., „Pârjolul din '46-'47”, în *Jurnal de Chișinău*, 2 martie 2007.
- CIOCANU, M., „Între vis și umiliință”, în *Glasul națiunii*, 10 iunie 1998.
- CIOCANU, M., „Oare vânтурile au adus foametea în Moldova?”, în *Glasul națiunii*, 22 iulie 1998.
- COROI, A., „Păsteau oamenii iarbă ca animalele”, în *Jurnal de Chișinău*, 16 februarie 2007.
- CUŞNIR, A., „De foame, s-a mâncat om pe om”, în *Jurnal de Chișinău*, 6 februarie 2007.
- DONOS, A., „Nu era zi să nu moară un om”, în *Jurnal de Chișinău*, 20 martie 2007.
- IACHIM, I., „...Noi la plugărit nu mai ieșim”, în *Literatura și arta*, 7 septembrie 1989.
- KERSNOVSKAJA, E., „...bezzakonija naši svidetel'svujut protiv nas...». *Naskal'naja živopis'*, Moskva, 1991.
- KERSNOVSKAJA, E., „Naskal'naja živopis'”, în *Znamja*, nr. 3-5, 1990.
- LUNGU-PLOAIE, R., „Asta-mi este viața...”, în *Literatura și arta*, 12 august 1993.
- LUPAN, I., „Colibașii și colibăsenii în timpul foametei”, în *Orizontul*, nr. 7, 1988, p. 70-73.
- LUPAN, I., „Studentii anilor de foamete povestesc”, în *Orizontul*, nr. 5, 1989, p. 72-78.
- LUPAN, I. – MARIAN, A., „Acum i-aș zice: iartă-mă, tată...”, în *Orizontul*, nr. 1, 1989, p. 60-67.
- MARINAT, A., *Eu și lumea*, Editura Uniunii Scriitorilor, Chișinău, 1999.
- MELNIC, ȘT., „Securea cu două tăișuri”, în *Fărâma cea de pâine...*, Cartea moldovenească, Chișinău, 1990, p. 142-172.
- MIHAIL, V., „În expectativă”, în *Literatura și arta*, 23 iunie 1988.
- PARTOLE, C.- GHEORGHIU, GH., „Într-o viață de om se întâmplă de toate...”, în *Literatura și arta*, 1 noiembrie 2001.
- PIROGAN, V. ȘT., *Cu gândul la tine, Basarabia mea*, Chișinău, 1995.
- RENIȚĂ, V., „Ultimii martori”, în *Orizontul*, nr. 4, 1989, p. 70-77.
- RIABȚOV, C., „Foametea”, în *Fărâma cea de pâine...*, p. 93-96.

- ROȘCA, P., „Ştafeta generaţiilor (lucrare autobiografică, fragmente)”, în *Literatura și arta*, 15 iunie 2006.
- „Rușii cărau totul în țara lor, iar noi muream de foame și nu mai aveam putere să săpăm gropi pentru morți”. Amintirile Paraschivei lui Sazon Ciobanu, anul nașterii 1923, satul Ermoclia”, consemnare: Ștefan Melnic, în *Tineretul Moldovei*, 21 august 1991.
- SCOBIOALĂ, V., „Secetă sau foamete?”, în *Literatura și arta*, 9 februarie 2006.
- SOFRONIE, I., „Epoca iluziilor”, în *Literatura și arta*, 25 mai 2006.
- SIDORENKO, S., *Umom, trudom i sovest'ju pokolenij*, Chișinău, 2002.
- ŞALARI, A., „Amintiri din casa umbrelor”, în *Basarabia*, aprilie-mai, 1994, p. 59-75.
- ŞALARI, A., „Unde mi-i baștina?”, în *Literatura și arta*, 31 august 1989.
- „Si acum am obsesia foametei din '47. Mărturisirile Andrei Macovei”, în *Jurnal de Chișinău*, 27 februarie 2007.
- TUDOR, ST., *Satana pe pământ (Mărturii din anii de foamete și deportări)*, Universitas, Chișinău, 1992.
- TUREA, L., TUREA, V. (ed.), *Cartea foametei*, Universitas, Chișinău, 1991.
- ȚÂGÂRLAŞ, S., „Au fost ei oare copii?” în *Orizontul*, nr. 6, 1988, p. 60-61.
- ȚÂGÂRLAŞ, S., „Mai ușor era să mori”, în *Fărâma cea de pâine...*, p. 108-118.
- ȚURCANU, S., „Memoria nu o poți opri”, în *Mesagerul*, 14 martie 1997.
- VASILACHE, V., „Frica și groaza planau zilnic peste ființa omului”, în *Jurnal de Chișinău*, 20 februarie 2007.
- VNOROVSKI, L., *Amintirile unei basarabence (Povestea vieții mele)*, Cartdidact, Chișinău, 2003.
- VRĂJITOR, V., „Mai cumplit ca-n filme”, în *Jurnal de Chișinău*, 16 februarie 2007.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

- CONQUEST, R., *Recolta durerii. Colectivizarea sovietică și teroarea prin foamete*. Traducere de Bogdan Marghidanu, Humanitas, București, 2003.
- DOBRINCU, D., IORDACHI C. (ed.), *Tărâimea și puterea: Procesul de colectivizare a agriculturii în România (1949-1962)*, Polirom, Iași, 2005.
- GRIBINCEA, M., *Basarabia în primii ani de ocupație sovietică (1944-1950)*. Prefață de Dinu C. Giurescu, Dacia, Cluj-Napoca, 1995.
- ONIŞORU, GH., *România în anii 1944-1948. Transformări economice și realități sociale*, Fundația Academia Civică, București, 1998.
- RICOEUR, P., *La mémoire, l'histoire, l'oubli*, Éditions du Seuil, Paris, 2000 (tradusă în limba română de Ilie Gyurcsik și Margareta Gyurcsik: *Memoria, istoria, uitarea*, Amarcord, Timișoara, 2001).
- ȚURCANU, I., *Foametea din Basarabia în anii 1946-1947*, Universitas, Chișinău, 1993.
- WHITE, H., *The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London, 1987.

FACE TO FACE: MEMOIRS AND OFFICIAL SOURCES ABOUT THE FAMINE IN BESSARABIA IN THE YEARS 1946-1947*

By the end of the 1980s and the beginning of the 1990s, a number of historical topics caused extensive political debates in Moldova between the Prut and the Dniester. This development was connected to the liberalization policy, initiated by the Soviet leader Mikhail Gorbachev, and also to the identity search which started on the former USSR territory. The famine, which affected the region in the years 1946-1947, also became a central issue of discussion. Interviews and autobiographical memoirs revealed gradually the dimensions of the calamity and the human drama that accompanied it. In this way, the memoirs initiated reflections on the recent history, different from the ones that were dominant during the Soviet period.

The public opinion demanded the historians to take a stand. The latter had to search the archives, to analyze the documents and to present their conclusions to the public at large. Therefore, there appeared some studies¹ and an immense amount of documents.² Other works treated the topic largely in the post-war history of Bessarabia.³ The memories about the famine have continued to be published until present. In spite of this, a confrontation of the respective sources with the official documents has not been undertaken. A real integration of the memoirs in the historiographical circuit has also not yet been done. The reading of the

* The author proposed a research project entitled "Narration as justification act. The first decade of communism in the Bessarabian memoir", for which she obtained a "Petre Țuțea" scholarship. After having worked on the topic and discussed with the participants in the seminars at New Europe College the results of the research, I have made a decision. It is necessary to narrow down the investigation in favor of a central issue that should be studied more profoundly. As a result, I concentrated my attention to the mutations that affected the rural population from Bessarabia during the first postwar years. Other aspects of the topic will be covered in future studies.

given works allows us to emphasize two groups of issues around which the narratives are centered. One deals with the social context in which the famine took place and the attitudes of the political factor. The other deals with the consequences of these experiences on the individuals and on their collective identities.

Considering the above-mentioned factors and correlating the two categories of sources – narrative and official – I propose, within this study, to seek answers to a number of questions that arise, such as: Which are the recurrent issues in the narrative discourse about the famine? If and to what extent can these enlighten us about the changes in the sphere of Bessarabian identity? What role is attributed to the state in the memoirs in connection with the development of this tragedy? How did the peasants interact with the institutions of the Soviet state in the years 1946-1947? What mutations took place in the conceptual universe of the people due to these contacts?

Brief historical background of the famine: a retrospective based on official sources

The State and the harvest of 1946

In the year of 1946, the summer was extremely drought after several years with scarce rain and almost without any snow in winter. The temperature was increasing to 45-50° C, while at the surface of the soil, the registered temperature was 65-70°. The greatest part of the harvest was endangered. In these conditions, only 365 thousand tons of cereals were harvested in the Soviet Socialist Republic of Moldova. By comparison, in 1945, 962 thousand tons were collected (252 thousand tons of which were delivered to the State). In the year 1947, which was a year with favorable meteorological conditions, 1.5 million tons of cereals were cropped.⁴ According to the State Plan, the quantity of collected grains amounted to 265 tons for the year of 1946. It was collected from both individual farms, to which the greatest part of agricultural lands in Bessarabia belonged, as well as from the few collective farms (about 90).

Because of the precarious harvest, the collection quota was diminished to 72 thousand tons.⁵ The process of quota gathering was difficult, similar

to the one in the previous year, in spite of the fact that it was carried on continuously, almost without breaks. The quotas were not met by the beginning of December and, apparently, they were never fulfilled. This was true even though the authorities disseminated the idea that the harvested grains exceeded the quantity estimated by the State by 2%.⁶ Party and State authorities, at the district and county levels, supervised the compulsory harvest collections. At local level, the agents in charge with the collections were the heads of the village soviets, Party activists, and other authorized individuals. Besides cereals, the farmers delivered to the State hay, sunflower, potatoes, meat, milk, cheese, wool and eggs. The compulsory quotas were planned without taking into consideration the structure of the land, the quality of the soil and the state of the farm; in other words, regardless of whether the peasants had sown or not the respective plants, whether they possessed the above-mentioned cattle or fowl or not.

The total volume of deliveries established by Moscow was divided in the republic according to counties, districts and village soviets. It is relevant for the period of autumn that some categories of the population, namely families with numerous children or whose members served in the Red Army, persons injured in the war, elderly people, etc., were exempt from taxes. Still, the quantity of the products that were to be delivered to the state from the administrative units remained the same. In other words, the peasants who were not exempt from the quotas supplied the products required from the whole community. Simultaneously, in the summer and the autumn of 1946, the Soviet government offered to the farmers of the SSMR food aid and loans of cereals. The help was nothing else but the same cereals that had been moved from the Bessarabian villages to the state barns.

The authorities received signals from the peasants about the extensive economic crisis and requests for help as early as the spring of 1947. They had been rejected as 'provocative' and emerging from 'hostile elements'.⁷ Party and state bodies were conscious of the real state of affairs. The leaders in Chisinau were well informed, as it is revealed by a document dated June 17, 1947. It states that on July 1, 1946, in SSMR there were 3,624 persons suffering of dystrophy,⁸ and that in autumn, the disaster took even larger proportions. By mid November in Cahul County, for example, 4,100 children under the age of 12 were registered with dystrophy. The cattle were slaughtered in large quantities; because of the nutrition crises, the children did not attend school. About 400 people tried to cross

the border illegally during the year 1946. When the border guards caught them, they explained that they took the decision to leave for Romania because they could not get food.⁹

The situation was constantly degrading, and more and more cases of cannibalism were being registered. The Chisinau and Moscow authorities decided to take measures only in the second half of December. On December 21, F. Butov, the chairman of the CC of the CP Bureau (b) from the USSR for Moldova, N. Coval, the secretary of the CC of CP (b) and M.G. Rudi, chairman of the Council of Ministers of the SSMR, addressed a letter to Joseph Stalin through which they solicited food aid for the population from Moldova.¹⁰

By the end of the month, the Council of Ministers of the USSR took the decision according to which the State undertook the commitment to deliver in the period of January-May 1.5 million poods (1 pood is equal to 16.38 kg) of grains, distributed in equal monthly shares, and to open canteens and barracks for dystrophic persons.¹¹ We might suppose that the authorities kept the statistics of the victims of the disaster. Because things happened in the open, it would not have been an issue for these figures to become public. However, they were kept secret during the calamity and remained a taboo until the fall of the communist regime.

Statistics of the famine

In the letter sent to the Kremlin on December 21, the leadership of the republic informed the center that in the SSMR there were 13 thousand persons suffering from dystrophy. Comparing this figure with the data provided by county and district authorities, a flagrant contradiction may be remarked. By that date, the leaders of the republic had been informed that in Chisinau County, there had been registered in the month of November 13,717 dystrophic individuals. They were also informed that in December, in Cahul County, there had been registered 10,887 dystrophics, and in Orhei County – 2,353.¹² Some documents suggest that the local authorities began in the literal meaning of the word to count the number of dystrophics and the people who died of starvation only in the second half of February. During the meeting of the secretaries of county, city and district party committees, convened on January 19, 1947 by the CC of the CP (b), N. Coval declared that by that time there had been registered over 80,000 dystrophics. The number was constantly

growing. Two weeks later, on February 4, he declared that on January 20 in the SSMR there were registered 177, 065 of them.¹³

A party activist from the structures of the Republic, F. Kashnikov, argued during the sitting of the CC of CP (b) M. on February 11, 1947 that as a result of a business trip through the villages, he came to the conclusion that it was impossible to determine the exact number of those who had died of starvation. He stated that the officials of the Republic were informed about this superficially, by telephone. When visits to households started in mid January, corpses were found, which were not buried for more than a month.¹⁴

A document was issued on July 10, 1947 and signed by A. Ustinov, deputy secretary of CC of CP (b) M. He was registering the number of dystrophics, of hospitalized persons, of those who had died because of starvation, as well as the quantity of borrowed grains. It was mentioned that during the period of July 1-10, 1,139 people died of starvation in the republic.¹⁵ In a similar document signed by the same party activist on July 20, we find another figure for the same period of time and namely 1,090 deceased. The changes were made in the data coming from the counties as well.¹⁶

There are registered concrete cases when doctors were sending incorrect data to superior institutions. For example, the information referring to the cases of dystrophy on March 15, 1947 in the village Șaptebani reflected the reality of the situation as of March 6.¹⁷ A doctor assistant from the village Căinari registered in February the same year some individuals suffering of dystrophy. However, when the information was compared with the acts of the office of the civil registry, to the annexes of which he himself indicated the cause of death, there have been observed several inconsistencies. The doctor assistant had to clarify that 'those few cases of dystrophy' were 259 in number.¹⁸

The conclusion that may be drawn from the information presented above is that the numbers referring to the analyzed phenomenon were not accurate at all. This does not seem to have been an issue of interest for the leaders both at the central level and at that of the Republic. The leaders in Chisinau knew that the scale of the disaster was frightening. Otherwise, one can not explain why in the information sent to Moscow on December 21, 1946, an invented figure regarding the number of dystrophic people was provided. Besides, it should be mentioned that the famine statistics circulated only in party and state documents. The mass

media, newspapers and the radio did not even mention the famine or the drought. Only three years later, the SSMR mass media mentioned that the year of 1946 was extremely dry. Under such conditions, the estimation of the size of the assistance provided by the state to the victims could also be done very arbitrarily, as was the case with the above-mentioned data. We shall further analyze the measures undertaken by state bodies to help the suffering people.

Cereal Loans Granted to the Bessarabian Population by the Soviet State in 1947

According to the decision taken by Moscow, the republican leaders issued instructions regarding the offer of cereal loans and the construction of public canteens for feeding the starved. The size of cereal loans were to be established at the county and district level, after which they were to be approved by the Council of Ministers of SSMR. The peasant families had to receive the cereals 'depending on need' and the state of the cattle they possessed. The process of determining the 'needs' and the compilation of the lists of the people who were to benefit from loans and food in the canteens set up by the authorities were the responsibility of the village soviets. The village activists and the poor decided who was to benefit from the assistance. The leaders of SSMR considered that when they had offered similar help in August 1946, mistakes and abuses had been made. Therefore, they recommended to the party and state officials to go to the rural areas and help the local activists compile the lists of the future beneficiaries. After the lists were submitted to the executive committees and approved by the latter, the distribution of cereals was the responsibility of the heads of the village soviets and local activists.¹⁹

Initially the loans were of 4 kilograms of cereals per month or 200 grams of baked bread given daily to the people who ate in canteens. It was later changed to 3 to 6 kilograms of cereals monthly. Generally, it must be remarked that the bread distributed through canteens and barracks for the dystrophic inhabitants depended on the cost in the categories *commercial bread*, *bread distributed on card*, and a third case, *bread given for free*.²⁰ Sometimes 75 % of the price of those 200 grams of bread was of the "card type of bread" and 25 % of the commercial type. The peasants signed in writing that they had the obligation to return the debt from the harvest of the years 1947 and 1948. The loans were distributed as a rule three times per month.

State controls revealed repeatedly the fact that during the compilation of the lists, the relatives of the activists and of the public servants (financial agents, post office workers and school directors) were favored, while other villagers on the edge of starvation were either not included in the list or at a given moment were excluded from the list without any reason. During the same control visits, it was revealed that at the grain collecting stations (the "Zagotzerno"), where the beneficiaries received the cereals and loaded and transported them to the villages with horse-driven carriages, the employees weighed a smaller quantity than the one indicated in the documents. During the transportation, a part of the grains disappeared on the road. Once brought to the village, the quantity continued to decrease. The activists and the head of the village soviet subtracted a part of the cereals, and the missing quantity was substituted by mixing the cereals with sand. Thus, the peasants were cheated at weighing. Sometimes, hundreds of kilograms of cereals were stolen.²¹

How promptly the suffering were helped can be inferred with some certitude from the same official sources. We find out from the latter, for example, that the delivery of loans in January 1947 was postponed because of the lack of cereals at the collection centers and also because of the heavy snowfall, which blocked the roads.²² Four cars and 16 horse-driven carts sent on March 6 from Dubăsari to Chișinău in order to bring cereals came back with nothing. They were told that in the capital at that moment there were no cereals.²³ In the villages of Ordășei, Pistruieni and Negureni, in Răspopeni district, the loan for February was brought at the end of the month. The authorities observed that, due to this, the mortality in the respective communities was higher than in other villages of the district.²⁴

The decision of February 25, 1947 of the Party Committee of the district Căinari, mentions the fact that the inhabitants were not given a single kilogram of cereals from the loans supposed to be allotted that month. The situation was the same in other districts of the county.²⁵

The issue of transporting the food was extremely critical. The small number of existing cars could not be used either because of lack of fuel or because of the inadequate roads.²⁶ The peasants had nothing else to do but to carry the food from the collection centers, from district centers or from Chișinău on their own backs and with the help of the few draft cattle they still owned.

Canteens and Centers for the Hospitalization of the Starved

It is hard to assess when exactly the first canteens for the starved began to function. According to a report sent by the controller V. Dehtearov to the republican authorities, by January 15, there were about 200 canteens, already 471 on January 20 and 560 by February 1.²⁷ Other documents present the situation differently. In an official information note written by an unknown author, it is mentioned that the organization of canteens started only on January 15. The tardiness is explained by the fact that the Union Ministry of the Catering Industry and of Meat and Milk Production compiled the lists for food distribution too late. Besides, there was an acute lack of equipment and necessary conditions for opening the canteens.²⁸ The authorities demanded that people bring in themselves to the canteens and the hospitalizing institutions for the dystrophic (also called barracks) all the ware they needed, like spoons, mugs, and plates. The firewood had to be taken at least in part as requisitions from the peasants, while the transportation of the products had to be done with local forces.

With regard to the barracks for the dystrophic, the Moscow leadership decided that in the months of February – April, 40,000 persons should be treated. For the month of May, they prescribed the maintenance of 30,000 beds, so that by June 1 their number was to be reduced to 10,000. By July 1, 1947, the last barracks were to be liquidated. The daily ration of a dystrophic had to cost 8.5 rubles.²⁹ His treatment lasted for 30-40 days.³⁰ Dystrophic patients of the 2nd and 3rd degree were treated under such conditions, while the patients of the 1st degree had to be offered assistance at home. The central institutions also requested the distribution of dry fruit, rice, butter, potatoes, even of some drugs such as glucose, caffeine, fish oil and vitamins through the treatment establishments. The leaders emphasized that the food for the dystrophic patients was insufficient. The people consumed the received cereals in a few days. The daily 200 grams of bread was a much insignificant quantity to cure a seriously ill person. The leaders repeatedly demanded additional subventions.³¹

The issue of the numerical proportion of those who were listed to get help and of the ones who were entitled to get it, but never got access to it because of various reasons, was of no less importance. On February 15, 1947, the number of dystrophic patients officially registered amounted to 208,941. Out of these, 22,205 were hospitalized. Out of the 22,205 hospitalized inhabitants, 17,240 were hosted in 570 barracks.³² At the

beginning of March, in the district Strășeni, which was composed of several villages, there were 15 barracks, in which 700 dystrophic patients were hospitalized. By contrast, only in Sireți, a village of the above mentioned district, there were 569 registered patients, among whom 259 of the 3rd degree of illness.³³ In Cahul district, on February 1, 1947, there were 31,616 dystrophy patients of the 2nd and 3rd degrees. Out of them, 2,812 were hospitalized, while 15,200 were advised to have meals in the canteen.³⁴ A document drafted by the CC of CP (b) M on February 4, 1947 states that until that date, 561 canteens had been opened in which 101,350 people had meals.³⁵ It results from the presented statistics that the curative institutions and canteens had no possibilities to host and serve all the officially registered dystrophic patients.

The picture would not be complete without mentioning other frequent illnesses during the famine years such as typhus (exanthematic and abdominal), recurrent fever, diphtheria and intoxication with inedible plants.³⁶ According to official data, starting with March 1947, the number of those affected by such illnesses was increasing.³⁷ The situation remained tense until the end of 1947.

Reading the official documents allows us to extract some information about the quality of the treatment and nutrition of the dystrophic patients. The check-ups made by the authorities signaled the purloining of food from the canteens and barracks. It was stated, for example, that in the district hospital in Căușani, the patients received 120-130 grams less of the daily portion of 600 grams of bread. Meat and fish were missing from the menu. There was not even any place to keep the perishable products, because the canteens did not possess refrigerators or even cellars. The cooks ignored all the sanitary norms while preparing the food, there were no tables or chairs in the canteens; there was disorder in the documents, etc.³⁸ "Tasting the soup in the canteen, I have learned that it was just warm water" – reported one activist sent by the Center during the electoral campaign in the winter of 1947.³⁹ As the products were not regularly brought, it sometimes happened that some canteens suspended their activity for a number of weeks.⁴⁰

The authorities stated that the physical exhaustion caused by starvation, the lack of warm clothes and of footwear forced the people to give up the food offered by the canteens. These were located far from the place of residence of those who were served by them, at a distance of 3, even 10 kilometers. Worried about the purloining of more products, the leaders were reluctant about opening new canteens.⁴¹

Check-ups undertaken in the barracks revealed that, first of all, due to the lack of beds, 3 or 4 patients were compelled to share one bed or to sleep on the floor. Kitchenware, blankets, beddings and body linen were also missing. The hospitalized patients were wearing the clothes that they had from home, which were frequently full of lice. It was cold and dirty both in the barracks and in the canteens. In some hospitals, there was no light. There was no paper even for the medical charts. Besides, dystrophy patients were hospitalized together with those suffering of typhus, scab and other illnesses.⁴²

The quality of the curative services can also be evaluated according to the number of doctors involved in the eradication of dystrophy patients. In the spring of 1947, in Cahul County, there were 55 doctors and 150 medical personnel. They were joined by 21 doctors and 84 students of the Medical Institute from Chișinău, sent to the county temporarily by the CE of CP (b) M. This medical staff was evidently insufficient from the numerical point of view for the treatment of 51,180 dystrophy patients registered in the county on March 5, 1947. Out of them, 24,685 were of the 2nd and 3rd degrees.⁴³ At the level of the republic, the treatment of 208,941 dystrophy patients officially registered on February 23, 1947, out of whom 22,205 were hospitalized, was carried out by 212 doctors plus 330 students of the Medical Institute from Chișinău and 76 students of a medical school.⁴⁴ Besides, the check-ups revealed that neither the medical students, nor even the doctors knew how to treat dystrophy.⁴⁵ With regards to infectious diseases, the hospitalization of those who needed help was also limited. In November 1947, the only hospital specialized in infectious diseases was in Chisinau. It was treating 350 patients with only 250 beds available. Only those who had no homes or lived in hostels were hospitalized. The other persons infected with typhus were treated at home.⁴⁶

It is necessary to mention that the hospitals themselves were a source of contamination. This happened for a number of reasons. The infected patients were placed in the same wards with the ordinary patients. The curative institutions did not have soap. The clothes were disinfected unsatisfactorily. The parasites, which transmitted the typhus, moved from the infectious disease sections of the hospitals to other sections. The barracks with dystrophy patients were using the clothes that in 1944-1946 were used in the institutions for the eradication of typhus etc.⁴⁷

Commercial Bread

Besides the bread distributed to some categories of population (officials, students) on cards and at the canteens for the starving, the state provided the citizens with the so-called commercial bread. (In 1945-1948, the free sale of food products was suspended.) It could be bought in city and district shops. People had to stand in line for hours or even days and nights, enduring a tense atmosphere that often ended in fights. Completely starved, village inhabitants could hardly manage to go to cities to queue and come home with bread. In the winter of 1947, the commercial bread began to be sold in villages as well, in schools and in canteens for dystrophy patients. According to some official observers, the peasants had no money to buy it.⁴⁸ Even the children refused the bread given in school if they were asked to pay for it. The situation was the same in the canteens. For the same reason, only 10 -20 % of the children listed as in need of help were receiving bread in February 1947.⁴⁹

The End of the Crisis

In the spring of 1947, the peasants were given on loan grain seeds that were to be used for planting. The agricultural works were performed with cattle and with the peasants' manual labor. On July 7, 1947, the Council of Ministers of the USSR and the CC of CO (b) from the USSR issued the resolution "*About the plan for collecting cereals from the harvest of 1947*". In it, the state indicated its increased demands to farmers compared with the previous year. They motivated the increased quantity by the extension of cultivated lands and a better tilling of the land due to the loans of cereals and of agricultural machines offered by the state. The document identified the creation of grain reserves as an indispensable condition for the consolidation of the independence of the USSR at the international level. The reaping had to be immediately followed by the threshing and collections.⁵⁰

The reintroduction of obligatory collection quotas had various negative consequences. It unleashed social tensions, it caused suicides, etc.⁵¹ The mortality rate of the population came to normal indices by the end of 1947. Judging by the Soviet statistics, neither before nor after the famine, the SSMR and the USSR possessed data about the number of those who had died because of starvation. In a document issued by the State Planning Commission of the Council of Ministers of the USSR on July 24, 1947, it

was maintained that in July 1946, 3,676 people died. In another document issued by the same Commission on August 20, 1947 for July 1946, the number of 5,235 deceased inhabitants is mentioned.⁵² The same inconsistencies are to be found in other documents as well.

The counting of the rural population carried on in the beginning of 1948 demonstrates that in the period of January 1, 1947 – January 1, 1948, the rural population decreased by 193,9 thousand people, i.e. 10 % (men -12,7 % and women - 7,7 %).⁵³ Whole families disappeared from rural communities, some because of death, while others moved to other places of residence. In the summer of 1946, 44 families left from three villages of Fălești district. Out of these, 20 families were from the village of Moldovanca, 20 from Măgura and 4 from Egorovca;⁵⁴ 163 families left the villages of Zolotievca, Ochiul Roș and Larga, Bulboaca district, in October-December 1947.⁵⁵ The fate of the peasants who had little land or none at all was especially dramatic. This was mentioned by the authorities at that time⁵⁶ and updated in the post-communist memoirs.

The power of the famine memoirs

Compulsory quotas

All the memoirs to which we will further refer have the famine and the compulsory quotas established by the Soviet authorities as a starting point in narrating the scourge of famine. The narrators do nothing else but confirm what we know from official sources. They note that the regime set the level of obligations for the peasantry immediately after its return to Moldova between the rivers Prut and Dniester in the spring of 1944. The memoirs shed more light on these evolutions. They indicate that the quantities requested by the collecting agents were permanently growing, without any explanations.⁵⁷ This generated distress among the population and, later, a feeling of powerlessness in the face of arbitrary actions.

In March, when the Soviet power returned, I remember that it was very muddy. And immediately, on the third or the forth day, they started collecting taxes on wheat, the so-called army fund. (The narrator refers to the security fund – ‘fond oborony’, in Russian. The non-Russian speaking peasants called it the bottom of the harrow ‘fundul boroanei’.⁵⁸ – A. F.) In the beginning, each man was willingly giving away what he could: wheat, corn, beans, meat... That was during the first days, but several weeks later

the compulsory delivery began. The villagers of Chițcani were giving stuff out, no doubt, but they were still leaving something for the dark days for themselves, so that they have what to live on... Several weeks have passed and larger taxes were imposed again. And so on, from March until July everybody remained without wheat, cattle...⁵⁹

In addition, an idea keeps coming to the surface. During the collections, the officials were using physical and verbal force. These included searches - in the yards and houses, confiscations of goods, ill-treatment, threats with imprisonment or deportation to Siberia, arrests – many times at night – and even murders. Some people claim that the authorities have attributed to them more land than they really owned. Therefore, the quotas that had to be submitted to the state were exaggerated.⁶⁰

It was almost impossible to avoid state control. The gardens and houses were verified with pitchforks or sharp iron rods. The latter were thrust here and there or wherever it was thought that products might have been buried. The memoirs, however, imply that there were attempts to escape. In the cases in which people were caught in the act, some were successful in avoiding punishment by bribing the authorities. The writer Vasile Vasilache remembers:

An aunt of mine, who could not endure these taxes any longer, asked me to help her get rid of them and I replicated the receipts. She was caught, of course, denounced by the agent in the village. She got into the hands of the prosecutor who quashed her file in exchange for two turkeys.⁶¹

Although in the official sources there was an abundance of information regarding the illegalities during the collection time, the explanations contained in the official discourse differ from those provided by the narrators. The authorities attributed such manifestations to the fight among classes. They blamed the “bourgeois” and “nationalist” elements, which had subversively infiltrated the state apparatus. The layman understands them as consubstantial to the new regime. The peasants did not know how much they had to give to the state and why. After handing over some quotas, acknowledgements and summons about other obligations were coming, until all the reserves had been used up.

The authorized officials, when they were collecting the tax, were not collecting it with the bushel, but were taking everything that was harvested after the threshing time.⁶²

In this context, the activists most frequently invoked the expression "sweeping the attics". After the needy people were brutally dispossessed of grains, frequently they had their pictures posted on the panel of honor. The intent was for them to serve as an example and to "encourage" the other villagers to submit "voluntarily" their wheat to the state.⁶³ Most often, the local authorities did not acknowledge the rights of the beneficiaries from fiscal exemptions. This behavior was probably explained by the fear of their superiors. The latter were angry if the local activists were reducing, even for well-grounded reasons, someone's quotas:⁶⁴

We, those who had a child or two and the husbands gone to the front, were resisting, "How should we submit wheat too, if we are not supposed to? The law says that if your husband is gone to the front (in the Red Army – A. F.), you are exempted [...] But they were not giving up. "We don't know anything; they were saying, 'give'!" And I gave both the *postavcă* (quota) and the *zaim* (state loan)".⁶⁵

Due to the lack of storage places and adequate conditions to preserve the cereals, they were rotting under the eyes of the expropriated peasants.⁶⁶ Almost all the confessions attribute the famine to the drought and to the system of obligatory quotas, considering the last one as having the decisive role. The conclusion resulting from the information mentioned above is that the authorities motivated their actions through the doctrinal postulate about the necessity of depriving the villagers of the "surplus" provisions. The villagers complained that they were giving away the minimum for subsistence.

State assistance as seen from the victims' perspective

The memoirs disclose the fact that a part of villagers received food from the canteens created by the state in accordance to the lists made by the local authorities. The witnesses also mention that the peasants were distributed certain quantities of cereals for payment. Many times, it was emphasized that the state support came too late, only in the spring. At

that time, many of those who had been in an advanced state of starvation could not be saved anymore.

There was a canteen in our village, the same as elsewhere, and closer to the spring, they started giving us a little help, "per soul" – about two-three kilograms of wheat or rye per month. People were already weak, dying with that scarce quantity of grain under their heads, as they had no forces to take the grain to the mill. There were about three grinders in the entire village, and those who were still able to walk went to grind the grain, broke it up a little, boiled it and fed it to the children with teaspoons little by little, because if a kid got hold of the dish, he could swallow it all at once.⁶⁷

Barrels with fish fat were sent to villages and hospitals from the center. Students and those who had been employed by the state during the famine indicate that they were given daily, based on a card, 600 grams of bread. Due to this fact, they themselves and the members of their families stayed alive. It must be said that this category of the population was confronted with a large number of deprivations. There were people among them suffering from dystrophy, particularly if only one person in the family was working, if the family was large, or if the state did not pay the salaries for a long time. In the Drochia district, for example, as a source from February 1947 mentions, professors and doctors did not receive their salaries for two-three months and had no money to buy bread. The secretaries of the village councils and the chiefs of clubs did not receive their salaries for eight months.⁶⁸

We had cards but to buy bread we had to stay the whole day in line. When our turn came, the bread was sold out. We had nothing to eat for two, three days.⁶⁹

We also find out from the memoirs that commercial bread was sold scarcely, about 300-500 grams, and that "it looked more like some black glue".⁷⁰ In the examined sources the idea that the state loan and canteen catering lists included first the acquaintances and relatives of the party activists is very often present. These categories were not necessarily the neediest people in the village. They had greater chances to save themselves. By contrast, those who were not on good terms with the authorities were facing the danger of being deprived of assistance and of starving to death.

When some help came, it was said that everybody would receive as much as was needed, but do you think that they gave me anything? They did not give me even a hundred grams of flour or whatever they were distributing there; they and their relatives were the ones who were eating.⁷¹

Well, they were distributing that little something, they received as they wanted – they were eating, while we were losing strength...⁷²

The official sources bring to light negotiation approaches in view of who was to be included in the lists for state assistance. One activist requested a carpet from a person from the village Izvoare, Drochia district, in exchange for such a service. Yet, after he was refused, he deleted that family name from the list.⁷³ It must be noted that the logic of picking whom to include on the lists, in cases when not all the members of the family had been included, but only those considered very weak, was often not clear and rather random. By virtue of solidarity with relatives, the beneficiary had to share what he had received with his parents and brothers:

They were distributing soup, but were they giving it to all? We were seven at home, but only one was on the list for the canteen. The youngest son was going there and they gave him a ladle of soup and a piece of bread. But he could not survive either and died. Not everybody on the canteen list could go there. And even if one went and brought the food, he shared it with everyone in the house: a spoonful to each and that was it, there was none left.⁷⁴

The authorities did not like this, but they could not prevent it, particularly when the ill were given food to take home.⁷⁵ The treatment and conditions in the hospitals and those in the barracks for the dystrophic patients were extremely precarious. One of the witnesses, a doctor, describes the situation in the hospital where he worked during the famine:

The majority were dying in winter, and not mainly due to famine or typhus, but to pneumonia, because we did not have beds for them and they lay directly on the cement floor.⁷⁶

During the famine, I was working at the “barrack”, that is how the place where the dystrophic were brought and somehow treated used to be called then. They collected all the people who were irreversibly weak, those who had not even a little, but nothing to eat anymore, in that huge house next to the school. They cooked a big *mamaliga* (polenta) and distributed a dry slice each, a little *borshch* (soup) and whatever else they had. And they were not dying, they were surviving with that.⁷⁷

The conclusion that comes out of these testimonies is that during the famine years of 1946-1947, the population had inconsistent, belated and abuse-ridden assistance from the state. Due to this, the situation of the victims could not be essentially improved.

Survival strategies

None of the famine survivors states explicitly that he himself or someone from among his relatives survived due to state assistance. They all mention their own merit in finding solutions to overcome the crisis. Many narrators declare that their own survival and that of their families is because they had cows, and more rarely goats, who gave milk.

The cow saved us, as it was giving four kilograms of milk daily⁷⁸.

A relatively numerous category of narrators remembers the surroundings in which the domestic animals were slaughtered. The meat was eaten moderately to help them survive. At the time, the officials disapproved, in general, of the massive slaughter of cattle. They were arguing that the “basis of agriculture” was undermined, without actually being able to influence this process effectively. It is often stated that those who survived had hidden cereals in their home walls, in barrels and in glass vessels, which they usually buried in the ground:

Those who managed to hide a barrel or two of grain had something to serve on the table for the children, those who did not – had a hard time surviving...⁷⁹

According to another, very widely spread, opinion, the decisive role in surviving was played by the reasonable consumption – “by portions” – of products. A large number of testimonies refer to an exchange of carpets, towels and clothes that was inequitable, but impossible to avoid under those circumstances. The garments were mentioned as the goods in most demand for food. Sometimes anything that was found in the household was sold or exchanged, even houses:

In order to get some food, people were selling everything they had valuable in the house. My mother's sister sold a carpet for a small bucket of frozen potatoes.⁸⁰

Being recurrently mentioned in the memoirs, this type of trade, more than anything else, makes us aware of the impoverishment of the Bessarabian peasantry. People were leaving for abroad in search for food, mainly to Western Ukraine and Bucovina. The migration involved, according to some official estimates, five to six thousand of people every day.⁸¹ In lack of financial means, they traveled on top of train wagons. They received flour, potatoes, beetroot husks and beans in exchange for the objects they brought from home, or through begging. They could be killed, robbed by other unfortunates, or dispossessed by the police on the way.⁸² Others were trying to go to Romania. An indefinite number of people left for studies and got jobs in other republics of the U.S.S.R. in order to eventually receive a piece of bread.⁸³ Finally, a certain category of individuals survived through using the Soviet legal system. The families that brought together members who were former soldiers of the Soviet Army and who returned home from the war had the greatest chances – although the success was not guaranteed – to remain in possession of their grains and, thus, overcome this crisis period.

About 12 crazy people were going from house to house and sweeping everything in the attic. Had I not fought for Krasnaya Armiya (Red Army – A. F.), they would have taken everything from me, but they did not dare...⁸⁴

It is, thus, not by chance that the greatest majority of official documents in which the activists' "breeches" during collections were admitted, refer to the wrongdoings in reference to this category of population. Based on this, one can conclude that the veterans, due to their prestigious status of fighters against fascism, could keep a certain quantity of food. The famine extended gradually, and survival depended on the people's abilities, combined with the role of the circumstances, to go from one stage of this process to another; each having its own specifics.⁸⁵ In cases when comparisons are made about the effects of the droughts during the inter-war period, the witnesses highlight the substantial contribution of the Romanian state and its better possibilities of finding honorable solutions in overcoming the crises.⁸⁶

Culinary experiences, family relations and social behavior during the famine

The last section of this article is dedicated to the way in which the deprivations of 1946-1947 influenced the eating habits of the population as well as family and social interactions. To put it in another way, it is dedicated to several elements currently reunited in this specialized research topic in order to define the collective, individual and personal identity.

Nutrition

The authorities knew that those starving were eating products that they would not normally use (leather, dog meat, fodder, grape husks, corn stubs without grains, acorns).⁸⁷ The memoirs disclose, however, much more and namely the image of some rural communities obsessed by poverty. For them, everything around them transformed itself, at some point, into sources of food. In the 'menu' extracted from the memoirs, we can find potato and beetroots, corn or sunflower stick marrow, sawdust (from mulberry trees and acacias), oak bark, cockle, bulrush, reed and sedge roots extracted from the Prut swamps, which were well dried and ground. It is said that, if available, wheat husk, milk, wheat flour, corn, barley, rye or soy were added to the above. During the warm seasons, the starving were eating different plants such as acacia flowers, sow thistle, pig weed, amaranth, chump, cow parsley and colt's foot brought from the woods, snowdrop bulbs, stinging nettle, dead nettle, vine leaves, hollyhock seeds – "everything that grew and was green". The food was either boiled into a thinner or thicker mass, baked or fried into bread on the kitchen stove, sometimes with diesel oil. Those who were too weak and had no energy to cook for themselves ate raw weeds.⁸⁸

The villagers' food varied depending on the season, the geographic locations and ethical rigors imposed by them. It consisted of fish, frogs, leeches, gophers, dogs, cats, crows, sparrows, pigeons, game (mainly hares), worn out old peasant sandals (*opinci*) found in attics and boiled "as long as one had the patience to do it". The quality of the food degraded continuously. Very many people gradually abandoned their scruples in order to stay alive.⁸⁹ This situation determined some people to think that they had become closer to the status of animals.

... we were eating even those weeds that the pigs eat.⁹⁰

I remember it as if it were today: people lay in some valleys of the village, among weeds, and were picking pig weed, hardly having any energy to bring it to their mouths – people were eating pig weed just as the cattle graze weeds...⁹¹

They gave some corn to Tinca (the fellow villager of the narrator – A. F.) and she was eating it ungrounded like the dogs. Forgive me for saying this.⁹²

Salvation at any price, however, does not seem to have been accepted by the public morals. Nicknames like “rat”, “gopher” that got stuck to some people from the “famine times” are a proof of that, because they had used these rodents for their nourishment.

The children’s situation

The memoirs, associated with other types of sources, recombine, in a certain way, the family life of those times. To summarize it, priority was given to the children, a reason for which we have decided to explore the situation of this social group. According to some data from the Soroca County Party Committee, there were 11,579 dystrophics in this county by March 1, 1947, out of which 50% were children under the age of 14.⁹³ By February 1, 1947, 15,771 children under four who were suffering of dystrophy were officially registered in Cahul County, out of the total number of 56,691 dystrophics in the county.⁹⁴ At the scale of a specific family, the picture is as follows:

All my children died, seven in number. Masha born in 1935, Anatolie born in 1937, Nina born in 1940, Ionica born in 1942, Serioja born in 1944, Sidor born in 1946, Elena born in 1946. Only Sasha survived, born in 1939. [...] God, I gave everything I had in the house to get food for the kids. I was almost naked. I was sometimes praying, God, please, do not take all my kids. [...] Later on I was afraid of the ‘selisovet’ (the local administrative body – A. F.) not to incriminate me for killing my children and eating them. I went to the hospital to get certificates. I brought them to the secretary so that he saw how many children of mine died in the hospital.⁹⁵

The Balti county leadership was reporting to Chisinau about the parents who were receiving food from the state, which they were eating themselves, letting their children starve. It is also mentioned in that

document about the parents who were feeding only some of their children, sending them to beg, leaving home and their children to their destinies.⁹⁶ The teachers who were working in schools at that time are very touched when they remember the looks of famine in the children's eyes and the deaths of their students. They remember that some of the children were attending the first grade, though they were not yet seven, because at school pupils were given 100 grams of bread.⁹⁷ A case from another chronicle was registered at a school from Comrat, a town situated in the southern part of Bessarabia – a region strongly affected by the drought. In there, the children who did not study well were not given bread.⁹⁸

During the famine, many children became orphans. According to the information sent on July 19, 1947 by the Chief of the Educational Department from Balti to the party, county and district state authorities, 15-20 vagabond children were collected daily from the town streets and brought in to the town police. The law enforcement bodies did not know where to distribute them. The specialized institutions were overcrowded at that date. At the dormitory in Balti, for example, three to four children were sleeping in one bed. It is also mentioned in the document that during the last two months, the children who rambled through the town streets were not residents of Balti, but from the county districts and other counties (Orhei, Soroca, Chernivtsi).⁹⁹ The orphans were swarming at the bus stations.¹⁰⁰ The state decided to build dormitories for 22 thousand orphans.¹⁰¹ This considerably increased the extent of the state's concerns, because it was necessary not only to feed the children placed in the dormitories, but also to provide them with shoes, clothes, linen, etc.¹⁰²

Some of those who became orphans during the famine, who grew up in orphanages, seemed to be pleased with the care that was offered to them. Others call those institutions real prisons.¹⁰³ A distinct category is formed of the children who left for Ukraine – alone or together with their parents – in order to exchange some goods for food or to beg. Some of those who got sick and were not able to move anymore were left temporarily in the orphanages in Ukraine.¹⁰⁴ Judging based on the perspective of the memoirs, it so happened that the family could never get hold of those children again.

“... there was no escape from thieves, it was their time...”

One of the topics often mentioned in the memoirs is that of the proliferation of crime to proportions unknown to Bessarabian society before

the famine of 1946-1947. As the witnesses narrate, the most commonly stolen items were the domestic animals (sheep, cows, bulls and horses) and poultry. Because of that, the peasants lived that winter with their cattle inside their houses. However, the thieves made holes through the walls or ceilings and stole the animals anyway. It also happened that the plunderers were armed and killed the owners if they resisted. Because of the thieves, bread and other food products were sold with fear and caution at the market.

When somebody was selling bread, very many hungry ones gathered around. One by one, they were trying to steal only to get a little piece of bread. After I bought a loaf of bread, I was looking in all directions so that nobody would take it from me. There were always fights where there was bread.¹⁰⁵

The Soviet authorities displayed their concern about the increasing number of robberies and murders provoked by the lack of food. They did this particularly when the state institutions were harmed.¹⁰⁶ From official and narrative sources, we found out that the robbery of the canteens for the dystrophic and of the shops was done with the aim of stealing food (bread, sugar, oil).¹⁰⁷ The republican leadership was receiving signals from below that the criminal actions were the results of the despair of the people who could not find other possibilities of obtaining food. Moreover, the wrongdoings were committed out of the conviction that detention was preferable to life at large, because, in any case, people were not dying of starvation in prisons.¹⁰⁸ Domestic violence and criminality was flourishing in these circumstances: a man killed his mother to get her portion of bread.¹⁰⁹ Official sources and memoirs differ in regard to the description of the delinquency situation in the summer of 1947. They refer to the theft of vegetables, grains (while still green), and damages to vineyards and orchards.¹¹⁰

“... There were lots of unconscious and dead people on the roads and streets, it got to the extent that men ate men...”

The spreading of anthropophagi was a phenomenon of the greatest significance at that time for the social climate. Cannibalism became widespread in the winter of 1947 and was registered until the summer of the same year. The prosecutor of the Moldovan SSR, S. Colesnic, recorded

this phenomenon on August 3, 1946, in an information sent to N. Coval.¹¹¹ Children were especially vulnerable. They were allured by strangers, neighbors or relatives in order to be assassinated and devoured.¹¹² The adults too were caught in traps set by cannibals, particularly when they were promised something to eat. Often such crimes were committed inside the family: parents killed and ate their children, children ate their parents, and minors murdered their brothers or sisters. There are several narratives about the sale of human flesh or products made of human flesh at the market.¹¹³ Regarding necro-anthropophagi, the bodies of the deceased members of the family, who died of dystrophy and those of other villagers, usually neighbors', were used as food. Exhumation in the graveyards was done for the same reasons. The prosecutor of the Moldovan SSR B. Drugobitki communicated on the 5th of February, 1947, to N. Coval:

In the village council of Chiriet-Lunga, Ciadir-Lunga district , K. A. K., born in 1913, and his wife, K. A. P., born in 1917, were working at the railway station; the family consisted of five people – the old man K. K. K., 70, the mother – K. F., 65, and the son of 18 months old. Because of some disease, the son died on the 3rd of January, 1947, but was not buried; his body was used as food. On January 9, the mother died, and her body was also consumed as food. On January 11, 1947, the K. couple, husband and wife, stabbed the ill father and ate him.¹¹⁴

The representatives of the administration tried to combat the necro-anthropophagi by maintaining a more rigorous record of the deceased. The local party activists and doctors were required to go from house to house in order to identify and inter the deceased immediately and to keep the undernourished families under control.¹¹⁵ Nevertheless, the necrophagic practices ceased only when the famine was put an end to. Having suffered severely from starvation and apathy, the people were found normal from the psychological point of view by the forensic expertise in most cases. The anthropophagia was caused by the lack of food, and in the summer of 1947 also by the desperate situation in which the people were after the canteens were liquidated and the state assistance ceased.¹¹⁶

The Prosecutor's Office investigators, security bodies and those of domestic affairs dealt with the cannibalism cases. The trials were held behind closed doors of the Supreme Court of Law of the SSMR. It should

be noted that the circular letters regarding anthropophagi were confidential and had a label "this letter should be returned to the issuing institution".¹¹⁷ Many anthropophagi, being in an advanced stage of dystrophy, had died before appearing in court. Occasionally we find information about the further lives of cannibals who survived the famine and returned from detention. The narrators describe them as deeply regretting what they had done or as bent on justifying themselves by putting the blame on the famine that they had not been able to overcome.¹¹⁸

Thus, man was lower down in the world than the beasts.¹¹⁹

Conclusions

The analysis of the written memoirs and official documents issued in the first postwar years allows us to re-enact, in general lines, the process of an immense transfer of goods and values from the Bessarabian village to the state and vice versa. Food products, financial resources, fodder, etc., got to the state from the villages through a means of the compulsory quota system. On the other hand, the Soviet state offered merely symbolically values, and to a lesser extent materials. Moreover, the latter were collected predominantly from local resources as well. These operations, initiated on the background of a climatic situation extremely unfavorable for agriculture, led the rural population to starvation and later to pauperization. Under the pretext of organizing assistance for the victims, Moscow consolidated its political control over the peasantry and imposed its structures of power onto Bessarabia.

Even in the seemingly minor cases, as compared to the tragedy of the developing famine, the state did not yield in the least from its positions. An instructive example could be considered that of grain grinding. After the war, the mills came into state possession and the peasants were compelled to give 15% of the grinded flour to the state. During the famine, the payment of this tax meant a substantial loss in the modest quantity of food that the peasants owned. In connection with this, the county and republican administrative leaders proposed to their superiors that the state suppress the taxes collected for the use of the mills or at least to accept the payment of these taxes not in flour, but in money. The proposals were, however, rejected by Moscow, namely because doctrinal aspects

were at stake: “the production forces”, mills in this case, recently socialized, had to start their work primarily toward the ideological profit of the state body.

It can not be stated that the famine of 1946-1947 led to the dislocation of traditional moral values, to the irremediable destruction of habits and solidarity with relatives. Once the crisis was over, things seemed to go back to their usual flow. There was still, however, after this traumatizing experience without any precedent in the history of this land, the fear of recidivism, continuously and quite skillfully supported by the Soviet propaganda.

Despite a widely held opinion according to which the Communist state lacked a coherence of actions in the beginning, the corroboration of different types of sources demands corrections to this point of view. There was continuity, tenacity and there were several remarkable directing lines in the Communist approach in this period that was apparently dominated by chaos. The disorder and confusion, the collapse – at least temporary – of the traditional values, even though not completely controlled, were, however, foreseen. They were made to serve in the implementation of the Communist ideological project. Maybe even those things that were overlooked had been anticipated. The attention was deliberately concentrated on the *movement* that was overthrowing reality and made everything possible from that time onward.

NOTES

- 1 BOMEȘCO, B., „Golod” (The Famine), in *Sovetskaja Moldavija*, April 15, 1989; *Idem*, “O pagină tragică a istoriei” (A Tragic Page in History), in *Comunistul Moldovei*, no. 1, 1989; *Idem*, “Adevărul despre seceta din anii 1945-1946 din Moldova” (The Truth about the Drought in 1945-1946 in Moldova), in *Moldova Socialistă*, 8 august 1987; TARAN, A., *Anii 1946-1947: învățămintele foamei în Moldova* (The years 1946-1947: the Lessons of the Famine in Moldova), Chișinău, 1989; *Idem*, “Esce raz o golode 46-go” (Once More about the Famine of 1946), in *Molodez' Moldavii*, 16 august 1988; TURCANU, I., *Foametea din Basarabia în anii 1946-1947* (The Famine in Bessarabia in the years 1946-1947), Chișinău, Universitas, 1993.
- 2 TARAN, A. et al. (ed.), *Golod v Moldove (1946-1947). Sbornik dokumentov [The Famine in Moldova (1946-1947). Collection of Documents]*, Știința, Chișinău, 1993.
- 3 GRIBINCEA, M., *Basarabia în primii ani de ocupație sovietică* (Bessarabia in the First Years of Soviet Occupation) (1944-1950), preface by Dinu C. Giurescu, Cluj-Napoca, 1995.
- 4 TĂRANU, A., GRIBINCEA, M., “Foametea postbelică în Moldova” (The Post-war Famine in Moldova), în *Fărâma cea de pâine...* (The Crumbs of Bread), Cartea moldovenească, Chișinău, 1990, p. 210, 214; *Idem*, „Victimele foamei, câte au fost?” (The Famine Victims: How many were they?), în *Fărâma cea de pâine...*, p. 86.
- 5 *Idem*, “Foametea postbelică în Moldova”..., p. 225-226.
- 6 TARAN, A. et al., *op. cit.*, doc. No. 186, p. 393.
- 7 TARANU, A., GRIBINCEA, M., *op. cit.*, p. 216-217
- 8 TARAN, A. et al., *op. cit.*, doc. No. 293, p. 672.
- 9 *Ibidem*, doc. No. 110, p. 245-252; No. 116, p. 271-272; No. 131, p. 299-301; No. 188, p. 399; No. 190, p. 402.
- 10 *Ibidem*, doc. No. 153, p. 347-348.
- 11 *Ibidem*, doc. No. 160, p. 354-357.
- 12 *Ibidem*, doc. No. 139, p. 309; No. 147, p. 327; No. 149, p. 332.
- 13 *Ibidem*, doc. No. 167, p. 371; Cf. doc. No. 186, p. 394.
- 14 *Ibidem*, doc. No. 195, p. 417; Cf. doc. No. 244, p. 583.
- 15 *Ibidem*, doc. No. 303, p. 690.
- 16 *Ibidem*, doc. No. 306, p. 695. On February 24, 1947, D. Gancev reports to N. Coval that up to the given date, in the county there were 56,691 patients suffering of dystrophy. From an informative note dated March 3 made by B. Maslov, one of the representatives for commerce and public catering within the Central Committee of the Communist Party (b) M., it results that at the beginning of the month there were 45,042 patients with dystrophy in the county. This has to do with the lack of accuracy of the registration. It was impossible for 11,000 people to be cured within a week. *Ibidem*, doc. No. 219, p. 490; No. 236, p. 551.

- ¹⁷ *Ibidem*, doc. No. 259, p. 625.
- ¹⁸ *Ibidem*, doc. No. 217, p. 484.
- ¹⁹ *Ibidem*, doc. No. 160, p. 354-357.
- ²⁰ *Ibidem*, doc. No. 247, p. 593-601. Generally, peasants preferred cereals to those 200 grams of bread received in the canteen. The cereals were milled and the flour was stirred with the kernel from sunflower and corn sticks, corn stubs, grape seeds, etc. *Ibidem*, doc. No. 231, p. 530.
- ²¹ *Ibidem*, doc. No. 219, p. 494; No. 236, p. 548-558; No. 237, p. 558-562; No. 257, p. 618-620.
- ²² *Ibidem*, doc. No. 212, p. 469.
- ²³ *Ibidem*, doc. No. 245, p. 589.
- ²⁴ *Ibidem*, doc. No. 243, p. 582.
- ²⁵ *Ibidem*, doc. No. 222, p. 516.
- ²⁶ *Ibidem*, doc. No. 247, p. 597.
- ²⁷ *Ibidem*, doc. No. 237, p. 562; Cf. doc. No. 212, p. 468.
- ²⁸ *Ibidem*, doc. No. 212, p. 468.
- ²⁹ *Ibidem*, doc. No. 282, p. 656.
- ³⁰ In Cahul county, a dystrophy patient of the 2nd and 3rd degree received 2,700 grams of meat, 1,100 grams of fat, 2,250 grams of cereals, 1,000 grams of sugar (with a total cost of 4.50 rubles) monthly. By contrast, a 1st degree patient received 1,800 grams of meat, 400 grams of fat, 1,200 grams of cereals, 400 grams of sugar (with a total cost of 2.50 rubles). *Ibidem*, doc. No. 263, p. 635; Cf. doc. No. 217, p. 485.
- ³¹ *Ibidem*, doc. No. 195, p. 417; doc. No. 197, p. 433.
- ³² *Ibidem*, doc. No. 212, p. 467.
- ³³ *Ibidem*, doc. No. 239, p. 569.
- ³⁴ *Ibidem*, doc. No. 188, p. 397
- ³⁵ *Ibidem*, doc. No. 186, p. 394.
- ³⁶ *Ibidem*, doc. No. 283, p. 658-659; No. 288, p. 663-664; No. 293, p. 672; No. 296, p. 675-680; No. 307, p. 696; No. 321, p. 719.
- ³⁷ In March 1947, 367 patients suffering of such illnesses as abdominal, exanthematic and recurrent typhus, dysentery, scarlet fever and diphtheria were registered; in April – 1,042, in May – 1,904 and in June - 2,161. *Ibidem*, doc. No. 307, p. 696.
- ³⁸ *Ibidem*, doc. No. 213, p. 473-474; No. 215, p. 281; No. 220, p. 503; No. 231, p. 530; No. 236, p. 549; No. 237, p. 562-564; No. 256, p. 615; No. 257, p. 620.
- ³⁹ *Ibidem*, doc. No. 193, p. 410.
- ⁴⁰ *Ibidem*, doc. No. 215, p. 481.
- ⁴¹ *Ibidem*, doc. No. 167, p. 372; No. 204, p. 455; No. 237, p. 563.
- ⁴² *Ibidem*, doc. No. 217, p. 485-486; No. 219, p. 494; No. 257, p. 622.
- ⁴³ *Ibidem*, doc. No. 238, p. 567-568.
- ⁴⁴ *Ibidem*, doc. No. 212, p. 468.

- ⁴⁵ According to a document dated February 17, 1947, made by the District Party Committee from Taraclia, up to the given date the fight against dystrophy in the district was at an incipient stage. The registration of dystrophy patients was not systematically done. Besides the fact that low literacy people were responsible for this, many families with such patients were visited neither by doctors nor by the authorities. The number of orphan children was not established. The construction of barracks and canteens was hindered. Moreover, even in places where centers for the treatment of dystrophy patients were created, the doctors did not know how to treat the patients and lacked bibliographical sources from which to get information. The seriously ill patients were hospitalized together with the recovering ones, etc. *Ibidem*, doc. No. 204, p. 454-455. Also see doc. No. 197, p. 433-434. *Ibidem*, doc. No. 231, p. 531; No. 307, p. 697-698; No. 321, p. 719; No. 323, p. 722. *Ibidem*, doc. No. 325, p. 723.
- ⁴⁶ *Ibidem*, doc. No. 231, p. 531; No. 307, p. 697-698; No. 321, p. 719; No. 323, p. 722.
- ⁴⁷ *Ibidem*, doc. No. 232, p. 540-541; No. 236, p. 557.
- ⁴⁹ *Ibidem*, doc. No. 195, p. 416.
- ⁵⁰ *Ibidem*, doc. No. 302, p. 688-689.
- ⁵¹ *Ibidem*, doc. No. 310, p. 702.
- ⁵² *Ibidem*, doc. No. 308, p. 699; No. 312, p. 704.
- ⁵³ *Ibidem*, doc. No. 328, p. 729.
- ⁵⁴ *Ibidem*, doc. No. 90, p. 204.
- ⁵⁵ *Ibidem*, doc. No. 326, p. 725.
- ⁵⁶ *Ibidem*, doc. No. 231, p. 532.
- ⁵⁷ One of the answers given to the peasants by the activists was "that's the quantity you are obliged to give (by the state – A. F.), that's the quantity you should give". See RENITĂ, V., „Ultimii martori” (*The last witnesses*) in *Orizontul*, no. 4, 1989, p. 72. That is from where the widespread expression at the time "whether you have or not – you should give anyway" originated form.
- ⁵⁸ CIBOTARU, M. GH., "Pârjolul din '46-'47" (*The Devastation of 46-'47*), in *Jurnal de Chisinau*, 2 martie 2007.
- ⁵⁹ TUREA, L., TUREA, V., *Cartea foamei* (*The Famine Book*), Universitas, Chișinău, 1991, p. 122.
- ⁶⁰ LUPAN, I., "Colibașii și colibășenii în timpul foamei" (*The village of Colibasi and its villagers during the famine*), in *Orizontul*, No. 7, 1988, p. 70.
- ⁶¹ VASILACHE, V., "Frica și groaza planau zilnic peste ființa omului" (*The fear and the terror were daily hovering over the human being*), in *Jurnal de Chisinau*, 20 februarie 2007.
- ⁶² LUPAN, I., *op. cit.*, p. 72.
- ⁶³ TARAN, A. et al., *op. cit.*, doc. No. 313, p. 705.
- ⁶⁴ TURCANU, I., "Un crâmpel de istorie zbuciumată" (*A fragment of an agitated history*), in *Fărâma cea de pâine....*, p. 68.

- ⁶⁵ RENIȚĂ, V., *op. cit.*, p. 72.
- ⁶⁶ TUREA, L., TUREA, V., *op. cit.*, p. 108; 176; "I was 19 during the famine. I worked only at night in a komsomolist brigade. At that time, a lot of wheat and mountains of bread were burnt in the storages of "Zagotzerno" in Balti and particularly in the yard. When it got dark, we would load it in carriages, take it to the Raut and throw it into water. I grew old, but I do not understand why we were doing that": CIOBANU, M., „Oare vânturile au adus foametea în Moldova?” (*Were the winds the ones that brought famine to Moldova?*), in *Glasul națiunii*, July 22, 1998.
- ⁶⁷ TUREA, L., TUREA, V., *op. cit.*, p. 99.
- ⁶⁸ TARAN, A. et al., *op. cit.*, doc. No. 132, p. 302-303; No. 217, p. 486.
- ⁶⁹ MELNIC, ȘT. „Securea cu două tăișuri” (*The hatchet with two blades*), in *Fărâma cea de pâine...*, p. 147; Cf. VNOROVSCHI, L., *Amintirile unei basarabence (Povestea vietii mele)* [*The memories of a Bessarabian woman (The story of my life)*], Cartdidact, Chișinău, 2003, p. 134-135.
- ⁷⁰ Lupan, I., „Studentii anilor de foamete povestesc” (*The students of the famine years narrate*) in *Orizontul*, No. 5, 1989, p. 75.
- ⁷¹ TUREA, L., TUREA, V., *op. cit.*, p. 109.
- ⁷² *Ibidem*, p. 102.
- ⁷³ TARAN, A. et al., *op. cit.*, doc. No. 217, p. 483.
- ⁷⁴ RENIȚĂ, V., *op. cit.*, loc. cit.
- ⁷⁵ TARAN, A. et al., *op. cit.*, doc. No. 269, p. 643.
- ⁷⁶ TUREA, L., TUREA, V., *op. cit.*, p. 72.
- ⁷⁷ *Ibidem*, p. 157.
- ⁷⁸ LUPAN, I., „Colibașii și colibășenii în timpul foamei”..., p. 71.
- ⁷⁹ SCOBIOALĂ, V., „Secetă sau foamete?” (*Drought or famine?*), in *Literatura și arta*, February 9, 2006.
- ⁸⁰ CIBOTARU, M. GH., *op. cit.*
- ⁸¹ TARAN, A. et al. (ed.), *op. cit.*, doc. nr. 307, p. 697.
- ⁸² MIHAIL, V., „În expectativă” (*Expecting*), in *Literatura și arta*, June 23, 1988. For a comparative analysis of the situation in the Northern Caucasus and Ukraine during 1932-1933; OSKOLKOV, E. N., *Golod 1932/1933. Hlebozagotovki i golod 1932/1933 goda v Severo-Kavkazskom krae Famine 1932/1933 (The wheat storage and the famine of 1932/1933 in the Northern Caucasus county)*, Rostov-on-Don, 1991, p. 75.
- ⁸³ ȘALARI, A., „Unde mi-i bistina?” (*Where is my homeland?*), in *Literatura și arta*, August 31, 1989.
- ⁸⁴ IACHIM, I., „...Noi la plugărit nu mai ieşim” (*We are not going to pull the plough anymore*), in *Literatura și arta*, September 7, 1989.
- ⁸⁵ ȚÂGÂRLAŞ, S., « Au fost ei oare copii?” (*Did they have a childhood?*), in *Orizontul*, No. 6, 1988, p. 60-61.
- ⁸⁶ “There was no famine, but there was drought in nineteen thirty three. That was an enormous drought. But how was it in those times? We were one

country with Romania and wagons of wheat came from across the Prut, which was distributed in villages. The pupils were eating in school. The others... How many people do you have at home? Here is a hundred kilograms of corn for you! You have five or three hectares of land. Depending on how many you have, you will get so much for seeds. Here you go, plant it all. Help came from other Romanian regions, because there was a great drought between the rivers Prut and Dniester". "The Russians were carrying everything out to their country and we were starving to death and had no more forces to dig the tombs for the dead". The memories of Paraschiva, wife of Sazon Ciobanu, recorded by Stefan Melnic, in *Tineretul Moldovei*, August 21, 1991.

- ⁸⁷ TARAN, A. et al., *op. cit.*, doc. No. 146, p. 324-325; No. 231, p. 532, No. 240, p. 572.
- ⁸⁸ Because the poisonings and deaths caused by the ingesting of inedible plants became more frequent, the authorities ordered in the summer of 1947 the dissemination of a leaflet with the title "Plantele folositoare și otrăvitoare ale Moldovei" (*Useful and poisonous plants of Moldova*). *Ibidem*, doc. No. 282, p. 657.
- ⁸⁹ "Acum e Satana pe pământ. Destăinuirile domnului Alexei Revencu" (*Satan is on earth now. The confessions of Mr. Alexei Revencu*) (1921-1990), village Cureșnița-Veche, Soroca district", în TUDOR, ȘT. (ed.), "Satana pe pământ (Mărturii din anii de foamete și deportări)" ("Satan on earth (Testimony from the years of famine and deportation"), Universitas, Chișinău, 1992, p. 163; DONOS, A., "Nu era zi să nu moară un om", în *Jurnal de Chișinău*, March 20, 2007.
- ⁹⁰ "Durere și iubire. Destăinuirile doamnei Eudochia Rău, anul nașterii 1923, satul Lucașăuca, raionul Orhei" (*Pain and love. The confessions of Mrs. Eudochia Rau, born in 1923, village Lucasauca, Orhei district*), TUDOR, ȘT., *op. cit.*, p. 174.
- ⁹¹ TUREA, L., TUREA, V., *op. cit.*, p. 120.
- ⁹² "Rău faci, rău ajungi... Destăinuirile domnului Andrei Staver, anul nașterii 1920, satul Scoreni, raionul Strășeni", în TUDOR, ȘT., *op. cit.*, p. 139.
- ⁹³ TARAN, A. et al., *op. cit.*, doc. 240, p. 572
- ⁹⁴ *Ibidem*, doc. No. 219, p. 490, 493.
- ⁹⁵ CIOCANU, M., *op. cit.*
- ⁹⁶ 232, p. 539.
- ⁹⁷ BABOGLO, N., "La sud, foamea a făcut multe victime" (*In the South, the famine caused many victims*), in *Jurnal de Chisinau*, March 7, 2007.
- ⁹⁸ TĂRANU, A., GRIBINCEA, M., *op. cit.*, p. 239.
- ⁹⁹ TARAN, A. et al., *op. cit.*, doc. No. 305, p. 694.
- ¹⁰⁰ *Ibidem*, doc. No. 236, p. 550.
- ¹⁰¹ *Ibidem*, doc. No. 214, p. 478.
- ¹⁰² *Ibidem*, doc. No. 220, p. 506.

- ¹⁰³ TUREA, L., TUREA, V., *op. cit.*, p. 172.
- ¹⁰⁴ *Ibidem*, p. 12-13.
- ¹⁰⁵ LUPAN, I., “Studenții anilor de foamete povestesc”..., p. 74.
- ¹⁰⁶ TARAN, A. et al., *op. cit.*, doc. No. 262, p. 634.
- ¹⁰⁷ *Ibidem*, doc. No. 247, p. 595.
- ¹⁰⁸ *Ibidem*, doc. No. 232, p. 539.
- ¹⁰⁹ *Ibidem*, doc. 326, p. 725.
- ¹¹⁰ *Ibidem*, doc. No. 299, p. 682; TUREA, L., TUREA, V., *op. cit.*, p. 45.
- ¹¹¹ TARAN, A. et al., *op. cit.*, doc. No. 102, p. 225.
- ¹¹² *Ibidem*, doc. No. 218, p. 489; No. 232, p. 539; No. 252-253, p. 607-608; No. 255, p. 612; No. 264, p. 637.
- ¹¹³ *Ibidem*, doc. No. 188, p. 399; doc. No. 251, p. 607; Cf. MELNIC, ȘT., “Securea cu două tăișuri”..., p. 162-163; MORARU, A., “Comunismul ne-a făcut canibali” (*Communism transformed us into cannibals*), in *Flux, Friday issue*, February 14, 2003.
- ¹¹⁴ TARAN, A. et al., *op. cit.*, doc. No. 187, p. 396.
- ¹¹⁵ *Ibidem*, doc. No. 253, p. 609.
- ¹¹⁶ *Ibidem*, doc. No. 301, p. 687.
- ¹¹⁷ *Ibidem*, doc. No. 192, p. 409.
- ¹¹⁸ MELNIC, ȘT., *op. cit.*, p. 163.
- ¹¹⁹ TUREA, L., TUREA, V., *op. cit.*, p. 203.

COLLECTIONS OF DOCUMENTS

- ȚARAN, A. et al. (ed.), *Golod v Moldove (1946-1947). Sbornik dokumentov*, ed. Știință, Chișinău, 1993.
- PASAT, V., *Trudnye stranicy istorii Moldovy 1940-1950*, Moskva, 1994.

MEMOIRS

- BABOGLO, N., "La sud, foamea a făcut multe victime", în *Jurnal de Chișinău*, 7 martie 2007.
- BEŞLEAGĂ, V., "Foamea a venit pe pământurile noastre odată cu instalarea puterii sovietice", în *Jurnal de Chișinău*, 23 februarie 2007.
- CIBOTARU, M. Gh., "Pârjolul din '46-'47", în *Jurnal de Chișinău*, 2 martie 2007.
- CIOCANU, M., "Între vis și umilință", în *Glasul națiunii*, 10 iunie 1998.
- CIOCANU, M., "Oare vânтурile au adus foamea în Moldova?", în *Glasul națiunii*, 22 iulie 1998.
- COROI, A., "Păsteau oamenii iarba ca animalele", în *Jurnal de Chișinău*, 16 februarie 2007.
- CUŞNIR, A., "De foame, s-a mâncat om pe om", în *Jurnal de Chișinău*, 6 februarie 2007.
- DONOS, A., "Nu era zi să nu moară un om", în *Jurnal de Chișinău*, 20 martie 2007.
- IACHIM, I., "...Noi la plugărit nu mai ieşim", în *Literatura și arta*, 7 septembrie 1989.
- KERSNOVSKAJA, E., „...bezzakonija naši svidetel'svujut protiv nas...». *Naskal'naja živopis'*, Moskva, 1991.
- IDEIM, "Naskal'naja živopis'", în *Znamja*, nr. 3-5, 1990.
- LUNGU-PLOAIE, R., "Asta-mi este viața...", în *Literatura și arta*, 12 august 1993.
- LUPAN, I., "Colibașii și colibăsenii în timpul foamei", în *Orizontul*, nr. 7, 1988, p. 70-73.
- IDEIM, "Studentii anilor de foamete povestesc", în *Orizontul*, nr. 5, 1989, p. 72-78.
- LUPAN, I. – MARIAN, A., "Acum i-aș zice: iartă-mă, tată...", în *Orizontul*, nr. 1, 1989, p. 60-67.
- MARINAT, A., *Eu și lumea*, Editura Uniunii Scriitorilor, Chișinău, 1999.
- MELNIC, ȘT., "Securea cu două tăișuri", în *Fărâma cea de pâine...*, Cartea moldovenească, Chișinău, 1990, p. 142-172.
- MIHAIL, V., "În expectativă", în *Literatura și arta*, 23 iunie 1988.
- PARTOLE, C.- GHEORGHIU, GH., "Într-o viață de om se întâmplă de toate...", în *Literatura și arta*, 1 noiembrie 2001.
- PIROGAN, V. ȘT., *Cu gândul la tine, Basarabia mea*, Chișinău, 1995.
- RENIȚĂ, V., "Ultimii martori", în *Orizontul*, nr. 4, 1989, p. 70-77.
- RIABȚOV, C., "Foamea", în *Fărâma cea de pâine...*, p. 93-96.

- ROŞCA, P., "Ştafeta generaţiilor (lucrare autobiografică, fragmente)", în *Literatura şi arta*, 15 iunie 2006.
- „«Ruşii cărau totul în țara lor, iar noi muream de foame și nu mai aveam putere să săpăm gropi pentru morți». Amintirile Paraschivei lui Sazon Ciobanu, anul nașterii 1923, satul Ermoclia”, consemnat: Ştefan Melnic, în *Tineretul Moldovei*, 21 august 1991.
- SCOBIOALĂ, V., "Secetă sau foamete?", în *Literatura şi arta*, 9 februarie 2006.
- SOFRONIE, I., "Epoca iluziilor", în *Literatura şi arta*, 25 mai 2006.
- SIDORENKO, S., *Umom, trudom i sovest'ju pokolenij*, Chișinău, 2002.
- ŞALARI, A., "Amintiri din casa umbrelor", în *Basarabia*, aprilie-mai, 1994, p. 59-75.
- IDEM, "Unde mi-i baştina?", în *Literatura şi arta*, 31 august 1989.
- „Si acum am obsesia foametei din '47. Mărturisirile Andrei Macovei”, în *Jurnal de Chișinău*, 27 februarie 2007.
- TUDOR, ST., *Satana pe pământ (Mărturii din anii de foamete și deportări)*, Universitas, Chișinău, 1992.
- TUREA, L., TUREA, V. (ed.), *Cartea foametei*, Universitas, Chișinău, 1991.
- ȚÂGÂRLAŞ, S., "Au fost ei oare copii?" în *Orizontul*, nr. 6, 1988, p. 60-61.
- ȚÂGÂRLAŞ, S., "Mai ușor era să mori", în *Fărâma cea de pâine...*, p. 108-118.
- ȚURCANU, S., "Memoria nu o poți opri", în *Mesagerul*, 14 martie 1997.
- VASILACHE, V., "Frica și groaza planau zilnic peste ființa omului", în *Jurnal de Chișinău*, 20 februarie 2007.
- VNOROVSKI, L., *Amintirile unei basarabence (Povestea vieții mele)*, Cartdidact, Chișinău, 2003.
- VRĂJITOR, V., "Mai cumplit ca-n filme", în *Jurnal de Chișinău*, 16 februarie 2007.

SELECTED BIBLIOGRAPHY

- CONQUEST, R., *Recolta durerii. Colectivizarea sovietică și teroarea prin foamete*. Translation by Bogdan Marghidanu, Humanitas, București, 2003.
- DOBRINCU, D., IORDACHI C. (ed.), *Tărâimea și puterea: Procesul de colectivizare a agriculturii în România (1949-1962)*, Polirom, Iași, 2005.
- GRIBINCEA, M., *Basarabia în primii ani de ocupație sovietică (1944-1950)*. Prefață de Dinu C. Giurescu, Dacia, Cluj-Napoca, 1995.
- ONIŞORU, GH., *România în anii 1944-1948. Transformări economice și realități sociale*, Fundația Academia Civică, București, 1998.
- RICOEUR, P., *La mémoire, l'histoire, l'oubli*, Éditions du Seuil, Paris, 2000 (translated into Romanian by Ilie Gyurcsik and Margareta Gyurcsik: *Memoria, istoria, uitarea*, Amarcord, Timișoara, 2001).
- ȚURCANU, I., *Foametea din Basarabia în anii 1946-1947*, Universitas, Chișinău, 1993.
- WHITE, H., *The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London, 1987.

PETRU NEGURĂ

Născut în 1974, la Chișinău, Republica Moldova

Doctor în sociologie, École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris
(2007)

Teza: *Națională prin formă, socialistă prin conținut. Literatură și politică în Basarabia românească și Moldova sovietică în epoca stalinistă*

Bursă de studii, Agence Universitaire de la Francophonie (1999-2004)

Bursă a Guvernului Francez (1999-2004)

Alocare de cercetare, EHESS, Paris (1999-2004)

A participat la colocvii internaționale la Chișinău, București, Paris, Moscova

A publicat articole în reviste de specialitate și în volume colective (Moldova,
România, Franța, Spania)

PETRU NEGURĂ

Né en 1974 à Chisinau, République de Moldavie

Docteur en sociologie, École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris
(2007)

Thèse : *Nationale par la forme, socialiste par le contenu. Littérature et politique en Bessarabie roumaine et Moldavie soviétique durant la période stalinienne*

Bourse d'étude, Agence Universitaire de la Francophonie (1999-2004)

Bourse d'étude, Gouvernement Français (1999-2004)

Allocation de recherche, EHESS, Paris (1999-2004)

Participation à des colloques scientifiques à Chisinau, Bucarest, Paris, Moscou

A publié plusieurs articles dans des revues scientifiques en Moldavie,
Roumanie, France, Espagne

EDUCAȚIA CA VIOLENȚĂ. ÎNVĂȚĂMÂNTUL PRIMAR RURAL DIN BASARABIA INTERBELICĂ: DE LA PEDEAPSĂ CORPORALĂ LA VIOLENȚĂ SIMBOLICĂ

Constrângerea este consubstanțială sistemului de învățământ primar, atât în Basarabia cât și în alte regiuni și țări din Europa orientală și occidentală între cele două războaie mondiale. Ea este prezentă la toate etapele acestui ciclu de învățământ, de la admiterea până la absolvirea elevilor. Învățătorii își sunt supuși unui mecanism raționalizat de „supraveghere și pedepsire” din partea agenților de control ai Ministerului Instrucțiunii: inspectori, revizori, subrevizori. Dar constrângerea se manifestă adesea în această instituție pe alte căi decât pe cele administrative. Acest articol are drept obiect o formă reziduală de constrângere a sistemului de învățământ și interzisă ca atare de regulamentele școlare în vigoare: pedepsele corporale.

Pedepsele corporale aplicate de învățători elevilor nu sunt specifice doar școlilor primare din Basarabia interbelică. Bătaia ca măsură punitivă a cunoscut o largă răspândire în învățământul românesc, până la 1918 și după acest an, cu toate că aceasta fost interzisă încă din 1884 printr-un *Regulament de ordine și disciplină* al școlii primare.¹ Pedepsele fizice au fost o practică curentă în școlile din Imperiul țarist,² de care Basarabia a aparținut între 1812 și 1918. În Franța, pedeapsa corporală – bătaia cu varga la palmă sau statul în genunchi – a continuat să aibă o aplicare destul de sistematică și după 1834, dată când pedepsele fizice au fost interzise printr-oordonanță specială.³

Pedeapsa corporală este, în ciuda caracterului său aparent anecdotic, un element central în acest dispozitiv coercitiv de aculturăție care a fost școala primară. „Nimeni nu știe cu exactitate, dar cu toții putem bănuia, cu ce preț, psihologic, social și cultural, se efectuează introducerea culturii scrise în civilizațiile cu transmitere orală”⁴ – spun coordonatorii amplei cercetării despre alfabetizarea populației franceze în secolele XV-XIX. Datorită instaurării sale tardive, învățământul primar din Basarabia

interbelică lasă o cantitate pe deplin suficientă de urme scrise și – lucru important – de surse orale, pentru o evaluare justă și multidimensională a „costului” plătit atât de primii arhitecți ai acestei vaste întreprinderi pedagogice cât și de întâiele generații de elevi de la sate, școlarizați în această perioadă. Pedeapsa corporală folosită în școala primară de la începuturile sale ne dă o imagine sensibilă a „relației de autoritate absolută care a guvernat dresajul infantil la ordinea literei” în cadrul acestei instituții.⁵

Basarabia interbelică: context general și particularități locale

Dincolo de particularitățile sale locale, cazul școlii primare din localitățile rurale din Basarabia interbelică poate fi revelator în mai multe privințe asupra felului în care a fost instaurat sistemul de învățământ elementar și în alte părți. La începutul anilor 1920, în urma adoptării legii despre obligativitatea și gratuitatea învățământului primar,⁶ Basarabia este abia la începutul edificării unui învățământ modern de masă.⁷ Masificarea învățământului public în Basarabia face parte în această perioadă dintr-un proces mai larg de integrare a acestei provincii în sănul statului național român. Astfel, miza unei educații cetățenești și patriotice exercitate de Școală apare cu o mai mare pregnanță în situația Basarabiei interbelice, aceasta cu atât mai mult cu cât populația acestei provincii era cunoscută ca fiind în proporție de 44 % „heteroglotă”. Având un coeficient de analfabetism de 62 % în 1930, Basarabia este regiunea cel mai puțin alfabetizată și școlarizată din România. Totodată, gradul de școlarizare al populației știutoare de carte din această provincie este și el foarte redus: 87,3 % în mediul rural și 57,9 % în cel urban aveau doar studii primare. Populația rurală, majoritară în proporție de 87 % pe provincie,⁸ este cel mai puțin alfabetizată și școlarizată (34 %)⁹. Populația de la sate se arată refractară la măsurile luate de Statul român pentru școlarizarea ei. În ciuda legii adoptate în 1921 (și amendate în 1924) care impune obligativitatea cursului de studii primare pentru toți copiii de vîrstă școlară, absenteismul școlar este foarte ridicat până în a doua jumătate a anilor 1930, mai ales în zonele rurale. O mare parte din țărani basarabeni refuză să-și dea copiii la școală, motivele invocate fiind cel mai des de natură economică (exploatarea copiilor în gospodărie, penuria) și de mentalitate („poporul nostru nu pricpește îndeajuns binefacerile învățăturii”¹⁰). Coeficientul ridicat al populației „heteroglotă”, nivelul redus de alfabetizare al populației,

mai cu seamă al celei de la sate, ridică tot atâtea obstacole în calea proiectului de școlarizare și, în ultimă instanță, de integrare a provinciei basarabene imediat după alipirea ei în 1918.

De la pedeapsă corporală la violență simbolică

În prezentul articol ne propunem să urmărim felul în care evoluează referințele la practica pedepsei corporale în discursul agenților și subiecților implicați în învățământul primar: învățătorii, pe de o parte, și elevii și părinții lor, pe de altă parte. Nu în ultimul rând, vom ține seama de transformarea discursului Ministerului Instrucțiunii, prin vocea organelor sale de control, cu privire la acest fenomen pe care ele sunt chemate să-l cerceteze, să-l prevină și să-i limiteze răspândirea. Totodată, aplicarea pedepselor corporale interacționează cu anumite chestiuni ce țin de desfășurarea de zi cu zi a învățământului primar la sate, cum sunt raporturile învățătorilor cu comunitatea locală, frecvența școlară sau dinamica internă a grupului de învățători din școala rurală.

Conform teoriei despre *violență simbolică*, pedepsele corporale („maniera dură” de educație) au cedat în timp locul unor tehnici pedagogice „moi” (pedagogie non directivă, apel la comprehensiune afectivă etc.), transformând *acțiunea pedagogică* dintr-o *relație de autoritate* (și un raport de forță) într-o relație în aparență pur psihologică.¹¹ În acest articol vom aplica retroactiv conceptul de violență simbolică, studiind procesul de transformare a tipului de relație de autoritate aflat la baza acțiunii pedagogice într-o fază incipientă a evoluției sale, atunci când aceasta se exercita preponderent prin manifestarea directă a autorității și a forței.

Așa cum s-a afirmat mai sus, învățământul public de masă se instaurează la începuturile sale istorice pe o situație de conflict. Școala primară publică constrânge populația rurală să renunțe la o parte din valorile, obiceiurile și practicile ei tradiționale pentru a le îmbrățișa pe altele, impuse de sus. În cazul Basarabiei interbelice, dar care nu este singular, țărani se opuneau obligativității școlare prin acțiuni pasive (netrimițându-și copiii la școală sau tolerând absenteismul acestora) sau prin manifestări active: luări de poziție sau chiar proteste deschise împotriva aplicării amenzilor școlare. Atunci când aceste manifestări veneau în contradicție cu legea oficială, reprezentanții Statului (de la învățător până la forțele de ordine) reacționau la rândul lor cu măsuri represive pentru a constrângere populația să achite de obligațiile care îi revin. Pe măsura desfășurării și extinderii

învățământului public primar, populația vizată devine tot mai puțin recalcitrantă, iar impunerea forței tot mai puțin necesară. Vom urmări în acest articol începutul unui proces instituțional și social de constituire în sânul populației rurale din Basarabia a unui *etos pedagogic*, cum îl numește Bourdieu,¹² în urma interiorizării (mai bine zis, a încorporării) de către această populație a acțiunii pedagogice ca *normă socială* și a recunoașterii generalizate a legitimității *autorității pedagogice* reprezentate de școala primară publică și de persoana învățătorului.

Deși acțiunea pedagogică se transformă în mod semnificativ în cei 22 de ani de activitate a învățământului românesc în Basarabia, violența brută nu a dispărut din metodica reală folosită de învățători. Pe de altă parte, populația civilă de la sate nu a acceptat nici ea în întregime autoritatea pedagogică emanată de școală. Chiar și atunci când păreau că o recunosc, țărani continuau să creeze și să aplice strategii de *subzistență culturală* și de *adaptare* – primară și secundară¹³ – la nou regim impus de școală. Chiar și atunci când țărani acceptau să-și trimită copiii la școală, această instituție ocupa de departe un loc secundar în viața acestora. Elevii urmău cursurile școlare, dar odată întorși acasă, copleșiți fiind de sarcinile muncilor agricole și domestice prescrise de părinți, „uitau” adesea să-și facă temele, cu riscul de a fi pedepsitiți a doua zi de învățător.¹⁴ Totodată, sistemul public de învățământ face eforturi constante începând cu anii 1920 să-și adapteze materiile predate în școală la necesitățile de zi cu zi ale populației rurale, iar programul școlar devine tot mai flexibil în funcție de calendarul muncilor agricole ale locuitorilor de la sate. Către sfârșitul anilor 1930, bătaia ca practică punitivă subzistă ca un vestigiu al unui sistem pedagogic anacronic, fiind înlocuit tot mai mult de un sistem raționalizat de pedepsire: avertismentul, discuția cu părinții și notele. Dintr-o perspectivă foucauldiană putem spune că, odată cu raționalizarea și îmblânzirea pedepselor aplicate elevilor în școală primară, disciplina școlară își deplasează treptat ținta dinspre corpul copilului către „sufletul” acestuia.¹⁵

Teren și metode

Articolul de față este rezultatul unei cercetări efectuate pe un teren ce cuprinde trei tipuri de surse: surse *editate*, surse scrise *inedite* și surse *orale*. Aceste surse corespund în linii mari cu trei puncte de vedere – și cu trei logici sociale – care converg la construirea discursivă a obiectului cercetat.

Sursele editate reprezintă cărți și reviste cu conținut pedagogic, publicate în România în anii 1920-1930, cel mai des sub auspiciile Ministerul Instrucțiunii. Ele oferă de obicei poziția oficială a Statului sau a unei asociații pedagogice create cu susținerea Ministerului de resort. Sursele scrise *inedite* sunt documentele fondului Ministerului Instrucțiunii din România din perioada anilor 1920-1930, conservate în Arhivele Naționale ale României. Aceste acte de uz intern ale Ministerului reprezintă de regulă rapoarte, procese verbale, dări de seamă emise de funcționari organelor de control ale Ministerului (inspectorate și revizorate, centrale și regionale), dar și petiții, plângeri și declarații, individuale sau colective, redactate de învățători și părinți elevilor cu privire la anumite abateri comise de pedagogi sau elevi în cadrul școlii. În sfârșit, sursele *orale* sunt interviurile semi-directive pe care le-am luat unui eșantion de circa 50 de persoane născute între sfârșitul anilor 1910 și începutul anilor 1930, femei și bărbați, originari și/sau locuitori ai satelor ce aparțin diferitor regiuni ale Republicii Moldova (Basarabia și Transnistria). Sursele orale ne pot da o imagine a modului în care foștii elevi ai școlilor primare din Basarabia interbelică au percepții personalizate procesul de educare școlară din acea epocă. Nici una din aceste surse nu ne poate da versiunea „ultimă” a „adevărului” despre obiectul anchetat. Doar confruntarea lor sistematică și lectura lor contextualizată și la diferite niveluri de înțelegere ne permit să degajăm o idee plauzibilă despre modul în care au evoluat pedepsele corporale în școlile primare rurale din Basarabia interbelică, în multiplele lor forme de manifestare, produse de către subiecții sociali implicați prin discursuri, reprezentări, percepții, credințe, obieciuri, norme și practici.

Sursele cercetate ne reveleză trei optici și trei rațiuni diferite de înțelegere a pedepsei corporale în școală. Fiecare dintre ele ne spune și ne ascunde câte ceva. Politicienii, înalții funcționari de Stat și purtătorii lor de cuvânt omit cu desăvârșire această chestiune în luările lor de poziție publice, de altfel foarte frecvente și adesea pledorice. Astfel, un raport extrem de detaliat și cuprinzător (peste 1500 de pagini) despre activitatea Ministerului Instrucțiunii în perioada 1932-1933 sub direcția lui Dimitrie Gusti¹⁶ (ministerul care de altfel a lucrat cel mai mult în acea epocă, prin cercetări directe pe teren, pentru apropierea școlii primare de necesitățile populației rurale), nu face nici cea mai vagă aluzie la fenomenul studiat. Prin urmare, violența folosită în școală asupra elevilor nu apărea deloc în ochii politicienilor și a altor factori de decizie drept o problemă demnă de a fi pomenită public. Ceea ce nu înseamnă că ea nu exista deloc. Fondul de arhivă al Ministerului Instrucțiunii dintre cele două războaie cuprinde

sute de dosare privind cazuri mai mult sau mai puțin grave de pedepse neregulamentare aplicate elevilor în școlile primare din Basarabia și din toată România. Aceste chestiuni sunt tratate cu toată seriozitatea în subsolurile birocrației Ministerului de resort, departe de ochiul public. Arhivele ne arată o frecvență relativ mare a cazurilor de maltratare în școală comise de învățători.¹⁷ Pe de altă parte, mărturiile culese de la foști elevi în perioada studiată ne fac să bănuim amploarea fenomenului ca atare de-a lungul celor două decenii. Toți subiecții intervievați care au făcut studii primare între cele două războaie ne-au mărturisit despre folosirea curentă a pedepselor corporale în școala satului lor de origine.

Pedeapsa corporală : de la „corecție banală” la „bătaie barbară”

Pedepsele corporale fac parte integrantă din trama cotidiană a școlilor primare din satele Basarabiei interbelice. Învățătorul nu ezita prea mult să le aplice elevilor nedisciplinați sau celor ce ce nu-și învățau bine temele. Pedepsele fizice cele mai comune sunt puține la număr: bătaia la palmă cu rigla (cu un baston sau cu o vargă), punerea în genunchi (pe podeaua goală sau, pentru cazurile mai grave, pe un talger cu grăunțe), tragerea de urechi... Numărul lor redus indică un proces durabil de codificare, care depășește cu mult granițele și epoca Basarabiei interbelice. Asemenea pedepse se foloseau cu doar două-trei decenii în urmă și în țările Europei occidentale sau, și mai recent, în Rusia țaristă. Unele din ele, cum este bătaia la palmă, au fost practicate și în școlile din Roma antică.¹⁸

Procedura era simplă: „Dacă nu știai, te duceai în față la tablă și te puneai în genunchi, pe grăunțe...”¹⁹ sau „te trăgea de păr, de aici, de perciun, jos pe genunchi, și-ți făcea aşa până știai”;²⁰ „Îți spunea: ‘Întinde palma, mă!’ Si apoi întindeai mâna aşa și îți da peste palmă, de patru-cinci ori și gata. De-amu trebuia altădată să știi că trebuie să înveței’”.²¹ Pedepsele erau de regulă individuale: „Nu învățai bine – bătaie!”²² Uneori învățătorul invita și asistenți („monitori”²³ cum li se mai spunea) din rândurile elevilor, pentru a-și susține colegul penalizat într-o poziție mai comodă pentru administrarea pedepsei. În cazurile de abatere colectivă se aplicau pedepse pe măsură. Astfel, dacă se întâmpla ca o clasă întreagă să greșească (cu eventuale exceptii, de obicei neglijate), elevilor li se putea impune să se așeze în genunchi între bănci până considera învățătorul că greșitii și-au ispășit vina (nu mai mult de trei sferturi de oră).²⁴

Pe lângă pedepsele sus-menționate, dosarele fondului Ministerului Instrucțiunii din epocă dovedesc o practică destul de frecventă a pedepselor corporale pe care le-am numit „spontane”. Aplicate cel mai adesea sub afect („la mânie”) sau chiar sub influența alcoolului („la beție”), aceste pedepse sunt de regulă și cele mai violente: bătaia cu palma, cu pumnii, cu picioarele, trasul de păr etc. Aceste două tipuri de pedepse sunt reprezentate în proporții diferite în sursele consultate. Referințele la pedepsele fizice „codificate” apar cu prisosință în interviuri, ceea ce ne face să credem că uzul lor a fost și cel mai comun. Documentele de arhivă, în schimb, – mai cu seamă procesele verbale de inspecție și de anchetă și reclamațiile locuitorilor satului –, se referă cel mai mult la cazurile de aplicare a pedepselor corporale „spontane”, mai violente și mai puțin tolerate de părinții elevilor și organele de control.

Deși aplicate destul de curent, pedepsele corporale – fie ele „codificate” sau „spontane” – rămâneau cel mai frecvent între cei patru pereți ai clasei. Învățătorul avea la îndemână suficiente pârghii pentru a-i determina pe elevi să nu denunțe practicile sale punitive părinților sau organelor de control. De regulă însă elevii și cu atât mai puțin învățătorul nu erau foarte motivați să le divulge în afara școlii. Pe de altă parte, părinții, nici ei, nu aveau în general interes să facă caz de ele. Până la urmă, pedepsele fizice, atunci când nu întreceau o măsură de bun simț, erau privite de cei vizitați nemijlocit, dar și de comunitatea sătească, ca un mijloc disciplinar aproape normal și chiar necesar.

Învățătorul față în față cu comunitatea rurală

Actele de arhivă, dar și unii subiecți interviewați, relatează fapte mai grave de violență comise de învățători. Multe din ele, vizibile pe suprafata corpului elevului pedepsit, duceau nu rareori la îmbolnăvirea copilului. Cu toate acestea, dacă aveau loc izolat, astfel de cazuri se rezolvau cel mai des pe cale amiabilă. Părintele copilului pedepsit îi făcea o vizită învățătorului. După un schimb de explicații și angajamente, în urma cărora cea mai mare parte din vină îi revenea desigur elevului, fapt ce justifica *post factum* și pe viitor aplicarea pedepsei, părintele și învățătorul se despărțeau împăcați, cazul fiind clasat din oficiu.

În alte situații însă, raportate în număr considerabil în dosarele fondului Ministerului Instrucțiunii din epocă, pedepsele aplicate elevilor se soldau cu schilodirea sau, cazuri foarte rare, cu decesul vreunui din elevii

pedepsiți.²⁵ Aceste cazuri critice stârnesc nemulțumirea părinților victimei, și totodată a întregii comunități rurale, dacă aceasta a fost afectată în trecut de maltratarea copiilor sau de alte fapte săvârșite de învățător în dauna ei. Situația devine atunci propice pentru alcătuirea unei plângeri colective în atenția ministrului de resort împotriva învățătorului „turbulent”. Redactată cu ajutorul unui grefier, notar sau avocat, petiția este urmată în mod obligatoriu de un număr (până la câteva zeci) de semnături.

Pedepele corporale sunt rareori singurele fapte ce i se impută învățătorului. O listă de alte acuzări – alcoolism, imoralitate, brutalitate, amenzi școlare aplicate „cu patimă” etc. – conferă o mai mare greutate plângerii. Organele de control, la adresa căror petiția ajunge în ultimă instanță, trimit la fața locului un subrevizor, un revizor sau chiar, în cazurile considerate grave, un inspector școlar regional, pentru a desfășura o anchetă. În urma interogării părinților vizate de plângere – în primul rând reclamanții și învinuitul – și a câtorva martori, ancheta produce o serie de alte acte complementare: declarații individuale (luate de la ambele părți), procese verbale (redactate de anchetator), alte eventuale reclamații. După câteva zile sau săptămâni, cât durează ancheta, agentul de control decide (oficial, roagă organele superioare) să se aplice (sau nu) învinuitului o pedeapsă administrativă care variază, în funcție de gravitatea vinei, de la o amendă cu reținerea salariului pe un anumit număr de zile (de la 1 la 30) sau, pentru cazurile cu urmări grave, transferarea sau chiar suspendarea din post a învățătorului. Cazul odată clasat, lucrurile revin în scurt timp la starea de echilibru fragil de dinainte de plângere: țăranii se întorc la gospodăriile și ogoarele lor, iar elevii și învățătorul la școală.

Petiția și ancheta care-i urmează scot la iveală tensiuni latente între învățător și comunitatea sătească care riscă, în aceste împrejurări, să degenereze în conflict. Abuzurile săvârșite de învățător față de elevi și față de părinții lor încalcă contractul unui raport de forță al cărei dreaptă măsură este de obicei respectată de ambele părți. Astfel, cazurile grave de aplicare a pedepselor corporale, cumulate cu alte abateri, pot duce la un conflict deschis între învățător și comunitatea rurală.

Attitudinea învățătorului față de elevi și localnici este dominată uneori, așa cum o semnalează mai multe petiții și procese verbale, de „ură” și „răutate”; alteori, comportamentul învățătorului provoacă în rândurile elevilor și ale populației locale sentimente negative față de el și școală.²⁶ „Lipsa de tact” și comportamentul „autoritar”, „dictatorial”²⁷ al învățătorului față de locuitorii satului vizează de asemenea, în câteva cazuri, și liderii confirmați ai comunității locale: „fruntașul”,²⁸ preotul²⁹

și chiar primarul satului.³⁰ Putem observa în aceste tensiuni locale manifestări ale unor raporturi de concurență între diferite tipuri de autoritate și de legitimitate, reprezentate de învățător și liderii locali, în care învățătorul pretinde uneori să câștige dreptul la întâietate. Comportamentul considerat agresiv și sfidător la adresa sătenilor și la autoritățile recunoscute ale satului provoacă nemultumiri și chiar un anumit „spirit de revoltă”. Sosit în februarie 1934 în comuna Ustia din județul Orhei pentru anchetarea învinuirilor aduse unui învățător de către locuitorii satului, inspectorul școlar raportează:

„Îndată după sosirea noastră s’au adunat în fața școalei primarul satului cu întreg consiliul comunal, notarul, președintele Comitetului școlar cu întreg Comitetul și un număr de peste 80 de locuitori. Menționez aceasta, pentru că, din adunarea grabnică, am observat spiritul de revoltă ce domnește în sănul populației împotriva învățătorului și a școalei. De îndată am procedat la lucrarea declarațiilor în mod separat la cât mai mulți săteni, pentru a mă convinge de temeinicia învinuirilor aduse. Din toate declarațiile se constată că învinuirile sunt și mai grave decât i se aduc și că, dacă populația nu și-a făcut încă singură dreptate, este pentru faptul că moldoveanul este răbdător și înțeleapt în acțiunile sale.”³¹

Relația dintre învățător și săteni este marcată de diferențe simbolice care provin din două lumi sociale aproape antagonice: una modernă, raționalizată, foarte dependentă de semnul scris, alta tradițională, patriarhală, de comunicare eminentamente orală. Învățătorul este un *outsider* privilegiat în sănul comunității satului. El este dotat cu un capital școlar solid în contrast cu nivelul foarte scăzut de școlarizare a populației locale. În plus, statutul său de învățător și de funcționar de Stat îi acordă o autoritate temporară, de care acesta nu ezită să facă uz (și uneori abuz) în diferite împrejurări ale vieții publice locale. Pe lângă distincția socială inherentă statutului său, învățătorul din satul basarabean din epoca interbelică, care în cel puțin jumătate din cazuri provine din Vechiul Regat, mai deține o marcă identitară puternic investită din punct de vedere politic. Învățătorul devine în satul basarabean, locuit adesea de o populație „minoritară”, un misionar al românismului. Conflictul între învățător și săteni este încărcat în acest caz cu o și mai puternică semnificație ideologică. Diferențele identitare ies în evidență într-o coabitare impusă între un învățător „regjean” și o populație rurală „minoritară”, deși neînțelegerile între părți sunt de obicei aceleași ca în cazul unui sat populat de „români basarabeni”. Reclamanții sunt dispuși să credă că neînțelegerile lor cu învățătorul se

datorează în special diferenței acestuia. Pe de altă parte, învățătorii și inspectorii școlari tind să pună reticență populației locale față de școală pe seama originii sale etnice:

„Sătenii comunei Tureatca sunt ruteni, neconvinși de binefacerile școalei, și siliștă învățătorului de a-și popula școala o consideră o mare pacoste pe capul lor și recurg la orice mijloace [pentru] a se apăra de ea.”³²

Tensiunile între învățător și comunitatea sătească se acutizează în cazul în care aceasta din urmă aparține anumitor grupuri religioase minoritare, cum este iudaismul sau confesiunile neoprotestante, față de care învățătorii și funcționarii de Stat nu-și ascund adesea intoleranța.³³ Revizorul școlar joacă și în acest caz un rol regulator, amintindu-i învățătorului mănat de rigori religioase exclusiviste misiunea integratoare pe care acesta trebuie să-o împlicească în provincia recent alipită. Astfel, un învățător învinuit, printre altele, că nutrește idei antisemite, că este lipsit de tactul cuvenit în relațiile sale cu populația civilă, că aplică pedepse corporale în școală, este sanctiționat, în urma intervenției unui revizor școlar, care roagă pe lângă direcția sa, ca acesta să fie pedepsit cu „cenzura” și reținerea salariului pe 20 de zile.³⁴

Atât reclamanții cât și acuzatul tind să supraliciteze în declarațiile lor rolul ideologic pe care învățătorul ar fi menit să-l joace în Basarabia. Tânării se plâng că învățătorul nu este la înțîmpărație misiunii pe care Statul român i-a încredințat-o. De cealaltă parte, învățătorul deplinează acuzația de violență ce i se aduce pe un tărâm politic și patriotic, pretinzând că sătenii basarabeni îi sunt ostili și, odată cu el, „față de tot ce e românesc”.³⁵

Învățătorul etichetat în petiții, și adesea și în procesele verbale semnate de revizori, drept „betiv”, „imoral”, „violent”, „turbulent”, „brutal”, „conflictual” (cu elevii, cu sătenii, cu colegii, cu soția) etc. este criticat în ultimă instanță pentru că dă un „exemplu rău”³⁶ locuitorilor satului. El oferă în schimb un contra-exemplu care, răsturnat, proiectează portretul pedagogului ideal. Multe din petițiile semnate de săteni (dar redactate, să nu uităm, de persoane ce stăpânesc destul de bine limbajul oficial) descriu cum ar trebui să fie un învățător demn de statutul său. Acesta este asociat cu un părinte, cu un educator nu numai al „generațiilor de mâine”,³⁷ dar și al tuturor sătenilor – un „luminător al poporului”.³⁸ Asemenea unui tată bun, el trebuie să știe să fie deopotrivă exigent și iertător. Dar mai cu seamă, învățătorul este chemat să stabilească o „legătură sufletească”³⁹ cu comunitatea sătească, iar prin faptele sale să servească drept model de

virtute și bună purtare. Contrastul devine izbitor când acest portret ideal este pus alături de comportamentul real al învățătorului reclamat.

Copilul pedepsit: între regulament școlar și lege nescrisă

Toate documentele de arhivă semnate de învățători, revizori, părinți, dar și textele publicate în revistele asociațiilor pedagogice sau, la un nivel superior, rapoartele înalților funcționari ai Ministerului Instrucțiunii, privind situația în școli și abaterile comise de învățători, trimit de fiecare dată, explicit sau în filigran, la cel care constituie miza și scopul întregului stabiliment educativ: copilul. Copilul devine locul în care sunt proiectate laolaltă idei și teorii, parte povenite din simțul comun, parte învățate în școlile normale și în ajunul examenelor de definitivat. Într-o reclamație adresată în 1931 revizorului școlar, un părinte al cărui copil fusese bătut de învățător „cu sălbăticie” scrie că „astăzi nici animalele nu mai este permis a se bate dacă ele face vreo greșală”.⁴⁰ Ne putem întreba: este oare copilul văzut în aceste discursuri eterogene drept o ființă umană?⁴¹ Este el oare percepțut ca o persoană dotată cu inteligență? La nivel superficial și teoretic, da, cu siguranță. Revistele asociațiilor locale ale învățătorilor publică cu regularitate articole ce pun la curent cititorii cu noile teorii psihologice și pedagogice și dau sfaturi practice de educare „inteligentă” a copiilor. În practică însă, metodologia aplicată de învățător în școlile primare de la sate este pe larg tributară unei concepții de educație-dresaj.

Aplicând pedepse corporale, învățătorul este divizat între conștiința încălcării legii și a regulamentului școlar și o convingere intimă a eficienței lor în procesul de predare / învățare. De unde și recurgerea la dublu discurs, denegare, eufemism și la alte strategii discursivee, pentru disculparea actului săvârșit. Uneori, strâns la zid de evidența dovezilor, învățătorul recunoaște și își asumă faptul aplicării pedepselor corporale. În acest caz, fie că le justifică prin recalcitranță extraordinară a elevului, fie că, în cazuri mai rare, se declară convinși de eficiența acestor măsuri disciplinare. Astfel, o învățătoare-diriginte din școala primară din gara Călărași, județul Orhei, întrebată fiind în februarie 1924 de organele de control dacă folosește pedepsele corporale, răspunde deschis că „Cei recalcitranți primesc o urecheală și chiar loviri, acolo unde trebuie (bineînțeles, nu în cap).”⁴² Doisprezece ani mai târziu, în mai 1936, un învățător din județul Bălți, fiind prinț de revizor în timp ce aplica pedepse

corporale, declară că „numai acestea dă rezultate bune în educație și însușirea materiei de către elevi”.⁴³ Iar pentru a-și argumenta poziția în fața agentului de control, dă exemplul unor eleve din aceeași clasă, mai slab pregătite, pe care el nu le pedepsește din motiv că părinții lor se opun. Ambii învățători au fost desigur sancționați pe cale administrativă și atenționați să nu mai aplique pe viitor astfel de metode de educare.

Regulamentul școlar interzice în chip univoc aplicarea pedepselor corporale în școli: „Pedepsele corporale sunt cu desăvârșire oprite, iar învățătorul care le va aplica, va fi pedepsit după gravitatea culpei”.⁴⁴ Agenților de control le revine funcția de a supraveghea respectarea acestui cod intern în școlile primare prin anchete și inspecții pe teren. Aceștia sunt însă angajați din rândurile învățătorilor și prin urmare, pe lângă cunoașterea formală a regulamentelor, împărtășesc uneori, în rând cu ceilalți dascăli, anumite idei și stereotipuri legate de metodica și practica predării. Cazul unui subrevizor care, în noiembrie 1934, a bătut o elevă în timpul inspecției este unul cu totul singular.⁴⁵ El este însă revelator în măsura în care, așa cum ne arată rezultatele unor anchete sau rapoarte de inspecție, pedepsele corporale, cel puțin cele considerate „fără urmări grave”,⁴⁶ sunt deseori tolerate de către organele de control. Sancțiunile administrative usoare aplicate învățătorilor pentru uzul violenței față de elevi (cele mai comune fiind „avertismentul” și „reținerea salariului pe 5 zile”) nu sunt de natură să descurajeze aplicarea lor în continuare. De cele mai dese ori, folosirea pedepsei corporale în școală reprezintă pentru inspectorii școlari mai curând o circumstanță agravantă față de alte abateri decât un cap de acuzare în sine. Este remarcabil că uneori, în urma unei anchete, învinuirea pentru aplicarea pedepselor corporale adusă în principal de reclamant în textul petiției, dispără pe parcurs din procesul verbal redactat de agentul de control, fiind probabil omisă pentru nerelevantă în folosul altor învinuiri considerate mult mai grave.⁴⁷ Alteori, agenții de control anchetează un caz de aplicare de pedepse corporale și ajung la concluzia că bătaile aplicate elevilor nu sunt „chiar aşa de barbare”⁴⁸ cum apăreau ele în petiția părinților, sau, într-o altă anchetă, că „elevul Jigarev Gheorghe, fiul reclamantului, nu este un copil sărgitor și nici nu-și face temele”.⁴⁹

Chiar și articolele prescriptive publicate în revistele locale de specialitate, deși dezavuează aplicarea pedepselor corporale în sine, lasă o marjă de interpretare favorabilă învățătorilor mai conservatori în acest sens. Așa, de exemplu, într-un articol apărut în *Buletinul Asociației învățătorilor din județul Bălți* din iunie 1929, autorul, învățător și el, le recomandă colegilor săi:

„Ar fi un bine, am ajunge la ideal, dacă ne-am putea lipsi în educație de mijloace neplăcute. Sunt însă unele firi recalcitrante cu cari nu se poate face nimic fără pedeapsă. Sunt două feluri de pedepse: naturale și voluntare. Pedepsele naturale vin ca urmare naturală a actului săvârșit și cele voluntare se aplică de educator.”⁵⁰

În continuare autorul propune mai degrabă folosirea pedepselor „naturale”, repudiindu-le pe cele voluntare, mai ales fizice. În revista Asociației Învățătorilor din Cetatea-Albă din septembrie 1931, autorul unui articol face apologia disciplinei școlare „prin constrângere”, obținute prin aplicarea unui arsenal de pedepse disciplinare („interdicția de la joc, izolare de copii, oprirea în clasă în timpul recreațiilor, arestul etc.”) din care exclude totuși cu strictețe bătaia:

„Cum acești copii ne vin [din familiile lor] cu oarecare reprezinderi printre care vom enumăra lipsa de disciplină, va trebui să ne așteptăm la manifestări corespunzătoare și atunci se impune o strictă supraveghere atât în școală cât și în afară, și reprimarea, cu oarecare severitate, mai ales abaterile (sic) recediviste de la anume regulile de conduită, juste și necompromisibile, pe care va avea grija să le impună învățătorul și să le susțină și cu ocazia lecțiilor de religie. (Și D-zeu pedepește pe cei răi și neascultători).”⁵¹

Într-un articol din *Buletinul Institutului Social Român din Basarabia* din 1937, un învățător din județul Lăpușna restrânge aplicabilitatea pedepselor corporale la cazurile de conduită:

„Dacă pentru conduită se mai admit – și *in extremis*, bine înțeles – pedepse corporale, pentru asimilarea cunoștințelor orice pedeapsă corporală este o greșală de neierat.”⁵²

În petițiile părinților și în procesele verbale redactate de agenții de control, un anumit număr de expresii tind să domine câmpul discursiv cu privire la pedepsele corporale. Calificativul cel mai des folosit pentru a desemna violența fizică la care au fost supuși elevii este „barbar” („pedepsele *barbare*” sau „învățătorul aplică pedepse corporale *în mod barbar*”).⁵³ Alte epitete se înscriu cu acest termen într-o rețea de sinonimie: „sălbatic”,⁵⁴ „fără milă”,⁵⁵ „nemilos”,⁵⁶ „crunt”,⁵⁷ „cu asprime”.⁵⁸ Aceste atribute pun în valoare cruzimea care pune stăpânire pe unii învățători în momentul aplicării pedepselor corporale elevilor și au rolul de a sensibiliza destinatarul scrisorii (ministrul în persoană, în realitate

funcționarii superiori ai organelor de control), pentru ca acesta să ia o decizie pe care emitenții actului o consideră judicioasă. Dar folosirea recurrentă a acestor epite cu referire la pedepsele corporale în școală ne mai spune ceva dincolo de intenția locuționară imediată a documentelor. Redactorii plângerilor sau a rapoartelor condamnă pedepsele „barbare”, „sălbaticе”, „crunte” pentru că ei le condamnă ca atare, sau ei condamnă uzul lor excesiv, subînțelegând o toleranță tacită față de pedepsele corporale „moderate” sau „blânde”. Această ultimă cheie de lectură este favorizată și de ocurența în același corpus a unor sintagme precum „bătaie nechibzuită”,⁵⁹ „fără motiv”,⁶⁰ care exprimă arbitrarul pedepselor corporale folosite de unii învățători.

Nici elevii și părinții lor, adică cei considerați victime ale violenței învățătorului, nu au un discurs univoc și în mod univoc acuzator cu privire la folosirea pedepselor corporale în școală. Observăm în petițiile semnate de părinți împotriva unor învățători, dar și în discursurile mai multor persoane interviewate, un grad destul de mare de toleranță față de pedepsele corporale folosite în scop educativ. Deși remarcă folosirea pedepselor fizice asupra copiilor lor, părinții nu se decid imediat să depună plângere împotriva învățătorului.⁶¹ În câteva petiții, părinții se plâng ministrului că învățătorul „se poartă prea aspru cu elevii”.⁶² Așadar, atât părinții (în petiții) cât și elevii (în interviuri) condamnă mai degrabă excesele în aplicarea pedepselor decât pedepsele fizice în sine. De altfel, pedepsele corporale sunt aplicate și în multe cămine familiale ale sătenilor. În articolul său, un învățător din județul Cetatea Albă îi învinuiește pe părinții copiilor de la sate că aplică în mod nerățional, deci greșit, aceste pedepse, dar nu că le folosesc în genere.⁶³

O bună parte din subiecții interviewați justifică *post factum* necesitatea aplicării pedepselor fizice în școală. Întâlnim o atitudine pozitivă față de pedepse corporale mai ales la respondenții care zic că ei își nu au suportat asemenea corecții, pentru că au învățat și s-au purtat bine la școală. După părerea lor, aceste măsuri erau justificate în măsura în care erau aplicate elevilor „răi”, care „nu învăță”.⁶⁴ Însă chiar și cei care spun că au primit uneori pedepse fizice în școală, le atribuie anumite efecte benefice. Efect *stimulator*: „te bătea și învățai”, „de nevoie învățai”.⁶⁵ Efect *disciplinar*: „Tare multă pedeapsă am mai luat... [râde] Școala română... făcea disciplină”.⁶⁶ Efect *pozitiv general*: „Și dacă bătea, nu de aceea că vroia să te bată, dar ca să te facă om”.⁶⁷

Nu toate persoanele interviewate manifestă atitudini pozitive față de aplicarea pedepselor corporale în școală primară. Unora pedepsele fizice

primite de la învățător le organizează întreaga memorie despre școală. Deși păstrează retrospectiv o amintire neplăcută față de pedepsele primite (unii față de școală în general), câțiva foști elevi din perioada interbelică le recunosc totuși unele „motive întemeiate”. Astfel, ei își amintesc că au primit pedepse pentru că: nu știau (rugăciunea, poezia, tabla înmulțirii...),⁶⁸ nu învățau,⁶⁹ se mișcau în bancă,⁷⁰ întârziau, lipseau de la ore...⁷¹ Unii subiecți le consideră arbitrar („îți căuta motiv”⁷²). Alții, negăsindu-le un motiv valabil, își construiesc retroactiv față de ele o atitudine victimizatoare („eu dacă eram fără părinți”,⁷³ „care era sărac...”⁷⁴). Printre efectele negative pe care unii interviewați le atribuie pedepselor corporale sunt: *frica* („De frică... te zăpăceai”⁷⁵), *absenteismul* („Când să se ducă la școală, ca la moarte se ducea, [cel] care nu putea învăța”⁷⁶), *corigența* („Învățătorul mă bătea... și eu de ciudă lepădam de clasă...”⁷⁷).

Unii subiecți interviewați păstrează perceptia unei conivenețe ce se stabilea uneori între învățător și părinți în chestiunea pedepselor fizice. Din acest motiv, unii elevi evitau să se plângă părinților de pedepsele primite la școală: „Înseamnă că tu nici nu spuneai la părinți, pentru că o încasai și de la părinți”.⁷⁸ Toleranța față de pedepsele fizice aplicate în școală era în general cu atât mai însemnată la părinții care aveau la activ o diplomă sau măcar câteva clase de școală primară. În acest caz, respectul pe care îl purtau învățătorului lor de odinioară tinde să se reproducă și asupra învățătorului copilului lor, uneori în ciuda severității acestuia.⁷⁹ Pentru părinții neșcolarizați însă, care constituie majoritatea populației active în Basarabia anilor 1920-1930, obligativitatea școlară era văzută ca o corvoadă cu totul nejustificată în raport cu activitatea lor de bază: agricultura. Pedepsele corporale primite periodic de copiii lor fac această obligație și mai greu de suportat. În aceste condiții, pedepsele fizice pot deveni un bun pretext pentru manifestarea unei nemulțumiri generale față de școală și învățător.

Copilul: o forță de muncă gratuită?

Alături de pedepse corporale și alte abateri, petițiile și procesele verbale fac referință în mod curent la o altă încălcare a regulamentului intern al școlii primare comise de învățători: întrebuițarea elevilor la sarcini de întreținere a școlii (în locul servitorilor angajați) și la servicii personale.⁸⁰ Dacă primul tip de abuz găsește mai ușor scuze și înțelegere, al doilea este mai greu acceptat de părinți și de organele de control. Învățătorii sunt învinuiați de reclamanți că pun elevii (uneori sub amenințarea cu corecția) să lucreze

în afara programului școlar la „munci agricole personale” și la treburi din gospodăria individuală a învățătorului. Într-un sat din județul Orhei, preotul, a cărui fiică este elevă la școala primară din sat, se plângе organelor superioare de control că învățătorii acestei școli „în loc să dea cultură și educație copiilor, îi privesc ca pe sclavi și ființe cu totul inferioare”.⁸¹

Pentru că e vorba de un fenomen destul de răspândit în viațа cotidiană a școlii primare din Basarabia interbelică, ne întrebăm care sunt rațiunile care îl fac pe învățător să recurgă la forța de muncă gratuită a elevilor săi. Dacă învățătorul are uneori tendința să perceapă elevul ca pe o forță exploatabilă în folos personal, este și pentru că acesta își ia în serios rolul de părinte ce i se atribuie conform unui loc comun încetătenit al profesiei sale. Reprezentarea învățătorului ca părinte se întâlnește și face cuplu, în acest caz, cu o percepție tradițională a rolului producător al copilului în economia familială. Or nu este pentru nimeni un secret în acea epocă că țărani își folosesc în mod generalizat copiii la munci agricole sezoniere și domestice. Inspectorii școlari și sătenii condamnă cu fermitate, deși din rațiuni diferite, exploatarea elevilor de către învățători. Pentru organele de control este vorba în primul rând de o încălcare a regulamentului școlar. În ochii părinților, învățătorul își arogă o prerogativă rezervată până atunci doar părinților, cea de a uza legitim de manopera gratuită a copilului. În acest caz, avem de a face cu un conflict de interes între învățător și părinte, având drept miză o împărțire a dreptului de a dispune de forța de muncă a copilului în vederea obținerii unui anumit profit.

De la mijlocul anilor 1930 tot mai puține documente dovedesc folosirea elevilor de către învățători în servicii personale, iar începând cu 1937 acestea par să dispară cu desăvârșire. Altminteri, munca fizică a elevului în școală este salutată în cazul când aceasta se defășoară sub auspiciile directe ale instituției. Educația prin muncă este practicată programatic în școlile primare românești din perioada interbelică. Majoritatea școlilor rurale din Basarabia erau dotate în acest scop cu un lot agricol.⁸² Litigiu între părinte și învățător este rezolvat aşadar de Stat în folosul său, impunând cu o autoritate tot mai larg recunoscută monopolul asupra educației morale, intelectuale și fizice a copilului.

Pedeșele corporale și frecvența școlară

Una din cele mai mari probleme ale învățământului românesc în perioada interbelică era, cel puțin la nivelul discursului public, foarte

slaba frecvență, mai ales în școlile primare de la sate. Frecvența școlară era cea mai redusă în școlile primare din Basarabia. Potrivit unei anchete inițiate de profesorul Dimitrie Gusti, în anul școlar 1931-1932, 53,1 % (160.134) din copiii înscrîși (302.375) și doar 33,7 % din toți copiii datori să urmeze cursurile școlii primare rurale în Basarabia (472.927), le frecventeaază.⁸³ Prin urmare, după mai bine de zece ani de activitate a învățământului românesc în Basarabia, din toți copiii datori să urmeze cursurile școlii primare doar a treia parte le frecventa cu adevărat. La o examinare mai atentă a datelor obținute de această anchetă, ne dăm seama că Statul nu dispunea de resursele necesare (după numărul de școli, clase și învățători raportat la populația de copii înscrîși și supuși obligativității). Astfel, în 1931-1932, fiecărui învățător din școlile primare rurale din Basarabia îi reveneau 55,6 de copii înscrîși, raportul considerat normal fiind de 40-45 copii pentru fiecare învățător. Este adevărat că numărul copiilor ce frecventau școlile primare rurale în Basarabia (29,5 elevi la 1 învățător) este simțitor mai mic chiar decât capacitatea normală ce i se atribuia fiecărui învățător. În plus, cea mai mare parte din părinții elevilor ce frecventau cursurile școlii primare nu și-au dat copiii la școală de bună voie, cei mai mulți din ei fiind constrânși de amenzile școlare aplicate cu rigoare în perioadele când asiduitatea școlară nu atingea un anumit barem calculat de organele de control ale ministerului de resort.

Odată cu începutul anilor 1930, s-au făcut câteva anchete pentru a se afla cauzele care îi determinau pe țărani să nu-și dea copiii la școală. Motivele cel mai des invocate în acest sens erau de ordin economic. În primul rând, țărani nu aveau cu ce să le cumpere copiilor haine și încălțăminte pentru a-i trimite la școală, mai ales iarna. În al doilea rând, țărani aveau nevoie de copiii lor pentru a-i angaja la muncile agricole sezoniere.⁸⁴ O anchetă făcută de învățătorul D. Barbu în august 1936 în trei sate din județul Lăpușna,⁸⁵ cu o echipă a Institutului Social Român din Basarabia, descoperă un alt motiv pentru care unii copii de țărani nu mergeau la școală : bătăile aplicate de învățător elevilor pe post de pedeapsă. Acest din urmă motiv, trecut cu vederea în celealte anchete, este confirmat în numeroase plângeri individuale și colective depuse de către părinții elevilor din școlile primare rurale din Basarabia, între 1921 și 1940. Un număr considerabil de reclamanți declară că, dacă în urma plângerii lor învățătorul acuzat nu va fi sancționat corespunzător vine sau dacă acesta va continua să aplice elevilor pedepse corporale, ei își vor retrage copiii de la școală.⁸⁶ În raportul radactat în baza unei anchete făcute în noiembrie 1927 într-un sat din județul Orhei, inspectorul școlar îl învinuiește pe învățător că :

„În școală bate și înjură elevii de lucruri sfinte. Nu aplică legile și regulamentele, școala fiind goală de elevi, cari fug de el și de școala lui. Și câtă sunt prezenți mi-am făcut convingerea că cu adevărat nu știu nimic. În sfârșit acest învățător s-a făcut cu totul nedemn de misiunea lui, fiind urgit de toți sătenii care cer să fie luat de la acea școală cu orice preț, căci altfel nu-și vor mai trimite copiii la școală.”⁸⁷

În declarațiile individuale, părinții ai căror copil a suferit de pe urma unei pedepse corporale aplicate de învățător, își arată intenția de a nu-și lăsa copilul (copiii) să frecventeze școala. Gestul este uneori atât de hotărât și definitiv, mai ales după experiențe nefaste repetate legate de școală, încât cererea sancționării învățătorului își pierde rostul:

„Am avut doi băieți, din care unul Polift, aproape de isprăvitul școlii, l-a bătut atât de rău d. înv. Epifan Mircea că l-am dus la spital și după vr'o două săptămâni a murit. Aceasta a fost în anul 1932. Pe lonaș din cauza frigului în școală l-am pierdut îmbolnăvindu-se și murind, în 1933. Din cauza aceasta nu-mi mai trimit copiii la școală că nu vreau să-i îngrop pe toți.”⁸⁸

În unele cazuri, elevii maltratați în repetate rânduri, nu mai așteaptă să se implice părinții în apărarea lor și își fac singuri dreptate, neducându-se pur și simplu la școală.⁸⁹

Între ignorarea cvasi-totală a acestei probleme în spațiul public și supralicitarea ei în discursul celor interesați, ne putem întreba: există oare o dependență reală între aplicarea pedepselor corporale în școală și coeficientul de frecvență școlară? Supra-popularea clasei I din școlile primare din Basarabia și depopularea crescândă a claselor II-IV⁹⁰ se datorează în cea mai mare parte ratei foarte reduse de promovare a elevilor în clasele II, III, IV.⁹¹ Totuși, frica întreținută de unii pedagogi în școală prin pedepse fizice, de care dau seama mai mulți inspectori școlari, nu este de natură să încurajeze o frecvență ridicată și asiduă a școlilor primare de la sate. Este deci plauzibil că o anumită parte din copiii care abandonează anual cursul primar o fac, cumulat cu alte rațiuni, și din cauza atmosferei tensionate din școală.

În unele petiții, părinții elevilor acuză învățătorul nu doar de aplicarea „cu asprime” a pedepselor corporale, ci și de încasarea „ilegală” sau „cu patimă” a amenziilor școlare.⁹² Reclamanții leagă, și de această dată, frecvența școlară redusă a elevilor de comportamentul brutal al învățătorului. După anchetarea unui caz de abateri comise de un învățător, în 1936, inspectorul școlar îi dă totuși dreptate învinuitului:

„Deși reclamantul spune că frecvența școlară a scăzut, datorită faptului că dl. înv. Homescu bate copiii în școală, scriptele și situația reală din prezent confirmă contrariul: frecvența pe întreaga școală este bună.”⁹³

De aici până la alegerea răului „mai mic” nu e decât un pas. De altfel, învățătorii și agenții de control îi suspectează uneori pe petiționari de rea voință. Într-un caz din 1937, părinții care depun plângere împotriva învățătorului pentru aplicarea pedepselor corporale, sunt bănuți că se răzbună de fapt pentru severitatea cu care acest învățător încasează amenzile școlare.⁹⁴ În același an, un copil este suspectat că a „înscenat” bătaia primită de la învățător, „numai ca să scape de școală”.⁹⁵

În condițiile în care asiduitatea școlară în școlile primare din satele provinciei era atât de scăzută, țărani preferând să-și folosească copiii la gospodărie sau la munci agricole, cazarile mai grave de pedeapsă corporală devineau adesea în ochii sătenilor o supapă legală pentru a-l înlătura pe învățătorul zelos și a justifica, măcar pentru un timp, absenteismul școlar al copiilor lor.

Instrumentalizarea cazurilor de violență școlară

Cazarile elevilor pedepsiți corporal de învățător cad adesea în mreaja relațiilor interne de rivalitate și solidaritate ale grupului de pedagogi ai școlii din sat. Un anumit număr de săteni sunt îndemnați de către unul din învățătorii din școală să depună plângere împotriva unui coleg de-al său, care ocupă de obicei o funcție de conducere în școală.⁹⁶ Învățătorului cu pricina i se atribuie mai multe capete de acuzare, dintre care nu în ultimul rând pedepsele corporale și aplicarea „abuzivă” a amenzilor școlare, abateri față de care reclamanții sunt îndeosebi sensibili. Pentru a face petiția mai convingătoare, inițiatorii ei nu ezită să exagereze puternic acuzațiile, iar uneori chiar recurg la mijloace neoneste, cum este falsificarea semnăturilor. Autorul de fapt al petiției semnate de țărani (adesea cu cruci și amprente digitale) este ușor scos în vîleag de inspectorul anchetator dacă printre faptele imputate figurează și informații de uz intern ale corpului pedagogic, cum este de exemplu absența învinuitului la cercuri culturale ținute în alte comune.⁹⁷

Petițiile împotriva vreunui învățător apar în unele cazuri pe solul unui conflict persistent între doi pedagogi ai unei școli. Ambii încearcă să-și facă aliați în rândurile celorlalți colegi, ale administrației locale și ale

populației. Părinții elevilor școlii primare sunt prinși în acest fel în cleștele unei reglări de conturi ce trebuie să ia proporții. Doritorii să atragă de partea lor cât mai mulți locnici, învățătorii ajung uneori să se copleșească reciproc cu învinuire de aceeași natură, precum folosirea pedepselor corporale sau aplicarea excesivă a amenzilor școlare.⁹⁸

Instrumentalizarea cazurilor de aplicare a violenței în școală nu este unilaterală. Părinții elevilor, nemulțumiți la rândul lor de comportamentul violent al învățătorului, sunt bucuroși să găsească în persoana unui alt învățător un aliat care să le redacteze totodată petiția și să-i ajute la organizarea demersurilor administrative. În aceste cazuri, are loc o colaborare și o complicitate, deși bazate pe interese diferite, între un învățător aliat și anumiți reprezentanți ai populației locale, pentru a-l înlătura pe învățătorul căzut în dizgrație.

Școala primară din Basarabia interbelică: o normalizare dificilă

Printr-o lectură încrucișată a surselor (editate, inedite, orale), observăm conturarea unor anumite tendințe în relațiile complexe – și uneori dificile – ce se stabilesc de-a lungul celor două decenii de administrație românească în Basarabia între corpul didactic al școlilor primare publice, pe de o parte, și elevii cu părinții lor, pe de altă parte, cu implicarea periodică a ministerului de resort și a altor instituții ale Statului în calitate de judecători și arbitri. Sistemul de instruire elementară publică în Basarabia interbelică a făcut obiectul unui proces neîntrerupt de normalizare și raționalizare la mai multe niveluri, în urma unei tensiuni și negocieri continue între populația civilă și agenții școlarizației. Intervenția constantă a organelor de control ale Ministerului Instrucției pune la punct un mecanism tot mai eficient de regularizare a învățământului primar rural din această provincie, prin sanctificarea sistematică a abaterilor (dintre care nu în ultimul rând pedepsele corporale) și încurajarea unei pedagogii moderne, bazate pe o etică a disciplinei și în același timp pe un efort de înțelegere a psihologiei copilului. Un rol regulator important în acest proces de normalizare a învățământului primar l-au avut și părinții elevilor. Plângerile și reclamațiile acestora au contribuit în mod direct și constant la eliminarea treptată a abaterilor și exceselor, inerente unui sistem de învățământ pe cale de a-și pune bazele. Relația de autoritate pe care o presupune acțiunea pedagogică trebuie să se fundamenteze pe o recunoaștere crescândă din partea

elevilor și părintilor lor. Recunoașterea autorității pedagogice a școlii primare publice de către populația rurală din Basarabia, mai cu seamă în a doua jumătate a anilor 1930, include încă un prim timp chiar și măsurile punitive „moderate” aplicate elevilor. Întărit de această recunoaștere, învățământul primar își impune autoritatea pedagogică încă un mod tot mai puțin direct și arbitrar. Între părțile implicate în acțiunea pedagogică se stabilește un consens în urma căruia părintele îi deleagă învățătorului public rolul de educator legitim al copiilor săi. Acest consens – aflat încă la jumătate de cale la sfârșitul anilor 1930 – va contribui în timp la îmblânzirea progresivă a mecanismului punitiv și la eliminarea pedepselor corporale din practica predării în școală primară din acestă regiune.

Unul dintre aspectele concrete și cotidiene ale acestui proces de normalizare și raționalizare a învățământului primar public se reflectă în evoluția sistemului punitiv aplicat de învățători pentru disciplinarea elevilor. Observăm de-a lungul perioadei interbelice în Basarabia o tendință continuă de deplasare de la treapta inferioară a admisibilității pedepsei corporale – pedeapsa fizică „spontană” – înspre limita superioară a acestui sistem punitiv, reprezentată de măsurile disciplinare „non-violente”, cum sunt avertismentul sau sistemul de notare, trecând prin folosirea pedepselor corporale „codificate”. La o verificare efectuată în aprilie 1938 încă un sat din județul Ismail, inspectorul devine martorul unei amenințări cu bătaia scăpate de către învățător la adresa unei eleve. Inspectorul condamnă severitatea excesivă a învățătorului și conchide că „În felul acesta nu mai putem face adevărată educație. Va căuta să-și stăpânească actele de violență”.⁹⁹ Acest episod, care nu este singular – deși se întâlnește tot mai rar – către sfârșitul anilor 1930, este revelator asupra schimbării tot mai generale a concepției de „adevărată educație” pe care școala primară este chemată să o ofere copiilor și care nu mai poate merge împreună cu aplicarea violenței fizice sau verbale.

Premisele instaurării unei „violențe simbolice” prin dispariția violenței ca atare apar atunci când tensiunile latente și manifeste între agenții învățământului primar și presupușii săi beneficiari cedează locul unui consens mutual între aceștia, iar raportul de forță care stă la baza acțiunii pedagogice face loc unui raport de autoritate negociat și acceptat de ambele părți. Astfel, la mijlocul anilor 1930, epocă din care cei mai mulți foști elevi păstrează o atitudine de acceptare a legitimității pedepselor corporale „moderate”, prin recunoașterea autorității școlii publice primare, devine un moment propice pentru dispariția graduală a acestei măsuri disciplinare din uzul învățătorilor.

Un elev care recunoaște autoritatea învățătorului și a legitimității metodelor sale de disciplinare (atunci când acestea nu depășesc o anumită măsură convențional acceptată) devine un elev *docil*, adică deopotrivă ascultător și dispus să învețe ceea ce învățătorul îi cere. Astfel, obediенța elevului ideal pe care o râvnesc învățătorii anilor 1920-1930 exclude eventualitatea pedepsei fizice, dar o include în „costul” istoric al acestei *docilități*.

Vestigiile vechiului sistem de educare bazat pe violență conviețuiesc un timp cu un nou sistem, standardizat și raționalizat, al cărei autoritate pedagogică nu mai are nevoie să uzeze de forță pentru a se impune. În școlile primare din Basarabia anilor 1930, aceste două concepții de predare își găsesc deseori aplicare în spațiul aceleiași clase. Astfel, pedeapsa corporală „codificată” este practicată în mod complementar cu sistemul oficial de notare. Pentru încă mulți învățători din anii 1930 în școlile rurale din Basarabia, aceste două tipuri de măsuri disciplinare aplicate separat nu erau socotite îndeajuns de eficiente. Așa cum mărturisirește un subiect anchetat: „Îți punea un trei păcătos,¹⁰⁰ dar mai primeai și trei [vergi] la palmă”.¹⁰¹ O notă proastă an trea aşadar în mod aproape automat și materializarea ei corporală. Iar pedeapsa corporală era consfințită oficial prin notă. Atunci când pedepsele fizice vor dispărea cu totul, notele și celelalte măsuri preventive „non-violente” le vor substitui în întregime și totodată le vor traduce în registru simbolic.

Construirea unui sistem educativ bazat pe *violență simbolică* nu vizează în mod strict, în Basarabia anilor 1920-1930, relația dintre învățător și elevi. Într-o primă fază a instaurării sale, școala primară implică întreaga comunitate rurală care participă la acțiunea de „luminare” deopotrivă în calitate de obiect, actor, spectator și fundal. La început nemulțumirile populației locale față de școală și învățător sunt numeroase. Ele sunt provocate de amenziile școlare, de severitatea uneori excesivă a învățătorului față de elevi și de comportamentul câteodată „lipsit de tact” al acestuia față de săteni. Dar pe măsură ce învățătorul, „bun” sau „rău”, este văzut de săteni ca un locuitor permanent al satului, nu ca o prezență pasageră, nemulțumirile – latente sau manifeste – tind să facă loc negocierilor. Atunci când negocierile devin dificile, acestea sunt deblocate de organele de control ale ministerului de resort. Negocierile duc în timp la stabilirea unui consens; acesta din urmă permite întocmirea unui contract nescris de cooperare și o diviziune a sarcinilor între părți în ceea ce privește educația copilului. O parte importantă a sarcinii educative este cedată de către părinți învățătorilor.

Începând cu sfârșitul anilor 1930, pe măsură ce va renunța la folosirea violenței în scop disciplinar și educativ, școala va delega părintilor o parte însemnată din funcția punitivă a procesului școlar de instruire. O notă proastă primită de un copil va determina părintele (mai ales părintele școlarizat) să-i aplice acestuia o corecție corporală. La fel, o notă foarte bună îi va determina pe unii părinți să-și încurajeze copilul cu o recompensă materială complementară. Astfel, părinții vor reproduce un model de educare „cu morcovul și bastonul” la care școala va fi renunțat de la o vreme.

La sfârșitul anilor 1930, învățământul românesc duce la jumătate de cale procesul de instaurare a unui sistem educativ susținut doar pe forța cuvântului și a notei. O parte însemnată din populația basarabeană este încă exclusă din această „ordine a literei”: dovedă cele 53 % de analfabetism în Basarabia în 1941.¹⁰² Din iunie 1940, și după vară lui 1944, regimul sovietic va continua și va încheia în timp acest proces, în ciuda rupturii pe care o va proclama față de realizările administrației și a școlii românești în Basarabia. După retragerea administrației românești, majoritatea pedagogilor școlilor publice din provincie se refugiază în Vechiul Regat, de unde provin o parte din ei. Cealaltă parte a învățătorilor basarabeni este împiedicată să rămână în provincia natală și să colaboreze cu noua putere din motivul aderării după 1938 a unui mare număr dintre ei la Frontul Renașterii Naționale,¹⁰³ alții fiind pe deasupra și ofițeri de rezervă ai armatei române.¹⁰⁴ O a treia parte din învățători rămâne în Basarabia, cu riscul unor eventuale persecuții din partea regimului sovietic. Corpul didactic din școlile Republicii Sovietice Socialiste Moldovenești va fi suplinit de o nouă generație de pedagogi formați în grabă începând cu primii ani de putere sovietică și de o cohortă de învățători veniți din fosta Republică Autonomă Sovietică Socialistă Moldovenească¹⁰⁵ (RASSM)¹⁰⁶. Astfel, regimul sovietic va putea continua opera de școlarizare începută sub administrația românească, pe o bază umană și totodată pe o platformă ideologică aproape complet înnoite.

Dincolo de discursul pretins revoluționar care plasează școala sovietică în opoziție radicală cu sistemul de învățământ românesc, o schimbare notabilă se va produce totuși după 1944 în sistemul de instruire din Basarabia. În Uniunea Sovietică, inclusiv în RASSM, raportul de „autoritate absolută” care guverna acțiunea pedagogică până în 1918 va fi brusc abolid începând cu anii 1920, în contextul unei ample campanii de restructurare în ruptura declarată cu sistemul de învățământ fondat sub regimul țarist.¹⁰⁷ Cele opt persoane interviewate care și-au făcut studiile

primare în RASSM în anii 1930 au afirmat fără rezervă absența oricărora pedepse corporale în școala pe care au absolvit-o.¹⁰⁸ La fel, se pare că organele sovietice de control au manifestat după 1944 mai multă hotărâre decât cele românești înainte de 1940 în eradicarea practicii pedepselor corporale în învățământul public din Basarabia, acolo unde acestea au mai avut tendința să se reproducă. Subiecții anchetați care au făcut studii primare în școala românească, la sfârșitul anilor 1930, și în cea sovietică, după 1940-1944, au mărturisit cu toții dispariția pedepselor fizice în școala „rusească”.¹⁰⁹

Din subiecții interviewați, cei care au putut compara cele două sisteme de învățământ primar – românesc și sovietic – au avut păreri împărțite cu privire la ele. Unii din ei au preferat școala „rusească” pentru că nu practica pedepse corporale („Și era mai bine, mai bine la ruși... că nu te bătea...”¹¹⁰). Mai mulți respondenți au considerat totuși școala românească ca fiind superioară celei „rusești”, în ciuda (sau, uneori, grație) severității învățătorilor români: „patru clase la români bate nouă clase la ruși”¹¹¹ sau „Și la ruși învăța bine, dar nu chiar. Dacă nebătut nu prea [mergea]”.¹¹²

Renunțarea la violență în acțiunea pedagogică desfășurată de școala primară sovietică a fost interpretată de discursul oficial și de propagandă sovietic ca o dovdă de „umanizare” a școlii sovietice față de cea „burgheză”. Adevărul este că școala sovietică și-a putut permite să fie mai „umană” după ce munca cea mai grea de școlarizare („lucrul pedagogic” după Bourdieu¹¹³) a fost făcută de administrația românească în Basarabia (și cea țaristă în Rusia). Repudiind moștenirea învățământului românesc (și a celui țarist), propaganda sovietică construiește mitul „revoluționar” al unei școli bazate pe fraternitatea claselor muncitoare, abolind raportul de autoritate dintre învățător și elevi. Acest mit n-ar fi putut apărea și rezista fără efortul și aportul – considerabile – ale administrațiilor românești și țariste în școlarizarea și alfabetizarea unei largi populații civile. Renegând contribuția sistemelor de învățământ precedente, școala sovietică țintește doi „iepuri” odată: își asumă meritele acestora și totodată își legitimează politic mitul non-violenței sistemului ei de instruire.

NOTE

- ¹ *Regulament de ordine și disciplină pentru școalele primare rurale de ambe sexe*, București, Tipografia Statului, 1884.
- ² EDELMAN, Olga, „Obrazovanie v imperatorskoi Rossii” („Învățământul în Imperiul Rus”), *Otechestvennye zapiski* (revistă), Moscova, 2002, nr. 1.
- ³ REBOUL-SCHERRER, Fabienne, *La vie quotidienne des premiers instituteurs. 1833-1889*, Paris, Hachette, 1989, pp. 152-155.
- ⁴ FURET, François., OZOUF, Jacques., *Lire et écrire. L'alphabétisation des français de Calvin à Jules Ferry*, Paris, Minuit, 1977, p. 11.
- ⁵ FABRE, Daniel, „Lettré(s) et illettré(s). Perspectives anthropologiques”, in FRAENKEL, Béatrice (ed.), *Illettrismes*, Paris, Centre Georges Pompidou, 1993, p. 178.
- ⁶ În 1921, intră în vigoare în Basarabia legea cu privire la obligativitatea și gratuitatea învățământului primar de patru clase. În 1924, această lege este amendată prin lărgirea vîrstei la care copiii erau supuși obligativității școlare, de la 5 ani la 18 ani: școlile pentru copiii mici (de la 5 ani), învățământul supra-primar (cl. V-VII) și școlile pentru adulți (până la 18 ani, pentru persoanele fără studii primare) devin obligatorii. Părinții ce încalcau această lege erau pasibili de amendă de la 200 la 500 de lei.
- ⁷ În provinciile din Vechiul Regat această lege este adoptată în 1866 și aplicată consecvent începând cu sfârșitul secolului al XIX-lea, mai cu seamă sub ministerul condus de Spiru Haret.
- ⁸ Pe totă România, populația rurală constituia 80 % în 1930.
- ⁹ A se vedea ȘANDRU, Dumitru, *Populația rurală a României între cele două războaie*, Iași, Ed. Academiei Române, 1980; ENCIU, Nicolae, *Populația rurală a Basarabiei (1918-1940)*, Chișinău, Epigraf, 2002.
- ¹⁰ În ședința din 8 decembrie 1932 a Camerei, deputatul D. V. Țoni declara că slaba frecvență școlară s-ar fi datorat faptului că „poporul nostru nu pricpe îndeajuns binefacerile învățăturii”. ȘANDRU, D., *Populația rurală a României*, op. cit., p. 175.
- ¹¹ BOURDIEU, Pierre, PASSERON, Jean-Claude, *La Reproduction. Eléments pour une théorie du système d'enseignement*, Paris, Minuit, 1970, p. 32.
- ¹² BOURDIEU, P., PASSERON, J.-C., *La Reproduction*, op. cit., p. 210.
- ¹³ GOFFMAN, Erving, *Asiles. Étude sur la condition sociale des malades mentaux et autres reclus*, Paris, Minuit, 1968, p. 99; A se vedea de asemenea HOGGART, Richard, *La Culture du pauvre. Étude sur le style de vie des classes populaires en Angleterre*, Paris, Minuit, 1970.
- ¹⁴ Observații făcute în baza interviurilor luate unui eșantion de subiecți basarabeni și transnistreni de origine rurală, născuți între 1910 și 1930. Cf. *infra*.
- ¹⁵ FOUCAULT, Michel, *A supraveghea și a pedepsi. Nașterea închisorii*, București, Humanitas, 1996, pp. 123-200.
- ¹⁶ GUSTI, Dimitrie, *Un an de activitate la Ministerul Instrucției, Cultelor și Artelor. 1932-1933*, București, Tipografia Bucovina, 1934.

- ¹⁷ Numai pentru anul 1924, pentru care am consultat un număr mai mare de dosare ale fondului Min. Instrucțiunii, am reperat circa 30 de cazuri de maltratare comise de învățători în școlile primare din satele basarabene. Tipul de surse consultate nu permit o evaluare exhaustivă a fenomenului. Începând cu a doua jumătate a anilor 1930 ele vor deveni tot mai puține. În 1930 și 1940 aplicarea pedepselor corporale grave este mai degrabă excepțională.
- ¹⁸ WERNER, Paul, *La Vie à Rome aux temps antiques*, Paris, Ed. Minerva, 1983.
- ¹⁹ Interviu cu Roman C., născut (de acum înainte: n.) 1927, satul (s.) Bocani, raionul (r-nul) Fălești, Republica Moldova (informație omisă în referințele viitoare), ianuarie 2007. Secvențele din interviuri le vom reproduce aici cât mai aproape de vorbirea orală în care ele au fost înregistrate.
- ²⁰ Interviu cu Ion S., n. 1925, s. Scoreni, r-nul Strășeni, feb. 2007.
- ²¹ Interviu cu Fedora B., n. 1931, s. Sărata Veche, ian. 2007.
- ²² Interviu cu Nicolae T., n. 1930, originar s. Bocani, r-nul Fălești, feb. 2007.
- ²³ Conform regulamentelor școlare de la sfârșitul sec. XIX, învățătorul putea recruta elevi „monitori” pentru a-l ajuta la supravegherea disciplinei în clasă. Cf. *Regulament de disciplină* (1884), *op. cit.*, articol 23, p. 11.
- ²⁴ Arhivele Naționale ale României, București, Fondul Ministerului Instrucțiunii, Inventar 910, anul 1936, dosar 299, fila 203 (de acum înainte referințele la documente de arhivă le vom face în felul următor: ANR, FMI, 910 (1936)/299/203). În fragmentele din documentele de arhivă, păstrăm particularitățile lingvistice și idiomatice proprii epocii și emitenților. La fel, în discursurile editate, vom păstra normele lingvistice în vigoare în epoca în care ele au fost emise. Vezi de asemenea VNOROVSKI, Ludmila, *Amintirile unei basarabence* (Povestea vieții mele), Chișinău, Cartdidact, 2003, p. 26.
- ²⁵ Am întâlnit doar două cazuri de deces al copilului în urma pedepselor corporale aplicate de învățător. ANR, FMI, 815 (1931)/224/200; 908 (1934)/258/8.
- ²⁶ A se vedea de exemplu ANR, FMI, 919 (1936)/323/44; 919 (1936)/299/16.
- ²⁷ ANR, FMI, 712 (1924)/275/187; 919 (1936)/299/801; 911 (1937)/361/184.
- ²⁸ ANR, FMI, 816 (1932)/159/323;
- ²⁹ ANR, FMI, 712 (1924)/ 275/187; 812 (1928)/281/66.
- ³⁰ ANR, FMI, 713 (1925)/211/2; 908 (1934)/251/11; 909 (1935)/214/213.
- ³¹ ANR, FMI, 909 (1935)/214/213.
- ³² ANR, FMI, 714 (1926)/211/2.
- ³³ A se vedea, între altele, ANR, FMI, 712 (1824)/273/381-385; 815 (1931)/221/272-275; 816 (1932)/184/32; 908 (1934)/258/84.
- ³⁴ ANR, FMI, 816 (1932)/184/32.
- ³⁵ ANR, FMI, 711 (1923)/302/12; 712 (1924); 275/171.
- ³⁶ ANR, FMI, 908 (1934)/251/11; 908 (1934)/258/84.
- ³⁷ ANR, FMI, 812 (1928)/281/66.
- ³⁸ ANR, FMI, 911 (1937)/108/184.
- ³⁹ ANR, FMI, 713 (1925)/7/121; 812 (1929)/292/167.
- ⁴⁰ ANR, FMI, 815 (1931)/221/274.

- ⁴¹ Preluăm întrebarea pusă de REBOUL-SCHERRER, F.: „L'enfant... une personne humaine ?”, în *La vie quotidienne des premiers instituteurs, op. cit.*, pp. 152-155.
- ⁴² ANR, FMI, 712 (1924)/275/31.
- ⁴³ ANR, FMI, 910 (1936)/299/203.
- ⁴⁴ RĂDULESCU-FORMAC, Stelian (coord.), *Colecțiunea legilor, regulamantelor, programelor și diferitelor decizuni și dispozițiuni generale privitoare la învățământul primar și primar-normal aflate în vigoare la 1 septembrie 1912*, București, Tipografia Curții Regale, 1912, p. 176.
- ⁴⁵ ANR, FMI, 909 (1935)/26/35.
- ⁴⁶ În urma unei anchete făcute în iunie 1936 într-o școală din jud. Bălți, agentul de control constată că învățătorul este „vinovat de lovire fără urmări grave asupra elevului”. ANR, FMI, 910 (1936)/299/180.
- ⁴⁷ A se vedea, printre altele, ANR, FMI, 911(1937)/361/184 și 913 (1939)/30/323.
- ⁴⁸ ANR, FMI, 908 (1934)/251/6.
- ⁴⁹ ANR, FMI, 913 (1939)/30/323.
- ⁵⁰ POPOVICI, Mihail, „Caracterul moral și formarea lui”, *Buletinul Asociației învățătorilor din județul Bălți*, aprilie-mai 1929, p. 21.
- ⁵¹ BUZA, Al. T., „Disciplina în școala primară. Aplicarea ei”, *Cultura poporului* (revistă apărută sub îngrijirea Asociației învățătorilor din Cetatea-Albă), Iulie-August-Septembrie (nr. 7-8-9), 1931, pp. 16-17.
- ⁵² BARBU, D., „Probleme școlare în satele Nișcani, Iurcenii și Stolniceni din jud. Lăpușna”, *Buletinul Institutului Social Român din Basarabia*, t. 1, 1937, p. 282.
- ⁵³ ANR, FMI, 712 (1924)/275/39; 713 (1925)/257/6; 811 (1927)/273/70; 811 (1927)/361/294; 812 (1928)/281/66; 813 (1929)/295/55.
- ⁵⁴ ANR, FMI, 712 (1924)/273/381; 815 (1931)/200/111; 908 (1934)/251/6.
- ⁵⁵ ANR, FMI, 908 (1934)/258/8; 911 (1937)/381/58.
- ⁵⁶ ANR, FMI, 811 (1927)/361/294.
- ⁵⁷ ANR, FMI, 910 (1936)/299/1.
- ⁵⁸ ANR, FMI, 909 (1935)/214/210.
- ⁵⁹ ANR, FMI, 811 (1927)/273/127
- ⁶⁰ ANR, FMI, 910 (1936)/299/177.
- ⁶¹ ANR, FMI, 911 (1937)/374/194.
- ⁶² Vezi, de exemplu, 911 (1937)/361/286.
- ⁶³ BUZA, Al. T., „Disciplina în școala primară.”, art. cit., p. 16.
- ⁶⁴ Interviu cu Zinovia A., n. 1931, s. Bălănești, r-nul Nisporeni, dec. 2006; Vasile N., n. 1929, s. Petrești, r-nul Ungheni, feb. 2007; Nicolae T., n. 1930, s. Bocani, r-nul Fălești, feb. 2007; Paraschiva R., n. 1918, s. Petroasa, r-nul Fălești, ian. 2007.
- ⁶⁵ Interviu cu Zinovia A., n. 1931, s. Bălănești, r-nul Nisporeni, dec. 2006; Ilie C., n. 1918, s. Bocani, r-nul Fălești, ian. 2007; Roman C., n. 1927, s. Bocani, r-nul Fălești, ian. 2007; Ion S., n. 1925, s. Scoreni, r-nul Strășeni, feb. 2007.

- ⁶⁶ Interviu cu Leonid V., n. 1929, s. Petroasa, r-nul Fălești, ian. 2007; Ion C., n. 1925, s. Petroasa, r-nul Fălești, ian. 2007.
- ⁶⁷ Interviu cu Eugeniu A., n. 1928, s. Târnova, r-nul Briceni, feb. 2007; Vasile N., n. 1929, s. Petrești, r-nul Ungheni, feb. 2007.
- ⁶⁸ Interviu cu Agafia C., n. 1925, s. Milești, r-nul Nisporeni, dec. 2006; Eugeniu A., n. 1928, s. Târnova, r-nul Briceni, feb. 2007; Roman C., n. 1927, s. Bocani, r-nul Fălești, ian. 2007; Fedora B., n. 1931, s. Sărata Veche, r-nul Fălești, ian. 2007; Semion B., n. 1921, s. Doltu, r-nul Fălești, feb. 2007; Maria B., n. 1928, s. Doltu, r-nul Fălești, feb. 2007; Constantin C., n. 1928, s. Hâjdeieni, r-nul Glodeni, feb. 2007; Ion S., n. 1925, s. Scoreni, r-nul Strășeni, feb. 2007.
- ⁶⁹ Interviu cu Zinovia A., n. 1931, s. Bălănești, r-nul Nisporeni, dec. 2006; Ileana T., n. 1929, s. Bălănești, r-nul Nisporeni, dec. 2006; Ilie P., 1921, Bălănești, r-nul Nisporeni, dec. 2006; Nicolae T., n. 1930, s. Bocani, r-nul Fălești, feb. 2007.
- ⁷⁰ Interviu cu Alexandru C., n. 1918, s. Bocani, r-nul Fălești, ian. 2007.
- ⁷¹ Interviu cu Nina C., n. 1927, s. Petroasa, r-nul Fălești, ian. 2007.
- ⁷² Interviu cu Ilie C., n. 1918, s. Bocani, r-nul Fălești, ian. 2007.
- ⁷³ Interviu cu Leonid V., n. 1929, s. Petroasa, r-nul Fălești, ian. 2007.
- ⁷⁴ Interviu cu Agafia C., n. 1925, s. Milești, r-nul Nisporeni, dec. 2006.
- ⁷⁵ Interviu cu Dumitru A., 1926, s. Bălănești, r-nul Nisporeni, dec. 2006;
- ⁷⁶ Interviu cu Nicolae T., n. 1930, s. Bocani, r-nul Fălești, feb. 2007.
- ⁷⁷ Interviu cu Leonid V., n. 1929, s. Petroasa, r-nul Fălești, ian. 2007.
- ⁷⁸ Interviu cu Ion C., n. 1925, s. Petroasa, r-nul Fălești, ian. 2007; Ion S., n. 1925, s. Scoreni, r-nul Strășeni, feb. 2007.
- ⁷⁹ Eugeniu A., n. 1928, s. Târnova, r-nul Briceni, feb. 2007; Ion C., n. 1925, s. Petroasa, r-nul Fălești, ian. 2007; Lidia T., n. 1930, tg. Nisporeni, feb. 2007.
- ⁸⁰ Cazuri de întrebuițare a copiilor în folos personal, cumulate cu aplicarea pedepselor corporale : ANR, FMI, 711 (1923)/302/12; 712 (1924)/274/38-39; 712 (1924)/275/147, 171-172, 187; 713 (1925)/211/2; 714 (1926)/212/49; 812 (1928)/55/116; 812 (1928)/278/66, 123; 812 (1928)/281/66; 813 (1929)/295/67, 230; 908 (1934)/251/11; 910 (1936)/259/5.
- ⁸¹ ANR, FMI, 812 (1928)/281/66.
- ⁸² Începând cu 1933, sub ministerul condus de D. Gusti, orele de educație agricolă sunt realizate sub dublul patronat al Ministerului Instrucțiunii, Cultelor și Artelor și al Ministerului Agriculturii. Cf. COCIU, Emil, „Ancheta asupra loturilor școlare cu un plan de lucru pentru cultura lor rațională”, in GUSTI, D., *Un plan de activitate*, op. cit., p. 439.
- ⁸³ SANDRU, D., *Populația rurală a României*, op. cit., p. 174. Pe toată România școlile primare de la sate erau frecventate de 70,8 % din copiii înscriși.
- ⁸⁴ SANDRU, D., *Populația rurală a României*, op. cit., p. 174.
- ⁸⁵ BARBU, D., „Probleme școlare”, art. cit., p. 282.
- ⁸⁶ ANR, FMI, 712 (1924)/273/381; 712 (1924)/275/150-151; 811 (1927)/274/127; 815(1931)/221/272; 908 (1934)/251/48; 910 (1936)/299/190.

- ⁸⁷ ANR, FMI, 811 (1927)/274/127.
- ⁸⁸ ANR, FMI, 908 (1934)/251/48.
- ⁸⁹ ANR, FMI, 714 (1926)/212/49; ANR, FMI, 811 (1927)/274/127.
- ⁹⁰ Numărul copiilor înscrisi în școlile primare rurale din Basarabia în 1932-1933 este de 119.967 în clasa I, de 71.584 în clasa II, de 53.135 în clasa III și de 36.930 în clasa IV. GUSTI, D., *Un an de activitate*, op. cit., p. 659.
- ⁹¹ În 1931/32 doar 30,2 % din elevii înscrisi în clasa I promovează clasa; 47,4 % promovează clasa II și III cumulate, și 50,9 % promovează clasa IV. Raportul între cei promovați în clasa IV a școlilor primare rurale de Stat din Basarabia, în anul 1931/32, și înscrisi clasei I din anul de școală 1928/29 (aceeași serie după 4 ani) este de 15,7 %. GOLOOPENȚIA, A., „Date statistice și anchete”, in GUSTI, D., *Un an de activitate*, op. cit., tabelele 70, 74 (pp. 110, 131).
- ⁹² ANR, FMI, 713 (1925)/211/163; 714 (1926)/212/49; 909 (1935)/214/211; 909 (1935)/240/112; 911 (1937)/361/287.
- ⁹³ ANR, FMI, 910 (1936)/299/190.
- ⁹⁴ ANR, FMI, 911 (1937)/361/287.
- ⁹⁵ ANR, FMI, 911 (1937)/381/56.
- ⁹⁶ ANR, FMI, 713 (1925)/257/267; 813 (1929)/292/172; 908 (1934)/242/70; 908 (1934)/258/129; 910 (1936)/299/108; 911 (1937)/381/74.
- ⁹⁷ ANR, FMI, 908 (1934)/242/70.
- ⁹⁸ Așa cum este cazul învățătorilor I. Niculescu și C. Istrati din târgul Noua Suliță, jud. Hotin, al căror conflict durează cîțiva ani începând cu 1923. A se vedea, între alte acte, ANR, FMI, 712 (1924)/274/38-41.
- ⁹⁹ ANR, FMI, 912 (1938)/28/63.
- ¹⁰⁰ Subiectul utilizează aici sistemul de notare de 5 puncte al școlilor sovietice.
- ¹⁰¹ Interviu cu Nicolae T., n. 1930, s. Bocani, r-nul Fălești, feb. 2007.
- ¹⁰² Extrapolând datele obținute la inventarierea bunurilor din Guvernământul Basarabiei în vara 1941, în 5 județe (Bălți, Soroca, Orhei, Cahul, Ismail), rata știutorilor de carte în Basarabia, la 1941, ar fi de 46,6 %. Vezi ENCIU, N., *Populația rurală în Basarabia*, op. cit., p. 219.
- ¹⁰³ În urma dizolvării partidelor politice prin decret regal (la 30 martie 1938), la 15 decembrie 1938 este înființat Frontul Renașterii Naționale (FRN), care devine „unica organizație politică în stat”, orice altă activitate politică în afara FRN fiind considerată clandestină și pasibilă de pedeapsă cu degradare civică de la 2 la 5 ani. În decembrie 1939, FRN număra 3,5 milioane de membri activi. Cf. SCURTU, Ioan, BUZATU, Gheorghe, *Istoria românilor în secolul XX (1918-1948)*, Bucarest, Paideia, 1999, pp. 352, 357.
- ¹⁰⁴ PAVELESCU, Ion, „Acțiunea militară pentru eliberarea Basarabiei. Reinstaurarea administrației românesti”, in SCURTU, Ioan, *Istoria Basarabiei. De la începuturi până în 1998*, București, Semne, 1998, p. 233 ; A se vedea de asemenea COSTENCO, Nicolai, *Povestea vulturului*, Chișinău, Arc, 1998, p. 34.

- ¹⁰⁵ RASSM este o entitate teritorial-administrativă creată în 1924 în Uniunea sovietică la frontieră de est cu Basarabia (deci și cu România) în cadrul Republicii sovietice ucrainene. Obiectivele creării republicii autonome moldovenești, locuite de circa 70 % de « alogeni » de origine slavă, erau în mod manifest expansioniste, vizând teritoriile românești de est, în primul rând Basarabia. Instituțiile administrative și culturale ale noii republici moldovenești sovietice (formate în iunie 1940) moștenesc în mare parte structura și obiectivele instituțiilor de același tip din RASSM.
- ¹⁰⁶ GRECUL, A. V., *Formirovanie i razvitie moldavskoi sotsialisticheskoi natsii* (Formarea și dezvoltarea națiunii moldovenești socialiste), Chișinău, 1955, p. 169, citat de NEGRU, Gheorghe, *Politica etnolingvistică în RSS Moldovenească*, Chișinău, Prut Internațional, 2000, p. 27. Vezi despre învățământul sovietic în Basarabia în primii ani de sovietizare: ALEXANDREANU-SÂTNIC, Zinaida, *Construirea și funcționarea sistemului instituțional de cultură în RSS Moldovenească*, Teză de doctorat, Academia de științe a Republicii Moldova, Chișinău, 1998. Pentru o descriere „din interior” a sovietizării învățământului în Basarabia după 1940, a se vedea: VNOROVSKI, L., *Amintirile unei basarabence*, op. cit.
- ¹⁰⁷ A se vedea BERELOWITCH, Wladimir, *La soviétisation de l'École russe, 1917-1931*, Lausanne, L'Age d'or, 1990 și FITZPATRICK, Sheila (éd.), *Cultural Revolution in Russia, 1928-1931*, Indiana University Press, 1978.
- ¹⁰⁸ Nadejda B., n. 1925, s. Cocieri, r-nul Dubăsari, feb. 1927; Petru C., n. 1919, s. Cocieri, r-nul Dubăsari, feb. 1927; Alexei I., n. 1924, s. Cocieri, r-nul Dubăsari, feb. 1927; Abram N., n. 1926, s. Cocieri, r-nul Dubăsari, feb. 1927; Sofia N., n. 1931, s. Cocieri, r-nul Dubăsari, feb. 1927; Mihail T., n. 1928, s. Cocieri, r-nul Dubăsari, feb. 1927; Nicolai L., n. 1925, s. Coșnița, r-nul Dubăsari, feb. 1927; Olga G., n. 1931, s. Părâta, r-nul Dubăsari, ian. 1926.
- ¹⁰⁹ Ion S., n. 1925, s. Scoreni, r-nul Strășeni, feb. 2007; Vasile N., n. 1929, s. Petrești, r-nul Ungheni, feb. 2007; Nicolae T., n. 1930, originar s. Bocani, r-nul Fălești, feb. 2007; Agafia C., n. 1925, s. Milești, r-nul Nisporeni, dec. 2006.
- ¹¹⁰ Interviu cu Nicolae T., n. 1930, s. Bocani, r-nul Fălești, feb. 2007.
- ¹¹¹ Interviu cu Ilie P. (cu fiica), n. 1921, s. Bălănești, r-nul Nisporeni, ian. 2006.
- ¹¹² Interviu cu Vasile N., n. 1929, s. Petrești, r-nul Ungheni, feb. 2007.
- ¹¹³ După autorii teoriei „violentiei simbolice”, „acțiunea pedagogică implică *lucrul pedagogic* [„le travail pédagogique”] ca lucru de inculcare care trebuie să dureze destul de mult pentru a produce o formăjune durabilă, i. e. un *habitus* ca produs al interiorizării principiilor unui arbitrar cultural capabil să se perpetueze după încetarea acțiunii pedagogice”. BOURDIEU, P., PASSERON, J.-C., *La Reproduction*, op. cit., p. 46.

BIBLIOGRAFIE

- 60 sate românești cercetate de echipele studențești în vara 1938. Ancheta sociologică condusă de GOOPENȚIA, A. și D. C. GEORGESCU, vol. 1, *Populația*, București, Institutul de Științe Sociale al României, 1941.
- ALEXANDREANU-SÂTNIC, Zinaida, *Construirea și funcționarea sistemului instituțional de cultură în RSS Moldovenească*, Teză de doctorat, Academia de științe a Republicii Moldova, Chișinău, 1998.
- ANDERSON, B., *L'Imaginaire national. Réflexions sur l'origine et l'essor du nationalisme*, Paris, Éd. La Découverte.
- ANGELESCU, C., *Activitatea Ministerului Instrucțiunii. 1922-1926*, București, Imprimeria Națională, 1926.
- ANGELESCU, C., *Evoluția învățământului primar și secundar în ultimii 20 de ani*, București, Imprimeria Centrală, 1936.
- AUTRAN, M., *Histoire de l'Ecole Martini*, 1982, sursă internet: www.site-marius-autran.com
- BALIBAR, R., *Colinguisme*, Paris, P.U.F., 1993.
- BARBU, D., „Probleme școlare în satele Nișcani, Iurceni și Stolniceni din jud. Lăpușna”, *Buletinul Institutului Social Român din Basarabia*, t. 1, 1937.
- BARDIN, L., *L'analyse de contenu*, Paris, PUF, 1998.
- BESSE, J.-M., De GAULMYN, M.-M., GINET, D., LAHIRE, B. (ed.), *L'« illettrisme » en questions*, Cahiers du PsyEF N° 2, Lyon, 1991.
- BOURDIEU, P., *Langage et pouvoir symbolique*, Paris, Fayard, 1983.
- BOURDIEU, P., PASSERON, J.-C., *La Reproduction. Eléments pour une théorie du système d'enseignement*, Paris, Minuit, 1970.
- BRUDARIU, C., *Convertirea țărănilor la școală*, Iași, Tipografia „Dacia”, 1898.
- BUZA, Al. T., „Disciplina în școala primară. Aplicarea ei”, *Cultura poporului* (revistă apărută sub îngrijirea Asociației învățătorilor din Cetatea-Albă), iunie-august-septembrie (nr. 7-8-9), 1931.
- CHARTIER, R., „Pratiques de l'écrit”, in ARIES, Ph., DUBY, G., *Histoire de la vie privée*, vol. 3, *De la Renaissance aux Lumières*, Paris, Seuil, 1985, pp. 109-157.
- CIOBANU, Ș. (ed.), *Basarabia. Monografie*, Chișinău, Universitas, 1993.
- COLESNIC-CODREANCA, L., *Limba română în Basarabia (1812-1918). Studiu sociolinguistic în baza materialelor de arhivă*, Chișinău, Museum, 2003.
- COSTENCO, N., *Povestea vulturului* (Memorii), Chișinău, Arc, 1998.
- CRESSIN, A., „Starea fizică și alimentarea școlarilor în România”, *Sociologie Românească*, 1937, nr. 5-6 (mai-iunie), pp. 211-215.
- DOGARU, D., „Năpădenii, un sat de mazili din Codru”, *Sociologie Românească*, 1937, nr. 3, pp. 288-299.
- DURANDIN, C., *L'Histoire des Roumains*, Paris, Arthème Fayard, 1995.
- EDELMAN, O., „Obrazovanie v imperatorskoi Rossii” („Învățământul în Imperiul Rus”), *Otechestvennye zapiski*, 2002, nr. 1.
- ENCIU, Nicolae, *Populația rurală a Basarabiei (1918-1940)*, Chișinău, Epigraf, 2002.

- FABRE, D. (ed.), *Par écrit. Ethnologies des écritures quotidiennes*, Paris, Ed. de la M.S.H, 1997.
- FABRE, D., „Lettrés et illettrés. Perspectives anthropologiques”, in FRAENKEL, B. (ed.), *Illetrismes*, Paris, Centre Georges Pompidou, 1993.
- FITZPATRICK, Sh. (éd.), *Cultural Revolution in Russia, 1928-1931*, Indiana University Press, 1978.
- FOUCAULT, M., *A supraveghea și a pedepsi. Nașterea închisorii*, București, Humanitas, 1996.
- FURET, F., OZOUF, J., *Lire et écrire. L’alphabétisation des français de Calvin à Jules Ferry*, Paris, Minuit, 1977.
- GABREA, I., *Școala românească. Structura și politica ei. 1921-1932*, București, Tipografia Bucovina, 1933.
- GABREA, I., „La participation de la jeunesse rurale à l’instruction en Roumanie”, Extrait des comptes rendus des séances de l’Institut des sciences de Roumanie, tome III, № 6, 1939.
- GHIBU, O., *Pe baricadele vieții : în Basarabia revoluționară (1917-1918)*, Amintiri, Chișinău, Universitas, 1992.
- GOFFMAN, E., *Façons de parler*, Paris, Minuit, 1987.
- GOFFMAN, E., *Stigmate. Les usages sociaux des handicaps*, Paris, Minuit, 1975.
- GOFFMAN, E., *Asiles. Étude sur la condition sociale des malades mentaux et autres reclus*, Paris, Minuit, 1968.
- GOLOOPENȚIA, A., „Date statistice și anchete”, in GUSTI, D., *Un an de activitate, op. cit.*
- GOLOOPENȚIA, A., „Starea economică și culturală a populației rurale din BasarabRomânia”, *Revista de igienă socială*, 1940, nr. 1-6, pp. 212-263.
- GOODY, J., *La logique de l’écriture. Aux origines des sociétés humaines*, Paris, Armand Colin, 1986.
- GOODY, J., *La raison graphique*, Paris, Minuit, 1979.
- GRECUL, A. V., *Formirovanie i razvitiie moldavskoi sotsialisticheskoi natsii* (Formarea și dezvoltarea națiunii moldovenești socialiste), Chișinău, 1955.
- GUSTI, D., „Starea de azi a satului românesc. Întâilele concluzii ale cercetărilor întreprinse în 1938 de Echipele Regale Studențești”, in *Sociologie Românească*, 1938, nr. 10-12 (octombrie-decembrie), pp. 431-436.
- GUSTI, D., *Un an de activitate la Ministerul Instrucției, Culturii și Artelor. 1932-1933*, București, Tipografia Bucovina, 1934.
- GAULUPEAU, Y., „Une histoire de l’école”, sursă web: <http://www.cndp.fr/revueTDC/808-41532.htm>, pagină web creată în ianuarie 2001, SCÉRÉN – CNDP.
- HALIPPA, P., *Publicistică*, ediție coordonată și îngrijită de Iurie COLESNIC, Chișinău, Museum, 2001.
- HATOS, A., *Sociologia educației*, Iași, Polirom, 2006.
- HOGGART, R., *La Culture du pauvre. Étude sur le style de vie des classes populaires en Angleterre*, Paris, Minuit, 1970.
- HUDIȚĂ, I., *Discurs la legea învățământului primar, rostit în ședința Camerei dela 22 iunie 1934*, București, Imprimeria Centrală, 1934.

PETRU NEGURĂ

- KING, Ch., *Moldovenii, România, Rusia și politica culturală*, Arc, Chișinău, 2002.
- LIVEZEANU, I., *Cultură și naționalism în România Mare. 1918-1930*, București, Humanitas, 1998.
- MAINGUENEAU, D., *L'Analyse du discours*, Paris, Hachette, 1991.
- MALSKI, B., *Viața moldovenilor de la Nistru. Olănești. Monografia sociologică a unui sat de pe Nistru, cu o prefăcătorie de D. GUSTI*, Tipografia de pe lângă prefectura jud. Cetatea Albă, 1939.
- MÄKINEN, I., „De la France révolutionnaire à la Finlande en éveil: le désir de lire comme composante du discours sur les bibliothèques publiques durant les 18e et 19e siècles”, *World Library and Information Congress: 70th IFLA General Conference and Council*, 22-27 august 2004, Buenos Aires, Argentina.
- MEASNICOV, I., „Raportul între știința de carte și numărul învățătorilor în România”, în *Sociologie Românească*, 1937, nr. 4-6, pp. 112-119.
- MENIUC, Gh., „Chirileni. Un sat de plugari din Bălți”, în *60 sate românești cercetate de echipele studențești în vara 1938*, vol. 1, p. 90-100.
- MORARU, A., *Istoria românilor. Basarabia și Transnistria (1812-1993)*, Chișinău, Universul, 1995.
- NEGRU, E., *Politica etnoculturală în RASS Moldovenească*, Chișinău, Prut Internațional, 2003.
- NEGRU, G., *Politica etnolingvistică în RSS Moldovenească*, Chișinău, Prut Internațional, 2000. BERELOWITCH, W., *La soviétisation de l'École russe, 1917-1931*, Lausanne, L'Age d'or, 1990.
- NEGURĂ, P., „Révolution culturelle” et „ingénierie sociale” en République Autonome Soviétique Socialiste Moldave (1924-1940), în *Studia Politica*, № 3, București, 2006.
- OMEL'CHUK, F. S., *Razvitie sotsialisticheskoi kul'tury v Moldavskoi ASSR* (Desvoltarea culturii socialiste în RASS Moldovenească), Chișinău, Școala sovetică, 1950.
- PAVELESCU, I., „Acțiunea militară pentru eliberarea Basarabiei. Reinstaurarea administrației românesti”, în SCURTU, I. (ed.), *Istoria Basarabiei. De la începuturi până în 1998*, București, Semne, 1998.
- PISERI, M., *L'alfabeto delle riforme. Scuola e analfabetismo nel Basso Cremonese da Maria Teresa all'Unità*, Milano, Vita e Pensiero, 2002.
- POPOVICI, M., „Caracterul moral și formarea lui”, *Buletinul Asociației învățătorilor din județul Bălți*, aprilie-mai 1929.
- RASTIER, F. (éd.), *L'analyse thématique des données textuelles. L'exemple des sentiments*, Paris, Didier Eruditioin, 1995.
- RĂDULESCU-FORMAC, S. (coord.), *Colecțiunea legilor, regulamantelor, programelor și diferitelor decizuni și dispozițiuni generale privitoare la învățământul primar și primar-normal aflate în vigoare la 1 septembrie 1912*, București, Tipografia Curții Regale, 1912.
- REBOUL-SCHERRER, Fabienne, *La vie quotidienne des premiers instituteurs. 1833-1889*, Paris, Hachette, 1989.

- ***, *Recensământul general al populației României din 29 decembrie 1930*. Publicat de dr. Sabin MANUILĂ, directorul recensământului general al populației, București, Imprimeria Națională, vol. III, *Ştiința de carte*, 1938.
- ***, *Regulament de ordine și disciplină pentru școalele primare rurale de ambe sexe*, București, Tipografia Statului, 1884.
- ***, *Regulament pentru administrația interioară a școalelor primare rurale*, București, Imprimeria Statului, 1889.
- SCURTU, I. (ed.), *Istoria Basarabiei. De la începuturi până în 1998*, București, Semne, 1998.
- SCURTU, I., BUZATU, Gh., *Istoria românilor în secolul XX (1918-1948)*, București, Paideia, 1999.
- SMITH, A., *Nationalism and modernism: a critical survey of recent theories of nations and nationalism*, Londra, Routledge, 1998.
- SANDRU, D., *Populația rurală a României între cele două războaie*, Iași, Ed. Academiei Române, 1980.
- ȘTIRBU, A. T., „California românească: regiunea Copanca”, in *Sociologie Românească*, nr. 7-9 (iulie-septembrie), pp. 307-310.
- ȘTIRBU, A. T., „Vălenii de lângă Prut”, in *Sociologie Românească*, 1938, nr. 10-12 (octombrie-decembrie), p. 518.
- THIESSE, A.-M., *La création des identités nationales. Europe XVIIIe – XXe siècles*, Paris, Seuil, 1999.
- THIESSE, A.-M., *Le Roman du quotidien. Lecteurs et lectures populaires à la Belle Époque*, Paris, Le Chemin vert, 1984.
- TIRIUNG, M., „Corcmaz. Un sat de baltă din Basarabia de miază-zi. Cu o privire generală asupra satelor românești din jud. Cetatea Albă așezate în balta Nistrului”, in *60 sate românești cercetate de echipele studențești în vara 1938*, vol. 1, pp. 65-89.
- USATIUC-BULGĂR, A., *Cu gândul la o lume între două lumi (Memorii)*, vol. 1, 2, Chișinău, Lyceum, 1999.
- VNOROVSKI, L., *Amintirile unei basarabence (Povestea vieții mele)*, Chișinău, Cartdidact, 2003.
- WERNER, Paul, *La Vie à Rome aux temps antiques*, Paris, Ed. Minerva, 1983.
- WOLF, Eric R., *Tăranii*, Chișinău, Ed. Tehnică, 1998.

Periodice:

- Revista Asociației învățătorilor din județul Bălți* (1929-1935).
- Revista de igienă socială* (1936-1940).
- Sociologie Românească* (1936-1943).
- Viața Basarabiei* (1932-1944).
- Buletinul Asociației învățătorilor din județul Bălți* (1932-1933).
- Cetatea Albă* (1931-1932)
- Cultura poporului*. Revista Asociației învățătorilor din jud. Cetatea Albă (1932-1933).

Arhive:

Arhivele Naționale ale României, București.
Fondul Ministerului Instrucțiunii din România (1921-1940).

Ancheta orală (subiecți interviewați):

1. Paraschiva R., n. 1918, sat Petroasa, raionul Fălești, ian. 2007.
2. Ion C., n. 1925, sat Petroasa, raionul Fălești, ian. 2007.
3. Nina C., n. 1927, sat Petroasa, raionul Fălești, ian. 2007.
4. Leonid V., n. 1929, sat Petroasa, raionul Fălești, ian. 2007.
5. Catinca V., n. 1935, sat Petroasa, raionul Fălești, ian. 2007.
6. Maria B., n. 1931, sat Petroasa, raionul Fălești, ian. 2007.
7. Domnica R., 1925, sat Petroasa, raionul Fălești, ian. 2007.
8. Alexandru C., n. 1918, sat Bocani, raionul Fălești, ian. 2007.
9. Ilie C., n. 1918, sat Bocani, raionul Fălești, ian. 2007.
10. Nicolae T., n. 1930, sat Bocani, raionul Fălești, feb. 2007.
11. Roman C., n. 1927, sat Bocani, raionul Fălești, ian. 2007.
12. Alexandra G., n. 1920, sat Bocani, raionul Fălești, ian. 2007.
13. Toadre V., 1916, sat Bocani, raionul Fălești, ian. 2007.
14. Maria B., n. 1928, sat Doltu, raionul Fălești, feb. 2007.
15. Semion B., n. 1921, sat Doltu, raionul Fălești, feb. 2007.
16. Ștefan B., n. 1922, sat Doltu, raionul Fălești, feb. 2007.
17. Fedora B., n. 1931, sat Sărata Veche, raionul Fălești, ian. 2007.
18. Lidia T., n. 1930, oraș Nisporeni, feb. 2007.
19. Fiodor Ș., n. 1925, oraș Chișinău, feb. 2007.
20. Dumitru A., 1926, sat Bălănești, raionul Nisporeni, dec. 2006.
21. Ileana T., n. 1929, sat Bălănești, raionul Nisporeni, dec. 2006.
22. Ilie P., n. 1921, sat Bălănești, raionul Nisporeni, dec. 2006.
23. Zinovia A., n. 1931, sat Bălănești, raionul Nisporeni, dec. 2006.
24. Ecaterina C., 1922, sat Bălănești, raionul Nisporeni, dec. 2006.
25. Marina C., n. 1924, sat Bălănești, raionul Nisporeni, dec. 2006.
26. Serghei C., 1915, sat Bălănești, raionul Nisporeni, dec. 2006.
27. Agafia C., n. 1925, sat Milești, raionul Nisporeni, dec. 2006.
28. Maria P., n. 1923, sat Milești, raionul Nisporeni, dec. 2006.
29. Constantin C., n. 1928, sat Hâjdeieni, raionul Glodeni, feb. 2007.
30. Eugeniu A., n. 1928, sat Tânăova, raionul Briceni, feb. 2007.
31. Ion S., n. 1925, sat Scoreni, raionul Strășeni, feb. 2007.
32. Vasile N., n. 1929, sat Petrești, raionul Ungheni, feb. 2007.
33. Nicolai U., n. 1928, sat Bahmut, raionul Călărași, feb. 2007.
34. Minadora A., n. 1925, sat Arionești, raionul Dondușeni, feb. 2007.
35. Ileana G., n. 1927, sat Peciște, raionul Rezina, feb. 2007.
36. Ana P., 1922, sat Naslavcea , raionul Ocnița, feb. 2007.
37. Alexandru Ț., n. 1924, sat Grigorovca, raionul Soroca, feb. 2007.

38. Vera F., n. 1930, sat Dănceni, raionul Strășeni, feb. 2007.
39. Nadejda B., n. 1925, sat Cocieri, raionul Dubăsari, feb. 1927.
40. Petru C., n. 1919, sat Cocieri, raionul Dubăsari, feb. 1927.
41. Alexei I., n. 1924, sat Cocieri, raionul Dubăsari, feb. 1927.
42. Abram N., n. 1926, sat Cocieri, raionul Dubăsari, feb. 1927.
43. Sofia N., n. 1931, sat Cocieri, raionul Dubăsari, feb. 1927.
44. Mihail T., n. 1928, sat Cocieri, raionul Dubăsari, feb. 1927.
45. Nicolai L., n. 1925, sat Coșnița, raionul Dubăsari, feb. 1927.
46. Olga G., n. 1931, sat Pârâta, raionul Dubăsari, ian. 1926.
47. Ion O., n. 1927, sat Sculeni, raionul Ungheni, aprilie 2007.

L'EDUCATION COMME VIOLENCE. L'ENSEIGNEMENT PRIMAIRE RURAL EN BESSARABIE DE L'ENTRE-DEUX-GUERRES : DE LA PUNITION CORPORELLE A LA VIOLENCE SYMBOLIQUE

la contrainte est au cœur du système d'enseignement primaire, en Bessarabie comme en d'autres régions et pays de l'Europe orientale et occidentale de l'entre-deux-guerres. Elle est présente à toutes les étapes de ce cycle d'enseignement, de l'admission à la sortie de l'école. Les instituteurs eux-mêmes sont soumis à un mécanisme rationalisé de « punition » et de « surveillance » par les agents de contrôle du Ministère de l'Instruction : inspecteurs, réviseurs, sous-réviseurs. Mais la contrainte se manifeste souvent dans cette institution par des voies non-conformes aux règlements administratifs. Cet article a pour objet une forme résiduelle de contrainte ayant lieu dans le système d'enseignement primaire et interdite comme telle par les règlements scolaires en vigueur : les châtiments corporels.

Les peines corporelles appliquées par les instituteurs aux élèves ne sont pas spécifiques qu'aux écoles primaires de la Bessarabie de l'entre-deux-guerres. Les peines physiques ont connu une large application dans l'enseignement roumain, avant 1918 et après cette année, bien qu'elles fussent interdites dès 1884 par un *Règlement d'ordre et de discipline* de l'école primaire¹. Les punitions corporelles sont une pratique courante dans les écoles de l'Empire tsariste², dont la Bessarabie a appartenu entre 1812 et 1918. En France, le châtiment corporel – les coups de férule ou l'agenouillement – continue à avoir une application assez répandue après 1834, date à laquelle les peines physiques ont été interdites par une ordonnance spéciale³.

Malgré son caractère apparemment anecdotique, la punition corporelle est un élément central dans ce dispositif coercitif d'acculturation qu'a été l'école primaire. D'après les coordinateurs de l'ample recherche sur

l’alphabétisation de la population française aux XVe-XIXe siècles, « Personne ne sait bien, mais tout le monde soupçonne à quel prix, psychologique, social et culturel, s’effectue l’introduction de la culture écrite dans des civilisations à transmission orale »⁴. Grâce à son instauration tardive, l’enseignement primaire en Bessarabie de l’entre-deux-guerres laisse une quantité pleinement suffisante de traces écrites et – fait important – de sources orales, pour une évaluation juste et multidimensionnelle du « coût » payé par les premiers architectes de cette vaste entreprise pédagogique, mais aussi par les premières générations d’élèves d’origine rurale, scolarisés pendant cette période. L’usage des châtiments corporels dans l’école primaire pendant les premières décennies après son instauration nous donne une image sensible de « la relation d’autorité absolue qui a longtemps gouverné le dressage enfantin à l’ordre de la lettre »⁵ dans le cadre de cette institution.

La Bessarabie de l’entre-deux-guerres : contexte général et particularités locales

Au-delà de ses particularités locales, le cas de l’école primaire des localités rurales de la Bessarabie de l’entre-deux-guerres peut être révélateur à plusieurs titres sur la manière dont le système d’enseignement élémentaire a été instauré ailleurs. Au début des années 1930, à la suite de l’adoption de la loi sur l’obligation et la gratuité de l’enseignement primaire⁶, la Bessarabie n’est qu’au début de l’édification d’un enseignement moderne de masse⁷. La massification de l’enseignement public en Bessarabie fait partie pendant cette période d’un processus plus large d’intégration de cette province au sein de l’Etat national roumain. Ainsi, l’enjeu d’une éducation civique et patriotique exercée par l’Ecole apparaît comme d’autant plus urgente dans la situation de la Bessarabie de l’entre-deux-guerres, et ce d’autant plus que la population de cette province est connue avoir une proportion de 44 % de population « hétéroglotte » (euphémisme officiel pour dire « ethniquement hétérogène »). Avec un coefficient de 62 % d’analphabétisme en 1930, la Bessarabie est la région la moins alphabétisée et scolarisée de la Roumanie. En même temps, le degré de scolarisation de la population alphabétisée de cette province est lui-aussi très réduit: 87,3 % dans le milieu rural et 57,9 % dans les villes n’avaient que des études primaires. La population rurale, majoritaire dans la province en proportion de 87 %⁸,

est la moins alphabétisée et scolarisée (34 %)⁹. La population des villages se montre réfractaire aux mesures prises par l'Etat roumain pour sa scolarisation. En dépit de la loi adoptée en 1921 (et amendée en 1924) qui impose l'obligation de suivre les cours de l'école primaire pour tous les enfants d'âge scolaire, l'absentéisme scolaire est très élevé dans la seconde moitié des années 1930, particulièrement dans les zones rurales. Une grande partie des paysans bessarabiens refusent d'envoyer leurs enfants à l'école, les raisons invoquées étant le plus souvent d'ordre économique (l'utilisation des enfants dans l'agriculture, la pénurie) et de mentalité (« notre peuple ne comprend pas les bienfaits de l'enseignement »¹⁰). La proportion élevée de la population « hétéroglotte », le bas niveau de l'alphabétisation de la population, notamment de celle des villages, élèvent autant d'obstacles dans la voie du projet de scolarisation et, en fin de compte, de l'intégration de la Bessarabie, après son rattachement par la Roumanie en 1918.

De la punition corporelle à la violence symbolique

Dans le présent article l'on se propose de poursuivre l'évolution des références à la pratique des peines corporelles dans le discours des agents et des sujets impliqués dans l'enseignement primaire : les instituteurs, d'une part, et les élèves et leurs parents, d'autre part. On tiendra compte également de la transformation du discours du Ministère de l'enseignement, par la voix de ses organes de contrôle, concernant ce phénomène qu'ils doivent enquêter, prévenir et en limiter l'ampleur. L'application des châtiments corporels interagit aussi avec certains faits qui relèvent de l'activité quotidienne de l'enseignement primaire dans les villages, tels que les rapports des instituteurs avec la communauté locale, l'assiduité scolaire ou la dynamique interne du corps enseignant de l'école du village.

Selon les auteurs de la théorie de la *violence symbolique*, les châtiments corporels (la « manière dure » d'éducation) ont cédé la place au bout d'un certain temps à des méthodes pédagogiques « douces » (pédagogie non directive, appel à la compréhension affective etc.), transformant l'*action pédagogique* d'une *relation d'autorité* (et d'un rapport de force) en une relation d'apparence purement psychologique¹¹. Dans cet article nous appliquerons de façon rétroactive le concept de violence symbolique, en étudiant le processus de transformation du type de relation

d'autorité qui se trouve à la base de l'action pédagogique dans une phase initiale de son évolution, lorsque celle-ci s'exerçait surtout par la manifestation directe de l'autorité et de la force.

Ainsi que nous l'avons affirmé plus haut, l'enseignement public de masse s'instaure à son début historique sur une situation de conflit. L'école primaire publique constraint la population rurale à renoncer à une partie de ses valeurs, habitudes et pratiques traditionnelles pour embrasser d'autres, imposées d'en haut. Dans le cas de la Bessarabie de l'entre-deux-guerres, mais qui n'est pas singulier, les paysans s'opposaient à l'obligation scolaire par des actions passives (n'envoyant pas leurs enfants à l'école ou tolérant leur absentéisme) ou par des manifestations actives : prises de position, voire des protestations ouvertes contre l'application des amendes scolaires. Lorsque ces manifestations entraient en contradiction avec la Loi, les représentants de l'Etat (de l'instituteur aux forces de l'ordre) réagissaient à leur tour par des moyens répressifs pour contraindre la population à s'acquitter de ses obligations. A mesure que l'enseignement public primaire gagnait en ampleur, la population visée devenait de moins en moins récalcitrante et l'imposition de la force de moins en moins nécessaire. Dans cet article, nous examinerons le début d'un processus institutionnel et social de formation d'un *ethos pédagogique*, ainsi que Bourdieu l'a appelé¹², à la suite de l'intériorisation (ou mieux, de l'incorporation) par cette population de l'action pédagogique comme *norme sociale* et de la reconnaissance généralisée de la légitimité de l'*autorité pédagogique* représentée par l'école primaire publique et la personne de l'instituteur.

Bien que l'action pédagogique se transforme considérablement durant les 22 ans d'activité de l'enseignement roumain en Bessarabie, la violence brute ne disparaît pas de la méthodique réelle utilisée par les instituteurs. D'autre part, la population civile des villages n'a pas entièrement accepté, elle non plus, l'autorité pédagogique de l'école primaire. Même lorsqu'ils paraissaient la reconnaître, les paysans continuaient à créer et à user des stratégies de *subsistance culturelle* et d'*adaptation* – primaire et secondaire¹³ – au nouveau régime imposé par l'école. Même lorsque les paysans acceptaient d'envoyer leurs enfants à l'école, cette institution n'occupait pas, loin de là, une place centrale dans leur vie. Les élèves fréquentaient les cours scolaires, mais une fois retournés chez eux, accablés par les tâches des travaux agricoles et domestiques prescrits par leurs parents, ils « oubliaient » souvent de faire leurs devoirs, au risque de se faire châtiés le lendemain par l'instituteur¹⁴. En même temps, le système

d'instruction publique fait des efforts constants à partir des années 1920 d'adapter les matières enseignées à l'école aux nécessités quotidiennes de la population rurale, tandis que le programme scolaire devient de plus en plus flexible en fonction du calendrier des travaux agricoles des villageois. Vers la fin des années 1930, la punition corporelle subsiste tel un vestige d'un système pédagogique anachronique, étant remplacé progressivement par un système rationalisé de punition : l'avertissement, la discussion avec les parents et le système des notes. Selon une perspective foucaldienne, on peut dire que, avec la rationalisation et l'adoucissement des peines appliquées aux élèves de l'école primaire, la discipline scolaire déplace peu à peu sa cible du corps de l'enfant vers l'« âme » de celui-ci¹⁵.

Terrain et méthodes

Cet article est le résultat d'une recherche effectuée sur un terrain qui comprend trois types de sources : sources *éditées*, sources écrites *inédites* et sources *orales*. Ces sources correspondent dans leurs grandes lignes avec trois points de vue - et trois logiques sociales – qui convergent dans la construction discursive de l'objet enquêté. Les sources *éditées* comprennent des livres et des revues au contenu pédagogique, parus en Roumanie dans les années 1920-1930, le plus souvent sous les auspices du Ministère de l'Instruction. Elles représentent en général la position officielle de l'Etat ou d'une association pédagogique créée avec le soutien plus ou moins direct du Ministère de ressort. Les sources *inédites* sont les documents du fond du Ministère de l'Instruction de Roumanie des années 1920-1930, conservées dans les Archives Nationales de Roumanie. Ces actes à usage interne représentent en règle générale des rapports, procès-verbaux, comptes-rendus émis par les fonctionnaires des organes de contrôle du Ministère de l'Instruction (l'inspecteurat central et leurs filiales régionales), mais aussi des pétitions, plaintes et déclarations, individuelles ou collectives, rédigées par les instituteurs et les parents des élèves sur les manquements commis par les enseignants et les élèves à l'égard des règlements scolaires en vigueur. Enfin, les sources *orales* représentent un corpus d'interviews semi-directives que nous avons prises à un échantillon d'une cinquantaine de personnes, hommes et femmes, nés entre 1910 et 1930 en Bessarabie et Transnistrie (régions de l'actuelle République de Moldova). Les sources orales peuvent nous donner une

image de la manière dont les anciens élèves de l'école primaire de la Bessarabie de l'entre-deux-guerres ont perçu individuellement le processus d'instruction scolaire de cette époque. Aucune de ces sources ne saurait nous donner la version « ultime » de la « vérité » sur l'objet enquêté. Seule leur confrontation systématique et leur lecture contextualisée et à de différents niveaux de compréhension nous permettent de dégager une idée plausible de la manière dont les châtiments corporels ont évolué dans les écoles primaires de la Bessarabie de l'entre-deux-guerres, dans les formes multiples de manifestation des agents sociaux impliqués, par des discours, représentations, perceptions, croyances, habitudes, normes et pratiques.

Les sources dépouillées nous révèlent trois optiques et trois raisons différentes de compréhension de la peine corporelle à l'école. Chacune d'entre elles nous dit et nous cache quelque chose. Les politiciens, les hauts fonctionnaires d'Etat et leurs porte-paroles omettent complètement cette question dans leurs prises de position publiques, par ailleurs très fréquentes et souvent pléthoriques. Ainsi, un rapport extrêmement détaillé et volumineux (comprenant plus de 1500 pages) sur l'activité du Ministère de l'Instruction durant l'année 1932-1933 sous la direction de Dimitrie Gusti¹⁶ (le ministère qui, soit dit en passant, a travaillé le plus à cette époque, par des recherches directes sur le terrain, pour rapprocher l'école primaire des nécessités de la population rurale), ne fait la moindre allusion au phénomène étudié. Le recours à la violence dans les écoles à l'égard des élèves n'apparaît donc pas aux yeux des politiciens et d'autres instances de décision de l'époque comme un problème digne d'être abordé publiquement. Ce qui ne veut pas dire que ce problème n'existe pas. Le fond d'archives du Ministère roumain d'Instruction de l'entre-deux-guerres cache des dossiers par centaines sur des cas plus ou moins graves de peines non réglementaires appliquées aux élèves dans les écoles primaires de Bessarabie et de tout le pays. Ces questions sont traitées avec tout le sérieux dans les sous-sols de la bureaucratie du Ministère de ressort, loin de l'œil public. Les archives nous montrent une fréquence relativement élevée des cas de mauvais traitements commis par les instituteurs dans les écoles¹⁷. D'autre part, les témoignages recueillis auprès des anciens élèves de l'époque étudiée nous font soupçonner l'ampleur du phénomène comme tel durant les deux décennies. Tous les sujets interviewés qui ont fait des études primaires dans l'entre-deux-guerres nous ont témoigné de l'usage courant des châtiments corporels dans l'école de leur village d'origine.

La punition corporelle : de la « correction banale » aux « coups barbares »

Les châtiments corporels font partie intégrante de la trame quotidienne des écoles primaires rurales de la Bessarabie de l'entre-deux-guerres. L'instituteur n'hésitait pas à les appliquer aux élèves indisciplinés et à ceux qui n'apprenaient pas leurs devoirs. Les peines physiques les plus communes sont peu nombreuses : coups de férule (baguette ou ligne) aux mains, agenouillement (directement sur le plancher ou, pour les cas considérés comme plus graves, sur un plateau de graines), frottement (tirage, pincement) des oreilles... Leur nombre assez réduit indique un processus durable de codification qui dépasse les frontières et l'époque de la Bessarabie de l'entre-deux-guerres. Des punitions de ce type étaient appliquées il y a encore deux ou trois décennies dans les pays de l'Europe occidentale ou, encore plus récemment, dans la Russie tsariste. Certaines d'entre elles, comme les coups de férule, ont été aussi pratiquées dans les écoles de la Rome antique¹⁸.

La procédure était simple : « Si tu ne savais pas, tu allais devant, au tableau noir et tu te mettais à genoux, sur des graines »¹⁹ ou bien « [l'instituteur] te tirait par les cheveux, par les favoris, ou [te mettait] à genoux, et il te le faisait jusqu'à ce que tu savais »²⁰ ; « Il te disait : « Montre-moi ta main ! » Et alors tu tendais ta main et il te frappait à la main, à quatre ou cinq fois. Et puis voilà : à l'avenir tu savais qu'il faut apprendre »²¹. En général, les châtiments étaient individuels : « Si tu n'apprenais pas : la raclée ! »²² Parfois l'instituteur invitait des assistants (des « moniteurs »²³, comme on les appelait) parmi les élèves pour soutenir leur compagnon pénalisé dans une position commode à l'application de la peine. Une faute collective exigeait l'application d'une punition collective. Ainsi, s'il arrivait que toute la classe soit en faute (à des exceptions près, négligées d'ordinaire), l'instituteur pouvait demander aux élèves à s'agenouiller entre les pupitres, aussi longtemps qu'il croyait que la faute était expiée (normalement, pas plus de trois quarts d'heure)²⁴.

A part les punitions susmentionnées, les dossiers du fond du Ministère de l'Instruction de l'époque témoignent d'une application assez fréquente de châtiments corporels que nous avons appelés « spontanés ». Administrées le plus souvent en état d'affect (« en colère »), voire quelquefois sous l'influence de l'alcool, ces peines sont d'habitude les plus violentes : gifles, coups de poings, de pieds etc. Ces deux types de peines sont représentés en proportions différentes dans les sources

consultées. Les références aux peines physiques « codifiées » apparaissent en plus grand nombre dans les entretiens, ce qui nous fait penser que leur usage a été le plus commun. Les documents d'archives, en revanche, - plus particulièrement les procès-verbaux d'inspection et d'enquête et les réclamations des habitants du village -, font davantage référence aux cas d'application des peines corporelles « spontanées », plus violentes et moins tolérées par les parents des élèves et les organes de contrôle.

Bien qu'appliquées assez couramment, les peines corporelles – « codifiées » ou « spontanées » – restaient en général entre les quatre murs de la classe. L'instituteur avait à sa portée suffisamment de moyens pour déterminer les élèves à ne pas dénoncer ses pratiques punitives auprès de leurs parents ou, pire, aux organes de contrôle. D'ordinaire, les élèves et d'autant moins l'instituteur n'étaient pas très motivés à les divulguer en dehors de l'école. Les parents, eux non plus, n'avaient pas intérêt à en faire grand cas. Après tout, les peines physiques, là où elles ne dépassaient pas une mesure du bon sens, étaient vues par les personnes visées directement, mais aussi par la communauté rurale, comme un moyen disciplinaire presque normal, voire nécessaire.

L'instituteur face à la communauté rurale

Les documents d'archives, mais aussi certains sujets interviewés, relatent des faits de violence graves commis par les instituteurs. Plusieurs parmi ceux-ci, visibles à la surface du corps de l'élève châtié, menaient souvent à de faibles traumatismes. Lorsqu'elles avaient lieu isolément, ce genre de cas était résolu le plus souvent à l'amiable. Le parent de l'enfant puni rendait visite à l'instituteur. Après un échange d'explications et d'engagements, à la suite desquels la majeure partie de la faute revenait certes à l'élève, ce qui justifiait, *post factum* et à l'avenir, l'application de la punition, le parent et l'instituteur se séparaient réconciliés, l'affaire étant classée d'office.

En d'autres situations, en revanche, rapportées en grand nombre dans les dossiers des organes de contrôle du Ministère de l'Instruction de l'époque, les châtiments infligés aux élèves finissaient par causer la mutilation ou même, en cas très rares, le décès des élèves punis²⁵. Ces cas critiques provoquaient le mécontentement des parents de la victime, mais en même temps de toute la communauté du village, au cas où celle-ci avait été affectée dans le passé par des mauvais traitements ou

par d'autres faits commis par l'instituteur à leurs dépens. La situation devient alors propice pour la rédaction d'une plainte collective à l'attention du Ministre de l'Instruction contre l'instituteur « turbulent ». Rédigée avec l'aide d'un greffier, d'un notaire ou d'un avocat, la pétition est suivie obligatoirement par un certain nombre (jusqu'à quelques dizaines) de signatures.

Les châtiments corporels sont rarement les seuls faits imputés à l'instituteur. Une liste d'autres accusations – alcoolisme, immoralité, brutalité, amendes scolaires appliquées « par vengeance » etc. – confère plus de poids à la plainte. Les organes de contrôle, à l'intention desquels la pétition est adressée en dernière instance, envoie sur place un sous-inspecteur ou, dans les cas jugés graves, un inspecteur scolaire régional, pour déployer une enquête. Après avoir interrogé les parties visées par la plainte – en premier lieu les réclamants et le prévenu – et quelques témoins, l'enquête produit une série d'actes complémentaires : déclarations individuelles (prises aux deux parties), procès-verbaux (rédigés par l'enquêteur), autres éventuelles réclamations. Après quelques journées ou semaines d'enquête, l'agent de contrôle décide (officiellement, prie les organes supérieurs) d'appliquer (ou non) à l'instituteur accusé une peine administrative qui varie, selon la gravité de la faute, d'une amende avec rétention du salaire pour quelques jours (jusqu'à trente) au transfert ou même à la suspension de l'instituteur de son poste, lors des cas jugés de conséquence. L'affaire classée, les choses reviennent bientôt à l'état d'équilibre fragile d'avant l'enquête : les paysans retournent à leurs terres, les élèves et l'instituteur à l'école.

La pétition et l'enquête qui lui suit mettent en évidence des tensions latentes entre l'instituteur et les habitants du village qui risque, dans ces circonstances, de déraper en conflit. Les abus commis par l'instituteur à l'égard des élèves et leurs parents empiètent sur les termes d'un contrat dont la juste mesure est en général respectée par les deux parties. Ainsi, les cas graves d'application des peines corporelles, cumulés avec d'autres manquements, peuvent mener à un conflit ouvert entre l'instituteur et la communauté rurale.

L'attitude de l'instituteur à l'égard des élèves et des villageois trahit quelquefois, ainsi que le signalent plusieurs pétitions et procès-verbaux, des sentiments de « haine » et de « méchanceté ». D'autre part, le comportement de l'instituteur provoque parmi les élèves de la population locale des sentiments négatifs à son égard et face à l'école²⁶. Le « manque de tact » ou le comportement « autoritaire », « dictatorial »²⁷ de l'instituteur

à l'égard des habitants du village visent également, dans certains cas, les chefs confirmés de la communauté locale : le « premier fermier [fruntașul] »²⁸, le « prêtre »²⁹ ou même le maire du village³⁰. On peut apercevoir dans ces tensions locales les manifestations de rapports de concurrence entre divers types d'autorité et de légitimité, représentés par l'instituteur et les leaders locaux, dans lesquels l'instituteur prétend quelquefois avoir le privilège. Le comportement considéré comme agressif et provocateur envers les villageois et les autorités reconnues du village provoque mécontentements, voire parfois un certain « esprit de révolte ». Arrivé en février 1934 dans la commune Ustia du district d'Orhei pour vérifier les accusations portées à un instituteur par les habitants du village, l'inspecteur scolaire rapporte :

« Peu après notre arrivée, le maire du village avec tout le conseil communal, le notaire, le président du Comité scolaire avec tout le Comité et un nombre de plus de 80 habitants se sont rassemblés devant l'école. Je mentionne cela parce que dans l'assemblée hâtive, j'ai pu apercevoir l'esprit de révolte qui dominait au sein de la population contre l'instituteur et l'école. J'ai procédé aussitôt à l'examen individuel des déclarations de la plupart des villageois, pour me convaincre du bien-fondé des accusations. Dans toutes les déclarations on constate que les accusations sont encore plus graves que celles qui lui ont été portées et que, si la population ne s'est pas encore faite justice elle-même, c'est que les Moldaves sont patients et sages dans leurs actions »³¹.

Les rapports entre l'instituteur et les villageois sont marqués par des différences symboliques provenant de deux mondes sociaux presque antagoniques : l'un moderne, rationalisé, très dépendant du signe écrit, l'autre traditionnel, patriarcal, à communication essentiellement orale. L'instituteur est un *outsider* privilégié au sein de la communauté rurale. Il est doté d'un capital scolaire solide en contraste avec le niveau très réduit de scolarité de la population locale. De plus, son statut d'instituteur et de fonctionnaire d'Etat lui confère une autorité temporelle dont il n'hésite pas à user (et parfois à abuser) en différentes circonstances de la vie publique locale. A part la distinction sociale inhérente à son statut, l'instituteur du village bessarabien de l'entre-deux-guerres, qui au moins dans la moitié des cas est originaire de l'Ancien Royaume³², détient aussi une marque identitaire fortement investie politiquement. L'instituteur devient dans le village bessarabien, habité souvent par une population « minoritaire », un missionnaire du « roumanisme ». Le conflit entre

l'instituteur et les villageois est chargé dans ce cas d'une signification idéologique d'autant plus forte. Les différences identitaires se font jour lors d'une cohabitation forcée entre un instituteur « du Royaume » et une population rurale « minoritaire », bien que le désaccord entre les parties soit en général du même caractère que dans le cas d'un village peuplé par des « Roumains bessarabiens ». Les réclamants ont tendance à penser que leurs divergences avec l'instituteur sont dues surtout à l'origine différente de ce dernier. D'autre part, les instituteurs et les inspecteurs sont souvent enclins à expliquer la réticence de la population locale à l'égard de la scolarisation par l'origine ethnique de celle-ci :

« Les villageois de la commune Tureatca sont des Ruthènes, non persuadés des bienfaits de l'école, et l'effort de l'instituteur pour peupler son école est jugé par celle-ci comme une vraie corvée et recourent à tous les moyens pour s'[en] défendre »³³.

Les tensions entre l'instituteur et la communauté du village s'intensifient lorsque cette dernière appartient à des groupes religieux minoritaires, tels que le judaïsme ou les confessions néo-protestantes, à l'égard desquels les instituteurs et les fonctionnaires d'Etat cachent souvent mal l'intolérance³⁴. L'inspecteur scolaire joue, cette fois encore, un rôle régulateur, rappelant à l'instituteur mu par des rigueurs religieuses exclusivistes, la mission intégratrice que celui-ci doit accomplir dans la province récemment incorporée. Ainsi, un instituteur accusé entre autres manquements de cultiver des idées antisémites, de manquer de tact convenu dans ses rapports avec la population civile et d'avoir appliqué des châtiments corporels aux élèves, est pénalisé, à la suite de l'intervention d'un inspecteur scolaire auprès de sa direction, avec la « censure » et la rétention du salaire pour 20 jours³⁵.

Tant les réclamants que l'accusé tendent à renchérir dans leurs déclarations le rôle idéologique que l'instituteur serait voué à jouer en Bessarabie. Les paysans se plaignent que l'instituteur ne soit pas à la hauteur de la mission que l'Etat roumain lui a confiée. D'autre part, l'instituteur déplace l'accusation de violence qui lui est portée sur un terrain politique et patriotique, prétendant que les villageois bessarabiens lui sont hostiles et, du même coup, à « tout ce qui est roumain »³⁶.

Dans les pétitions et dans les procès-verbaux des inspecteurs, l'instituteur apparaît souvent comme « ivrogne », « immoral », « violent », « turbulent », « brutal », « conflictuel » (à l'égard des élèves, des villageois,

des collègues, de son épouse) etc. Enfin, celui-ci est critiqué pour le fait de donner un « mauvais exemple »³⁷ aux habitants du village. L'instituteur des plaintes et des procès-verbaux offre en revanche un contre-exemple qui, retourné, projette le portrait du pédagogue idéal. Plusieurs pétitions signées par les villageois (mais rédigées, n'oublions pas, par des personnes maîtrisant assez bien le langage officiel) décrivent comment devrait être un instituteur digne de son nom. Le « bon » instituteur est associé à un parent, à un éducateur non seulement des « générations à venir »³⁸, mais aussi de tous les villageois : un « guide du peuple »³⁹. Tel un bon père, il doit savoir être à la fois sévère et indulgent. Mais, plus que tout, l'instituteur est voué établir une « liaison spirituelle »⁴⁰ avec la communauté locale et servir par ses faits de modèle de vertu et de bonne conduite. Le contraste devient frappant lorsque ce portrait idéal est comparé avec le comportement réel de l'instituteur réclamé.

L'enfant puni : entre règlement scolaire et loi non écrite

Tous les documents d'archives signés par les instituteurs, les inspecteurs, les parents, les textes publiés dans les revues des associations pédagogiques ou, à un niveau supérieur, les rapports des hauts fonctionnaires du Ministère de l'Instruction, concernant la situation des écoles et les manquements commis par les instituteurs, renvoient à chaque fois, de manière explicite ou en filigrane, à celui qui constitue l'enjeu et le but de l'établissement éducatif en son entier : l'enfant. L'enfant devient le lieu où l'on projette idées et théories, provenant du sens commun ou apprises dans les écoles normales et à la veille des examens d'instituteur. Dans une réclamation adressée en 1931 à l'inspecteur scolaire, un parent dont l'enfant fut « sauvagement » battu par l'instituteur signale que « aujourd'hui même les bêtes il n'est plus permis de les battre si elles font une erreur quelconque »⁴¹. On peut se demander si l'enfant est vu dans ces textes hétérogènes comme un être humain⁴². Est-il perçu comme une personne douée d'intelligence ? A un niveau superficiel et théorique : oui, certainement. Les revues des associations locales des instituteurs publient régulièrement des articles qui mettent leurs lecteurs au courant avec les nouvelles théories pédagogiques et psychologiques et donnent des conseils pratiques pour éduquer « intelligemment » les enfants. Mais dans la pratique, la méthodologie appliquée par l'instituteur dans les écoles primaires de village est largement tributaire d'une conception d'éducation-dressage.

En appliquant des peines corporelles, l'instituteur est tiraillé entre la conscience d'enfreindre la loi et le règlement scolaire et l'intime conviction de leur efficacité dans le processus d'enseignement/apprentissage. D'où le recours au double discours, à la dénégation, à l'euphémisme et à d'autres stratégies discursives, pour disculper l'acte commis. Parfois, rendus à l'évidence des preuves, l'instituteur reconnaît et assume le fait d'appliquer des châtiments corporels. Dans ce cas, il les justifie par l'indiscipline extraordinaire des élèves ou, plus rarement, se déclare convaincu de l'efficacité de ces mesures disciplinaires. Ainsi, une institutrice responsable de classe de l'école primaire de la gare de Călărași du district d'Orhei, est demandée en février 1924 par les organes de contrôle si elle use de peines physiques. Elle répond ouvertement que « Les plus récalcitrants reçoivent des pincements aux oreilles et même des coups, là où il le faut (mais pas à la tête, bien sûr) »⁴³. Douze ans plus tard, en mai 1936, un instituteur du district de Bălți, étant aperçu en flagrant délit d'application de peine corporelle, déclare qu'« elles seules donnent de bons résultats dans l'éducation et l'apprentissage de la matière par les élèves »⁴⁴. Et pour justifier sa position, il donne l'exemple de quelques écolières de la même classe qui, du fait qu'il ne les châtie pas parce que leurs parents s'y opposent, sont plus faiblement préparées. Les deux instituteurs reçoivent une pénalisation administrative et sont mis en garde à ne plus user à l'avenir de telles méthodes « pédagogiques ».

Le règlement scolaire interdit formellement l'application des châtiments corporels dans les écoles : « Les châtiments corporels sont strictement interdits ; l'instituteur qui les appliquera sera pénalisé selon la gravité du délit »⁴⁵. Il revient aux agents de contrôle de veiller, par des inspections et enquêtes sur le terrain, à ce que ce code interne de l'école primaire soit respecté. Toutefois, ces derniers sont engagés parmi les instituteurs et donc, hormis la connaissance formelle des règlements, partagent parfois, à côté d'autres maîtres d'école, certaines idées et stéréotypes liés à la méthodique et à la pratique de l'enseignement. Le cas d'un sous-inspecteur qui a battu une élève pendant l'inspection est tout à fait singulier⁴⁶. Il est pourtant révélateur dans la mesure où, ainsi que les rapports d'inspection et d'enquête nous le montrent, les peines corporelles, du moins celles considérées comme étant « sans conséquences graves »⁴⁷, sont souvent tolérées par les organes de contrôle. Les sanctions administratives appliquées aux instituteurs pour l'usage de la violence à l'égard des élèves (les plus communes étant l'« avertissement » et la « censure » avec rétention jusqu'à cinq journées

de salaire) sont trop légères pour décourager leur application à venir. Le plus souvent, l'application des châtiments corporels à l'école représente pour les inspecteurs scolaires plutôt une circonstance aggravante, par rapport d'autres manquements, qu'un chef d'accusation en soi. Quelquefois, à la suite d'une enquête, l'accusation d'application de peines corporelles portée en premier lieu par les réclamants dans la pétition, disparaît en cours de route du procès-verbal rédigé par l'agent de contrôle, étant omise probablement pour manque d'importance en faveur d'autres accusations jugées plus graves⁴⁸. Lors d'une enquête effectuée sur un cas d'application de peines physiques, les inspecteurs concluent que les châtiments administrés aux élèves ne sont pas « si barbares »⁴⁹ qu'ils apparaissent dans la pétition des parents. A la suite d'une autre enquête, l'agent de contrôle rapporte que « l'élève Jigarev Vasile, le fils du réclamant, n'est pas un enfant assidu et même ne fait pas ses devoirs »⁵⁰.

Même les articles prescriptifs publiés dans les revues locales de spécialité, tout en désavouant l'application des peines corporelles, laissent une marge d'interprétation favorable aux instituteurs plus conservateurs en ce sens. Ainsi, par exemple, dans un article publié dans le *Bulletin de l'Association des instituteurs du district de Bălți* de juin 1929, l'auteur, lui-même instituteur, recommande à ses collègues :

« Il serait bien, on aboutirait à un idéal, si on pouvait se passer dans l'éducation de moyens déplaisants. Il existe pourtant des natures rétives dont on ne peut rien faire sans punition. Il y a deux types de peines : naturelles et volontaires. Les peines naturelles interviennent comme suite naturelle de l'acte commis ; les peines volontaires sont appliquées par l'éducateur »⁵¹.

Et l'auteur de proposer plutôt l'usage des peines « naturelles », en rejetant les « volontaires », surtout les peines physiques. Dans la revue de l'Association des instituteurs de Cetatea Albă de septembre 1931, l'auteur d'un article fait l'apologie de la discipline scolaire « par contrainte », obtenue par l'application d'un arsenal de peines disciplinaires (« interdiction du jeu, isolement d'autres enfants, interdiction de sortir pendant les récréations, arrêt etc. ») dont il exclut pourtant rigoureusement la violence physique :

« Comme ces enfants viennent [de leurs familles] avec certains mauvais penchants parmi lesquels nous énumérerons le manque de discipline, il faudra nous attendre à des manifestations de ce type et alors une stricte

surveillance s'impose, à l'intérieur de l'école et à l'extérieur, et les réprimer avec une certaine sévérité, surtout les manquements récidivistes de certaines règles de conduite, justes et irréfutables, que l'instituteur veillera à imposer et à soutenir à l'occasion des leçons de religion, entre autres. (Même Dieu punit les méchants et les désobéissants) »⁵².

Dans un article du *Bulletin de l'Institut Social Roumain de Bessarabie* de 1937, un instituteur du district de Lăpușna restreint l'applicabilité des peines corporelles aux cas de mauvaise conduite :

« Si pour la conduite on admet encore – et in extremis, certes – les peines corporelles, pour l'assimilation des connaissances, c'est une erreur impardonnable »⁵³.

Dans les pétitions des parents et les procès-verbaux rédigés par les agents de contrôle, un certain nombre d'expressions tend à dominer le champ discursif ayant pour référence les peines corporelles. Le qualificatif le plus fréquemment usité pour désigner la punition physique infligée aux élèves est « barbare » (« châtiments *barbares* », « l'instituteur applique des peines corporelles de façon *barbare* »)⁵⁴. D'autres épithètes participent à ce champ sémantique, s'inscrivant dans un réseau de synonymie avec le terme « barbare »: « sauvage »⁵⁵, « sans pitié »⁵⁶, « impitoyable »⁵⁷, « cruel »⁵⁸, « âpre »⁵⁹. Ces attributs mettent en valeur la cruauté qui pousse certains instituteurs à appliquer des peines corporelles aux élèves. Ils ont le rôle de sensibiliser le destinataire de la lettre (officiellement le Ministre en personne, en réalité les fonctionnaires des organes du contrôle) pour que celui-ci prenne la décision considérée comme judicieuse par les émetteurs du document. Mais l'utilisation récurrente de ces épithètes concernant l'application des peines corporelles à l'école nous dit quelque chose par-delà l'intention locutionnaire immédiate de ces documents. Les rédacteurs des plaintes ou des rapports condamnent les châtiments « barbares », « sauvages », « cruels » parce qu'ils les condamnent comme tels, ou ils condamnent notamment leur usage excessif, sous-entendant par-là une tolérance tacite à l'égard des peines corporelles « modérées » ou « douces ». Cette dernière clé de lecture est favorisée par l'occurrence dans le même corpus de certains syntagmes, comme « coups irréfléchis »⁶⁰ ou « sans motif »⁶¹, qui expriment l'arbitraire de certaines peines corporelles appliquées par les instituteurs.

Même les élèves et leurs parents, c'est-à-dire ceux qui sont considérés comme les victimes du comportement violent de l'instituteur, n'ont pas

un discours univoque sur l'usage des peines corporelles à l'école. On remarque dans les pétitions signées par les parents contre certains instituteurs, mais aussi dans les discours de plusieurs personnes interviewées, un degré élevé de tolérance à l'égard des châtiments corporels utilisés à des fins éducatives. Bien qu'ils s'aperçoivent de l'usage des châtiments corporels sur leurs enfants, les parents ne se décident pas immédiatement à déposer plainte contre l'instituteur⁶². Dans quelques pétitions, les parents se plaignent au Ministre que l'instituteur « se comporte trop durement avec les élèves »⁶³. Tant les parents (dans les pétitions) que les élèves (dans les entretiens) condamnent plutôt les excès de l'application des peines corporelles que l'usage des peines physiques en soi. D'ailleurs, les châtiments corporels sont appliqués dans de nombreux foyers familiaux des villageois. Dans son article, un instituteur du district de Cetatea Albă critique les paysans pour le fait qu'ils infligent arbitrairement des châtiments corporels à leurs enfants (il s'ensuit que l'usage « rationnel » des peines corporelles en famille serait pleinement justifié)⁶⁴.

Une grande partie des sujets interviewés justifient *post factum* la nécessité de l'application des châtiments corporels à l'école. L'attitude positive à l'égard des peines physiques apparaît surtout chez les sujets affirmant qu'ils n'ont pas subi eux-mêmes des corrections de ce type, parce qu'ils ont appris leurs devoirs et se sont bien conduit à l'école. Selon eux, ces mesures étaient justifiées car elles étaient appliquées aux « mauvais » élèves, qui « n'apprenaient pas »⁶⁵. Même ceux qui disent avoir reçu des châtiments physiques à l'école, leur attribuent quelquefois des effets bénéfiques. Effet *stimulateur* : « puisqu'il te battait, tu devais apprendre », « tu apprenais, de gré ou de force »⁶⁶. Effet *disciplinaire* : « J'ai reçu pas mal de peines... (riant). L'école roumaine... faisait de la discipline »⁶⁷. Effet *positif général* : « Et s'il te battait, ce n'est pas parce qu'il voulait te battre, mais pour faire de toi un homme »⁶⁸.

Certains répondants manifestent des attitudes carrément négatives à l'égard des châtiments corporels à l'école. Chez certains les peines physiques organisent toute leur mémoire concernant l'école. Tout en gardant rétrospectivement un souvenir déplaisant des peines corporelles reçues à l'école, plusieurs anciens élèves leur reconnaissent toutefois certaines « bonnes raisons ». Ainsi, ils se souviennent avoir reçu des peines corporelles parce qu'ils ne savaient pas (la prière, la poésie, les tables de multiplication...)⁶⁹, n'apprenaient pas (les devoirs)⁷⁰, bougeaient dans le pupitre⁷¹, venaient en retard, manquaient aux leçons⁷²... Certains sujets

considèrent les peines corporelles comme arbitraires (« il te cherchait un motif »⁷³). D'autres, n'y voyant pas de motifs valables, se construisent rétrospectivement à leur égard une attitude de victime (« comme je n'avais pas de parents »⁷⁴, « [celui] qui était pauvre »⁷⁵). Parmi les effets négatifs que certains répondants attribuent aux châtiments corporels on peut énumérer : la *peur* (« Par peur... tu oubliais »⁷⁶), l'*absentéisme* (« Quand il devait aller à l'école, c'est comme à la mort qu'il allait »⁷⁷), le *redoublement* (« L'instituteur me battait... Et moi, par dépit, je redoublais la classe... »⁷⁸).

Certains sujets gardent la perception d'une connivence qui s'établissait parfois entre l'instituteur et les parents dans la question des peines physiques. Pour cette raison, certains élèves évitaient de se plaindre aux parents des châtiments reçus à l'école : « Cela veut dire que tu ne disais même pas aux parents, sinon tu te faisais secouer par les parents aussi »⁷⁹. Les parents ayant à l'actif un diplôme ou au moins quelques classes d'école primaire avaient plus tendance à tolérer l'application des peines physiques à l'école. Le respect qu'ils témoignaient à l'égard de leur instituteur de naguère est projeté sur l'instituteur de leur enfant, parfois en dépit de la sévérité de celui-ci⁸⁰. Pour les parents non scolarisés, qui constituaient la majorité de la population active en Bessarabie dans les années 1920-1930, l'*obligation scolaire* était vue comme une corvée complètement injustifiée par rapport à leur activité de base : l'*agriculture*. Les peines corporelles reçues périodiquement par leurs enfants rendaient cette obligation encore plus difficilement supportable. Dans ces conditions, les châtiments corporels pouvaient devenir un prétexte pour la manifestation d'un mécontentement général à l'égard de l'école et de l'instituteur.

L'enfant : une main d'œuvre gratuite ?

A côté des peines corporelles et d'autres manquements commis par les instituteurs, les pétitions et les procès-verbaux rendent souvent compte d'une autre contravention: l'utilisation des élèves à des tâches d'entretien de l'école (à la place des domestiques engagés) et aux services personnels⁸¹. Si le premier type d'abus trouve plus aisément excuse et compréhension, le deuxième n'est pas accepté par les parents et les organes de contrôle. Les instituteurs sont accusés par les réclamants d'utiliser les élèves (parfois sous la menace de la peine corporelle), en

dehors du programme scolaire, à des « travaux agricoles personnels » et à d'autres tâches de la ferme individuelle de l'instituteur. Dans un village du district d'Orhei, le prêtre, dont la fille est élève à l'école primaire du village, se plaint aux organes supérieurs de contrôle du Ministère de l'Instruction que les instituteurs de cette école « au lieu d'offrir aux enfants de la culture et de l'éducation, les regardent comme des esclaves et des êtres complètement inférieurs »⁸².

Parce qu'il s'agit d'un phénomène assez répandu dans la vie quotidienne de l'école primaire en Bessarabie de l'entre-deux-guerres, on se demande quelles sont les raisons qui poussent l'instituteur à user de la force de travail gratuite de ses élèves. Si l'instituteur a parfois tendance à percevoir l'élève comme une force exploitable, c'est aussi parce qu'il prend au sérieux le rôle parental qu'on lui attribue, selon un lieu commun répandu sur sa profession. La représentation de l'instituteur comme parent va de pair avec une perception traditionnelle du rôle producteur de l'enfant dans l'économie familiale. Or ce n'est pas un secret à l'époque que les paysans usent de façon généralisée de leurs enfants dans les travaux agricoles saisonniers et domestiques. Les inspecteurs scolaires et les villageois condamnent fermement, bien que pour des raisons différentes, l'exploitation des élèves par les instituteurs. Pour les organes de contrôle il s'agit en premier lieu d'un manquement au règlement scolaire. Aux yeux des parents, en revanche, l'instituteur s'arroge une prérogative réservée jusqu'alors aux parents, celle d'user légitimement de la main d'œuvre gratuite de l'enfant. On a affaire dans ce cas à un conflit d'intérêt entre l'instituteur et le parent, avec pour enjeu le droit de disposer de la force de l'enfant en vue d'un certain profit.

A partir du milieu des années 1930, on retrouve de moins en moins de documents témoignant de l'exploitation des élèves par les instituteurs à des services personnels. Depuis 1937 ceux-ci disparaissent presque complètement. D'ailleurs, le travail physique de l'élève à l'école est salué lorsque celui-ci se déploie sous les auspices de l'institution. L'éducation par le travail est pratiquée de façon programmatique dans les écoles primaires roumaines de l'entre-deux-guerres. La majorité des écoles rurales de Bessarabie étaient dotées dans ce but d'un lot agricole⁸³. Le litige entre les parents et l'instituteur est ainsi résolu par l'Etat à son profit, imposant avec une autorité de plus en plus largement reconnue le monopole sur l'éducation morale, intellectuelle et physique de l'enfant.

Les peines corporelles et la fréquence scolaire

L'un des problèmes majeurs de l'enseignement roumain de l'entre-deux-guerres était, du moins au niveau du discours public, la très faible fréquence scolaire, surtout dans les écoles primaires des villages. La fréquence scolaire était la plus réduite dans les écoles primaires de Bessarabie. Selon une enquête initiée par le professeur Dimitrie Gusti, durant l'année 1931/1932, 53,1 % (160.134) des enfants inscrits (302.375) et 33,7 % de tous les enfants soumis à l'obligation scolaire (472.927) dans les localités rurales de Bessarabie, fréquentaient l'école⁸⁴. Par conséquent, après plus de dix ans d'activité d'enseignement roumain en Bessarabie, de tous les enfants obligés de suivre les cours de l'école primaire, seulement un tiers les fréquentait réellement. A un examen plus attentif des données obtenues par cette enquête, on se rend compte que l'Etat ne disposait pas des ressources nécessaires (selon le nombre d'écoles, de classes et d'enseignants rapporté à la population des enfants inscrits et soumis à l'obligation scolaire). Ainsi, en 1931/1932, à chaque instituteur des écoles primaires rurales de Bessarabie revenaient 55,6 enfants inscrits, le rapport considéré comme normal étant de 40 à 45 enfants pour chaque instituteur. Il est vrai que le nombre d'enfants qui fréquentaient les écoles primaires rurales en Bessarabie (29,5 élèves à un enfant) est sensiblement moindre par rapport à la capacité normale attribuée à chaque instituteur. De plus, la majeure partie des parents des élèves qui fréquentaient les cours de l'école primaire n'avaient pas envoyé leurs enfants à l'école de leur gré, la plupart d'entre eux y étant contraints par les amendes scolaires appliquées rigoureusement pendant certaines périodes, lorsque l'assiduité scolaire n'atteignait pas le minimum calculé par les organes de contrôle du Ministère de l'Instruction.

Depuis le début des années 1930, plusieurs enquêtes ont été réalisées en Bessarabie pour déceler les causes qui déterminaient les paysans à ne pas envoyer leurs enfants à l'école. Les motifs le plus couramment invoqués en ce sens étaient d'ordre économique. Premièrement, les parents manquaient de ressources nécessaires pour acheter aux enfants des vêtements et des chaussures pour leur assurer une tenue correcte à l'école, surtout pendant l'hiver. Deuxièmement, les paysans avaient besoin de leurs enfants pour les engager aux travaux agricoles saisonniers⁸⁵. Une enquête faite par l'instituteur D. Barbu en août 1936 dans trois villages du district de Lăpușna⁸⁶, en collaboration avec une équipe de l'Institut Social Roumain de Bessarabie, découvre un autre

motif pour lequel certains enfants de paysans abandonnaient l'école : les peines corporelles appliquées par l'instituteur. Ce motif, ignoré par les autres enquêtes, est confirmé par de nombreuses plaintes individuelles et collectives déposées par les parents des élèves des écoles primaires rurales de Bessarabie, entre 1921 et 1940. Un certain nombre de réclamants déclarent que, si à la suite de leur plainte l'instituteur accusé n'est pas sanctionné selon sa faute ou si celui-ci continue à appliquer aux élèves des peines corporelles, ils retireront leurs enfants de l'école⁸⁷. Dans le rapport rédigé sur la base d'une enquête faite en novembre 1927 dans un village du district d'Orhei, l'inspecteur scolaire accuse l'instituteur du fait que celui-ci :

« (...) bat et injurie de choses sacrées les élèves à l'école. [L'instituteur] n'applique pas les lois et les règlements, l'école étant vide d'élèves, qui le fuient, lui et son école. Ceux qui sont présents m'ont amené à la conviction qu'ils ne savaient vraiment rien. Enfin cet instituteur est devenu totalement indigne de sa mission, étant haï par tous les villageois qui demandent d'être renvoyé à tout prix de cette école, car autrement ils n'enverront plus leurs enfants à l'école »⁸⁸.

Dans les déclarations individuelles, les parents dont l'enfant avait souffert d'une peine corporelle appliquée par l'instituteur expriment leur intention de ne plus laisser leur(s) enfant(s) à fréquenter l'école. Le geste est parfois tellement décidé et définitif, surtout après plusieurs expériences néfastes liées à l'école, que la demande de sanctionner l'instituteur devient superflue :

« J'ai eu deux enfants, l'un d'entre eux Polift, près de la fin de l'école, M. l'instit. Epifan Mircea l'a si fortement battu que je l'ai amené à l'hôpital où il est mort quelque deux semaines après. Cela s'est passé en 1932. Ionaț [l'autre fils], je l'ai perdu [après ce] qu'il est tombé malade puis est mort, à cause du froid à l'école, en 1933. Pour cela je n'envoie plus mes enfants à l'école, parce que je ne veux pas les enterrer tous »⁸⁹.

En certains cas, les élèves maltraités à plusieurs reprises par l'instituteur n'attendent plus leurs parents s'impliquer en leur défense et se font justice par eux-mêmes, n'allant pas à l'école⁹⁰.

Entre l'omission quasi-totale de ce problème dans l'espace public et sa récurrence dans le discours des intéressés, on peut se demander : existe-il

une dépendance réelle entre l'application des peines corporelles à l'école et le taux de la fréquence scolaire ? Le surpeuplement de la classe de Ière des écoles primaires de Bessarabie⁹¹ et le dépeuplement croissant des classes de IIe, de IIIe et de IV^e⁹² sont déterminés surtout par le coefficient très réduit de promotion des élèves des classes de IIe, de IIIe et de IV^e⁹³. Cependant, la peur entretenue par certains pédagogues à l'école par les peines physiques - plusieurs inspecteurs en rendent comptent - n'est pas de nature à encourager une fréquence élevée et assidue des écoles primaires des villages. Il est donc plausible qu'un certain nombre d'enfants qui abandonnent annuellement les cours de l'école primaire le font, à côté d'autres raisons, à cause de l'atmosphère tendue dans la classe.

Dans certaines pétitions, les parents des élèves accusent l'instituteur non seulement d'appliquer « âprement » des châtiments corporels, mais aussi d'encaisser « illégalement » et « par vengeance » les amendes scolaires⁹⁴. Les réclamants lient, cette fois encore, la basse fréquence scolaire des élèves au comportement brutal de l'instituteur. Après avoir enquêté une plainte contre un instituteur, en 1936, l'inspecteur scolaire finit par donner raison à l'accusé :

« Le réclamant dit que la fréquence scolaire est en baisse, du fait que M. l'instit. Homescu bat les enfants à l'école ; néanmoins, les scripts et la situation réelle confirment le contraire : dans l'école entière la fréquence est bonne »⁹⁵.

D'ici jusqu'à choisir le « moindre mal » ne reste qu'un pas. D'ailleurs, les instituteurs et les agents de contrôle suspectent parfois les pétitionnaires de mauvaise volonté. En 1937, les parents qui ont déposé plainte contre un instituteur pour avoir appliqué des peines corporelles sont soupçonnés de se venger contre la rigueur avec laquelle cet instituteur encaissait les amendes scolaires⁹⁶. La même année, un enfant est suspecté d'avoir « mis en scène » le mauvais traitement qu'il prétendait avoir subi de la part de l'instituteur, « uniquement pour échapper à l'école »⁹⁷.

Dans les conditions où l'assiduité dans les écoles primaires des villages de la province était tellement réduite, les paysans préférant utiliser leurs enfants aux travaux de leur ferme, les cas graves d'application des peines corporelles devenaient souvent aux yeux des villageois une soupe légitime pour écarter l'instituteur intransigeant et justifier, au moins pour un temps, l'absentéisme scolaire de leurs enfants.

L'instrumentalisation des affaires de violence scolaire

Les affaires de peines corporelles tombent souvent dans le réseau interne de solidarités et de rivalités du groupe des pédagogues de l'école du village. Un certain nombre de villageois sont encouragés par l'un des instituteurs de l'école à déposer plainte contre l'un de ses collègues, qui occupe d'ordinaire une fonction administrative à l'école⁹⁸. Les réclamants imputent à l'instituteur plusieurs chefs d'accusation, en premier lieu l'utilisation des peines corporelles et l'application « abusive » des amendes scolaires, manquements auxquels les parents des écoliers sont particulièrement sensibles. Pour rendre la pétition plus convaincante, ses initiateurs n'hésitent pas à exagérer fortement les accusations et même parfois recourent à des moyens malhonnêtes, telle que la falsification des signatures. L'auteur de fait de la pétition signée par des paysans (souvent avec des croix et empreintes digitales) est facilement dévoilé par l'inspecteur enquêteur au cas où parmi les accusations imputées figurent des informations à usage interne du corps enseignant, comme par exemple l'absence de l'accusé à une manifestation extrascolaire ayant eu lieu dans une autre commune⁹⁹.

Les plaintes contre un instituteur apparaissent dans certains cas sur le sol d'un conflit durable entre deux pédagogues du même établissement scolaire. Les deux instituteurs essaient de se faire des alliés au sein de l'administration et de la population locales. Les parents des élèves de l'école primaire se voient ainsi serrés dans l'étau d'un règlement de compte qui tend à prendre de l'ampleur. Désireux d'attirer dans leur camp le plus grand nombre d'habitants locaux, les instituteurs arrivent quelquefois à se couvrir d'accusations du même genre, en général la pratique des châtiments corporels et l'application excessive des amendes¹⁰⁰.

L'instrumentalisation des affaires d'application de la violence physique à l'école n'est pas unilatérale. Les parents des élèves, mécontents à leur tour du comportement de l'instituteur, sont contents de trouver dans la personne d'un autre instituteur un allié qui leur rédige la pétition et les aide à organiser les démarches administratives. En ce cas, une collaboration et une complicité s'établissent, quoique sur des intérêts différents, entre l'instituteur allié et certains représentants de la population civile, pour écarter l'instituteur tombé en disgrâce.

L'école primaire de la Bessarabie de l'entre-deux-guerres : une normalisation difficile

Par une lecture croisée des sources (éditées, inédites, orales), on observe se profiler certaines tendances dans les relations complexes – et parfois difficiles – qui s'établissent tout au long des deux décennies d'administration roumaine en Bessarabie entre le corps enseignant des écoles primaires publiques d'une part, et les élèves avec leurs parents d'autre part, avec l'implication périodique du Ministère de ressort et d'autres institutions de l'Etat en qualité de juges et d'arbitres. Le système d'instruction élémentaire publique en Bessarabie de l'entre-deux-guerres a fait l'objet d'un processus incessant de normalisation et de rationalisation à plusieurs niveaux, à la suite d'une tension et d'une négociation continues entre la population civile et les agents de la scolarisation. L'intervention constante des organes de contrôle du Ministère de l'Instruction met au point un mécanisme de plus en plus efficace de régularisation de l'enseignement primaire des localités rurales de cette province, par la pénalisation systématique des manquements (dont les peines corporelles) et l'encouragement d'une pédagogie moderne, basée sur une éthique de la discipline et sur un effort de compréhension de la psychologie de l'enfant. Les parents des élèves ont un rôle régulateur important dans ce processus de normalisation de l'enseignement primaire. Les plaintes et les réclamations de ceux-ci contribuent directement et constamment à l'élimination graduelle des manquements et des excès, inhérents à un système d'enseignement en phase initiale. La relation d'autorité présupposée par l'action pédagogique tend, elle aussi, à s'appuyer sur une reconnaissance croissante parmi les élèves et leurs parents. La reconnaissance de l'autorité pédagogique de l'école primaire publique par la population rurale de Bessarabie, à partir notamment de la deuxième moitié des années 1930, inclut dans un premier temps les mesures punitives « modérées » appliquées aux élèves. Renforcé par cette reconnaissance, l'enseignement primaire impose son autorité pédagogique d'une manière de moins en moins directe et arbitraire. Entre les parties impliquées dans l'action pédagogique s'établit un consensus à la suite duquel le parent délègue à l'instituteur public le rôle d'éducateur légitime de ses enfants. Ce consensus – qui se trouve encore à mi-chemin à la fin des années 1930 – contribuera à terme à l'adoucissement progressif du mécanisme punitif et à l'élimination des peines corporelles de la pratique pédagogique des écoles primaires de cette région.

L'un des aspects concrets et quotidiens de ce processus de normalisation et de rationalisation de l'enseignement primaire public en Bessarabie de l'entre-deux-guerres se révèle dans l'évolution du système punitif appliqué par les instituteurs à l'école. On y observe un déplacement continu de l'échelle inférieure d'admissibilité de la peine corporelle – le châtiment corporel « spontané » -, vers la limite supérieure de ce système punitif, représentée par les mesures disciplinaires « non-violentes », tels que l'avertissement ou le système de notation, en passant par l'utilisation de la peine corporelle « codifiée ». Lors d'une vérification effectuée en avril 1938 dans un village du district d'Ismail, l'inspecteur scolaire devient le témoin d'une menace de violence physique échappée par l'instituteur à l'égard d'une élève. L'inspecteur condamne la sévérité excessive de l'inspecteur et conclue que « On ne peut plus faire de l'éducation de cette manière. Il cherchera à maîtriser ses actes de violence »¹⁰¹. Cet épisode, qui n'est pas singulier - bien qu'ayant lieu de plus en plus rarement – à la fin des années 1930, est représentatif d'un processus de changement structurel de la conception de « véritable éducation » que l'école est assignée à offrir aux enfants et qui ne peut plus aller de pair avec l'application de la violence physique ou verbale.

Les prémisses de l'instauration d'une « violence symbolique » par la disparition de la violence comme telle apparaissent lorsque les tensions latentes et manifestes entre les agents de l'enseignement primaire et ses supposés bénéficiaires cèdent la place à un consensus ; le rapport de force qui se trouve à la base de l'action pédagogique cède du terrain au profit d'un rapport d'autorité négocié et accepté par les deux parties. Ainsi, au milieu des années 1930, l'époque dont la plupart des anciens élèves gardent une attitude d'acceptation des peines corporelles « modérées », en reconnaissant l'autorité de l'école primaire publique, devient un moment propice pour la disparition graduelle de cette mesure disciplinaire de la pratique des instituteurs.

Un élève qui reconnaît l'autorité de l'instituteur et la légitimité de ses moyens disciplinaires (lorsqu'ils ne dépassent pas une mesure conventionnellement admise) devient un élève *docile*, à savoir à la fois obéissant et disposé à apprendre ce que l'instituteur lui demande. Ainsi, l'obéissance de l'élève idéal, tant souhaitée par les instituteurs des années 1920-1930, exclue l'éventualité de la peine physique ; celle-ci est incluse en revanche dans le « coût » historique de cette *docilité*.

Les vestiges de l'ancien système d'éducation basé sur la violence cohabitent un certain temps avec le nouveau système, standardisé et

rationalisé, dont l'autorité pédagogique n'a plus besoin d'user de la force pour s'imposer. Dans les écoles primaires de la Bessarabie des années 1930, ces deux conceptions d'instruction sont souvent appliquées de concert dans l'espace de la même classe. Ainsi, la peine corporelle « codifiée » est pratiquée de façon complémentaire avec le système officiel de notation. Pour encore beaucoup d'instituteurs des années 1930 des écoles rurales de Bessarabie, ces deux mesures disciplinaires appliquées séparément ne sont pas jugées assez efficaces. Ainsi que le témoigne un sujet enquêté : « Il te mettait un trois¹⁰² débile, mais tu recevais en plus trois [baguettes] à la main »¹⁰³. Une mauvaise note entraînait de façon presque automatique sa matérialisation corporelle. En même temps, la peine corporelle est consacrée officiellement par la note. Lorsque les peines physiques disparaîtront complètement, les notes et les autres mesures préventives « non-violentes » les substitueront entièrement et les traduiront dans le registre symbolique.

La construction d'un système éducatif basé sur la *violence symbolique* ne vise pas strictement, dans la Bessarabie des années 1920-1930, la relation entre l'instituteur et les élèves. Dans une première phase de son instauration, l'école primaire implique toute la communauté rurale qui participe à l'entreprise d'éducation successivement en qualité d'objet, d'acteur, de spectateur et de toile de fond. Au début les mécontentements de la population locale à l'égard de l'école et l'instituteur sont nombreux. Ceux-ci sont provoqués par les amendes scolaires, par la sévérité jugée excessive de l'instituteur à l'égard des élèves et par le comportement parfois « manquant de tact » vis-à-vis des villageois. Mais à mesure que l'instituteur, « bon » ou « mauvais », est vu par les paysans comme un habitant permanent du village, non comme une présence passagère, les mécontentements – latents ou manifestes – tendent à faire place aux négociations. Lorsque les négociations deviennent difficiles, celles-ci sont débloquées par les organes de contrôle du Ministère de ressort. Les négociations mènent à terme à l'établissement d'un consensus ; ce dernier permet de fixer les termes d'un contrat non écrit de coopération et de division des tâches entre les parties liées à l'éducation de l'enfant. Une partie importante de la tâche éducative est cédée par les parents aux instituteurs.

A partir de la fin des années 1930, à mesure qu'elle renonce à l'usage de la violence aux fins disciplinaires et éducatives, l'école délègue aux parents une partie considérable de la fonction punitive du processus scolaire d'instruction. Une mauvaise note reçue par un enfant poussera

son parent (notamment le parent scolarisé) à lui appliquer une correction corporelle. D'autre part, une note excellente déterminera certains parents à encourager leur enfant en le gratifiant d'une récompense matérielle complémentaire. Ainsi les parents reproduiront-ils un modèle d'éducation « à la carotte et au bâton » auquel l'école aura renoncé depuis quelque temps.

A la fin des années 1930, l'enseignement roumain mène à mi-chemin le processus d'instauration d'un système éducatif soutenu par la seule force du verbe et de la note. Une partie importante de la population bessarabienne est encore exclue de cet « ordre de la lettre » : à preuve les 53 % d'analphabétisme en Bessarabie en 1941¹⁰⁴. Depuis juin 1940 et après l'été 1944, le régime soviétique continuera et achèvera à terme ce processus, en dépit de la rupture proclamée à l'égard des réalisations de l'administration et de l'Ecole roumaines en Bessarabie. Après la retraite de l'administration roumaine, la majorité des pédagogues des écoles publiques de la province se réfugient dans l'Ancien Royaume, d'où proviennent une partie d'entre eux. L'autre partie des instituteurs bessarabiens est empêchée de rester dans la province natale et de collaborer avec le nouveau pouvoir en raison de l'adhésion après décembre 1938 d'un grand nombre d'entre eux au Front de la Renaissance Nationale¹⁰⁵, d'autres étant de plus officiers de réserve de l'Armée roumaine¹⁰⁶. Une troisième partie des instituteurs reste en Bessarabie, au risque des persécutions de la part du régime soviétique. Le corps didactique des écoles de la République Soviétique Socialiste Moldave sera suppléé par une nouvelle génération de pédagogues formés hâtivement à partir des premières années d'administration soviétique et par une cohorte d'instituteurs venus de l'ancienne République Autonome Soviétique Socialiste Moldave¹⁰⁷ (RASSM)¹⁰⁸. Ainsi, le régime soviétique pourra-t-il continuer l'œuvre de scolarisation entamée sous l'administration roumaine sur une base humaine et en même temps sur une plateforme idéologique presque complètement renouvelées.

Au-delà du discours prétendument révolutionnaire qui place l'école soviétique en opposition radicale avec le système roumain d'enseignement, un changement notable se produira néanmoins après 1944 dans le système d'instruction de Bessarabie. En Union soviétique, y compris en RASSM, le rapport d'« autorité absolue » qui gouvernait l'action pédagogique avant 1918 sera brusquement aboli à partir des années 1920 dans le contexte d'une ample campagne de restructuration en rupture déclarée avec le système d'enseignement fondé sous le régime tsariste¹⁰⁹.

Les huit sujets interviewés qui ont fait leurs études primaires en RASSM dans les années 1930 ont affirmé sans réserve l'absence de toute peine corporelle dans leur école¹¹⁰. Il paraît également que le Ministère soviétique d'enseignement ait manifesté plus de fermeté que les organes roumains de contrôle à éradiquer la pratique des peines corporelles dans l'enseignement public de Bessarabie, là où elles ont eu encore tendance à se reproduire. Les répondants qui ont fait des études primaires dans l'école roumaine à la fin des années 1930, et dans l'école soviétique après 1940/1944, ont témoigné de la disparition des châtiments corporels dans l'école « russe »¹¹¹.

Parmi les sujets interviewés, ceux qui ont pu comparer les deux systèmes d'enseignement primaire – roumain et soviétique – ont eu des opinions partagées sur les deux Ecoles. Les uns ont préféré l'école « russe » parce qu'il n'y avait plus de peines corporelles (« C'était mieux... chez les Russes... puisqu'on ne te battait pas... »¹¹²). Plusieurs répondants ont considéré l'école roumaine comme étant supérieure à l'école « russe », malgré (ou plutôt grâce à) la sévérité des instituteurs roumains: « quatre classes chez les Roumains bat neuf classes chez les Russes »¹¹³ ou bien « Chez les Russes, on apprenait bien, mais pas tellement... Non battue, cela n'allait pas »¹¹⁴.

Le renoncement à la violence dans l'action pédagogique déployée par l'école primaire soviétique a été interprété par le discours officiel et de propagande soviétique comme une preuve d'« humanisation » de l'école soviétique par rapport à l'école « bourgeoise ». A la vérité, l'école soviétique a pu se permettre d'être plus « humaine » après tout le « travail pédagogique »¹¹⁵ que l'administration roumaine a fait en Bessarabie (et le gouvernement tsariste en Russie). Rejetant l'héritage de l'enseignement roumain (et tsariste), la propagande soviétique construit le mythe « révolutionnaire » d'une école basée sur la fraternité des classes travailleuses, abolissant le rapport d'autorité entre l'instituteur et l'élève. Ce mythe n'aurait pas pu apparaître et résister sans l'effort et l'apport – considérables – des administrations roumaine et tsariste dans la scolarisation et l'alphanétisation d'une large couche de la population civile. Reniant la contribution des systèmes d'enseignement précédents, l'école soviétique fait coup double : s'assume leurs mérites et en même temps légitime politiquement le mythe de la non-violence de son système d'instruction.

NOTES

- 1 *Regulament de ordine și disciplină pentru școalele primare rurale de ambe sexe* (Règlement d'ordre et de discipline pour les écoles primaires rurales mixtes), Bucarest, Tipografia Statului, 1884.
- 2 EDELMAN, Olga, „Obrazovanie v imperatorskoi Rossii” (L’enseignement dans l’Empire russe), *Otechestvennye zapiski* (revue), Moscou, 2002, No 1.
- 3 REBOUL-SCHERRER, Fabienne, *La vie quotidienne des premiers instituteurs. 1833-1889*, Paris, Hachette, 1989, p. 152-155.
- 4 FURET, François., OZOUF, Jacques., *Lire et écrire. L’alphabétisation des français de Calvin à Jules Ferry*, Paris, Minuit, 1977, p. 11.
- 5 FABRE, Daniel, „Lettrés et illettrés. Perspectives anthropologiques”, in FRAENKEL, Béatrice (ed.), *Illettrismes*, Paris, Centre Georges Pompidou, 1993, p. 178.
- 6 En Bessarabie la loi sur l’obligation et la gratuité de l’enseignement primaire de 4 classes est adoptée en 1921. En 1924, cette loi est amendée par l’élargissement de l’âge des enfants soumis à l’obligation scolaire ; celui-ci s’étendra de 5 à 18 ans. Les écoles maternelles (à partir de 5 ans), l’enseignement au delà du primaire (cl. de V^e-VIIe) et les écoles pour adultes (jusqu’à 18 ans, pour les personnes n’ayant pas d’études primaires) deviennent obligatoires. Les parents qui enfreignent cette loi sont passibles d’amende de 200 à 500 lei.
- 7 Dans les provinces de l’Ancien Royaume cette loi est adoptée en 1866 et appliquée conséquemment à partir de la fin du XIXe siècle, particulièrement sous le ministère de Spiru Haret.
- 8 En toute la Roumaine, la population rurale constituait 80 % en 1930.
- 9 Cf. ȘANDRU, Dumitru, *Populația rurală a României între cele două războaie* (La population rurale de Roumanie dans l’entre-deux-guerres), Iași, Editions de l’Académie Roumaine, 1980; ENCIU, Nicolae, *Populația rurală a Basarabiei (1918-1940)* (La population rurale de Bessarabie (1918-1940)), Chișinău, Epigraf, 2002.
- 10 Dans la séance du 8 décembre 1932 de la Chambre, le député D. V. Toni déclarait que la faible fréquence scolaire était due au fait que « notre peuple ne comprend pas les bienfaits de l’enseignement ». ȘANDRU, D., *Populația rurală a României*, op. cit., p. 175.
- 11 BOURDIEU, Pierre, PASSERON, Jean-Claude, *La Reproduction. Eléments pour une théorie du système d’enseignement*, Paris, Minuit, 1970, p. 32.
- 12 BOURDIEU, P., PASSERON, J.-C., *La Reproduction*, op. cit., p. 210.
- 13 GOFFMAN, Erving, *Asiles. Étude sur la condition sociale des malades mentaux et autres reclus*, Paris, Minuit, 1968, p. 99. Voir aussi HOGGART, Richard, *La Culture du pauvre. Étude sur le style de vie des classes populaires en Angleterre*, Paris, Minuit, 1970.
- 14 Observations faites sur la base des interviews prises à un échantillon de sujets bessarabiens et transnistriens d’origine rurale. Cf. *infra*.

- ¹⁵ FOUCAULT, Michel, *Surveiller et punir. Naissance de la prison*, Paris, NRF/Gallimard, 1975, pp. 75-106.
- ¹⁶ GUSTI, Dimitrie, *Un an de activitate la Ministerul Instrucției, Cultelor și Artelor. 1932-1933* (Une année d'activité du Ministère de l'Instruction, des Cultes et des Arts. 1932-1933), Bucarest, Tipografia Bucovina, 1934.
- ¹⁷ Durant l'année 1924, pour laquelle nous avons consulté le plus grand nombre de dossiers du fond du Ministère de l'Instruction, nous avons repéré une trentaine de cas de maltraitance commis par les instituteurs dans les écoles primaires des villages bessarabiens. Les sources consultées ne permettent pas une estimation exhaustive du phénomène. A partir de la seconde moitié des années 1930 ces cas deviendront de plus en plus rares. En 1939 et 1940 l'application des peines corporelles graves est plutôt exceptionnelle.
- ¹⁸ WERNER, Paul, *La Vie à Rome aux temps antiques*, Paris, Ed. Minerva, 1983.
- ¹⁹ Interview avec Roman C., né (désormais: n.) 1927, village (v.) Bocani, district (d-ct) Fălești, République de Moldavie (information omise dans les références futures), janvier 2007. Les séquences des interviews ont été traduites de manière à conserver le plus fidèlement possible le registre oral dans lequel elles ont été enregistrées.
- ²⁰ Interview avec Ion S., n. 1925, v. Scoreni, d-ct Strășeni, fév. 2007.
- ²¹ Interview avec Fedora B., n. 1931, v. Sărata Veche, d-ct Fălești, jan. 2007.
- ²² Interview avec Nicolae T., n. 1930, originaire du v. Bocani, d-ct Fălești, fév. 2007.
- ²³ Conformément aux règlements scolaires en vigueur à la fin du XIXe siècle, l'instituteur pouvait recruter des « moniteurs » parmi les élèves pour l'aider à surveiller la discipline en classe. Cf. *Règlement d'ordre* (1884), op. cit., article 23, p. 11.
- ²⁴ Les Archives Nationales de Roumanie, Bucarest, Le Fond du Ministère de l'Instruction, Inventaire 910, 1936, dossier 299, page 203 (désormais les références aux documents d'archives seront représentées comme suit : ANR, FMI, 910 (1936)/299/203). Dans les fragments des documents d'archives, on gardera les particularités linguistiques et idiomatiques propres à l'époque et aux émetteurs. Il en est de même pour les discours édités. Voir aussi VNOROVSCHI, Ludmila, *Amintirile unei basarabence (Povestea vietii mele)* (Les souvenirs d'une Bessarabienne (L'histoire de ma vie)), Chișinău, Cartdidact, 2003, p. 26.
- ²⁵ On a rencontré deux cas de décès de l'élève à la suite de l'application des peines corporelles par l'instituteur. ANR, FMI, 815 (1931)/224/200; 908 (1934)/258/8.
- ²⁶ Voir par exemple ANR, FMI, 919 (1936)/323/44; 919 (1936)/299/16.
- ²⁷ ANR, FMI, 712 (1924)/275/187; 919 (1936)/299/801; 911 (1937)/361/184.
- ²⁸ ANR, FMI, 816 (1932)/159/323;

- 29 ANR, FMI, 712 (1924)/ 275/187; 812 (1928)/281/66.
- 30 ANR, FMI, 713 (1925)/211/2; 908 (1934)/251/11; 909 (1935)/214/213.
- 31 ANR, FMI, 909 (1935)/214/213.
- 32 Dans le vocabulaire de l'époque, les deux provinces qui formaient la Roumanie avant 1918: la Valachie et la Moldavie.
- 33 ANR, FMI, 714 (1926)/211/2.
- 34 Cf., entre autres documents, ANR, FMI, 712 (1824)/273/381-385; 815 (1931)/221/272-275; 816 (1932)/184/32; 908 (1934)/258/84.
- 35 ANR, FMI, 816 (1932)/184/32.
- 36 ANR, FMI, 711 (1923)/302/12; 712 (1924); 275/171.
- 37 ANR, FMI, 908 (1934)/251/11; 908 (1934)/258/84.
- 38 ANR, FMI, 812 (1928)/281/66.
- 39 ANR, FMI, 911 (1937)/108/184.
- 40 ANR, FMI, 713 (1925)/7/121; 812 (1929)/292/167.
- 41 ANR, FMI, 815 (1931)/221/274.
- 42 Nous remettons la question posée par REBOUL-SCHERRER, F.: „L'enfant... une personne humaine ?”, in *La vie quotidienne des premiers instituteurs*, op. cit., p. 152-155.
- 43 ANR, FMI, 712 (1924)/275/31.
- 44 ANR, FMI, 910 (1936)/299/203.
- 45 RĂDULESCU-FORMAC, Stelian (éd.), *Colecțiunea legilor, regulamantelor, programelor și diferitelor decizuni și dispozițiuni generale privitoare la învățământul primar și primar-normal aflate în vigoare la 1 septembrie 1912* (La collection des lois, règlements, programmes et de diverses décisions et dispositions concernant l'enseignement primaire et primaire-normal en vigueur au 1er septembre 1912), Bucarest, Tipografia Curții Regale, 1912, p. 176.
- 46 ANR, FMI, 909 (1935)/26/35.
- 47 A la suite d'une enquête faite en juin 1936 dans une école du district de Bălți, l'agent de contrôle constate que l'instituteur est « coupable de coups sans conséquences graves sur l'élève ». ANR, FMI, 910 (1936)/299/180.
- 48 Cf., entre autres documents, ANR, FMI, 911(1937)/361/184 et 913 (1939)/30/323.
- 49 ANR, FMI, 908 (1934)/251/6.
- 50 ANR, FMI, 913 (1939)/30/323.
- 51 POPOVICI, Mihail, „Caracterul moral și formarea lui” (Le caractère moral et sa formation), *Buletinul Asociației învățătorilor din județul Bălți* (Le Bulletin de l'Association des instituteurs du district de Bălți), avril-mai 1929, p. 21
- 52 BUZA, Al. T., „Disciplina în școala primară. Aplicarea ei” (La discipline scolaire. Son application), *Cultura poporului* (La culture du peuple – revue parue sous les auspices de l'Association des instituteurs du district de Cetatea Albă), Juillet-Août-Septembre (nº 7-8-9), 1931, p. 16-17.
- 53 BARBU, D., „Probleme școlare în satele Nișcani, Iurceni și Stolniceni din jud. Lăpușna” (Problèmes scolaires dans les villages Nișcani, Iurceni și

- Stolniceni du district de Lăpușna), *Buletinul Institutului Social Român din Basarabia* (Le Bulletin de l'Institut Social Roumain de Bessarabie), t. 1, 1937, p. 282.
- ⁵⁴ ANR, FMI, 712 (1924)/275/39; 713 (1925)/257/6; 811 (1927)/273/70; 811 (1927)/361/294; 812 (1928)/281/66; 813 (1929)/295/55.
- ⁵⁵ ANR, FMI, 712 (1924)/273/381; 815 (1931)/200/111; 908 (1934)/251/6.
- ⁵⁶ ANR, FMI, 908 (1934)/258/8; 911 (1937)/381/58.
- ⁵⁷ ANR, FMI, 811 (1927)/361/294.
- ⁵⁸ ANR, FMI, 910 (1936)/299/1.
- ⁵⁹ ANR, FMI, 909 (1935)/214/210.
- ⁶⁰ ANR, FMI, 811 (1927)/273/127
- ⁶¹ ANR, FMI, 910 (1936)/299/177.
- ⁶² ANR, FMI, 911 (1937)/374/194.
- ⁶³ Cf., par exemple, 911 (1937)/361/286.
- ⁶⁴ BUZA, Al. T., „Disciplina în școala primară.”, art. cit., p. 16.
- ⁶⁵ Interview avec Zinovia A., n. 1931, v. Bălănești, d-ct Nisporeni, déc. 2006; Vasile N., n. 1929, v. Petrești, d-ct Ungheni, fév. 2007; Nicolae T., n. 1930, v. Bocani, d-ct Fălești, jan. 2007; Paraschiva R., n. 1918, v. Petroasa, d-ct Fălești, jan. 2007.
- ⁶⁶ Interview avec Zinovia A., n. 1931, v. Bălănești, d-ct Nisporeni, déc. 2006; Ilie C., n. 1918, v. Bocani, d-ct Fălești, jan. 2007; Roman C., n. 1927, v. Bocani, d-ct Fălești, jan. 2007; Ion S., n. 1925, v. Scoreni, d-ct Strășeni, fév. 2007.
- ⁶⁷ Interview avec Leonid V., n. 1929, v. Petroasa, d-ct Fălești, jan. 2007; Ion C., n. 1925, v. Petroasa, d-ct Fălești, jan. 2007.
- ⁶⁸ Interview avec Eugeniu A., n. 1928, v. Tânova, d-ct Briceni, fév. 2007; Vasile N., n. 1929, v. Petrești, d-ct Ungheni, fév. 2007.
- ⁶⁹ Interview avec Agafia C., n. 1925, v. Milești, d-ct Nisporeni, déc. 2006; Eugeniu A., n. 1928, v. Tânova, d-ct Briceni, fév. 2007; Roman C., n. 1927, v. Bocani, d-ct Fălești, jan. 2007; Fedora B., n. 1931, v. Sărata Veche, d-ct Fălești, jan. 2007; Semion B., n. 1921, v. Doltu, d-ct Fălești, fév. 2007; Maria B., n. 1928, v. Doltu, d-ct Fălești, fév. 2007; Constantin C., n. 1928, v. Hâjdeieni, d-ct Glodeni, fév. 2007; Ion S., n. 1925, v. Scoreni, d-ct Strășeni, fév. 2007.
- ⁷⁰ Interview avec Zinovia A., n. 1931, v. Bălănești, d-ct Nisporeni, déc. 2006; Illeana T., n. 1929, v. Bălănești, d-ct Nisporeni, déc. 2006; Ilie P., 1921, Bălănești, d-ct Nisporeni, déc. 2006; Nicolae T., n. 1930, v. Bocani, d-ct Fălești, fév. 2007.
- ⁷¹ Interview avec Alexandru C., n. 1918, v. Bocani, d-ct Fălești, jan. 2007.
- ⁷² Interview avec Nina C., n. 1927, v. Petroasa, d-ct Fălești, jan. 2007.
- ⁷³ Interview avec Ilie C., n. 1918, v. Bocani, d-ct Fălești, jan. 2007.
- ⁷⁴ Interview avec Leonid V., n. 1929, v. Petroasa, d-ct Fălești, jan. 2007.
- ⁷⁵ Interview avec Agafia C., n. 1925, v. Milești, d-ct Nisporeni, déc. 2006.

- 76 Interview avec Dumitru A., 1926, v. Bălănești, d-ct Nisporeni, déc. 2006;
- 77 Interview avec Nicolae T., n. 1930, v. Bocani, d-ct Fălești, fév. 2007.
- 78 Interview avec Leonid V., n. 1929, v. Petroasa, d-ct Fălești, jan. 2007.
- 79 Interview avec Ion C., n. 1925, v. Petroasa, d-ct Fălești, jan. 2007; Ion S., n. 1925, v. Scoreni, d-ct Strășeni, fév. 2007.
- 80 Interview avec Eugeniu A., n. 1928, v. Tânova, d-ct Briceni, fév. 2007; Ion C., n. 1925, v. Petroasa, d-ct Fălești, jan. 2007; Lidia T., n. 1930, ville Nisporeni, fév. 2007.
- 81 Pour les cas d'utilisation des enfants aux services personnels, corrélés avec l'application des peines corporelles, voir ANR, FMI, 711 (1923)/302/12; 712 (1924)/274/38-39; 712 (1924)/275/147, 171-172, 187; 713 (1925)/211/2; 714 (1926)/212/49; 812 (1928)/55/116; 812 (1928)/278/66, 123; 812 (1928)/281/66; 813 (1929)/295/67, 230; 908 (1934)/251/11; 910 (1936)/259/5.
- 82 ANR, FMI, 812 (1928)/281/66.
- 83 A partir de 1933, sous le Ministère dirigé par D. Gusti, les heures d'éducation agricole sont tenues sous le double patronat du Ministère de l'Instruction, des Cultes et des Arts et du Ministère de l'Agriculture. Cf. COCIU, Emil, „Ancheta asupra loturilor școlare cu un plan de lucru pentru cultura lor ratională” (Enquête sur les lots scolaires avec un plan de travail pour leur culture rationnelle), in GUSTI, D., *Un plan de activitate*, op. cit., p. 439.
- 84 SANDRU, D., *Populația rurală a României*, op. cit., p. 174. Dans toute la Roumanie les écoles primaires des villages étaient fréquentées par 70,8 % des enfants inscrits.
- 85 SANDRU, D., *Populația rurală a României*, op. cit., p. 174.
- 86 BARBU, D., „Probleme școlare”, art. cit., p. 282.
- 87 ANR, FMI, 712 (1924)/273/381; 712 (1924)/275/150-151; 811 (1927)/274/127; 815(1931)/221/272; 908 (1934)/251/48; 910 (1936)/299/190.
- 88 ANR, FMI, 811 (1927)/274/127.
- 89 ANR, FMI, 908 (1934)/251/48.
- 90 ANR, FMI, 714 (1926)/212/49; ANR, FMI, 811 (1927)/274/127.
- 91 En Roumanie, les classes à l'école sont comptées de la première à la dernière.
- 92 Le nombre des enfants inscrits dans les écoles primaires rurales en Bessarabie entre 1932 et 1933 est de 119.967 dans la classe de Ière, de 71.584 en classe de IIe, de 53.135 en classe de IIIe et de 36.930 en classe de IVe. GUSTI, D., *Un an de activitate*, op. cit., p. 659.
- 93 En 1931/32 seulement 30,2 % des élèves inscrits en classe de Ière sont promus; 47,4 % promeuvent la classe de IIe et de IIIe cumulées, et 50,9 % promeuvent la classe de IVe. Le rapport entre les promus en classe de IVe des écoles primaires rurales d'Etat en Bessarabie, en 1931/32, et des inscrits en classe de Ière de 1928/29 (la même série après 4 ans) est de 15,7 %. GOOPENȚIA, A., „Date statistice și anchete” (Données statistiques et enquêtes), in GUSTI, D., *Un an de activitate*, op. cit., tableaux 70, 74 (pp. 110, 131).

- ⁹⁴ ANR, FMI, 713 (1925)/211/163; 714 (1926)/212/49; 909 (1935)/214/211; 909 (1935)/240/112; 911 (1937)/361/287.
- ⁹⁵ ANR, FMI, 910 (1936)/299/190.
- ⁹⁶ ANR, FMI, 911 (1937)/361/287.
- ⁹⁷ ANR, FMI, 911 (1937)/381/56.
- ⁹⁸ ANR, FMI, 713 (1925)/257/267; 813 (1929)/292/172; 908 (1934)/242/70; 908 (1934)/258/129; 910 (1936)/299/108; 911 (1937)/381/74.
- ⁹⁹ ANR, FMI, 908 (1934)/242/70.
- ¹⁰⁰ C'est le cas des instituteurs I. Niculescu et C. Istrati de la localité Noua Suliță du district de Hotin, dont le conflit dure pendant quelques années depuis 1923. Cf., entre autres documents, ANR, FMI, 712 (1924)/274/38-41.
- ¹⁰¹ ANR, FMI, 912 (1938)/28/63.
- ¹⁰² Le répondant utilise ici le système de notation de 5 points des écoles soviétiques.
- ¹⁰³ Interview avec Nicolae T., n. 1930, v. Bocani, d-ct Fălești, fév. 2007.
- ¹⁰⁴ Si l'on extrapole les données obtenues lors de l'inventaire des biens par le Gouvernement de Bessarabie pendant l'été 1941, dans 5 districts (Bălți, Soroca, Orhei, Cahul, Ismail), le taux des personnes alphabétisées / scolarisées en Bessarabie, en 1941, est de 46,6 %. Voir ENCIU, N., *Populația rurală în Basarabia*, op. cit., p. 219.
- ¹⁰⁵ Après la dissolution des partis politiques par décret royal (le 30 mars 1938), le Front de la Renaissance Nationale (FRN), créé le 15 décembre 1938, devient « l'unique organisation politique dans l'Etat », toute autre activité politique en dehors du FRN étant considérée comme clandestine et punie avec la déchéance civique de 2 à 5 ans. En décembre 1939, le FRN comptait 3,5 millions de membres actifs. Cf. SCURTU, Ioan, BUZATU, Gheorghe, *Istoria românilor în secolul XX (1918-1948)* (L'histoire des Roumains au XXe siècle (1918-1948)), Bucarest, Paideia, 1999, pp. 352, 357.
- ¹⁰⁶ PAVELESCU, Ion, « Acțiunea militară pentru eliberarea Basarabiei. Reinstaurarea administrației românesti » (L'action militaire pour la libération de la Bessarabie. La réinstauration de l'administration roumaine), in SCURTU, Ioan, *Istoria Basarabiei. De la începuturi până în 1998* (L'histoire de la Bessarabie. De l'origine à 1998), Bucarest, Semne, 1998, p. 233 ; Voir également COSTENCO, Nicolai, *Povestea vulturului* (Le conte du vautour), Chișinău, Arc, 1998, p. 34.
- ¹⁰⁷ La RASSM est une entité territoriale administrative créée en 1924 en Union soviétique à la frontière de l'Est de la Bessarabie (et donc de la Roumanie) dans le cadre de la République soviétique ukrainienne. Les objectifs de la création de la république autonome moldave, peuplée de quelque 70 % d'« allogènes » d'origine slave, étaient ouvertement expansionnistes et visaient les territoires roumains de l'Est, c'est-à-dire la Bessarabie. Les institutions administratives et culturelles de la nouvelle Moldavie soviétique (fondée en juin 1940) héritent en grande partie de la structure et des objectifs des institutions du même type de la RASSM.

- ¹⁰⁸ GRECUL, A. V, *Formirovanie i razvitie moldavskoi sotsialisticheskoi natsii* (La formation et le développement de la nation moldave socialiste), Chișinău, 1955, p. 169, cité par NEGRU, Gheorghe, *Politica etnolingvistică în RSS Moldovenească* (La politique ethnolinguistique en RSS Moldave), Chișinău, Prut Internațional, 2000, p. 27. Voir sur l'enseignement soviétique en Bessarabie durant les premières années de soviétisation : ALEXANDREANU-SÂTNIC, Zinaida, *Construirea și funcționarea sistemului instituțional de cultură în RSS Moldovenească* (La construction et le fonctionnement du système institutionnel de la culture en RSS Moldave), Thèse de doctorat, L'Académie des sciences de la République de Moldova, Chiținău, 1998. Pour une description « de l'intérieur » de la soviétisation de l'enseignement en Bessarabie après 1940, voir VNOROVSKI, L., *Amintirile unei basarabence*, op. cit.
- ¹⁰⁹ Cf. BERELOWITCH, Wladimir, *La soviétisation de l'École russe, 1917-1931*, Lausanne, L'Age d'or, 1990 et FITZPATRICK, Sheila (éd.), *Cultural Revolution in Russia, 1928-1931*, Indiana University Press, 1978.
- ¹¹⁰ Nadejda B., n. 1925, v. Cocieri, d-ct Dubăsari, fév. 1927; Petru C., n. 1919, v. Cocieri, d-ct Dubăsari, fév. 1927; Alexei I., n. 1924, v. Cocieri, d-ct Dubăsari, fév. 1927; Abram N., n. 1926, v. Cocieri, d-ct Dubăsari, fév. 1927; Sofia N., n. 1931, v. Cocieri, d-ct Dubăsari, fév. 1927; Mihail T., n. 1928, v. Cocieri, d-ct Dubăsari, fév. 1927; Nicolai L., n. 1925, v. Coșnița, d-ct Dubăsari, fév. 1927; Olga G., n. 1931, v. Pârâta, d-ct Dubăsari, jan. 1926.
- ¹¹¹ Ion S., n. 1925, v. Scoreni, d-ct Strășeni, fév. 2007; Vasile N., n. 1929, v. Petrești, d-ct Ungheni, fév. 2007; Nicolae T., n. 1930, originar v. Bocani, d-ct Fălești, fév. 2007; Agafia C., n. 1925, v. Milești, d-ct Nisporeni, déc. 2006.
- ¹¹² Interview avec Nicolae T., n. 1930, v. Bocani, d-ct Fălești, fév. 2007.
- ¹¹³ Interview avec Ilie P. (cu fiica), n. 1921, v. Bălănești, d-ct Nisporeni, jan. 2006.
- ¹¹⁴ Interview avec Vasile N., n. 1929, v. Petrești, d-ct Ungheni, fév. 2007.
- ¹¹⁵ Selon les auteurs de la théorie de la „violence symbolique”, „l'action pédagogique implique le *travail pédagogique* comme travail d'inculcation qui doit durer assez pour produire une formation durable, i. e. un *habitus* comme produit de l'intériorisation des principes d'un arbitraire culturel capable de se perpétuer après la cessation de l'action pédagogique “. BOURDIEU, P., PASSERON, J.-C., *La Reproduction*, op. cit., p. 46.

BIBLIOGRAPHIE

- 60 sate românești cercetate de echipele studențești în vara 1938. Ancheta sociologică condusă de GOOPENȚIA, A. și D. C. GEORGESCU, vol. 1, *Populația*, București, Institutul de Științe Sociale al României, 1941.
- ALEXĂNDREANU-SÂTNIC, Zinaida, *Construirea și funcționarea sistemului instituțional de cultură în RSS Moldovenească*, Thèse de doctorat de l'Académie des sciences de la République de Moldova, Chișinău, 1998.
- ANDERSON, B., *L'Imaginaire national. Réflexions sur l'origine et l'essor du nationalisme*, Paris, Éd. La Découverte,
- ANGELESCU, C., *Activitatea Ministerului Instrucțiunii. 1922-1926*, București, Imprimeria Națională, 1926.
- ANGELESCU, C., *Evoluția învățământului primar și secundar în ultimii 20 de ani*, București, Imprimeria Centrală, 1936.
- AUTRAN, M., *Histoire de l'Ecole Martini*, 1982, source internet: www.site-marius-autran.com
- BALIBAR, R., *Colinguisme*, Paris, P.U.F., 1993.
- BARBU, D., „Probleme școlare în satele Nișcani, Iurceni și Stolniceni din jud. Lăpușna”, *Buletinul Institutului Social Român din Basarabia*, t. 1, 1937.
- BARDIN, L., *L'analyse de contenu*, Paris, PUF, 1998.
- BESSE, J.-M., De GAULMYN, M.-M., GINET, D., LAHIRE, B. (ed.), *L'« illettrisme » en questions*, Cahiers du PsyEF N° 2, Lyon, 1991.
- BOURDIEU, P., *Langage et pouvoir symbolique*, Paris, Fayard, 1983.
- BOURDIEU, P., PASSERON, J.-C., *La Reproduction. Eléments pour une théorie du système d'enseignement*, Paris, Minuit, 1970.
- BRUDARIU, C., *Convertirea țărănilor la școală*, Iași, Tipografia „Dacia”, 1898.
- BUZA, Al. T., „Disciplina în școala primară. Aplicarea ei”, *Cultura poporului* (revue de l'Association des instituteurs de Cetatea Albă), Juin-Août-Septembre (n° 7-8-9), 1931.
- CHARTIER, R., „Pratiques de l'écrit”, in ARIES, Ph., DUBY, G., *Histoire de la vie privée*, vol. 3, *De la Renaissance aux Lumières*, Paris, Seuil, 1985, p. 109-157.
- CIOBANU, Ș. (ed.), *Basarabia. Monografie*, Chișinău, Universitas, 1993.
- COLESNIC-CODREANCA, L., *Limba română în Basarabia (1812-1918). Studiu sociolingvistic în baza materialelor de arhivă*, Chișinău, Museum, 2003.
- COSTENCO, N., *Povestea vulturului* (Memorii), Chișinău, Arc, 1998.
- CRESSIN, A., „Starea fizică și alimentarea școlarilor în România”, in *Sociologie Românească*, 1937, nr. 5-6 (mai-iunie), p. 211-215.
- DOGARU, D., „Năpădenii, un sat de mazili din Codru”, in *Sociologie Românească*, 1937, nr. 3, p. 288-299.
- DURANDIN, C., *L'Histoire des Roumains*, Paris, Arthème Fayard, 1995.
- EDELMAN, O., „Obrazovanie v imperatorskoi Rossii” (L'enseignement dans l'Empire russe), *Otechestvennye zapiski* (revue), 2002, No 1.
- ENCIU, Nicolae, *Populația rurală a Basarabiei (1918-1940)*, Chișinău, Epigraf, 2002.

- FABRE, D. (ed.), *Par écrit. Ethnologies des écritures quotidiennes*, Paris, Ed. de la M.S.H, 1997.
- FABRE, D., „Lettrés et illettrés. Perspectives anthropologiques”, in FRAENKEL, B. (ed.), *Illetrismes*, Paris, Centre Georges Pompidou, 1993.
- FITZPATRICK, Sh. (éd.), *Cultural Revolution in Russia, 1928-1931*, Indiana University Press, 1978.
- FOUCAULT, M., *Surveiller et punir. Naissance de la prison*, Paris, NRF/Gallimard, 1975.
- FURET, F., OZOUF, J., *Lire et écrire. L’alphabétisation des Français de Calvin à Jules Ferry*, Paris, Minuit, 1977.
- GABREA, I., *Școala românească. Structura și politica ei. 1921-1932*, Bucarest, Tipografia Bucovina, 1933.
- GABREA, I., „La participation de la jeunesse rurale à l’instruction en Roumanie”, Extrait des comptes rendus des séances de l’Institut des sciences de Roumanie, tome III, № 6, 1939.
- GHIBU, O., *Pe baricadele vieții : în Basarabia revoluționară (1917-1918)*, Amintiri, Chișinău, Universitas, 1992.
- GOFFMAN, E., *Façons de parler*, Paris, Minuit, 1987.
- GOFFMAN, E., *Stigmata. Les usages sociaux des handicaps*, Paris, Minuit, 1975.
- GOFFMAN, E., *Asiles. Étude sur la condition sociale des malades mentaux et autres reclus*, Paris, Minuit, 1968
- GOLOOPENȚIA, A., „Date statistice și anchete”, in GUSTI, D., *Un an de activitate, op. cit.*
- GOLOOPENȚIA, A., „Starea economică și culturală a populației rurale din BasarabRomânia”, in Revista de igienă socială, 1940, nr. 1-6, p. 212-263.
- GOODY, J., *La logique de l’écriture. Aux origines des sociétés humaines*, Paris, Armand Colin, 1986.
- GOODY, J., *La raison graphique*, Paris, Minuit, 1979.
- GRECUL, A. V., *Formirovanie i razvitiye moldavskoi sotsialisticheskoi natsii* (La formation et le développement de la nation moldave socialiste), Chișinău, 1955
- GUSTI, D., „Starea de azi a satului românesc. Întâile concluzii ale cercetărilor întreprinse 1938 de Echipele Regale Studențești”, in *Sociologie Românească*, 1938, nr. 10-12 (octombrie-decembrie), p. 431-436.
- GUSTI, D., *Un an de activitate la Ministerul Instrucției, Culturii și Artelor. 1932-1933*, Bucarest, Tipografia Bucovina, 1934.
- GAULUPEAU, Y., „Une histoire de l’école”, source: <http://www.cndp.fr/revueTDC/808-41532.htm>, page web créée en janvier 2001, SCÉRÉN – CNDP.
- HALIPPA, P., *Publicistica*, édition dirigée par Iurie COLESNIC, Chișinău, Museum, 2001.
- HATOS, A., *Sociologia educației*, Iași, Polirom, 2006.
- HOGGART, R., *La Culture du pauvre. Étude sur le style de vie des classes populaires en Angleterre*, Paris, Minuit, 1970.
- HUDIȚĂ, I., *Discurs la legea învățământului primar, rostit în ședința Camerei dela 22 iunie 1934*, Bucarest, Imprimeria Centrală, 1934.

PETRU NEGURĂ

- KING, Ch., *Moldovenii, România, Rusia și politica culturală*, Arc, Chișinău, 2002.
- LIVEZEANU, I., *Cultură și naționalism în România Mare. 1918-1930*, Bucurest, Humanitas, 1998.
- MAINGUENEAU, D., *L'Analyse du discours*, Paris, Hachette, 1991.
- MALSKI, B., *Viața moldovenilor de la Nistru. Olănești. Monografia sociologică a unui sat de pe Nistru*, avec une préface de D. GUSTI, Tipografia de la préfecture du d-ct Cetatea Albă, 1939.
- MÄKINEN, I., « De la France révolutionnaire à la Finlande en éveil: le désir de lire comme composante du discours sur les bibliothèques publiques durant les 18e et 19e siècles, World Library and Information Congress: 70th IFLA General Conference and Council, le 22-27 août 2004, Buenos Aires, Argentina.
- MEASNICOV, I., „Raportul între știința de carte și numărul învățătorilor în România”, in *Sociologie Românească*, 1937, nr. 4-6, p. 112-119.
- MENIUC, Gh., „Chirileni. Un sat de plugari din Bălți”, in *60 sate românești cercetate de echipele studențești în vara 1938*, vol. 1, p. 90-100.
- MORARU, A., *Istoria românilor. Basarabia și Transnistria (1812-1993)*, Chișinău, Universul, 1995.
- NEGRU, E., *Politica etnoculturală în RASS Moldovenească*, Chișinău, Prut Internațional, 2003.
- NEGRU, G., *Politica etnolingvistică în RSS Moldovenească*, Chișinău, Prut Internațional, 2000. BERELOWITCH, W., *La soviétisation de l'École russe, 1917-1931*, Lausanne, L'Age d'or, 1990.
- NEGURĂ, P., « Révolution culturelle » et « ingénierie sociale » en République Autonome Soviétique Socialiste Moldave (1924-1940), in *Studia Politica*, № 3, Bucarest, 2006.
- OMEL'CHUK, F. S., *Razvitie sotsialisticheskoi kul'tury v Moldavskoi ASSR* (Le développement de la culture socialiste en RASS Moldave), Chișinău, Școala sovetică, 1950.
- PAVELESCU, I., « Acțiunea militară pentru eliberarea Basarabiei. Reinstaurarea administrației românesti », in SCURTU, I. (ed.), *Istoria Basarabiei. De la începuturi până în 1998*, Bucarest, Semne, 1998.
- PISERI, M., *L'alfabeto delle riforme. Scuola e analfabetismo nel Basso Cremonese da Maria Teresa all'Unità*, Milan, Vita e Pensiero, 2002.
- POPOVICI, M., „Caracterul moral și formarea lui”, *Buletinul Asociației învățătorilor din județul Bălți*, april-mai 1929.
- RASTIER, F. (éd.), *L'analyse thématique des données textuelles. L'exemple des sentiments*, Paris, Didier Eruditioin, 1995.
- RĂDULESCU-FORMAC, S. (éd.), *Colecțiunea legilor, regulamantelor, programelor și diferitelor decizuni și dispozițiuni generale privitoare la învățământul primar și primar-normal aflate în vigoare la 1 septembrie 1912*, Bucurest, Tipografia Curții Regale, 1912.
- REBOUL-SCHERRER, Fabienne, *La vie quotidienne des premiers instituteurs. 1833-1889*, Paris, Hachette, 1989.

- Recensământul general al populației României din 29 decembrie 1930. Publié par Dr. Sabin MANUILĂ, le directeur du Recensement général de la population, Bucarest, Imprimeria Națională, vol. III, *Știința de carte*, 1938.
- Regulament de ordine și disciplină pentru școalele primare rurale de ambe sexe*, Bucarest, Tipografia Statului, 1884.
- Regulament pentru administrația interioară a școlelor primare rurale*, Bucarest, Imprimeria Statului, 1889.
- SCURTU, I. (ed.), *Istoria Basarabiei. De la începuturi până în 1998*, Bucarest, Semne, 1998.
- SCURTU, I., BUZATU, Gh., *Istoria românilor în secolul XX (1918-1948)*, Bucarest, Paideia, 1999.
- SMITH, A., *Nationalism and modernism: a critical survey of recent theories of nations and nationalism*, Londra, Routledge, 1998.
- SANDRU, D., *Populația rurală a României între cele două războaie*, Iași, Ed. Academiei Române, 1980.
- ȘTIRBU, A. T., „California românească: regiunea Copanca”, in *Sociologie Românească*, n° 7-9 (juillet-septembre), p. 307-310.
- ȘTIRBU, A. T., „Vălenii de lângă Prut”, in *Sociologie Românească*, 1938, n° 10-12 (octobre-décembre), p. 518.
- THIESSE, A.-M., *La création des identités nationales. Europe XVIIIe – XXe siècles*, Paris, Seuil, 1999.
- THIESSE, A.-M., *Le Roman du quotidien. Lecteurs et lectures populaires à la Belle Époque*, Paris, Le Chemin vert, 1984.
- TIRIUNG, M., „Corcmaz. Un sat de baltă din Basarabia de miază-zi. Cu o privire generală asupra satelor românești din jud. Cetatea Albă așezate în balta Nistrului”, in *60 sate românești cercetate de echipele studențești în vara 1938*, vol. 1, p. 65-89.
- USATIUC-BULGĂR, A., *Cu gândul la o lume între două lumi (Memorii)*, vol. 1, 2, Chișinău, Lyceum, 1999.
- VNOROVSKI, L., *Amintirile unei basarabence (Povestea vietii mele)*, Chișinău, Cartdidact, 2003.
- WERNER, Paul, *La Vie à Rome aux temps antiques*, Paris, Ed. Minerva, 1983.
- WOLF, Eric R., *Tăranii*, Chișinău, Ed. Tehnica, 1998.

Périodiques

- Revista Asociației învățătorilor din județul Bălți* (1929-1935).
- Revista de igienă socială* (1936-1940).
- Sociologie Românească* (1936-1943).
- Viața Basarabiei* (1932-1944).
- Buletinul Asociației învățătorilor din județul Bălți* (1932-1933).
- Cetatea Albă* (1931-1932)
- Cultura poporului. Revista Asociației învățătorilor din județul Bălți* (1932-1933).

Archives

Les Archives Nationales de Roumanie, Bucarest.
Fond du Ministère de l'Instruction de Roumanie (1921-1940).

Enquête orale (sujets interviewés)

1. Paraschiva R., n. 1918, v. Petroasa, d-ct Fălești, janvier 2007.
2. Ion C., n. 1925, v. Petroasa, d-ct Fălești, janvier 2007.
3. Nina C., n. 1927, v. Petroasa, d-ct Fălești, janvier 2007.
4. Leonid V., n. 1929, v. Petroasa, d-ct Fălești, janvier 2007.
5. Catinca V., n. 1935, v. Petroasa, d-ct Fălești, janvier 2007.
6. Maria B., n. 1931, v. Petroasa, d-ct Fălești, janvier 2007.
7. Domnica R., 1925, v. Petroasa, d-ct Fălești, janvier 2007.
8. Alexandru C., n. 1918, v. Bocani, d-ct Fălești, janvier 2007.
9. Ilie C., n. 1918, v. Bocani, d-ct Fălești, janvier 2007.
10. Nicolae T., n. 1930, v. Bocani, d-ct Fălești, février 2007
11. Roman C., n. 1927, v. Bocani, d-ct Fălești, janvier 2007.
12. Alexandra G., n. 1920, v. Bocani, d-ct Fălești, janvier 2007.
13. Toadre V., 1916, v. Bocani, d-ct Fălești, janvier 2007.
14. Maria B., n. 1928, v. Doltu, d-ct Fălești, février 2007.
15. Semion B., n. 1921, v. Doltu, d-ct Fălești, février 2007.
16. Ștefan B., n. 1922, v. Doltu, d-ct Fălești, février 2007.
17. Fedora B., n. 1931, v. Sărata Veche, d-ct Fălești, janvier 2007.
18. Lidia T., n. 1930, ville Nisporeni, février 2007.
19. Fiodor Ș., n. 1925, ville Chișinău, février 2007.
20. Dumitru A., 1926, v. Bălănești, d-ct Nisporeni, décembre 2006.
21. Ileana T., n. 1929, v. Bălănești, d-ct Nisporeni, décembre 2006.
22. Ilie P., n. 1921, v. Bălănești, d-ct Nisporeni, décembre 2006.
23. Zinovia A., n. 1931, v. Bălănești, d-ct Nisporeni, décembre 2006.
24. Ecaterina C., 1922, v. Bălănești, d-ct Nisporeni, décembre 2006.
25. Marina C., n. 1924, v. Bălănești, d-ct Nisporeni, décembre 2006.
26. Serghei C., 1915, v. Bălănești, d-ct Nisporeni, décembre 2006.
27. Agafia C., n. 1925, v. Milești, d-ct Nisporeni, décembre 2006.
28. Maria P., n. 1923, v. Milești, d-ct Nisporeni, décembre 2006.
29. Constantin C., n. 1928, v. Hâjdiei, d-ct Glodeni, février 2007.
30. Eugeniu A., n. 1928, v. Tânova, d-ct Briceni, février 2007.
31. Ion S., n. 1925, v. Scoreni, d-ct Strășeni, février 2007.
32. Vasile N., n. 1929, v. Petrești, d-ct Ungheni, février 2007.
33. Nicolai U., n. 1928, v. Bahmut, d-ct Călărași, février 2007.
34. Minadora A., n. 1925, v. Arionești, d-ct Dondușeni, février 2007.
35. Ileana G., n. 1927, v. Peciște, d-ct Rezina, février 2007.
36. Ana P., 1922, v. Naslavcea, d-ct Ocnița, février 2007.
37. Alexandru Ț., n. 1924, v. Grigorovca, r. Soroca, février 2007.

38. Vera F., n. 1930, v. Dănceni, d-ct Strășeni, février 2007.
39. Nadejda B., n. 1925, v. Cocieri, d-ct Dubăsari, février 1927.
40. Petru C., n. 1919, v. Cocieri, d-ct Dubăsari, février 1927.
41. Alexei I., n. 1924, v. Cocieri, d-ct Dubăsari, février 1927.
42. Abram N., n. 1926, v. Cocieri, d-ct Dubăsari, février 1927.
43. Sofia N., n. 1931, v. Cocieri, d-ct Dubăsari, février 1927.
44. Mihail T., n. 1928, v. Cocieri, d-ct Dubăsari, février 1927.
45. Nicolai L., n. 1925, v. Coșnița, d-ct Dubăsari, février 1927.
46. Olga G., n. 1931, v. Părâta, d-ct Dubăsari, janvier 1926.
47. Ion O., n. 1927, v. Sculeni, d-ct Ungheni, avril 2007.

RALUCA PRELIPCEANU

Născută în 1982 la Bucureşti, România

Doctorand în economie socială EUREQua, Universitatea Paris 1 Panthéon
Sorbonne

Titlul: *Mobilitatea profesioniștilor din Europa de Est și dezvoltare economică în Uniunea Europeană. Cazul profesioniștilor români*

Bursier Erasmus în Economie Internațională, Universitatea Paris 1 Panthéon
Sorbonne (2004-2005)

Participări la conferințe internaționale în Cehia, Franța, România

Articole și studii publicate în reviste de specialitate

Carte

Investițiile străine directe și restructurarea economiei românești în contextul integrării europene, Ed. Lumen, Iași, 2006

RALUCA PRELIPCEANU

Née en 1982 à Bucarest, Roumanie

Doctorante en économie sociale EUREQua, Université de Paris 1 Panthéon
Sorbonne

Thèse : *La mobilité des professionnels de l'Est et développement économique
dans l'Europe élargie. Le cas des professionnels roumains*

Boursière Erasmus en maîtrise d'Economie Internationale, Université de Paris 1
Panthéon Sorbonne (2004-2005)

Participation aux conférences internationales en France, Roumanie, Tchéquie
Articles parus dans des revues scientifiques

Livre

*Investițiile străine directe și restructurarea economiei românești în contextul
integrării europene* (Investissements directs étrangers et restructuration de
l'économie roumaine dans le contexte de l'intégration dans
l'Union Européenne), Ed. Lumen, Yassy 2006

CIRCULAȚIA PROFESIONIȘTILOR ROMÂNI ÎNALȚ CALIFICAȚI ȘI CONSECINȚELE EI PENTRU STATUL DE ORIGINE – O APLICAȚIE LA CAZUL PROFESIONIȘTILOR ROMÂNI ÎNALȚ CALIFICAȚI ÎN FRANȚA –

Evoluția sistemului de mobilități în Europa de Est în timpul comunismului și după prăbușirea acestuia

Timp de aproape o jumătate de secol, spațiul fost comunist a fost confruntat cu o interdicție de a circula. Populațiile din spatele Cortinei de Fier visau la țările din Vest, pe care le asociau cu valori interzise de comunism precum libertatea și prosperitatea. Singurele tipuri de mobilitate permise în acea perioadă erau migrațiile etnice și migrațiile pentru muncă către alte țări din COMECON sau către țări de orientare socialistă. Cu toate acestea, un număr limitat de persoane au reușit să fugă în Vest. Ele erau conștiente că orice formă de comunicare cu cei rămași în urmă devinea din acel moment practic imposibilă, legăturile erau rupte pentru totdeauna, iar părăsirea țării era ireversibilă. Costul psihologic era foarte ridicat, deoarece celor plecați nu le rămânea decât să uite tot ce lăsaseră în urmă. Trecutul, prezentul și viitorul erau astfel definite în mod clar și deja trasate. Singura alegere era de a-și construi o viață în țara de destinație fără să mai privească înapoi sau să se gândească la consecințele pentru prieteni și pentru familie rămași în țara de origine. Aceasta este istoria migrației românilor în perioada comunistă.

O parte importantă a persoanelor care au plecat din țară în decursul acestei perioade erau persoane calificate. „Exodul creierelor” se manifesta astfel încă din perioada comunistă, când se putea vorbi de un exod chiar în sensul literal al termenului. Figurativ, aspectul de „exod” era conferit de ruperea legăturilor cu țara de origine și de ireversibilitatea plecării. În urma acordurilor încheiate cu Israel, Ungaria, Germania și

SUA se estimează că 300.000 de persoane au emigrat permanent din România în anii 1980. O cincime dintre migranții care au plecat în SUA erau înalt calificați. Dar, conform Ministerului de Interne s-a înregistrat în această perioadă și o migrație calificată către Franța, Canada și Australia (Nedelcu 2003). Amploarea acestui fenomen a îngrijorat în asemenea măsură autoritățile române încât acestea au adoptat o lege în 1983 care prevedea rambursarea în devize a costurilor diplomelor obținute de emigranți (Gheorghiu 1996).

Prăbușirea regimului, care impusese o diviziune artificială pentru o perioadă atât de îndelungată a ceea ce era de facto același continent, a adus printre altele și posibilitatea de a circula liber. Barierele anterior prezente au dispărut și frontierele au fost în cele din urmă deschise. Această deschidere însemna în realitate două lucruri: pe de o parte posibilitatea de a circula liber pentru cetățenii acestor țări și, pe de altă parte, disponibilitatea acestor țări de a primi imigranți. Un nou spațiu de circulație își deschidea porțile către lume. Dar a durat mult timp până când această posibilitate teoretică a devenit efectivă, deoarece, spre dezamăgirea est-europenilor, vest-europenii au decis să se protejeze față de ceea ce ei percepau drept o invazie a săracilor din Est. Abia începând din ianuarie 2002, românii au putut circula fără viză în spațiul Schengen, fiind ultimii dintre est-europenii care au primit acest drept. Deschiderea atât de așteptată a unui sistem a fost, din păcate, însotită de închiderea celuilalt.

Prăbușirea comunismului a condus și la apariția unor noi forme de mobilitate în Europa de Est. O parte dintre aceste forme, au o logică ce ar putea părea inovantă în Vest, dar care de fapt nu reprezintă decât o amplificare la o scară largă a unor practici deja prezente în Estul comunist. Fenomenele de tipul solicitanților de azil politic cunosc o amplificare în această perioadă, în timp ce alte forme se dezvoltă sau se transformă sub efectul a ceea ce P. Kaczmarczyk și M. Okolski (2005) denumeau o „tranzitie în comportamentele migratoare”: turismul care ascunde de fapt „un comerț de valiză”, mobilitatea etnică, precum și migrațiile pentru muncă circulatorii sau pendulare. Toate aceste fluxuri prezintă o logică nouă, astfel încât nu mai pot fi calificate drept migrație, ci mai degrabă drept mobilitate (Morokvasic 2002).

În acest context, „exodul creierelor” din țările din Est nu reprezintă decât una dintre aceste forme de mobilitate. Trebuie subliniat că prin fenomenul de „exod al creierelor” se înțelege emigrația permanentă sau de lungă durată a persoanelor calificate pentru educația cărora propria

societate a făcut o investiție considerabilă (Wickramasekara 2004). În realitate, există o diferență foarte importantă între „exodul creierelor” cu care aceste țări s-au confruntat în perioada comunistă și această nouă formă de mobilitate care apare și se dezvoltă în post-comunism, deoarece exodul nu mai este cu adevărat un exod, plecarea nu mai este ireversibilă și migrantii nu mai sunt obligați să rupă legăturile cu țara de origine, din această cauză termenul de „exod al creierelor” nu mai pare adekvat.

Ca și celelalte țări din Europa de Est, și România a fost confruntată în această perioadă cu apariția unor noi forme de mobilitate. La începutul anilor 90, cea mai importantă formă au fost migrațiile etnice către Germania, Ungaria și Israel. Tot în această perioadă, un efectiv important de solicitanți de azil politic s-au îndreptat către Vest, alimentând temerile privind o posibilă invazie din partea românilor. Către mijlocul anilor 90, aceste fluxuri se stabilizează și pierd în importanță, în timp ce alte fluxuri le iau locul, forma cea mai vizibilă fiind migrația circulatorie pentru muncă.¹

Dezvoltarea acestor forme de migrație a fost determinată în principal de evoluția României pe plan economic și social. Prăbușirea economiei, care a afectat toate țările foste socialiste în timpul perioadei de tranziție, a fost cu atât mai violentă în cazul României, cu cât România se număra printre țările Europei Centrale și de Est (ECE) care s-au confruntat cu condițiile de plecare cele mai dificile. Spre deosebire de alte țări ECE, România nu adoptase reforme în timpul comunismului în măsură să-i faciliteze trecerea la economia de piață, cum au făcut Ungaria sau Cehoslovacia și nici nu dispunea de o clasă politică liberală susceptibilă de a prelua puterea și de a efectua reformele necesare, cum era cazul Poloniei. Necesitatea de a realoca resursele și „tensiunea” (Dăianu 1997) indusă în sistem au fost cu atât mai mari cu cât România s-a confruntat în anii 80 cu un proces de „restalinizare” (C. Munteanu), marcat prin efortul de a acoperi datoria externă, ceea ce a impus privații severe tuturor cetățenilor români și a secat resursele țării. Adoptarea unei strategii graduale în timpul perioadei de tranziție, asociată cu menținerea unui control strict din partea statului asupra economiei, a condus la o proastă alocare a resurselor și la perpetuarea unor comportamente clientelare. Perioada de tranziție a început prin prăbușirea producției și a activităților legate de cercetare-dezvoltare. În acest context, șomajul a crescut foarte mult atât în rândul celor necalificați cât și al celor înalt calificați. În plus, inflația ridicată a condus la erodarea puterii de cumpărare și la sărăcirea populației. Procesul de subdezvoltare care s-a declanșat în țările

foste comuniste a avut drept rezultat scăderea indicilor dezvoltării umane, semnificând deteriorarea condițiilor de viață.

Dacă începând cu mijlocul anilor 90, producția a început să-și revină încetul cu încetul, nu acesta a fost și cazul activităților legate de cercetare-dezvoltare.² În cazul persoanelor înalt calificate, acestea nu aveau de ales decât între a rămâne și a accepta o descalificare importantă sau a pleca în alte țări în căutarea unor oportunități mai favorabile. În aceste condiții, mobilitatea apare ca o soluție în fața adversităților din economia de origine.

Apar în cursul acestor ani, la început ca răspuns la această situație, forme de mobilitate a muncitorilor calificați, dar și a celor necalificați. În realitate, mobilitatea acestor două tipuri de muncitori, care diferă între ei prin nivelul de calificare s-a dezvoltat în paralel și, chiar dacă la prima vedere cei calificați ar fi trebuit să fie avantajați, inserarea lor pe piața muncii s-a dovedit destul de dificilă în contextul în care majoritatea țărilor din Vest au continuat să-și protejeze piața muncii.

În timp ce mobilitatea imigrantilor ilegali, a prostitutelor și a handicapăților a fost adesea mediatizată de către autoritățile din Vest, asigurându-le o vizibilitate aproape ostentativă, cea a muncitorilor calificați a reprezentat „fața ascunsă” a mobilității românilor în perioada post-comunistă. În acest context, unul dintre obiectivele acestui studiu este de a scoate la lumină această formă de mobilitate.

Migrația înalt calificată în literatura de specialitate

Interesul pentru „exodul creierelor” datează din anii ’60, dar studiile întreprinse în această perioadă sunt mai mult descriptive și încearcă să evaluateze importanța „exodului creierelor” fără să formuleze o teorie pozitivă cu privire la acest fenomen. (Grubel și Scott 1966, Adams, 1968, Berry și Soligo 1969). Aceste studii estimează că efectul total al „exodului creierelor” este neglijabil, astfel externalitățile negative generate de acest fenomen pot fi compensate de resursele pe care migranții le lasă la plecare (Grubel și Scott 1966) sau prin transferul de fonduri din țara de destinație către țara de origine (Berry și Soligo 1969).

Deceniul 7 a fost marcat de dezvoltarea altor studii despre „exodul creierelor”, printre care cele ale lui Bhagwati și Hamada 1974, Hamada și Bhagwati 1975, Bhagwati și Rodriguez 1975, Rodriguez 1975, McCullen și Yellen 1977. Aceste studii scot în evidență consecințele negative ale

„exodului creierelor” pentru țara de origine. Conform acestor studii, „exodul creierelor” conduce la o creștere a inegalităților la nivel mondial, determinând îmbogățirea țărilor deja bogate în detrimentul celor sărace. Pentru a compensa aceste aspecte negative, Bhagwati și Della far 1973, McCullen și Yellen 1974 și Bhagwati 1975 propun adoptarea unei taxe, denumită în literatura de specialitate „taxa Bhagwati”, „taxa pe creiere”, care este aplicată câștigurilor realizate de emigranți și redistribuită în țara de origine. Conform acestor studii, investiția depusă pentru educația acestor emigranți de către statul de origine nu poate fi compensată decât prin veniturile aduse de această taxă. Adoptarea unei taxe asupra creierelor și redistribuirea veniturilor pare cu atât mai adecvată cu cât costul educației acestor migranți a fost suportat de la bugetul de stat, alcătuit, la rândul lui, din taxele aplicate veniturilor cetățenilor, de unde și caracterul de externalitate negativă al „exodului creierelor”. În timpul deceniului 8, acest tip de abordare a fost dominant în cadrul studiilor realizate de Bhagwati 1982 sau Bhagwati și Wilson 1989.

Această vizionare asupra „exodului creierelor”, care reprezintă abordarea tradițională a acestui fenomen, a fost rezvizuită în anii ’90 în contextul dezvoltării teoriilor creșterii endogene care acordă o importanță particulară capitalului uman (Miyagiwa 1991, Haque și Kim 1995, Reichlin și Rustichini 1998 și Wong și Yip 1999). Aceste studii scot în evidență importanța capitalului uman în realizarea randamentelor de scară crescătoare care stau la baza generării creșterii economice. Randamentele de scară crescătoare au o logică cumulativă și existența capitalului uman calificat într-un anumit loc determină acumularea capitalului uman calificat în acel loc precis. Externalitățile generate de acumularea capitalului uman și de cea a ideilor sau a cunoștințelor rămân localizate și dau naștere unui fenomen de „lock-in”. În acest context, „exodul creierelor” apare ca un fenomen puternic negativ care conduce la o creștere a inegalităților dintre țări și reduce șansele de convergență ale țărilor sărace.

O altă abordare asupra „exodului creierelor” s-a dezvoltat începând cu mijlocul anilor 90. Modelele dezvoltate în această perioadă scot în evidență posibilele consecințe pozitive ale exodului creierelor pentru țările de origine. Conform literaturii existente, putem identifica mai multe canale prin care aceste efecte pozitive ar putea fi transmise la nivelul economiei de origine.

Primul tip de mecanisme este reprezentat de posibilitatea întoarcerii, care, sub ipoteza unei informații imperfekte cu privire la nivelul de

calificare, poate genera efecte pozitive (Stark, Helmerstein și Prskawetz 1997), deoarece angajând, întreprinderile vor lua în considerare, ca un indiciu asupra nivelului de calificare, studiile următe, ceea ce îi va determina pe migranții care au efectuat studii în străinătate să se întoarcă în țară. Alte studii (Dos Santos și Postel-Vinay 2003) consideră că întoarcerea se asociază cu transferuri tehnologice importante care sunt în măsură să genereze efecte pozitive pentru țările de origine.

Un alt doilea tip de mecanisme se bazează pe ipoteza incertitudinii migrației. Datorită faptului că muncitorii calificați au mai multe șanse să părăsească țară, toate persoanele vor fi motivate pentru a dobândi un nivel mai înalt de educație, dar numai o parte dintre aceste persoane vor emigra. „Exodul creierelor” generează astfel o externalitate pozitivă. Aceste mecanisme au fost descrise de către Mountford (1997), Stark, Helmerstein și Prskawetz (1998), Reichling (2001), Beine, Docquier și Rapoport (2001). Acest tip de cercetări pleacă de la ipoteza că în economia de origine nu există motivații pentru a urma studii superioare și în acest caz migrația ar fi în măsură de a conduce la apariția unor astfel de motivații. Dar pentru ca efectele asupra economiei de origine să fie pozitive, efectivul de muncitorii calificați care pleacă din țară nu trebuie să depășească un anumit prag. Dincolo de acest prag optim, efectele devin negative (Beine, Docquier și Rapoport 2001, 2003).

Un alt tip de studii ia în considerare „efectele de retroacțiune” (Lowell și Findlay 2003) de tipul remitențe, efectul diaspora sau transferurile tehnologice fără întoarcerea în țară a migrantilor. Remitențele ar putea juca un rol foarte important în generarea creșterii economice în țara de origine. Dar studiile care analizează remitențele au ajuns la rezultate destul de controversate. Astfel, conform anumitor studii, remitențele ar fi utilizate mai mult pentru consumul imediat (Sander 2003), fapt pentru care ar putea genera o presiune inflaționistă în economia de origine. Pe de altă parte, un studiu al lui Taylor și Alderman (1995) constată existența unui efect multiplicator al remitențelor asupra PNB. Un inconvenient major al acestor articole este că nu fac distincția între diferențele grupuri de migranți în funcție de nivelul de studii. Muncitorii calificați câștigă mai mult decât cei necalificați, ceea ce le conferă posibilitatea de a remite sume mai importante, dar în același timp se pare că înclinația de a remite este mai redusă în cazul muncitorilor calificați decât în acela al muncitorilor necalificați. Fiecare an de studiu suplimentar reduce, conform unui studiu realizat de Lowell și de la Garza (2000), înclinația de a remite cu 7%.

Alte studii sunt centrate pe rolul diasporei și demonstrează faptul că efecte foarte importante pot fi generate de diaspora. Astfel, membrii diasporei sunt cei mai în măsură pentru a investi în țara de origine. Investițiile realizate de emigranții indieni care lucrează în Silicon Valley au avut o puternică influență pozitivă asupra țării lor de origine (Saxenian 1999).

Conform unor studii recente, rețelele de emigranți au o influență pozitivă asupra fluxurilor de comerț, atât prin faptul că antrenează o cerere pentru produsele țării de origine, cât și prin rolul lor în reducerea costurilor de tranzacție (Rauch și Trinidad 2002, Rauch 2003). Astfel, rețelele furnizează informații asupra mediului de afaceri din țara de origine care sunt foarte importante pentru a reduce aceste costuri. Head și Ries (1998) demonstrează, la rândul lor, că influența migranților asupra fluxurilor de comerț variază în funcție de nivelul de calificare.

Lucas (2004) consideră că rețelele transnaționale reprezintă cele mai importante mecanisme de care dispune diaspora. El demonstrează că densitatea rețelei, precum și frecvența și calitatea relațiilor care se stabilesc între membri sunt foarte importante pentru a determina apariția unui transfer de cunoștințe și de practici de afaceri. El evidențiază importanța nivelului de educație al membrilor rețelelor pentru tipul de relații care se stabilesc între aceștia și pentru rezultatele obținute. Studiul său demonstrează de asemenea faptul că diaspora favorizează dezvoltarea fluxurilor de comerț.

Dar rețelele diasporei pot genera și alte efecte pozitive pentru țara de origine. De exemplu, Meyer (2001) subliniază importanța transferului de cunoștințe generat de rețelele transnaționale în dezvoltarea unui climat benefic investițiilor și creării de locuri de muncă în țara de origine.

Mobilitatea profesioniștilor români în timpul perioadei de tranziție

„Exodul creierelor”, mai cu seamă în rândul tinerilor, este un fenomen care a crescut în importanță, mai ales în România ultimilor ani. Conform raportului SOPEMI (2006), din 13.000 de emigranți permanenti din România, în anul 2004, cei mai mulți erau calificați, 50% având o diplomă de studii secundare, în timp ce 13% erau absolvenți de studii universitare. În rândul imigrantilor români din Canada și SUA, se estimează că mai mult de jumătate sunt absolvenți de studii superioare. Constatăm,

totodată, că fluxurile sunt dominate de femei care reprezintă aproximativ 2/3 din totalul fluxurilor. Numărul femeilor în fluxurile de migranți români a cunoscut o progresie constantă începând din 1992. Dacă în 1992, ponderea femeilor în fluxuri a fost de 51,63%, în 2005 ea atinsese valoarea de 62,42% (INS 2006). Remarcăm de asemenea că la nivelul anului 2006 există o diferență importantă în ceea ce privește alegerea destinației între populația masculină și cea feminină. Chiar dacă principalele țări de destinație erau aceleași, atât în cazul bărbaților cât și în cel al femeilor, ierarhia acestor țări era diferită. Astfel, bărbații au plecat preponderent spre : Italia, SUA, Germania și Canada, în timp ce femeile au plecat mai ales în Germania, Italia, SUA și Canada. De asemenea, peste un sfert dintre migranți aveau studii superioare, procentajul fiind ușor mai ridicat în cazul bărbaților decât în cel al femeilor (28,5% față de 25,1%).

Conform bazei de date alcătuite de Cohen și Soto în 2001, rata de migrație a persoanelor calificate din România în 2000 era de 8,78%. Baza de date alcătuită de Docquier și Marfouk în 2006 prezintă o rată și mai ridicată, de 11,8%. Astfel, rata de migrație ar fi înregistrat o creștere importantă față de 1990, când se apreciază că valoarea ei a fost de 9,1%. Rata de selectivitate a migranților înalt calificați a cunoscut de asemenea o evoluție ascendentă în această perioadă, crescând de la 29% la 31,3%. România se situa între primele treizeci de țări în termen de stoc de migranți înalt calificați la nivelul anului 2000, cu un total de 176.393 de persoane înalt calificate ce locuiau în afara granițelor statului român (Docquier și Marfouk 2005). Majoritatea acestor persoane se găsesc pe teritoriul continentului american, numărul celor ce pleacă în SUA și Canada fiind, conform bazei de date a Băncii Mondiale, aproape de două ori mai important decât al celor care se găsesc pe teritoriul UE 15. În ciuda acestei preferințe pentru continentul american, România face parte în termen de stoc dintre primele 25 de țări de origine ale migranților înalt calificați de pe teritoriul UE 15 (Docquier, Lohest și Marfouk 2005).

Dacă la începutul anilor '90 cei mai mulți migranți calificați români luau calea Germaniei, datorită, în primul rând, unei importante migrații etnice (Straubhaar 2000), conform unui studiu al lui Radu (2003), rata de selectivitate a migranților români este cea mai ridicată în cazul Franței și Marii Britanii și depășește ușor media Uniunii Europene în cazul Germaniei. În timp ce migranții necalificați par să aleagă, cu precădere, Italia și Spania, migranții calificați se îndreaptă mai cu seamă spre Franța, Marea Britanie și Germania. Totuși printre țările Uniunii Europene în care românii reprezintă o parte importantă a migranților calificați regăsim

Austria și Ungaria (în cazul cărora România este prima țară de origine a migrantilor calificați), Belgia, Cehia, Germania, Spania, Grecia, Irlanda, Italia, Luxemburg, Slovacia și Suedia. În cazul Franței și al Marii Britanii, care apar ca având rata cea mai ridicată de selectivitate, România nu se găsește între primele zece țări de origine ale migrantilor calificați. La nivelul Europei lărgite (inclusiv și jările fostei Iugoslavii, fostei URSS și Turcia), România se află alături de Turcia pe primul loc ca țară de origine a migrantilor înalt calificați (OCDE 2006). Aceasta se datorează și faptului că în urma dezvoltării teoriilor creșterii endogene, anumite țări europene au adoptat politici selective de migrație care favorizează mobilitatea muncitorilor calificați.

De exemplu, Germania a adoptat, în anul 2000, programul „Carte Verde” care a permis intrarea pe piața muncii germane a 20.000 de specialiști IT. Singurele cerințe în cazul acestui program sunt reprezentate de faptul că angajații trebuie să facă dovada unei diplome universitare, iar firma angajatoare trebuie să le ofere un salariu minim garantat de 51.000 de euro. Permisul de rezidență primit de către angajați este valid pe o durată de trei ani, iar aceștia pot fi însorită de către soții și de copiii minori. Se estimează că 13.041 de permise au fost eliberate în cadrul acestui program în perioada 2000 – 2004, iar principalii beneficiari au fost specialiștii din India și din Europa de Est. România se află pe locul doi ca țară de origine după India. Aproximativ 900 de români au fost angajați în Germania în cadrul acestui program, cea mai mare parte fiind bărbați (90%). Dintre acești specialiști, numai 40 au fost angajați direct după ce și-au făcut studiile într-o universitate germană.

Acest tip de migrație afectează în principal tinerii. Din rândul tinerilor, aproape 15.000 pleacă anual din România după terminarea studiilor (Open Society Foundation 2005) și un sfert dintre elevii de liceu manifestă intenția de a pleca în timpul studiilor universitare sau la terminarea acestora. Datele furnizate de OSF indică faptul că 3% dintre tinerii din mediul urban ar dori să-și continue studiile în străinătate. Destinațiile preferate ale acestora sunt SUA (14%), Franța (13%), Germania (11%) și Marea Britanie (10%).

Astfel „exodul creierelor” a devenit o adeverată problemă pentru societatea românească. Îngrijorarea că toți tinerii cu adeverat competenții vor părăsi România pare să fi pus stăpânire chiar și pe oficialități, care încearcă tot mai mult să introducă programe ce ar putea să încurajeze întoarcerea acestora sau să descurajeze plecările.

Migrația românilor calificați în Franța

Franța a fost de-a lungul istoriei o țară model pentru România. Pe teritoriul Franței trăiesc, conform OCDE, aproximativ 10.000 de români înalt calificați. Această cifră reprezintă un sfert din totalul românilor din Franța, dintre care alte 10.000 s-ar fi aflat într-o situație de ilegalitate înainte de aderarea României la UE. Dar nimeni nu poate estima precis numărul românilor aflați pe teritoriul francez. Astfel, sursele informale indică aproximativ 100.000 de români. Dintre aceștia 40.000 ar locui în regiunea pariziană și în Ille-de-France în timp ce restul sunt repartizați pe tot teritoriul francez. Polii cei mai importanți sunt situați în împrejurimile orașelor Strasbourg, Lille, Lyon (cu o importantă comunitate de romi), Marseille, Montpellier și Bordeaux (Fonds Européen pour la Liberté de l'Expression 2003).

Putem identifica mai multe valuri în migrația românilor calificați în Franța. Primul este reprezentat de o migrație de natură esențialmente politică. Acești români au intrat pe teritoriul francez în perioada '46-'48, această migrație fiind în strânsă legătură cu schimbarea de regim din România și cu represiunea comunistă. Este vorba de exilul românesc constituit în jurul unor personalități reprezentative pentru cultura românească, precum și al unor membri ai aristocrației române. Cu toate că la sfârșitul anilor '50, frontierele deveniseră ermetice, unele persoane pleacă după ce au obținut un pașaport turistic, altele cu acordul autorităților române, dornice să scape de anumite elemente nesigure, iar unele primesc dreptul de a se alătura ruedelor aflate în străinătate. La rândul lor, acestea fac tot ce le stă în putință pentru a le facilita plecarea. Acești români nu recunosc regimul nou instalat în România, ei rămân fideli vechiului regim și constituie la Paris un guvern român în exil.

Un alt val a plecat din România la sfârșitul anilor '60. Acești migranți s-au bucurat de sprijinul autorităților dornice să răspundă cererii de mână de lucru din Algeria. În cea mai mare parte, aceștia sunt oameni de știință. Odată contractul terminat, o parte dintre aceștia nu se mai întorc în țară, ci pleacă mai departe în Franța unde obțin statutul de refugiați politic.

Începutul anilor '90, asociat cu deschiderea frontierelor cunoaște, totodată, un nou val de migranți. Se estimează că după alegerile din 1990 și după revolta minerilor, semnal evident al unei posibile instabilități politice, 5.000 de studenți au părăsit țara, dintre care un număr important a plecat în Franța. Plecările au continuat pe tot parcursul anilor '90. Cum dobândirea statutului de refugiat politic a devenit din ce în ce mai

dificilă, iar contractele de muncă favorizau numai anumite profesii, remarcăm că principala strategie folosită este aceea de a pleca în timpul studiilor. Această strategie precede în realitate intrarea pe piața muncii locale. În timpul acestei perioade întoarcerile sunt rare, deoarece situația economică a țării este încă precară și locurile de muncă calificate sunt puține.

Sfârșitul anilor '90 și începutul de mileniu sunt marcate printr-un nou val de migrație a românilor calificați în Franța. Această perioadă coincide cu deschiderea negocierilor de aderare la UE. Se constată după această dată o multiplicare și o diversificare a contractelor de studii inter-universitare, precum și apariția unei noi strategii din partea firmelor franceze care încep să angajeze în România specialiști în înalta tehnologie. Dar caracteristicile mobilității din această perioadă diferă față de cele ale valurilor anterioare, deoarece condițiile din țara de origine nu mai sunt aceleași. Începând cu anul 2000, economia românească înregistrează rate de creștere mai importante decât țările vest-europene. În același timp crearea de locuri de muncă calificate ia ampolare și întoarcerea nu mai echivalează cu o descalificare și nu mai depinde de acum înainte decât de oportunitățile mai bune pe care țara de origine le poate oferi. Dacă pentru valurile precedente viitorul părea să implice mai cu seamă țara de destinație, în cazul acestui val traiectoria viitoare are un final deschis. Aderarea României la UE este în măsură să amplifice circulația românilor calificați, pe de altă parte procesul de convergență economică va avea drept efect apariția unor oportunități în România și va încuraja întoarcerile cel puțin temporare.

Prin faptul că luăm în considerație o populație de migranți care a părăsit România în ultimii zece ani, studiul nostru privește mai cu seamă acest ultim val de migrație.

Descrierea eșantionului considerat

Informațiile care au permis realizarea acestei lucrări provin din 125 de chestionare și 21 de interviuri realizate cu români calificați din Franța. Rezultatele obținute sunt specifice eșantionului considerat și nu pot fi generalizate la nivelul migrației calificate din România în Franța. Chiar și la nivelul eșantionului am preferat să evităm generalizările, pentru că trebuie să subliniem că observațiile noastre corespund mai cu seamă unei diversități a traiectoriilor și parcursurilor migranților.

Populația analizată în acest studiu este destul de Tânără, media de vârstă se află cuprinsă în intervalul 26-30 de ani (48%). În cea mai mare parte a cazurilor, este vorba de o migrație recentă, cele mai multe persoane aflându-se în Franța de doi ani. Toți acești migranți au o diplomă de studii universitare. Femeile domină eșantionul, reprezentând 2/3 din totalul populației. Feminizarea fluxurilor migratorii din Europa de Est a fost remarcată după 1990 de mai mulți specialiști, printre care C. Wihtol de Wenden și B. Badie în 1994.³

Cum istoria acestor migranți începe în spațiul lor de origine, ne propunem mai întâi să vedem cine sunt acești migranți înainte de a părăsi țara. În țara de origine, aceștia sunt în principal studenți. Ei provin din toate cele opt regiuni ale țării la nivel NUTS II și din 33 din cele 41 de județe ale României. Ca regiune de origine remarcăm supremația regiunii București-IIfov din care provin 27,2%, în timp ce 16,8% provin din regiunea de Nord-Est și 14,4% din regiunea Sud-Muntenia. La nivelul centrelor universitare de origine, se observă dominația clară a Bucureștiului, unde peste jumătate dintre migranți și-au făcut studiile (54,4%). Printre restul centrelor universitare de origine regăsim Clujul și Iașiul, precum și încă alte șase centre universitare. Acest fapt indică existența unui „efect capitală”. Bucureștiul atrage un număr important de studenți români datorită calității și diversității studiilor oferite, dar și a unei piețe a muncii dinamice, mai ușor de integrat după terminarea studiilor.

În ceea ce privește distribuția pe domenii de activitate, în rândul bărbaților găsim mai cu seamă informaticieni (32,6 %) și economisti (30,4 %), urmați de matematicieni, în timp ce în rândul femeilor predomină economistele (34,2 %) și filoloagele (15,2 %). În pofida acestei concentrări, putem identifica 19 profesii cu o diversitate mai pronunțată în cazul femeilor decât în acela al bărbaților. De asemenea, constatăm că șase persoane au o dublă specializare, în timp ce nouă și-au efectuat studiile universitare integral în Franță.

Acești migranți dispun înainte de toate de un avantaj în termeni de capital uman, dar trebuie subliniat faptul că majoritatea acestor persoane au avut deja o experiență de mobilitate legată în general de efectuarea studiilor. Fie că este vorba de o experiență de mobilitate internă, cum este cazul a 62 de persoane sau de o experiență de mobilitate externă, cum este cazul a opt persoane sau chiar de ambele (patru persoane) putem identifica încă de la început un element al unui „savoir-circuler” (Tarrius 1993), care mai apoi se va dezvolta. Există și cazuri în care

putem vorbi de o adevărată cultură de mobilitate la nivelul familiei. Experiența migranților se înscrie astfel ca o continuare a unei experiențe familiale mai vaste care poate conduce la instalarea în mobilitate a mai multor generații.⁴

După cum o arată și profilul migranților, este vorba în cele mai multe cazuri de o migrație studențească. Un student străin este, conform UNESCO (1999), „o persoană care este înscrisă într-o instituție de învățământ universitar într-un stat sau teritoriu unde nu își are rezidența permanentă”. Dar mobilitatea studențească precede adesea intrarea pe piața muncii în țara de destinație. Astfel, Meyer și Hernandez (2004) constată că 2/3 dintre expatriații calificați și mai cu seamă cei care activează în domeniul de cercetare-dezvoltare au intrat pe teritoriul țării de destinație în calitate de studenți. Steven Vertovec (2002) subliniază de asemenea acest aspect: „experiența de a fi un student internațional crește probabilitățile de a deveni ulterior un migrant calificat”.

De asemenea, raportul întocmit în septembrie 2005 de Comisariatul General de Planificare consideră că „studenții reprezintă un rezervor de cercetători și de ingineri”. Conform acestui raport, în ultimii 20 de ani a avut loc o amplificare a mobilității studențești la nivel mondial. Numărul de studenți străini în țările OCDE s-a dublat în această perioadă și a ajuns în 2002 la 1,9 milioane. Se remarcă existența unei puternice polarizări la nivelul țărilor de destinație, astfel 73% dintre aceștia se află pe teritoriul a cinci țări (9% în Franța). Importanța Franței a scăzut în ultimii douăzeci de ani, ea coborând de pe locul doi deținut în anii '80 pe locul cinci la nivel OCDE. La nivel regional, UE este prima regiune de destinație, iar 50% dintre studenții străini din UE provin din schimburi intra-europene.

În 2002-2003 numărul studenților străini în Franța a fost de 221 600. În ce privește originea studenților străini din Franța, unul din patru era european, în timp ce unul din șapte provine dintr-o țară din afara UE. Studenții străini originari din Bulgaria și România au fost din ce în ce mai numeroși în ultimii ani. Efectivul lor a crescut cu 93% între 1998-1999 și 2003-2004. Trebuie remarcat faptul că în termeni de efectiv România este țara care a cunoscut evoluția cea mai spectaculoasă cu excepția Bulgariei în perioada 1980-2001.

Aceasta se explică și prin reprezentarea foarte slabă a studenților români și bulgari în Franța în timpul perioadei comuniste cauzată de interdicția de a circula.⁵

Motivele plecării și strategiile utilizate

Motivele care au antrenat plecarea la nivelul eșantionului considerat sunt mai cu seamă dorința de a efectua studii în străinătate (45,6 %), precum și căutarea unor oportunități profesionale mai bune (25,6 %)⁶. Posibilitatea de a obține o diplomă recunoscută pe plan internațional reprezintă cheia mobilității acestor persoane și evitarea unui proces destul de dificil și de îndelungat de echivalare a diplomelor. Diploma, recunoscută peste tot în lume, este în măsură să faciliteze circulația. O dată obținută diploma, migrantul poate merge acolo unde găsește cele mai bune oportunități profesionale. În plus, o dată ce aceste persoane au revenit în țară, diploma reprezintă garanția reluării circulației, deoarece întoarcerea nu mai este ireversibilă. Diploma este elementul care facilitează mobilitatea.

În aceste condiții, trebuie subliniat faptul că muncitorii calificați recurg la o migrație în căutare de statut foarte diferită de cea a celor necalificați, care este mai cu seamă o migrație pentru supraviețuire.

Construcția socială din România este un alt factor care influențează decizia de a pleca în măsura în care se dovedește a fi o piedică în calea dezvoltării proiectului profesional sau personal.⁷ Cu toate că au trecut peste 15 ani de la prăbușirea comunismului, multe persoane au impresia că nu reușesc să găsească adevarata libertate în România. Valoarea de libertate a fost prost înțeleasă într-o societate puțin obișnuită cu libertatea și chiar dacă aparent societatea pare mai liberală, există încă numeroase constrângeri datorate persistenței anumitor mentalități și practici sociale. Schimbarea mentalităților și mai buna înțelegere a valorii de libertate necesită un timp îndelungat chiar dacă societatea română s-a angajat pe această cale. O parte din migranți mărturisesc astfel că au plecat în căutarea unei libertăți pe care nu reușeau să o găsească în România.

În plus, mai multe femei ne-au mărturisit că au plecat din cauza construcției sociale din România, unde femeile sunt discriminate.⁸ Chiar dacă femeile devansează bărbații în termeni de școlarizare și de rezultate, ele sunt defavorizate din punct de vedere al slujbelor, al salariilor și al promovării profesionale (Raportul Național asupra egalității de șanse între bărbați și femei, 2002). Pe de o parte, constatăm că fiind încadrate pe același tip de post femeile câștigă mai puțin decât bărbații. Pe de altă parte, este mai dificil pentru o femeie să găsească un post în concordanță cu nivelul ei de calificare decât pentru un bărbat. Diferența globală de salarii a fost de 8,5% la nivelul anului 2002, iar rata șomajului a fost mai

ridicată în cazul femeilor. Femeile au mai multe dificultăți să acceadă la o slujbă bine remunerată sau să avanzeze în ierarhia profesională. Prezența femeilor în poziții de conducere este destul de limitată. Cu cât urcăm în piramida organizațională, cu atât femeile sunt mai puțin numeroase. Posturile deținute de femei implică mai puțină responsabilitate decât cele ale bărbaților. Există încă multe obstacole în calea accesului femeilor în posturi de decizie într-o societate dominată de valori masculine.

În anumite cazuri, dorința realizării proiectului profesional este însotită de cea a realizării unui proiect personal. Chiar dacă nu se regăsește printre motivele cele mai importante, migranții se hotărăsc să plece și din dorința de a-și lărgi experiența personală prin contactul cu noi culturi. Curiozitatea și setea de cunoaștere care sunt inerente naturii umane și care au alimentat dintotdeauna marile călătorii și descoperirii se numără astfel printre elementele care determină plecarea.

Ne propunem în continuare să elucidăm strategiile la care fac apel acești migranți pentru a pleca din România. Cum este vorba într-o primă etapă de o migrație studențească, nu este deloc surprinzător că principala strategie la care fac apel migranții este aceea de a pleca în cadrul unui program de studii (67,2%). Un număr mai puțin important de migranți vin în Franța cu contract de muncă (7%). Aceștia sunt mai ales informaticieni. În cazul femeilor, remarcăm ca strategie și migrația pentru întregirea familiei (7%). Printre celelalte strategii folosite se numără contractele *au-pair*, obținerea unei vize turistice sau a statutului de refugiat politic. Anumite strategii ascund existența unui proiect planificat uneori cu mulți ani înainte, deoarece obținerea unei burse necesită multă muncă și rezultate foarte bune. De asemenea, folosirea acestor strategii demonstrează existența unui plan bine organizat încă de la plecare, care prevede schimbarea de statut. În anumite cazuri, pregăririle încep cu mult timp înainte și se derulează pe parcursul mai multor etape.⁹ Alteori, decizia este spontană. Apariția unei oportunități atrăgătoare determină schimbarea planului inițial. Decizia este luată pe loc, iar strategia este adaptată în funcție de noul scop. Astfel, turiștii se transformă în studenți și studenții în muncitori.

Franța este țara care primește în fiecare an cel mai mare număr de studenți români. În 2004, numărul studenților români înscrîși la universități franceze a fost de 4.839 de persoane. Numărul studenților români în Franța a înregistrat, de la mijlocul anilor '90, o creștere continuă. Această populație este în mod esențial feminină, având în vedere că femeile reprezintă 73% din total. Această cifră confirmă feminizarea fluxurilor

de migranți calificați din România. Cea mai mare parte a înscrierilor în rândul studenților (aproximativ 20%) au fost înregistrate la medicină și la științele economice. Începând cu anul 2000, evoluția cea mai semnificativă a prezenței studenților români a fost consemnată la științele economice și la limbile străine. Cea mai mare parte a studenților români sunt înscriși în ciclul al treilea, chiar dacă numărul celor înscriși în primele două cicluri a progresat după 2002. Printre studenții români înscriși în cel de-al treilea ciclu predomină studenții de la medicină și de la științele fundamentale, în timp ce științele economice și dreptul atrag studenții din primele două cicluri. Centrul universitar care exercită cea mai mare atracție în rândul studenților români este Parisul, după care urmează cele din Créteil, Strasbourg și Clermont-Ferrand. Dar studenții români merg și la „marile școli”, unde numărul lor se află într-o progresie constantă (Edu France 2005).

Alegerea destinației și relațiile dintre Franța și România

După ce am analizat strategiile la care recurg migranții români, încercăm să evidențiem motivele pentru care au ales să plece în Franța. La nivelul eșantionului considerat constatăm că, deși în cele mai multe cazuri geografia mobilității este dată de acordurile inter-universitare, putem identifica și alți factori care au influențat alegerea destinației. Astfel, atracția exercitată de cultura franceză și cunoașterea limbii sunt două dintre elementele care au pledat în favoarea Franței, permitând acestei țări să atragă pe cei mai buni studenți. Trebuie subliniat că Franța a dezvoltat o întreagă strategie în acest scop și importanța mobilității studențești pentru a atrage o mână de lucru înalt calificată a fost recunoscută oficial chiar în cadrul raportului prezentat în 2005 de Consiliul Economic și Social. Raportul subliniază necesitatea elaborării unei politici în acest sector care să-i permită Franței să rivalizeze cu celealte țări în atragerea studenților internaționali, precum și importanța studenților internaționali pentru răspândirea culturii franceze în afara granițelor țării.

Pentru a înțelege mai bine alegerea destinației trebuie avute în vedere relațiile franco-române de-a lungul timpului.¹⁰ Încă din perioada prinților fanarioți din secolul al XVIII-lea care impuseaseră moda guvernantelor franceze și construiseaseră școli în care se preda franceza, Franța a devenit o țară-model pentru România. La sfârșitul secolului al XVIII-lea Franța a trimis în mod oficial un reprezentant politic în țările române. În secolul

al XIX-lea apăruse o nouă modă ca familiile aristocrate să-și trimită copiii să învețe în Franța. Pentru acești români, Franța devenise „un fel de Mecca” (Pastre 2003), iar trecerea pe la Paris devenise un adevărat ritual chiar și în cazul celor care studiau în alte locuri din Franța. După întoarcerea în țară, acești studenți au devenit inițiatorii revoluției de la 1848 și artizanii unității principatelor române realizată în 1859 sub domnia unui fost student la Paris, Alexandru I. Cuza, care a beneficiat de sprijinul lui Napoleon al III-lea. Printre susținătorii ideilor acestor tineri români și ai proiectului lor de unitate națională regăsim nume celebre ale culturii franceze, precum Jules Michelet, Edgar Quinet și Paul Bataillard (Iorga 1985). În această epocă și sub aceste auspicii începe circulația studenților români în Franța. Dintre toți studenții străini aflați la Paris la sfârșitul secolului al XIX-lea se estimează că 71 % veneau din Europa, cele mai importante țări europene de origine ale studenților străini în Franța fiind Rusia și România (Moulinier 2002). Domeniile cele mai căutate erau medicina și dreptul. În 1880, numărul studenților români înscrisi la drept era foarte important. La Facultatea de drept unul din cinci studenți era român. Români se aflau pe primul loc și reprezentau 39 % din numărul studenților străini. La sfârșitul anilor 1880, ponderea lor scăzuse la 28 %, dar se aflau încă pe primul loc, la distanță suficient de mare de studenții originari din alte țări. În științe, farmacie și litere ocupau locul doi, reprezentând 24 %, 15 % și respectiv 14,5 % din numărul total de studenți, în timp ce la medicină, studenții români reprezentau 10% din numărul total de studenți. În perioada interbelică, studenții români înscrisi în universități franceze au continuat să fie numeroși. Ca și în zilele noastre, aceste fluxuri se îndreptau cu precădere către Paris. În anii '30, ei reprezentau aproximativ 18% din totalul studenților străini în Franța (Pastre 2003). Cea mai mare parte a acestora făceau studii de medicină, unde studenții români au reprezentat un sfert din numărul studenților înscrisi pe tot parcursul celui de-al treilea deceniu al secolului trecut, dar și de drept unde reprezentau o cincime din totalul studenților înscrisi. Prezența importantă din zilele noastre a studenților români înscrisi la Facultatea de Medicină reprezintă astfel continuarea unei tradiții mai vechi. Dar medicina și dreptul nu au constituit singurii poli de atracție pentru studenții români, deoarece aceștia erau numeroși și la litere, unde s-au făcut adesea remarcați. Prezența importantă a studenților români la universitățile pariziene în perioada interbelică a fost facilitată de relațiile privilegiate dintre Franța și România, precum și de acordurile de schimb universitar încheiate între cele două țări.

Circulația studenților români era la ordinea zilei înainte de comunism, ea constituia suportul unei circulații a valorilor și practicilor care au permis dezvoltarea societății românești. Circulație înainte de comunism, exod în timpul comunismului și din nou circulație după comunism: se poate spune că circulația dintre România și Franța este o tradiție întreruptă doar de perioada comunistă. Practicile migranților constituie o reluată a unor practici înrădăcinate înainte de comunism. Cât privește relațiile franco-române trebuie subliniat acest aspect de circulație, fie că este vorba de o circulație a persoanelor, a practicilor, a ideilor sau a simbolurilor, cu o discontinuitate introdusă de comunism.

Un alt factor care influențează alegerea destinației îl reprezintă capitalul relațional. Chiar dacă poate într-o măsură mai mică decât în cazul migranților necalificați, relațiile interumane sunt un factor generator de mobilitate. Rețelele sunt importante pentru alegerea destinației și au un rol important în facilitarea integrării sociale. Într-adevăr, 32% dintre migranți mărturisesc importanța rețelelor în alegerea destinației.¹¹ Contactul în interiorul rețelelor este facilitat de dezvoltarea noilor tehnologii de informație și comunicare (NTIC), deoarece viitorul spațiu de circulație este proiectat mai întâi într-un spațiu virtual. Explorarea acestui spațiu le permite migranților să se familiarizeze cu viitorul spațiu de destinație, uneori chiar înaintea contactului fizic propriu-zis, dând naștere unei „pre-acomodări la distanță cu viitoarea societate de destinație” (Nedelcu 2004). În plus, scăderea costurilor de transport, facilitează vizitele și contactul fizic cu spațiul de destinație chiar înaintea unei instalări în circulație. Aceste contacte preced și determină în același timp această circulație.¹² Vizitele în calitate de turiști sunt astfel o etapă în trecerea spre un alt statut. Ne dăm seama cu această ocazie, că diferența dintre migranți și sedentari tinde să se estompeze. Se poate foarte ușor trece oricând de la sedentar la migrant.

Cu toate acestea, în ciuda contactelor, imaginea construită despre spațiul de destinație este adesea departe de realitate. Pentru viitorii migranți Franța se asociază ideilor de libertate, a unei societăți mai egalitare care oferă posibilități de reușită tuturor persoanelor în funcție de niște criterii meritocratice. Ea se asociază încă acelor valori interzise de comunism. Legătura istorică dintre Franța și România este încă vie în inimile românilor. În timp ce comunismul aproape că a șters imaginea „țării latine din Balcani” în Franța, imaginea Franței a rămas mereu vie în memoria românilor. În Franța au apărut mariile idei care au stat la baza revoluției române. Toate cărțile de istorie prezintă această realitate.

Se vorbește despre acest lucru în familie, la școală, peste tot. Imaginea Franței este astfel formată din copilărie.

Spațiu nou, perspective noi

Odată ajunși în țara de destinație, migranții se găsesc într-o societate multiculturală. În urma interacțiunii cu aceste noi culturi și cu o altă societate, axa de valori a acestor persoane se schimbă, ceea ce conduce la schimbări în personalitatea lor, dar și în planurile și perspectivele acestora. Pentru a evidenția aceste schimbări, ne-am propus să vedem de ce acești migranți au rămas în Franța după terminarea perioadei de studiu prevăzută de programul inițial de studii. Astfel, o parte dintre migranți au rămas, deoarece consideră că nu au învățat tot ceea ce ar fi trebuit să învețe, că nu au acumulat toată experiența care ar fi trebuit și că acea parte din proiectul lor personal sau profesional care privește Franța nu s-a încheiat încă. Efectuarea studiilor, precum și căutarea unor oportunități profesionale mai bune, care se aflau printre principalele motive de plecare, se află și printre principalele motive pentru care acești migranți au rămas în Franța.

În cazul persoanelor care vor să aibă o carieră în cercetare, imposibilitatea de a face cercetare de nivel internațional în România este indicată ca unul dintre principalele motive pentru care aceste persoane caută oportunități profesionale în alte țări după finalizarea studiilor universitare.¹³ Pentru aceste persoane întoarcerea în țară se asociază unei descalificări în condițiile în care activitățile de cercetare-dezvoltare sunt încă puțin dezvoltate în România.

Pentru alte persoane, decizia de a rămâne se datorează, în primul rând, schimbărilor intervenite în viața lor. Unele persoane și-au făcut o familie în Franța ceea ce duce la o schimbare a proiectelor lor, dar majoritatea consideră că și-au construit deja un drum în Franța, că s-au obișnuit cu viața lor, că s-au adaptat mai mult sau mai puțin.¹⁴ În acest context, rămânerea se datorează într-un fel inerției. A reveni înseamnă a o lăua de la capăt, și după toate eforturile făcute, care ascund uneori multe dificultăți și suferințe, pentru a-și putea construi un drum în Franța, este greu să lași totul în urmă și să o iezi de la capăt.¹⁵ Chiar dacă se află adesea într-o situație de descalificare, ceea ce dă cu adevărat valoare existenței dusă în Franța sunt eforturile depuse și dificultățile înfruntate pentru a-și construi o viață proprie.

Performanță pe piața muncii

Dar ceea ce se schimbă odată ajunși în Franța este percepția asupra spațiului de destinație. Illuziile anterioare sunt spulberate în fața realității. La nivel profesional dificultățile apar mai ales la schimbarea de statut: de la student la muncitor.¹⁶ Reușita și recunoașterea se dovedesc mult mai greu de obținut decât crezuseră migranții inițial, cu precădere pentru anumite profesii.¹⁷ Uneori inserarea pe piața muncii este un succes, alteleori se dovedește a fi mult mai greu decât se așteptaseră migranții și aceștia se găsesc adesea în situație de descalificare. Șansele de reușită diferă în funcție de profesie, pentru anumite profesii, precum cea de informatician sau de economist, intrarea pe piața muncii poate fi mai ușoară, în timp ce alte profesii trebuie să accepte o descalificare importantă și în funcție de cererea pe piața muncii.¹⁸ Observăm cu această ocazie necesitatea de a depăși viziunea dualistă de migrație calificată versus migrație necalificată promovată de literatura de specialitate. Atâtă timp cât migranții necalificați ocupă locuri de muncă sub nivelul lor de calificare, diferențele dintre cele două tipuri de migrație pe piața muncii tind să dispară, membrii celor două categorii de muncitori postulând pentru același tip de posturi și concurând între ei. Pe de altă parte, multe dintre persoanele care nu reușesc să găsească de lucru păstrează statutul de student, continuând să recurgă la meserii mai puțin calificate care le permit însă să câștige suficient încât să se descurce. Aceste persoane încearcă să păstreze statutul de student cât mai mult timp posibil și să se bucure de beneficiile cuvenite acestui statut și în același timp să lucreze.

Mai mulți migranți acuză discriminarea de pe piața muncii care îi impiedică să găsească o slujbă în concordanță cu nivelul lor de calificare.¹⁹ Statisticile oficiale arată existența unei discriminări pe piața muncii chiar și în cazul persoanelor calificate. Astfel, printre absolvenții unui ciclu universitar secundar sau terțiar și printre absolvenții „marilor școli”, rata șomajului era în 2002 de 5% pentru francezi, 7,2% pentru europeni, 11 % pentru cei naturalizați francezi și 18% pentru cei din afara UE, ceea ce echivalează cu o rată de trei ori și jumătate mai mare decât cea a francezilor (Consiliul Economic și Social 2002). Trebuie subliniat că intrarea pe piața muncii este mai dificilă pentru femei decât pentru bărbați. Aceasta este în concordanță cu raportul SOPEMI din 2004 care arată o descalificare mai mare în cazul femeilor, dar fără a verifica importanța nivelului de educație. În acest context, căutarea de oportunități mai bune, a unui statut mai bun este cea care determină plecarea din Franța.²⁰

În plus, faptul de a fi român, se dovedește uneori a fi o barieră în căutarea unui loc de muncă. Proasta imagine a României afectează şansele de reuşiță și viața fiecărui migrant.²¹ Mediatizarea excesivă a migrației ilegale de către autorități a dăunat din păcate profund imaginii României.

Integrarea socială: ce tip de integrare?

Dacă migranții întâmpină dificultăți la intrarea pe piața muncii, integrarea socială se dovedește adesea a fi un proces chiar mai dificil, diferența dintre sistemul de valori român și cel francez pare a fi mai mare decât au crezut aceste persoane încă dinainte de a pleca. Chiar și cei care par a fi reușiți pe plan profesional nu se simt întotdeauna integrați din punct de vedere social, chiar dacă faptul de a fi calificați constituie un avantaj ce nu poate fi ignorat.²² Anumite persoane au sentimentul că trăiesc într-o societate căreia nu îi aparțin cu adevărat și care nu este interesată să le integreze. Rezultatele în privința integrării sociale sunt foarte diferite și sunt influențate atât de factori externi și de realitatea obiectivă, cât și de construcția unei realități subiective care este modelată în funcție de personalitatea și de experiența de viață a fiecărui migrant în parte și diferă astfel de la o persoană la alta.

În pofida obstacolelor cu care migranții se confruntă la integrarea în societatea franceză, putem identifica anumite elemente în măsură să faciliteze acest proces, printre care dobândirea naționalității franceze, capitalul relațional, cunoașterea limbii franceze sau integrarea în cîmpul muncii.

Dobândirea naționalității franceze sau chiar simpla perspectivă a dobândirii acesteia facilitează integrarea în societate și dă naștere unei fidelități față de țara de destinație. Trecerea timpului pare uneori să slăbească fidelitatea față de țara de origine și să o întărească pe cea față de țara de destinație.²³ Faptul de a nu deține naționalitatea franceză și de a nu beneficia de aceleasi drepturi ca și cetățenii francezi creează o barieră în calea integrării, deoarece naționalitatea este asociată apartenenței la națiunea franceză. Faptul de a nu fi un cetățean francez semnifică situaarea de cealaltă parte a unei frontiere simbolice dar și reale prin drepturile de care se pot bucura numai cetățenii francezi, impusă de conceptul de naționalitate. Acest fapt alimentează conștiința de a fi un străin, inferior cetățenilor francezi și creează limite subiective

față de integrare, ce decurg din această conștiință.²⁴ Schimbarea statutului din străin în cetățean se asociază unei mai bune integrări în societatea de destinație și întăriri fidelității față de această țară, devenită propria țară și față de națiunea din care migrantul face parte de acum înainte.

Cunoașterea limbii,²⁵ precum și familiarizarea cu anumite valori ale societății franceze la sosirea în Franță reprezintă un avantaj important și favorizează integrarea. Dar limba se poate transforma într-o barieră în fața integrării. Limba creează un spațiu propriu și ridică frontiere, deoarece nici un străin nu va putea să o stăpânească cu același succes cum o fac cei născuți francezi. Vor exista întotdeauna anumite expresii care rămân de neînțeles dacă nu este vorba de limba maternă,²⁶ ca să nu mai menționăm un obstacol care îi însoțește constant pe migranți și de care nu se poate scăpa: accentul. Atât timp cât migranții se vor privi ei însăși ca niște persoane care nu au aceleași drepturi ca și francezii și care au tot timpul un accent străin,²⁷ vor impune ei însăși bariere propriei integrări, iar auto-segregarea se va adăuga segregării sociale.

Un alt factor care joacă un rol important în a facilita integrarea îl reprezintă capitalul social. Astfel, migranții care au rude și prieteni în Franță par să se integreze mai repede decât ceilalți.²⁸ Experiența și relațiile migranților anteriori reprezintă un capital transferabil de care noi migranți se pot folosi. Costul social pentru migranții care fac parte din rețele este mai scăzut comparativ cu acela suportat de cei care trebuie să treacă prin procesul de integrare fără a beneficia de sprijinul rețelelor. În plus, aceste rude sau prieteni îi introduc adesea în comunitățile din care aceștia fac deja parte.

Dar de cele mai multe ori, elementul cheie pentru integrare s-au dovedit a fi relațiile stabilite cu colegii sau cu prietenii la serviciu sau la facultate.²⁹ Interacțiunea umană este în măsură să faciliteze integrarea, deoarece înainte de a se integra în societate, migranții se integrează mai întâi în comunități studențești sau profesionale. Prietenii sunt adesea un capital important în procesul de integrare. Ei sunt cei care îi învață practicile obișnuite, micile expresii ce nu pot fi găsite în nici un dicționar de limba franceză. Acești prieteni îi introduc în propriile lor cercuri și nu există alt mijloc mai eficace pentru a-i ajuta să se integreze. Aceste prietenii sunt legate cu alții români, dar și cu persoane provenind din toate cele patru colțuri ale lumii: francezi, magrebieni, turci, asiatici, deoarece trebuie amintit în acest context aspectul multicultural al societății franceze, care este favorabil dezvoltării de relații interumane între persoane provenind din culturi diferite. Faptul de a trăi împreună

aceleași experiențe facilitează relaționarea. Diferențele etnice se estompează, încât etnia și naționalitatea nu mai contează, dincolo de imaginea celuilalt descoperim Omul care a trecut prin aceleași experiențe, a întâmpinat aceleași dificultăți și a traversat aceleași suferințe. Împărtășirea unei experiențe comune, a acelaiași drum și uneori chiar și unui proiect de viitor dă naștere unității. Această unitate stă la baza comunităților de apartenență.

Transformări induse de mobilitate în viața migranților

Terenul ne face să ne dăm seama că discursul despre integrarea în societatea franceză este depășit, ca și discursul asupra construcției identitare bazate pe o opoziție între mine și celălalt. Constatăm dezvoltarea unei fidelități față de o comunitate, o rețea din care acești migranți fac parte și care devine mai importantă pentru ei decât societatea de origine sau de destinație.³⁰ Sentimentul de integrare depinde și de gradul în care ei se consideră integrați în aceste comunități de apartenență.

Chiar dacă migranții dezvoltă fidelități în spațiul de destinație față de o întreagă constelație de comunități diferite, aceasta nu afectează fidelitatea față de comunitățile cărora acești migranți le aparțin în țara de origine, deoarece indiferent de condiții, migranții rămân în contact cu familia și prietenii din România. Există o persistență a contactului, cordonul ombilical nu este în realitate niciodată rupt. Acești migranți aparțin unor comunități de aici și de acolo în același timp. Comunitățile din societățile lor de origine ajung astfel prin intermediul membrilor să depășească limitele granițelor naționale și politice, ele devin comunități de aici și de acolo în același timp. Este vorba de niște comunități care se întind pe suprafață mai multor țări, comunități devenite transnaționale. Dezvoltarea NTIC-urilor asigură în zilele noastre posibilitatea de a păstra contactul și de a participa la viața celorlalți în ciuda distanței fizice. Aceste comunități stau la baza apariției rețelelor, rețele care joacă un rol foarte important în facilitarea mobilității.

Elementele rețelei sunt în același timp libere și dependente față de rețeaua însăși și pot face parte și din alte rețele și, în consecință din alte sisteme cu scopuri diferite. Performanța unei rețele date va depinde astfel de două caracteristici fundamentale ale rețelei: gradul de conexiune, adică abilitatea structurală de a permite o comunicare eficientă între elementele

sale și conținutul, adică măsura în care interesele rețelei corespund intereselor elementelor componente ale acesteia (Castells 1996).

Apartenența la una sau mai multe comunități în același timp, fie că este vorba de comunități profesionale, studențești, etnice sau religioase devine mai importantă decât apartenența la societatea de origine sau la cea de destinație. Aceasta poate fi o explicație pentru faptul că anumiți migranți ne-au mărturisit că au rămas în Franța după finalizarea studiilor din cauza legăturilor pe care le-au dezvoltat în interiorul unei comunități, devenită ulterior comunitate de referință.

În alte cazuri observăm că nu există o opoziție între comunitățile din care fac parte și fidelitatea față de societatea de origine. După cum a arătat A. Sayad (1999), migrantul vine în țara de destinație cu o istorie personală, nu există o discontinuitate între imigrant și emigrant. Este vorba de aceeași persoană. Reușita în străinătate a acestor migranți se datorează și educației primite în România, și anumiți migranți au sentimentul unei datorii față de țara de origine, ca și cum ar trebui să dea ceva înapoi în schimbul a ceea ce li s-a dat în țară.³¹ În acest context, observăm apariția unei conștiințe care subliniază importanța schimbării imaginii României, deoarece în străinătate românii ce locuiesc în afara granițelor României sunt responsabili în parte de această imagine. Imaginea României în inima francezilor este construită în urma interacțiunilor cu românii din Franța. Datorită acestor contacte, francezii încep să redescopere țara latină din Balcani. Referința națională este întărită de adversitatea societății de destinație, care pare uneori să-i respingă pe migranți tocmai din cauza naționalității acestora. Această mobilizare de resurse pentru a recrea imaginea României este atât în beneficiul migranților cât și al României.

Chiar și în cazul persoanelor care se consideră bine integrate în societate constatăm că Franța nu este cu adevărat „acasă”. Dar ce înseamnă „acasă”? „Acasă” este un spațiu personal construit în jurul imaginii unui copil rămas în urmă sau a familiei, a prietenilor, a unei lumi întregi, a cărei amintire a rămas vie în ciuda distanței fizice. Amintirile cele rele se estompează și se sterg, deoarece memoria este selectivă, nu rămâne decât amintirea unui spațiu construit mai ales conform unei geografii afective. Memoria colectivă reconstruiește spațul de origine și îl proiectează într-o lumină ireală, nostalgică. Nu mai este vorba de un spațiu real, ci de un spațiu aproape sacru, păstrat în inimi.³²

Bineînțeles, acest spațiu nu există în realitate. În realitate, migrantul este „acasă” peste tot și nicăieri.

Infrastructura tehnologică ca suport al contactului social

Legătura cu societatea de origine nu dispare în momentul plecării. Migranții păstrează cel mai adesea relația cu persoane din țara de origine, fie că este vorba de o relație virtuală sau reală. N. Van Hear (1998) distinge trei tipuri de factori care favorizează dezvoltarea legăturilor la distanță: mijloacele de comunicare, dezvoltarea transporturilor și nivelul de competențe socio-culturale. Astfel, relația „virtuală” este menținută prin intermediul telefonului și al Internetului, deoarece în ziua de azi putem vorbi de „migranți conectați”, cum ne propune Diminescu (2005). Este vorba despre persoane care păstrează contactul cu familia și cu prietenii din țara de origine prin intermediul acestor mijloace de comunicare, fapt ce le permite să fie încă prezenți în realitatea din țara de origine, chiar dacă numai de o manieră virtuală. Pe de altă parte, relația reală este legată de prezența fizică a migranților care revin destul de des în țara de origine sau de cea a rудelor și prietenilor care vin să-i viziteze în țara de destinație și se găsesc antrenați, la rândul lor, în circulație. În ceea ce privește relaționarea virtuală, 47 de persoane, adică 37,6% dintre membrii eșantionului comunică cu familia sau cu prietenii săptămânal, în timp ce 47,2% au contacte chiar mai frecvente, fie zilnice sau de mai multe ori pe săptămână. Mijlocul de comunicare folosit cel mai frecvent este telefonul, după cum ne-au mărturisit 45,6% dintre migranți, în timp ce 32% dintre aceștia preferă Internetul, iar restul le utilizează pe amândouă cu aceeași frecvență. Telefonul este în continuare obiectul de legătură prin excelență, în pofida concurenței crescânde din partea Internetului. Presiunea generată de această concurență a condus la transformarea acestor obiecte și i-a făcut pe producători să-și schimbe produsele de asemenea manieră ca telefonul să ofere și posibilitatea conectării la Internet, iar Internetul să permită accesul la servicii de telefonia de tip Skype la un preț foarte atractiv. Astfel, oferta propusă de fiecare dintre aceste servicii a ajuns să includă elemente oferite de celălalt, nemaexistând la ora actuală o delimitare clară între serviciile propuse de telefonia și cele propuse de Internet. Utilizarea telefonului o include și pe cea a Internetului, la fel cum cea a Internetului o include și pe cea a telefonului, clientul aflându-se în postura de a le utiliza simultan. Aceasta este un exemplu al manierei în care mobilitatea a transformat piața telecomunicațiilor, determinându-i pe producători să-și schimbe produsul pentru a răspunde mai bine cererii.

Scăderea prețului telecomunicațiilor le permite migranților să facă parte în continuare din realitatea celor rămași în țara de origine, să dezvolte o nouă modalitate de a trăi „aici” și „acolo” în același timp. Este adevarat că există și limite ale acestui proces determinate de natura sa virtuală care ne permite să comunicăm numai ceea ce vrem, impunând astfel granițe acestui proces.³³ În plus, dacă se riscă depășirea acestor limite, putem înceta comunicarea. Această comunicare permite întreținerea iluziei că totul este bine și liniștește interlocutorii aflați la distanță. Dar dezvoltarea recentă a NTIC permite chiar depășirea acestor limite, deoarece ceea ce marchează această dezvoltare în ultimii ani este apariția „obiectelor de legătură” mai bine adaptate necesității de a comprima distanța și de a accentua interacțiunea. Posibilitatea de a ataşa o cameră video computerului permite contactul vizual și accentuează impresia unei prezențe reale. Contactul vizual afectează relația și natura interacțiunii (Simmel 1997), ochiul generează reciprocitatea completă a interacțiunii și a schimbului de informații reale, dar și afective generate de contact. Nimic nu scapă ochiului, el captează atenția și caută adevarul. El observă gesturile și mimica și le interpretează. El asigură participarea la realitatea celuilalt astfel încât chiar contactul fizic pare posibil. Trebuie subliniat în acest context impactul dezvoltării NTIC-urilor asupra existenței migranților, deoarece ele le permit acestora să acționeze în mai multe spații concomitent. Grăție NTIC-urilor, migranții sunt la curent cu tot ceea ce se întâmplă în țara lor de origine. Un singur clic este suficient pentru a fi conectat și în direct cu o realitate de dincolo, distanța fizică dispare, modul de a trăi ruptura se schimbă. Ele pot da naștere chiar și la o participare activă din partea migranților în comunitatea și societatea lor de origine, asigurându-le prezența în interiorul acestor comunități și societăți. „Dublei absențe” din operele lui A. Sayad (1999) îi opunem astfel „dubla prezență” (Diminescu 2005).

De asemenea, creșterea numărului de mijloace de transport, precum și a vitezei de deplasare însotită de o reducere a costurilor au facilitat revenirile din ce în ce mai dese în țară, precum și posibilitatea de a fi vizitați frecvent de către rude sau prieteni, permisând astfel contactul fizic.³⁴ Distanța față de România este unul dintre factorii de care migranții țin seama în alegerea destinației. Mai mulți migranți ne-au mărturisit dorința de a se apropia de România pentru a facilita aceste contacte.³⁵

Mai multe interviuri realizate în cursul anului 2007 în România, cu familiile acestor migranți, au scos, la rândul lor, în evidență persistența

contactelor. Aceste interviuri ne-au confirmat faptul că de cele mai multe ori familiile îi sprijină pe acești migranți la plecarea din țară și chiar finanțează parțial sederea lor în străinătate. Adesea, membrii familiei migranților sunt persoane care au, la rândul lor, studii superioare. Mai mult, în cazurile în care nu identificăm o cultură de mobilitate la nivel familial, constatăm că plecarea în străinătate reprezintă de fapt o dorință a întregii familii. Frustrarea părinților de a nu fi putut părăsi spațiul comunist, nu dispără în anumite cazuri decât în urma liberei circulații a copiilor. Plecarea este adesea un vis transmis de la o generație anterioară, care, din cauza condițiilor politice, nu l-a putut realiza. Din acest motiv, părinții sunt gata să contribuie la cheltuielile ocasionate de sejurul în străinătate al copiilor.

Observam, totodată, că datorită schimbului de informații și de cunoștințe, familiile sunt adesea antrenate într-un proces de învățare care să le permită să decodeze în mod corect mesajele recepționate.³⁶

În epoca mondializării, sub influența dezvoltării NTIC-urilor, studiul migrației devine, concomitent, o știință a prezenței și a absenței, deoarece la fel cum tăcerea este un mod de a comunica, absența devine o modalitate de a fi prezent. Prezența și absența nu mai sunt în zilele noastre în opoziție, ci devin complementare.

Traекторii viitoare și prezente multiple

Dar, în timp ce migranții ne vorbesc despre proiectele lor de viitor, ne dăm seama că de fapt realitatea este chiar mai complexă. Astfel, cât privește proiectele de viitor, cea mai mare parte a migranților nu par a avea un proiect bine definit.³⁷ Pentru a înțelege mai bine natura mobilității acestora, este necesară lărgirea cadrului de analiză tradițional, deoarece nu mai este vorba doar de un arbitraj între România și Franța: problema nu se mai pune doar în termenii de a rămâne în Franța sau de a se întoarce în țară. Acum iese la suprafață adevarul cu privire la circulația acestor persoane: acești migranți se află în circulație, iar circulația lor nu mai poate fi analizată luând în considerare numai două axe. Migranții sunt de cele mai multe ori pregătiți să plece unde găsesc cele mai bune oportunități profesionale, deoarece au achiziționat în cursul circulației lor un savoir-faire valabil peste tot în lume.

O parte dintre ei utilizează Franța ca o țară de tranzit pentru a pleca mai departe spre Canada sau Marea Britanie sau chiar SUA. În realitate,

migranții nu se simt legați în mod special de Franța sau de vreo altă țară.³⁸ Ei sunt tot timpul în căutarea unui statut mai bun. Capitalul uman calificat este un capital extrem de mobil, iar mobilitatea sa este facilitată de cunoașterea unor practici globale.

Mitul întoarcerii (Anwar 1979) continuă să fie prezent: „într-o bună zi mă voi întoarce pentru a mă instala în țară, într-o bună zi societatea română se va schimba, România se va dezvolta din punct de vedere economic și voi avea oportunități mai bune de carieră”. Unii s-ar întoarce chiar și fără aceste condiții. Acestea sunt mărturisirile celor mai mulți migranți. Dar ideea întoarcerii și-a pierdut în zilele noastre latura nostalnică, deoarece întoarcerea este acum posibilă în orice moment (Nedelcu 2003). Mai mult, acest „du-te-vino” a avut drept efect erodarea caracterului mitic al ideii de întoarcere, deoarece țara de origine nu mai este proiectată într-un viitor îndepărtat, nu se mai poate vorbi despre o ruptură violentă și dureroasă, contactul persistă și asigură o continuitate în relația cu spațiul de origine. În timpul unei reveniri în țară pentru concediu, migranții pot foarte simplu decide să rămână.

În comparație cu „exodul creierelor” din perioada comunistă, astăzi deplasările profesioniștilor români au un final deschis. Nu ne mai situăm într-o perspectivă teleologică în care traectoria era cunoscută de la bun început, în zilele noastre acești profesioniști au multiple posibilități și alegerea traectoriei le aparține.

În condițiile în care căutarea unui statut mai bun îi determină să plece, se pare că aceeași căutare ar putea să-i determine să revină.³⁹ Dacă până acum întoarcerea ar fi echivalat cu o descalificare, speranța că în România dezvoltarea economică va conduce în curând la apariția unor mai bune oportunități de carieră pare a fi principalul motiv pentru care acești migranți s-ar întoarce. Dar fie că aceste proiecte se materializează sau că vor rămâne doar la nivel de intenție, întoarcerea nu se asociază cu o intrare în sedentaritate, deoarece posibilitatea de a circula rămâne mereu prezentă. Această artă de a circula o dată dobândită, nu va mai dispărea. Va rămâne întotdeauna avantajul unei elite nomade în raport cu sedentarii, iar diploma internațională obținută în străinătate este cea care asigură posibilitatea reintrării în circulație. Știința de a circula stă la originea achiziției unei culturi globale de către persoanele antrenate în acest proces, care reprezintă „puterea elitei nomade față de sedentari”.

Mărturisirile migranților ne fac să reconsiderăm discursul anterior asupra dublei prezențe. În realitate, este vorba de mai mult decât de o dublă

prezență, deoarece ceea ce identificăm corespunde mai degrabă unor prezențe multiple. Aceste prezențe sunt create prin legăturile existente la nivelul comunităților. Membrii acestor comunități au asigurat prin deplasarea lor în cele patru colțuri ale lumii depășirea granițelor statale de către aceste comunități. Aceste comunități se întind dincolo de mai multe frontiere și contactul este elementul care asigură prezența membrilor peste tot unde se găsesc membrii din aceeași comunitate. Este vorba despre aceleași comunități pe care le-am mai descris, compuse din români, dar și din persoane de alte naționalități devenite prieteni. Prietenia favorizează circulația și dă naștere unor prezențe multiple. Contactul este esențial pentru prezență. El este suportul prezenței și elementul care o întreține. Cum a subliniat Ascher (2006), „aceste noi tipuri de relații sociale sunt probabil mai fragile, mai puțin polivalente, dar mult mai numeroase și mai schimbătoare: ele conferă mobilității un statut social nou și permit indivizilor să ducă o viață în n dimensiuni”.

Chiar dacă membrii aceleiași comunități se găsesc în diferite momente din viață în locuri diferite, contactul rămâne în continuare suficient de puternic și dă naștere unor rețele care țes împreună o adevărată pânză de păianjen în interiorul căreia migranții pot circula liber. Aceste rețele au o existență proprie determinată de persoanele din care sunt alcătuite și care asigură coerenta acestora. Fiecare dintre membri este indispensabil pentru funcționarea rețelei. Au devenit cu toții nodurile unei aceleiași rețele. Trebuie subliniat faptul că și rețeaua este întreținută tot prin intermediul contactului: real și virtual, cu o prevalență a contactului virtual, fiind mai ușor de stabilit, fără a subestima însă importanța celui real. În momentul în care munca permite (în week-end-uri sau în concediu) aceste persoane pleacă în vizită la prieteni din alte părți ale lumii. Dar dacă rețelele sunt construite cu ajutorul tuturor membrilor, ele conduc la rândul lor la o nouă construcție identitară. Identitatea însăși este reconstruită în interiorul acestor rețele transnaționale. Fidelitatea față de comunități și de rețele generează o trecere de la „o identitate teritorială la o identitate a rețelelor” (Badie 1995). În acest cadru asistăm la nașterea „unei identități circulatorii” (Tarrius 2001), construită pentru a servi mai bine circulației. Această identitate are o caracteristică foarte importantă: ea pune accentul pe flexibilitate, esențială în procesul de circulație, deoarece identitatea trebuie să permită și să susțină fidelități multiple (Clifford 1998). Migranții își construiesc astfel o identitate maleabilă care se descompune și se recompone neîncetat pentru a le permite să se adapteze mai bine noii lor condiții, aceea de migranți circulații.

Contactul se află la originea prezențelor multiple. El dă naștere unui spațiu de circulație care sfidează frontierele fizice și logica statală, deoarece el ascultă mai cu seamă de o logică de alt tip și anume relațional. Circulația profesioniștilor nu se limitează doar la un spațiu cuprins între țara de destinație și cea de origine, ci înglobează teritoriile mai vaste, deoarece ei pleacă acolo unde au rude sau prieteni, acolo unde îi conduce căutarea unui statut mai bun și revin sau pleacă în alte părți pentru aceleași motive. În realitate nu este vorba doar de construirea unui spațiu-pod între țara de destinație și cea de origine, ci de dezvoltarea unei pluralități de spații de circulație, fenomen ce conduce la „arhipelagizarea spațiului”.

Expansiunea relațională precede și asigură expansiunea teritorială. Mai mult, o densitate relațională mai importantă într-un anumit loc sau întâietatea unor relații față de celelalte poate determina o ierarhizare a acestor spații. În interiorul acestor spații de circulație iau naștere o pluralitate de fluxuri materiale, dar mai ales imateriale difuzate de migranți prin diferite canale, dintre care NTIC-urile joacă încă o dată cel mai important rol. În acest context, fluxurile imateriale, respectiv informațiile primite determină plecarea spre un alt loc în căutarea unor oportunități mai bune. Multiprezentă le permite migranților să profite de pe urma celor mai bune oportunități de carieră indiferent unde ar putea să apară acestea.

Noul context de mobilitate și rolul statului de origine

Dacă migranții joacă un rol important în țara lor de origine prin transferurile imateriale generate, trebuie luat în considerare și faptul că ei sunt activi și în spațiul lor de destinație. Ei nu sunt doar supuși pasiv preluării de practici și valori ale societăților de destinație, care conduc la o redefinire a propriilor practici și valori, ci interacționează în mod activ cu aceste societăți. Migranții calificați sunt cei mai în măsură să promoveze valorile culturii românești în ansamblul spațiilor lor de circulație. Ei pot revaloriza imaginea României în străinătate acționând ca niște „ambasadori informali” (Nedelcu 2004). Statul are astfel la dispoziție cel mai bun mijloc pentru a-și extinde sfera de influență și a beneficia de pe urma acestui proces. Migranții devin pentru statul de origine un canal de propagare a puterii acestuia.

Trebuie subliniată în acest context importanța ambivalenței relației dintre migranți și stat. Pentru a încuraja efectele pozitive este esențial

ca statul să adopte politici în măsură să încurajeze transferurile facilitând contactele, și să-și fidelizeze cetățenii prin drepturile acordate cetățenilor săi care locuiesc în afara frontierelor sale fizice și politice. Pe de altă parte, statul își poate proteja cetățenii prin intermediul acordurilor interstatale pe care le încheie cu statele de destinație. Facilitându-le circulația, statul le dă acestora posibilitatea să-și extindă sfera de interacțiune și influență, ceea ce este benefic inclusiv la nivel statal. În acest context, trebuie ca statul să nu mai privească ca singure beneficii posibile întoarcerile și să considere ca sursă a puterii sale capacitatea de a-și ține cetățenii pe loc, ci să recunoască că poate avea mai multe beneficii de pe urma circulației lor. În plus, prin politicile adoptate, statul român ar putea încuraja dezvoltarea de contacte între comunitățile românești din străinătate și cele din țară, precum și dezvoltarea de contacte între aceste comunități și statul însuși. Circulația migranților nu trebuie privită ca o amenințare pentru puterea statală. Statul trebuie să reconsideră sursele puterii sale. Statul nu mai este astfel limitat la teritoriul său fizic, el este prezent peste tot unde sunt prezenți cetățenii lui. Acest fapt dă naștere unei extensii teritoriale a statului dincolo de granițele sale fizice sau politice.

Este necesar ca statul să se plaseze într-o logică de mobilitate, în condițiile în care noua provocare este aceea de a-și exercita puterea asupra acestei multitudini de fluxuri imateriale generate de dezvoltarea noilor mobilități și de a le transforma în surse ale puterii sale.

Acest capital uman mobil îi conferă statului posibilitatea de a dispune de o putere mai mare decât i-ar fi permis resursele sale locale limitate și de a-și lărgi paleta de resurse de care dispune. Migranții reprezintă pentru statul de origine o sursă de capital social, finanțiar, cultural și electoral (Dufoix și Diminescu 2006). Statul trebuie să gestioneze această resursă de o manieră ce vizează atât optimizarea intereselor sale cât și pe cele ale migranților. Aceștia dețin o putere de negociere a cărei principală sursă o reprezintă fidelitățile multiple. Favell (1998) subliniază că posibilitatea de a exprima fidelitățile multiple îi transformă în mod paradoxal pe migranți în jucători la limita între apartenență și non-apartenență, iar acest joc le conferă o putere specială, dându-le posibilitatea să aleagă regulile și normele cărora li se vor supune.

Dezvoltarea NTIC-urilor din ultimii ani a adus schimbări importante în viața migranților, favorizând dezvoltarea de contacte între indivizi care se găsesc peste tot în lume și care trec dincolo de frontierele fizice sau politice. Ele se află și la baza transferurilor de cunoștințe, informații

și practici în interiorul rețelelor construite pe baza acestor contacte. Dar, din această ecuație lipsește un actor: statul de origine, care trebuie să creeze condițiile favorabile dezvoltării acestor transferuri atât la nivel național cât și internațional. În consecință, pe de o parte, statul trebuie să gestioneze relația cu migranții care continuă să fie cetățenii săi, iar pe de altă parte, trebuie să încheie acorduri cu alte state.

Concluzii

Mult timp literatura de specialitate a analizat mobilitatea profesioniștilor înalt calificați în termeni de „exod al creierelor”, or studiul pe care l-am întreprins în privința profesioniștilor români în Franța ne face să reconsiderăm această viziune în favoarea circulației creierelor. Este vorba de o formă de mobilitate care s-a dezvoltat foarte mult după prăbușirea comunismului și a cărei dezvoltare va continua într-un ritm accelerat și după începutul noului mileniu marcat de adeziunea României la structurile europene. Această formă de mobilitate este practicată în cazul Franței de o parte foarte Tânără a populației care pleacă adesea în calitate de studenți și al cărei principal avantaj rezidă în cunoștințele deținute și în rezultatele obținute. Această formă de mobilitate nu este nouă, ea reprezintă reluarea unei practici înrădăcinate înainte de comunism și care a fost oprită brusc de acesta și transformată într-un „exod al creierelor”.

Elementul care duce la o instalare în mobilitate este mai cu seamă căutarea statutului și diploma internațională obținută ca student, în măsură să faciliteze circulația. Studenția nu este decât o etapă care precede intrarea pe piața muncii și trecerea la statutul de muncitor înalt calificat. În acest context, trebuie subliniat faptul că schimbarea și transformarea sunt elementele esențiale ale lumii actuale.

Studenții și turiștii de astăzi se pot foarte ușor transforma în muncitorii de mâine printr-o simplă schimbare de statut, la fel cum sedentarii se pot hotărî de pe o zi pe alta să intre în mobilitate, iar migranții circulații se pot decide să se instaleze. Toți reprezintă actorii unor forme de mobilitate din ce în ce mai greu de separat și, prin urmare, de controlat. Suntem confruntați astfel cu necesitatea largirii sensului noțiunilor clasice ce nu mai sunt adecvate pentru a exprima calități tot mai dificil de delimitat. Amestecul formelor și transformarea unei forme în altele par să caracterizeze tot mai mult această lume în care formele par să fi căpătat o logică proprie.

NOTE

- ¹ Vezi Open Society Foundation (2006), Diminescu (2001, 2003), Potot (2003)
- ² În 1989 erau 150.000 de cercetători în România. În 2002 numărul acestora scăzuse la 38.433. Peste 64% dintre cercetătorii români recunoscuți pe plan mondial trăiesc în afara granițelor României, dintre care 29% în SUA, 7% în Franță și 5% în Marea Britanie, Canada și Germania (Florian 2004).
- ³ B. Badie și C. Wihtol de Wenden (coord.): *Les migrations comme défi aux relations internationales*, PUF, Paris, 1994
- ⁴ E., 32 de ani, istoric de artă, din Roman : „Am un unchi la Strasbourg și un altul în SUA. Am de asemenea și rude în Germania.”
- ⁵ Les étudiants étrangers en France: l'état des savoirs, Rapport pour L'Observatoire de la Vie Étudiante, martie 2003
- ⁶ A., 25 de ani economist, din Ialomița : „Am plecat pentru a urma niște studii de calitate. Mi-am dorit să studiez la Sorbona. Mi se părea de asemenea că în Franță voi avea mai multe oportunități profesionale.”
- ⁷ I., 28 de ani din Piatra Neamț „Am plecat pentru că mă deranja construcția socială. În România există o discriminare a femeilor. Nu-mi plăcea nici faptul că trebuie să faci parte din anumite rețele pentru a reuși, este multă corupție. Mă deranjează și fractura existentă în societatea românească. Nu există o clasă de mijloc în România. și toată opulența asta, cei care sunt bogăți simt nevoia să o afișeze ostentativ.”
- ⁸ D., 38 de ani, economistă, Timișoara „În România este suficient pentru o femeie să atragă privirile. Femeia este văzută mai mult ca un accesoriu. Nu este necesar să aiă și alte calități.”
- ⁹ C., 28 de ani, medic din Satu-Mare : „Când m-am hotărât să plec, am început prin a-mi căuta prietenii pe care îi aveam în Franță și a reîntră în contact cu ei. Apoi am obținut o viză ca turist. O dată ajunsă în Franță, m-am înscris la o facultate și am început să-mi caut un loc de muncă.”
- ¹⁰ H., 29 de ani, politolog, din Bistrița : „Cunoșteam renumele de care se bucura Sciences Po. Este una dintre cele mai bune facultăți din lume. Foarte repede, încă din primul an de facultate, mi-am dorit să ajung la Sciences Po.”
- S., 25 de ani economist, din Roșiori : „Cunoșteam foarte bine cultura și valorile franceze. Am vrut să văd în ce măsură Franța este centrul modei și al culturii. În fond, este vorba despre țara lui Molière și a lui Rousseau. Eram un admirator al filosofiei Luminilor.”
- ¹¹ A., 32 de ani, medic din Satu Mare : „Aveam o prietenă foarte bună în Franță. Am stat mult de vorbă și m-a convins că în Franță aș avea mai multe oportunități pe plan profesional. La început am venit la ea.”
- ¹² D., 30 de ani, licențiată în geografie din Buzău „Fratele meu este în Franță și înainte de a mă instala aici, am venit să-l vizitez trei ani la rând, aşa încât eram deja obișnuită cu Franța.”
- Q2I, regizor din București : „Veneam în Franță pentru o lună sau două în fiecare an, încă de când aveam doisprezece ani și simt că am crescut oarecum între cele două culturni.”

- ¹³ A., 24 de ani, psiholog din Baia Mare : „Mi-ar plăcea să fac cercetare în România, dar știu că nu aş putea să o fac la nivel internațional.”
- ¹⁴ Q34B, matematician din Timișoara : „La un moment dat totul devine obișnuită, începi să trăiești și deci să te adaptezi.”
- ¹⁵ A., 26 de ani, economistă din Ploiești : „Când am plecat eram convinsă că mă voi întoarce în România și voi aplica tot ce am învățat aici. Acum nu mai sunt pregătită să mă întorc. Mi-am construit o viață aici și după șase ani și jumătate de eforturi și sacrificii nu mai vreau să o iau de la capăt în altă parte.”
- ¹⁶ Q 115, economistă, din București : „Ca student era mai ușor. Acum la intrarea pe piața muncii încep să apară toate problemele.”
- ¹⁷ D., 28 de ani, arhitect din Bistrița „Când am plecat din România, credeam că în Franța voi găsi de lucru și voi câștiga suficient ca să-mi ajut familia, părinții. Dar după ce am venit în Franța am fost dezamăgită. Mi-am dat seamă că există o discriminare pe piața muncii și că pe patroni nu-i interesează decât cum să te facă să muncești pe nimic aproape. Ești exploataț.”
- ¹⁸ A., 32 de ani, medic din Satu Mare : „În Franța fac găzzi. Stau cu persoane în vârstă, ceea ce îmi asigură o anumită bonitate financiară și mai îmi rămân bani să trimit și la ai mei în țară. Dar nu sunt cu adevărat mulțumită pentru că nu îmi fac meseria.”
- ¹⁹ E., 32 de ani, istoric de artă din Roman : „Când caut de lucru sunt privită tot timpul cu suspiciune pentru că sunt străină.”
- ²⁰ E., 32 de ani, istoric de artă, din Roman : „În Franța este foarte dificil să găsesc de lucru în domeniul meu. Fac baby-sitting. Dacă existență destul de boemă. Deocamdată nu mă deranjează, dar când îmi voi termina studiile voi pleca poate în SUA să încerc să-mi găsesc de lucru în domeniu.”
- ²¹ Q. 124A, sociolog, din București : „Faptul că vin din România mi-a dăunat mult când îmi căutam de lucru sau o locuință.”
- ²² Q.25 B, economistă, din Constanța : „Integrarea profesională este facilitată de studii. Este un proces adesea lung și dificil. Integrarea socială este însă și mai dificilă din cauza diferențelor de mentalități și sisteme de valori.”
- ²³ S., 27 de ani, informatician, din București : „În timpul facultății păstram încă contactul cu ceea ce se petrece în România. Acum mă preocupă din ce în ce mai rar... Sunt și cetățean francez (de 8 ani în Franța).”
- ²⁴ S., 25 de ani, economist, din Roșiori : „Mă simt integrat în societatea franceză. Cred că sunt aproape francez. Dar faptul de a fi un străin îl resimț tu însuți. Nu pot să fac glume cu tentă naționalistă, nu pot să duc o dezbatere pe teme politice, nu aş putea niciodată să critic modelul francez. Nu sunt francez, chiar dacă sunt integrat în societatea franceză. Nu am carte de rezident și astfel nu am aceleași drepturi ca francezii, chiar dacă mă simt integrat.”
- ²⁵ S., 25 de ani, economist, din București : „Integrarea a decurs normal datorită cunoașterii unor elemente de limbă și civilizație franceză.”
- ²⁶ D., 28 de ani, arhitectă, din Bistrița „Nu mă consider integrată și unul dintre motive este limba. Vor exista întotdeauna subtilități de limbă pe care nu le vom putea stăpâni indiferent cât de bine am cunoaște limba.”

- A., 25 de ani, economistă, din Ialomița : „Aici (în Franța) va exista întotdeauna bariera limbii și din această cauză relațiile profesionale vor fi mereu limitate.”
- ²⁷ Q 35I, filolog din Onești: „Integrarea a fost naturală, mai ales datorită studiilor. Dar societatea franceză ridică ea însăși bariere psihologice față de integrarea străinilor, chiar și numai prin remarci de tipul celebrei „Vous avez un petit accent”.”
- ²⁸ D., 30 de ani licențiată în geografie, din Buzău „Faptul de a-l fi avut alături de mine pe fratele meu m-a ajutat mult. El mi-a dat multe sfaturi și indicații, altminteri integrarea ar fi fost mai dificilă.”
- Q 33I, științe politice, din Prahova : „Integrarea mi-a fost facilitată de rudele pe care le aveam deja aici și de colegii de facultate.”
- ²⁹ Q 54B, filolog, București : „La început mi-a fost greu pentru că nu cunoșteam limba, dar colegii francezi m-au ajutat mult și m-au primit foarte bine. Nu mă simt complet integrată, dar nu mă simt nici total străină.”
- Q 23B, fizician, din București : „Laboratorul în care îmi fac teza m-a susținut mult și m-a ajutat atât pe plan profesional cât și personal. M-am împrietenit atât cu francezi, cât și cu români.”
- ³⁰ C., 29 de ani, informatician, din Galați : „Mă simt integrat în societatea franceză. Am prieteni în toate țările din jur, foști colegi de facultate. Înem tot timpul legătura pe Internet și ne vedem din când în când. Fie că duc eu la ei, fie cănd vin ei în Franță.”
- S., 28 ani, din București: „Aș putea spune că m-am integrat în societate, deși nu am foarte multe raporturi cu francezii. Lucrez pentru o mare companie americană. Mă înțeleg foarte bine cu colegii mei și cu șeful meu care este american. Vorbim mult în engleză. De altfel, mi-a luat mult timp până să învăț franceza. Când am venit nu vorbeam mai deloc. Apoi, mai am și prieteni români.”
- ³¹ I., 29 de ani, jurist, din Bistrița: „În România m-am format ca persoană, acolo mi-am desăvârșit educația și am urmat două facultăți. Sunt și un produs al sistemului de învățământ românesc care m-a ajutat să mă descurc în Franța. După ce voi câștiga o anumită notorietate mă voi întoarce în România, pentru că este de datoria mea să-i învăț și pe alții ceea ce am invățat eu.”
- ³² Q53B, istoric din Vatra Dornei „Chiar dacă procesul de integrare a ajuns aproape de sfârșit, nu trebuie să ne amăgim și să credem că integrarea este același lucru cu asimilarea pentru că originile noastre nu sunt aici.”
- ³³ D., 30 de ani, licențiată în geografie, din Buzău : „Comunicarea nu mai este aceeași. Părinții mei îmi ascund tot timpul ceva. De exemplu, nu-mi spun dacă sunt bolnavi. O simt în vocea lor. Nici eu, la rândul meu, nu le spun dacă mă simt rău. Ca să nu-i îngrijorez. Că nu are nici un rost. Oricum ei nu pot face nimic de la distanță.”
- ³⁴ A., 26 de ani, economistă, din Gura Humorului : „Soțul meu și cu mine mergem în România de câteva ori pe an. Ne ducem mai întâi la părinții lui, apoi mergem la ai mei și de data aceasta vom merge și la Cluj, unde mi-am făcut studiile și mai am încă prieteni.”

- ³⁵ S., 29 de ani, informatician, din București : „După ce am terminat Politehnica la București, aveam mai multe variante : fie să plec în Canada unde aveam un unchi și să fac un doctorat acolo, fie să vin în Franța și să lucrez aici la o firmă americană, fie să rămân în România și să predau la facultate. Am ales să vin în Franța, pentru că în România aş fi câștigat prea puțin și ar fi însemnat să depind încă financiar de ai mei, iar Canada era prea departe. N-am vrut să mă îndepărtez aşa de tare de familia mea.”
- Q., 47B, arhitectă, din București: „Am plecat cu familia în 1999 în Canada, dar era prea departe. Am venit în Franța în 2003 ca să ne apropiem de România.”
- ³⁶ Părinții lui A., București : „În primul an, nu avea încă Internet și vorbeam mai mult la telefon, o dată pe săptămână, cam o oră și jumătate, două ore. Ne povestea tot ce se mai întâmplase în cursul săptămânii. Apoi am început să vorbim pe Internet. Vorbim foarte bine pe Skype. Aven și webcam și microfon. Cu el (fiul care este în Canada) vorbim mai des, vorbim chiar și în cursul zilei. Cu ea vorbim mai rar acum, din cauza serviciului. Ne mai și ducem în vizită, din când în când, uite, de exemplu, acum în iulie, mai ales ca s-au mai ieftinit zborurile. Ne e dor de ea, dar important este să fie fericită.”
- Părinții lui R., București : „Vorbim pe Internet în fiecare zi. Vorbim și la telefon. Acum ceva mai rar, dar când dă telefon, câteodată vorbește aşa de mult și uită cât costă. În primul an nu prea știam să umblu cu Messenger, dar am învățat la serviciu. Între timp ne-am luat și acasă un calculator mai performant și acum vorbim pe Messenger cu microfon. Cu cealaltă fată iarăși vorbim zilnic pe Messenger că are Internet la ea la serviciu și vorbește de acolo. și ne și ducem la ele. (...) Acum că mi-au mărit salariul (tatăl) și că nici avionul nu mai este aşa de scump ne putem permite. și până la urmă îmi convine și mie să mă plimb când în Franța, când în Germania. și apoi vin și ele aici. Mai cu seamă R.”
- ³⁷ O., 28 ani, lingvist, din Bihor : „Când am plecat eram convins că mă voi întoarce după terminarea studiilor. Acum nimic nu mai este sigur. Este posibil să mă ră zgândesc și să nu mă mai întorc.”
- ³⁸ A., 26 ani, economistă, Târgoviște : „Poate că voi pleca în altă parte, poate în Anglia la fratele lui V. (prietenul ei) sau în Italia sau poate am să mă întorc în România. Nu știu încă. Totul depinde de condiții, de evoluția mea pe plan profesional, de evoluția societății românești.”
- ³⁹ A., 25 de ani, economist, din Ialomița : „În câțiva ani România se va dezvolta : vor exista mai multe oportunități de carieră acolo. În Franța, din cauza culturii firmei, este greu ca străin să înaintezi din punct de vedere ierarhic, să ajungi să deții o funcție cât de cât importantă. Nu poți să faci carieră în Franța dacă ești străin.”

BIBLIOGRAFIE

- ADAMS, W. *The brain drain*, New York: Macmillan, 1968
- ANWAR, M. *The Myth of Return*, London, Heineman, 1979
- ASCHER, F. *L'individu mobile dans une société hypermoderne*, în KAPLAN, D. și LAFONT, H. (coord.), *Mobilités.net*, L.G.D.J, Paris, 2006
- BADIE, B. *La fin des territoires. Essai sur le désordre international et sur l'utilité sociale du respect*, Paris, Fayard, 1995
- BADIE, B. și WIHTOL DE WENDEN, C. (coord.), *Le défi migratoire: questions de relations internationales*, Presses de Sciences Politiques, Paris, 1994
- BEINE, M. DOCQUIER, F., RAPOPORT, H. Brain Drain and LDCs' Growth: Winners and Losers, IZA Bonn Discussion Paper No 819, July 2003
- BEINE, M., DOCQUIER, F., RAPOPORT, H. Brain Drain and Economic Growth: Theory and Evidence, *Journal of Development Economics*, 64, 1, 2001
- BERRY, A. R., SOLIGO, R. „Some welfare aspects of international migration”, *Journal of Political Economy*, 77, 5, 1969
- BHAGWATI, J. N. *The brain drain and taxation: theory and empirical analysis*, New York: North Holland. 1976
- BHAGWATI, J., DELLA FAR, W. „The brain drain and income taxation”, *World Development*, 1, 1-2 1973
- BHAGWATI, J. N., HAMADA, K. „The brain drain, international integration of markets for professionals and unemployment”, *Journal of Development Economics* 1, 1974
- BHAGWATI, J. N., RODRIGUEZ, C. „Welfare theoretical analyses of the brain drain”, *Journal of Development Economics*, 2, 1975
- CLIFFORD, J. ‘Mixed feelings,’ în *Cosmopolitics: Thinking and Feeling Beyond the Nation*, P. CHEAH et B. ROBBINS (coord.), Minneapolis: University of Minnesota Press, 1998, p. 362-70
- CASTELLS, M. *The Rise of the Network Society*, Oxford: Blackwell, 1996
- DĂIANU, D. „Une interprétation économique de la tension : expliquer les chocs dans les économies post-communistes”, *Revue d'Etudes Comparatives Est-Ouest*, vol. 28, no. 1, mars, 1997
- DIMINESCU, D. „Le migrant connecté. Pour un manifeste épistémologique”, *Migrations Société*, vol. 17, no. 102, 2005
- DIMINESCU, D. (coord.) *Visibles mais peu nombreux... Les circulations migratoires roumaines*, Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, Paris 2003
- DIMINESCU, D., „Les migrations à l'âge des nouvelles technologies”, *Hommes & Migrations* 1240, 2002
- DIMINESCU, D. „L'installation dans la mobilité : les savoirs-faire migratoires des Roumains”, *Migrations Société*, mars-avril 2001
- DOCQUIER F., LOHEST, O., MARFOUK, A. „Union européenne et migrations internationales : L'UE15 contribue-t-elle à l'exode des travailleurs qualifiés ?”, *Revue Economique* 56(6), 2006, 1301-1330

- DOCQUIER, F., MARFOUK A., *International migration by educational attainment (1990-2000): Release 1.1*, Policy Report DP, World Bank 2005
- DUFOIX, S. și DIMINESCU, D. „Science de l'absence et science de la double présence”, la Colocviul „Actualité de la pensée d'Abdémalek Sayad”, Paris, 15-16 iunie 2006
- DUMONT, J-C, LEMAITRE, G. „Beyond the Headlines. New Evidence on the Brain Drain”, *Revue Economique*, vol. 56, no.6, novembre 2005
- FAIST, Th. „Transnationalization in international migration: Implications for the study of citizenship and culture”, Oxford: *ESRC Transnational Communities Programme Working Paper WPTC-99-14* 1999
- FAVELL, A., „To belong or not to belong: the postnational question”, in A. FAVELL și A. GEDDES (coord.), *The Politics of Belonging: Migrants and Minorities in Contemporary Europe*, Aldershot, Ashgate 1998
- FIBBI, R., MEYER, J.-B., „Le lien plus que l'essence”, *Autrepart*, 22, 2002
- FLORIAN, R. „Migrăția cercetătorilor români. Situația actuală, cauze, soluții.” (La migration des chercheurs roumains. La situation actuelle, les causes et les solutions), *Ad Astra* 3 (2), www.ad-astra.ro 2004
- GHEORGHIU, M. D. „La mobilité universitaire internationale, la formation et la reconversions des élites des pays ex-socialistes”, în *Formation des élites et culture transnationale*, Moscou 1996
- IORGA, N. *Locul românilor în istoria universală (La place des Roumains dans l'histoire universelle)*, Ed. Didactică și pedagogică, București 1985
- KACZMARCZYK, P. și OKOLSKI, M. „International Migration in Central and Eastern Europe - Current and Future Trends”, United Nations Expert Group Meeting on International Migration and Development, New York, 6-8 July 2005
- LEVITT, P. *The Transnational Villagers*, Berkley, University of California Press 2001
- MC CULLOCK, R., YELLEN, J. „Consequences of a tax on the brain drain for unemployment and income inequality in Less Developed Countries”, *Journal of Development Economics*, 2 1975
- MC CULLOCK, R., YELLEN, J. „Factor mobility, regional development and the distribution of income”, *Journal of Political Economy*, 85, 1 1977
- MEYER, J-B, HERNANDEZ, V. „Les diasporas scientifiques et techniques : état de lieu”, în NEDELNU, Mihaela (coord.) *La mobilité internationale des compétences. Situations récentes, approches nouvelles*, L'Harmattan, Paris 2004
- MEYER, J. „Network approach versus the brain drain: Lessons from the diaspora”, *International Migration Review* 39 (5) 2001
- MICHALON, B. „De la politique des Aussiedler à la circulation. Diversification des pratiques migratoires des Saxons de Transylvanie”, în DIMINESCU, D. (coord.) *Visibles mais peu nombreux... Les circulations migratoires roumaines*, Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, Pais, 2003
- MIYAGIWA, K. „Scale economies in education and the brain drain problem”, *International Economic Review*, 32, 3 1991

- MOROKVASIC, M. „Ouvertures des frontières à l'Est et nouveaux flux”, *Cahiers français*, 307, Martie-Aprilie 2002
- MOULINIER, P. „Les étudiants étrangers à Paris au XIXe siècle : origines géographiques et cursus scolaires”, *L'Étudiant étranger. Préactes de la journée d'études du 8 février, Actes de l'histoire de l'immigration*, <http://barthes.ens.fr/clio/revues/AHI/articles/preprints/moulinier.html> 2002
- MOUNTFORD, A. „Can a brain drain be good for growth in the source economy?”, *Journal of Development Economics*, 53 1997
- NEDELCU, M. (eds.) *La mobilité internationale des compétences. Situations récentes, approches nouvelles*, L'Harmattan, Paris 2004
- NEDELCU, M. „Les technologies d'information et de communication : support de l'émergence d'une diaspora roumaine ?”, *Balkanologie VII* (1), iunie, 2003 p.43-63
- NEDELCU, M. „L'utilisation d'un espace virtuel par une communauté des immigrés : vers une nouvelle forme d'organisation diasporique ?”, *Autrepart*, 22, 2002
- NEDELCU, M. „Les migrations internationales des professionnels roumains hautement qualifiés”, *Ad Astra* 1 (1) 2001
- NEDELCU, M. „L'instrumentalisation des espaces virtuelles. Des nouvelles stratégies de reproduction et reconversion des capitaux dans la migration”, *Sociologie românească*, 2, 2000
- NYE, J. S. *Soft power. The means to success in world politics*, Cambridge MA, Perseus Books 2004
- OKOLSKI, M. „The transformation of spatial mobility and new forms of international population movement: Incomplete migration in Central and Eastern Europe”, în J.W. Dacyl, *Challenges of cultural diversity in Europe*, CEIFO, Stockholm, 2001, p. 57-109
- PASTRE, H. „Les étudiants roumains à Paris dans l'entre-deux-guerres et après 1989. Perspectives comparatives”, în DIMINESCU, D. (coord.) *Visibles mais peu nombreux... Les circulations migratoires roumaines*, Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, Paris 2003
- POTOT, S. *Circulation et réseaux de migrants roumains : une contribution à l'étude des nouvelles mobilités en Europe*, teză de doctorat, Université de Nice, Sophia Antipolis 2003
- RADU, D. „Human Capital Content and Selectivity of Romanian Emigration”, Luxembourg Income Study, document de travail nr. 365, 2003
- RAUCH, J. E. „Diasporas and Development: Theory, Evidence, and Programmatic Implications”, Department of Economics, University of California at San Diego 2003
- RAUCH, J. E. și TRINDALE, V. „Ethnic Chinese networks in international trade”, *Review of Economics and Statistics*, 84, 1, 2002, p. 116-130
- RODRIGUEZ, C. „Brain drain and economic growth: A dynamic model”, *Journal of Development Economics*, 2, 3, 1975 p. 223-48

- SAXENIAN, A. *Silicon Valley's New Immigrant Entrepreneurs* San Francisco, CA: Public Policy Institute of California, 1999
- SAYAD, A. *La double absence : Des illusions de l'émigré aux souffrances de l'immigré*, Ed. du Seuil, Paris 1999
- SAYAD, A., „Le retour, élément constitutif de la condition de l'immigré”, *Migrations Société*, mai-iunie 1998
- SIMMEL, G. *Simmel on Culture* Eds D Frisby, M Featherstone (Sage, London), 1997
- SMITH, M. P. și FAVELL, A. (coord.) *The Human Face of Global Mobility*, New Brunswick, NJ: Transaction Publishers 2006
- STARK, O., WANG, Y. Inducing human capital formation: migration as a substitute for subsidies, *Journal Public Economics*, 86(1): 29-46, 2002
- STARK, O., HELMENSTEIN, Ch., PRSKAWETZ, A. „Human capital depletion, human capital formation, and migration: A blessing or a 'curse?'”, *Economics Letters*, 60, 3, 1998
- STARK, O., HELMENSTEIN, Ch., PRSKAWETZ, A. „A brain gain with a brain drain”, *Economics Letters*, 55, p. 227-34, 1997
- STRAUBHAAR, Th. *International Mobility of the Highly Skilled: Brain Gain, Brain Drain or Brain Exchange*, document de travail, HWWA 2000
- TARRIUS, A., „Nouvelles circulations transnationales des migrants dans l'espace Schengen : La mise à l'épreuve des logiques intégratives des frontières politiques”, *Cahiers de la sécurité intérieure*, (04)/6, 2003
- TARRIUS, A. „Au-delà des États-nations : Des sociétés de migrants”, *Revue Européenne des Migrations Internationales*, Volume 17, Numéro 2, 2001
- TARRIUS A. (coord.), *Les nouveaux cosmopolitismes : mobilités, identités, territoires*, Ed. de l'Aube, 2000
- TARRIUS, A. „Territoires circulatoires et espaces urbains”, *Annales de la Recherche Urbaine*, 59-60, 1993
- TARRIUS, A. „Circulation des élites professionnelles et intégration européenne”, *Revue Européenne des Migrations Internationales*, Volume 8, Nr. 2, 1992
- VAN HEAR, N. *New Diasporas: the Mass Exodus, Dispersal and Regrouping of Migrant Communities*, Seattle: University of Washington Press 1998
- VERTOVEC, S. „Transnational Networks and Skilled Labour Migration”, conference: Ladenburger Diskurs “Migration” Gottlieb Daimler und Karl Benz-Stiftung, Ladenburg, 14-15 Feb. 2002
- VERTOVEC, S. „Conceiving and Researching Transnationalism”, *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 22, Nr. 2, 1999
- VERTOVEC, S. și COHEN, R. *Migration and Transnationalism*, Aldershot, Edward Elgar, 1999
- WICKRAMASEKARA, P. „Les options politiques en réponse a la migration des compétences : Rétention, retour et circulation”, în NEDELCU, M. (coord.) *La mobilité internationale des compétences. Situations récentes, approches nouvelles*, L'Harmattan, Paris, 2004

Rapoarte

- COMMISSARIAT GENERAL DU PLAN *Etudiants et chercheurs à l'horizon 2020 : Enjeux de la mobilité internationale et de l'attractivité de la France*, 2005
- CONSEIL ECONOMIQUE ET SOCIAL *Comparaison internationale des politiques d'accueil des étudiants étrangers : Quelles finalités ? Quels moyens ?, 2005*
- CONSEIL ECONOMIQUE ET SOCIAL *L'Insertion des Jeunes d'Origine Etrangère, 2002*
- COULON Alain, PAIVANDI Saeed *Les étudiants étrangers en France: l'état des savoirs*, Rapport pour L'Observatoire de la Vie Étudiante, martie 2003
- EDU FRANCE *Dossier de l'enseignement supérieur: Roumanie, www.edufrance.net*, Noiembrrie 2005
- FONDS EUROPÉEN POUR LA LIBERTÉ DE L'EXPRESSION, *La communauté roumaine en France, 2003*
- OCDE *Perspectives des migrations internationales*, Paris, OCDE 2006
- OCDE *Tendances des migrations internationales*, Paris, OCDE, 2004
- Open Society Foundation *Locuirea temporară în străinătate. Migrația economică a românilor 1990-2006*, 2006
- Open Society Foundation *România urbană*, 2005
- Raport național asupra egalității de șanse între bărbați și femei*, București 2002
- TEISSIER Claire, THEULIÈRE Maël și TOMASINI Magda, *Les étudiants étrangers en France*, Les Dossiers, n°153, MEN – Direction de l'évaluation et de la prospective, iunie 2004
- UNESCO *Annuaire statistique de l'UNESCO*. Paris, UNESCO, 1999

LA CIRCULATION DES PROFESSIONNELS ROUMAINS HAUTEMENT QUALIFIES DANS L'ESPACE EUROPEEN ET SES CONSEQUENCES POUR L'ETAT ROUMAIN – UNE APPLICATION AU CAS DES PROFESSIONNELS ROUMAINS HAUTEMENT QUALIFIES EN FRANCE –

L'évolution des mobilités en Europe de l'Est avant et après le communisme

Pendant à peu près un demi-siècle, l'espace est-européen est resté fermé à toute libre circulation des personnes. Derrière le rideau de fer, les populations concernées par l'interdiction de circuler rêvaient à l'Ouest, un espace qu'elles associaient avec des valeurs interdites par le communisme dont surtout la liberté et la prospérité. Les seuls types de mobilité externe permis pendant cette période étaient les migrations ethniques et des migrations de travail vers les autres pays du COMECON et certains pays à orientation socialiste. Néanmoins, un nombre limité d'autres personnes sont arrivées à s'enfuir à l'Ouest. Elles étaient conscientes que toute communication avec ceux restés au pays devenait à partir de ce moment-là pratiquement impossible, les liens étaient coupés pour toujours, le départ était irréversible. Le coût psychologique était très élevé car il fallait oublier tout ce qu'on avait laissé derrière soi. Le passé, le présent et le futur étaient ainsi clairement délimités et tracés. Le seul choix que l'on pouvait faire : se construire une vie dans l'espace d'accueil sans jamais regarder en arrière ou penser aux conséquences pour la famille et les amis de pays d'origine. Telle est l'histoire des migrations roumaines pendant la période communiste.

Une partie très importante des personnes qui sont arrivées à quitter le pays pendant cette période était qualifiée. La « fuite des cerveaux » était

ainsi déjà manifeste pendant le communisme quand on pouvait parler de fuite même au sens littéral du terme. Au sens figuratif, l'aspect de « fuite » était donné par la rupture des liens avec le pays d'origine et par l'irréversibilité du départ. Suite aux accords conclus avec Israël, la Hongrie, l'Allemagne et les Etats-Unis, on estime que 300.000 personnes ont quitté la Roumanie de façon permanente pendant les années 80. Un cinquième des migrants qui sont partis vers les Etats-Unis étaient hautement qualifiés. Mais, le Ministère de l'Intérieur Roumain a enregistré pendant cette décennie également des flux des migrants qualifiés vers la France, le Canada et l'Australie (Nedelcu 2003). L'ampleur de ce phénomène a inquiété les autorités roumaines de façon telle que celles-ci ont adopté une loi en 1983 qui prévoyait que les candidats à l'émigration devaient rembourser en devises le coût de leurs diplômes (Gheorghiu 1996).

La chute du régime qui avait imposé une division artificielle pour une période tellement longue de ce qui était de facto un seul et même continent, a apporté entre autres la possibilité de libre circulation. Les barrières jusqu'alors présentes se sont effondrées et les frontières étaient enfin ouvertes. Cette ouverture signifiait en réalité deux choses : d'un côté la possibilité des citoyens de ces pays de circuler librement et, de l'autre côté la disponibilité de ces pays d'accueillir des étrangers. Un nouvel espace de circulation ouvrirait ses portes. Mais cette possibilité théorique a mis longtemps à devenir effective, car à la grande désillusion des est-européens, les pays ouest-européens ont décidé de se protéger face à ce qu'ils percevaient comme la menace de « l'invasion des pauvres de l'Est ». Ce n'est qu'en janvier 2002 que les Roumains ont pu circuler librement, sans visa, dans l'espace Schengen, étant les derniers des est-européens à obtenir ce droit. L'ouverture tellement attendue d'un système s'est ainsi accompagnée de la fermeture de l'autre.

L'effondrement du communisme a également engendré l'émergence de nouvelles formes de mobilité dans les pays est-européens. Certaines de ces formes obéissent à une logique qui peut sembler novatrice à l'Ouest, mais qui ne représente en fait que la reproduction à une échelle élargie des pratiques déjà existantes dans l'Est communiste. Les phénomènes de type demandes d'asile connaissent pendant cette période une amplification, tandis que d'autres formes de mobilité se développent ou se transforment sous l'effet de ce que P. Kaczmarczyk et M. Okolski (2005) qualifiaient d'une « transition dans les comportements migratoires » : le tourisme qui cache en fait un « commerce de valise », les mouvements ethniques ainsi qu'un système de travail circulaire ou pendulaire. Autant

de flux qui relèvent d'une logique nouvelle de sorte qu'ils ne peuvent plus être qualifiés de migration, mais plutôt de « mobilité » (Morokvasic 2002).

Dans ce contexte « la fuite des cerveaux » des pays de l'Est représente seulement une de ces nouvelles formes de mobilité. Il faut souligner que par le phénomène de « fuite des cerveaux », on entend l'émigration permanente ou de longue durée des personnes qualifiées auxquelles leur propre société a consacré un investissement considérable en éducation (Wickramasekara 2004). En réalité, il y a une différence très importante entre « la fuite des cerveaux » à laquelle ces pays étaient confrontés pendant le communisme et cette nouvelle forme de mobilité qui surgit et se développe pendant la période post-communiste, car « la fuite » n'est plus vraiment une fuite, le départ n'est plus irréversible et l'on n'est plus obligé de rompre les liens avec son pays d'origine, de ce fait le terme de « fuite des cerveaux » ne semble plus approprié.

Comme le reste des pays est-européens, la Roumanie a été confrontée elle aussi au développement de nouvelles formes de mobilité. Au début des années 90 les migrations ethniques vers l'Allemagne, la Hongrie et Israël ont été sans doute la forme la plus importante. Toujours pendant ces années, un effectif important de réfugiés politiques s'est dirigé vers l'Ouest en alimentant la peur d'une invasion des pays occidentaux par des Roumains. Au milieu des années 90, ces flux se stabilisent et perdent en importance et d'autres flux viennent les remplacer, dont les plus visibles ont été jusqu'alors les migrations en quête du travail¹.

L'essor de ces types de migrations a été déterminé principalement par l'évolution sur le plan économique et social de la Roumanie. L'effondrement de l'économie qui a touché tous les pays ex-communistes pendant la période de transition a été d'autant plus violent dans le cas roumain que la Roumanie était parmi les PECCO le pays qui s'est confronté aux conditions de départ les plus adverses. A la différence d'autres PECCO, la Roumanie n'avait pas fait de réformes pendant la période communiste qui auraient pu faciliter le passage à une économie de marché, comme l'avaient fait la Hongrie ou la Tchécoslovaquie, et ne disposait pas d'une classe politique libérale susceptible de prendre le pouvoir et de mettre en place les réformes nécessaires, comme c'était le cas de la Pologne. La nécessité de réallouer les ressources et « la tension » (Dăianu 1997) induite dans le système étaient d'autant plus importantes que l'économie roumaine avait été confrontée pendant les années 90 à une période de « restalinisation» (C. Munteanu) marquée par l'effort de couvrir la dette

externe, ce qui avait imposé des privations très sévères à tous les citoyens roumains et avait asséché les ressources du pays. L'adoption d'une stratégie graduelle pendant la période de transition, associée au maintien d'un contrôle strict de la part de l'Etat sur l'ensemble de l'économie, a conduit à une mauvaise allocation des ressources et à la perpétuation des comportements clientélistes. La période de transition a débuté par un écrasement du processus de production et par un effondrement des activités liées à la R&D. Dans ce contexte, le chômage a fortement augmenté tant dans les rangs des peu qualifiés que parmi les personnes hautement qualifiées. De plus, l'inflation ouverte a érodé le pouvoir d'achat et a conduit à l'appauvrissement de la population. Le processus de sous-développement qui s'est enclenché dans les pays ex-communistes a eu comme résultat la chute de l'ensemble des indices du développement humain, ce qui signalait une forte détérioration des conditions de vie.

Si, à partir du milieu des années 90, il y a eu une reprise très lente de la production, l'effondrement des activités de R&D en revanche ne s'est pas arrêté². Pour les personnes hautement qualifiées il n'y avait qu'un seul choix : rester et accepter un déclassement important ou partir ailleurs en quête de meilleures opportunités. Dans ces conditions, la mobilité apparaît comme une solution face aux adversités présentes dans l'économie d'origine.

Surgissent pendant ces années, au début surtout comme réponse à cette situation, des formes de mobilité des travailleurs roumains hautement qualifiés, de même que des peu qualifiés. En réalité les mobilités de ces deux types de travailleurs, qui diffèrent entre eux par le niveau de qualification, se sont développées parallèlement et même si, du moins à première vue, les travailleurs qualifiés auraient dû être favorisés du fait de leur niveau de qualification, leur insertion sur le marché du travail européen s'est avérée assez difficile, ce marché étant fortement protégé.

Tandis que la mobilité des sans-papiers, des prostituées et des handicapés a été très souvent mise en avant par les autorités européennes, lui assurant ainsi une visibilité presque ostentatoire, celle des professionnels roumains hautement qualifiés a représenté ce que l'on pourrait appeler « la face cachée » de la mobilité des Roumains pendant la période post-communiste. Dans ce contexte, un des objectifs de cette étude est de faire sortir de l'ombre cette forme de mobilité afin qu'elle reçoive l'intérêt et l'importance mérités.

La migration hautement qualifiée dans la littérature de spécialité

L'intérêt pour la fuite des cerveaux date des années 1960, mais les études menées pendant cette période sont plutôt descriptives et cherchent à évaluer surtout l'importance de la fuite des cerveaux sans vraiment s'attacher au développement d'une théorie positive sur ce phénomène (Grubel et Scott 1966, Adams, 1968, Berry et Soligo 1969). Ces études estiment que l'effet total de la fuite des cerveaux est négligeable, du fait que les externalités négatives générées pourraient être compensées par les ressources que les migrants quittent à leur départ (Grubel et Scott 1966) ou par les transferts de fonds du pays d'accueil vers celui d'origine (Berry et Soligo 1969).

Les années 70 ont été marquées par le développement d'autres études sur la fuite des cerveaux, dont notamment celles de Bhagwati et Hamada 1974, Hamada et Bhagwati 1975, Bhagwati et Rodriguez 1975, Rodriguez 1975, McCullen et Yellen 1977. Ces études mettent en évidence les conséquences négatives de la fuite des cerveaux pour le pays d'origine. Selon ces études, la fuite des cerveaux renforce les inégalités au niveau mondial en déterminant l'enrichissement des pays riches au détriment des pays pauvres. Afin de compenser ces aspects négatifs, Bhagwati et Dellafar 1973, McCullen et Yellen 1974 et Bhagwati 1975 proposent l'adoption d'une taxe appelée dans la littérature de spécialité 'la taxe Bhagwati', « la taxe sur les cerveaux » qui serait appliquée sur les gains des émigrés et redistribuée dans le pays d'origine. Selon ces études, l'effort fait pour l'éducation de ces émigrés par le gouvernement du pays d'origine ne pourrait être compensé que par les revenus issus de la taxe. L'adoption d'une taxe sur les cerveaux et la redistribution semblent d'autant plus appropriées que le coût de leur éducation avait été assuré par le budget public qui lui-même est composé de l'ensemble des taxes collectées auprès des citoyens, d'où le fort caractère d'externalité négative de la fuite des cerveaux. Pendant les années 1980, ces approches sont restées dominantes dans des études comme celles développées par Bhagwati 1982 ou Bhagwati et Wilson 1989.

Cette vision sur la fuite des cerveaux qui est censée représenter l'approche traditionnelle sur ce phénomène a été reprise pendant les années 1990 dans le contexte du développement des théories sur la croissance endogène qui donne une importance tout à fait particulière au capital humain (Miyagiwa 1991, Haque et Kim 1995, Reichlin et

Rustichini 1998 et Wong et Yip 1999). Ces études mettent en avant l'importance du capital humain dans l'obtention de rendements d'échelle croissants qui sont en mesure de générer la croissance économique. Les rendements d'échelle croissants ont une dynamique cumulative et l'existence du capital humain hautement qualifié dans un endroit détermine une accumulation du capital hautement qualifié dans cet endroit précis. Les externalités générées par l'accumulation du capital humain et par celle des idées ou des connaissances restent localisées, donnant lieu à un phénomène de « verrouillage » (lock-in). Dans ce contexte, la fuite des cerveaux apparaît comme un phénomène fortement négatif qui renforce les inégalités entre les pays et réduit les chances de rattrapage économique des pays pauvres.

Une autre approche sur la fuite des cerveaux a commencé à se développer à partir du milieu des années 90. Les modèles développés dans le cadre de cette approche mettent en avant des possibles conséquences positives de la fuite des cerveaux pour le pays d'origine. Selon la littérature existante, il y a plusieurs canaux par lesquels ces effets positifs pourraient être transmis à l'économie.

Le premier type de mécanismes est déclenché par la possibilité du retour qui, dans l'hypothèse d'une information imparfaite sur le niveau de qualification, peut engendrer des effets positifs (Stark, Helmerstein et Prskawetz 1997), car, en embauchant, les entreprises vont considérer comme une indication du niveau de qualification les études suivies, ce qui va inciter les migrants qui ont fait des études à l'étranger à rentrer au pays. D'autres études (Dos Santos et Postel-Vinay 2003) considèrent que le retour s'associe à des transferts technologiques importants qui engendrent des effets évidemment positifs pour le pays d'origine.

Un deuxième mécanisme repose sur l'hypothèse de l'incertitude de la migration. Vu que les travailleurs qualifiés ont plus de chances de quitter le pays, toutes les personnes vont être incitées à acquérir un niveau d'éducation plus élevé, mais seulement une partie de ces personnes arrivera à quitter le pays. La fuite des cerveaux génère ainsi une externalité positive. Ces mécanismes ont été développés par Mountford (1997), Stark, Helmerstein et Prskawetz (1998), Reichling (2001), Beine, Docquier et Rapoport (2001). Ce type d'études part de l'hypothèse que dans l'économie d'origine, il n'y a pas d'incitations à poursuivre des études et dans ce cas, l'émigration serait en mesure de déterminer l'apparition des bonnes incitations. Mais pour que les effets sur l'économie d'origine soient positifs, les effectifs de travailleurs hautement qualifiés quittant le pays

ne doivent pas dépasser un certain seuil. Au-delà de ce seuil optimal, les effets deviennent négatifs (Beine, Docquier et Rapoport 2001, 2003).

Un autre type d'études met l'accent sur « les effets de rétroaction » (Lowell et Findlay 2003) de type envoi d'argent, effet diaspora ou transferts technologiques sans retour d'émigrés. Les envois d'argent pourraient jouer un rôle très important dans l'entraînement de la croissance économique du pays d'origine. Mais les études portant sur les envois d'argent ont abouti à des résultats assez mitigés. Selon certaines études, l'argent ainsi envoyé est dépensé plutôt pour la consommation immédiate (Sander 2003) et, de ce fait, pourrait générer une pression inflationniste dans l'économie d'origine. En revanche, une étude de Taylor et Alderman (1995) trouve un effet multiplicateur de l'argent envoyé par les migrants sur le PNB. Un inconvénient majeur de ce type d'études est qu'il ne fait généralement pas une distinction entre les différents groupes d'émigrés selon leur niveau d'études. Les travailleurs hautement qualifiés ont des gains plus importants que ceux peu qualifiés, ce qui leur confère la possibilité d'envoyer un montant plus important d'argent, mais en même temps, il semble que la propension à envoyer d'argent est moindre dans le cas de travailleurs hautement qualifiés par rapport à ceux peu qualifiés. Chaque année d'éducation supplémentaire réduit selon une étude de Lowell et De La Garza (2000) la propension à envoyer de l'argent de 7%.

D'autres études sont centrées sur le rôle de la diaspora et montrent que des effets très importants pour le pays d'origine pourraient être générés par la diaspora. Ainsi, les membres de la diaspora sont les mieux placés pour effectuer des investissements dans leurs pays d'origine. Les investissements faits par les immigrés indiens qui travaillent dans la Silicon Valley ont eu une forte influence positive sur leur pays d'origine (Saxenian 1999).

Selon des recherches récentes, les réseaux d'immigrés influencent les flux de commerce par leur demande de produits du pays d'origine, mais également par leur rôle dans la réduction des coûts de transaction (Rauch et Trinidade 2002, Rauch 2003). Ainsi, les réseaux fournissent des informations sur le milieu d'affaires du pays d'origine qui s'avèrent très importantes afin de réduire ces coûts. Head et Ries (1998) montrent, à leur tour, que l'influence des immigrés sur les flux de commerce augmente en fonction du niveau de qualification.

Lucas (2004) considère que les réseaux transnationaux représentent les mécanismes les plus importants dont la diaspora dispose. Il démontre que la densité du réseau, ainsi que la fréquence et la qualité des relations

établies entre les membres, sont très importantes dans l'émergence des transferts des connaissances et des pratiques d'affaires. Il met en évidence l'influence du niveau d'éducation des personnes faisant partie des réseaux sur le type de relations établies ainsi que sur les résultats obtenus. Son étude montre également que les diasporas favorisent le développement des flux de commerce.

Mais les réseaux de diasporas peuvent générer encore d'autres conséquences positives pour le pays d'origine. Par exemple, Meyer (2001) souligne l'importance des transferts de connaissances engendrés par les réseaux transnationaux dans le développement d'un climat bénéfique aux investissements et à la création d'emploi dans l'économie d'origine.

La mobilité des professionnels roumains hautement qualifiés pendant la transition

La fuite des cerveaux, surtout parmi les jeunes, est un phénomène qui a gagné en importance au cours des dernières années en Roumanie. Conformément au rapport SOPEMI (2006), de 13 000 émigrants roumains permanents au niveau de l'année 2004, la plupart étaient des personnes qualifiées, 50% de ces personnes ayant un diplôme d'études secondaires, tandis que 13% étaient diplômées du tertiaire. Dans les rangs des émigrés au Canada et aux Etats-Unis, on estime que plus de la moyenne ont un diplôme de niveau tertiaire. Toujours, on constate que les flux sortants de Roumanie sont dominés par les femmes, qui représentent à peu près 2/3 du total des flux. La part des femmes dans les flux migratoires sortants de Roumanie a connu une augmentation constante à partir de l'année 1992. Si, en 1992, la part des femmes dans les flux sortants était de 51,63%, en 2005 elle avait atteint 62,42% (INS 2006). On remarque également qu'au niveau de l'année 2006, il y avait une différence importante entre les choix de destination des hommes et des femmes. Tandis que les principaux pays de destination étaient les mêmes dans le cas des hommes et des femmes, leur hiérarchie était différente. Ainsi les hommes se sont dirigés vers: l'Italie, les Etats-Unis, le Canada et l'Allemagne, tandis que les femmes se sont dirigées surtout vers l'Allemagne, l'Italie, les Etats-Unis et le Canada. Au niveau de l'année 2005, on constate de même que plus d'un quart des émigrés avaient des études du niveau tertiaire, le pourcentage étant légèrement plus élevé dans le cas des hommes que dans celui des femmes (28,5% par rapport à 25,1%).

Selon la base de données développée par Cohen et Soto en 2001, le taux d'immigration des personnes hautement qualifiées de Roumanie était de 8,78%. Par contre, selon la base développée par Docquier et Marfouk, ce taux serait même plus important, de 11,8%, enregistrant une hausse par rapport aux années 90, où on apprécie que ce taux était de 9,1%. Le taux de sélectivité des migrants hautement qualifiés a connu de même une évolution positive pendant cette période, de 29% à 31,3%. La Roumanie était située parmi les trente premiers pays en terme de stock de migrants hautement qualifiés au niveau de l'année 2000, avec 176 393 personnes hautement qualifiées habitant en dehors des frontières de l'état roumain (Docquier et Marfouk 2005). La plupart de ces personnes se trouvent sur le continent américain, le nombre de ceux qui prennent la voie des Etats-Unis ou du Canada étant selon la base de données de la Banque Mondiale à peu près deux fois plus important que de ceux qui se trouvent sur le territoire de l'UE 15. Selon la base de l'OCDE (2004), 54,3% des émigrés hautement qualifiés roumains résident sur le continent américain, tandis que l'Union Européenne reçoit 29,3% des migrants hautement qualifiés roumains et les autres pays européens 12,3%. Malgré cette préférence pour le continent américain, la Roumanie fait partie, en terme de stock, des premiers vingt-cinq pays de provenance des migrants hautement qualifiés de l'UE 15 (Docquier, Lohest et Marfouk 2005).

Si, au début des années 90, la plupart des migrants hautement qualifiés roumains se dirigeait vers l'Allemagne suite notamment à la forte migration ethnique (Straubhaar 2000), une étude de D. Radu (2003) trouve qu'au début du millénaire, le taux de sélectivité des migrants roumains dans l'Union Européenne est le plus élevé dans le cas de la France et du Royaume-Uni, et dépasse légèrement la moyenne européenne dans le cas de l'Allemagne. Tandis que les migrants peu qualifiés choisissent surtout l'Italie et l'Espagne, au niveau des migrants hautement qualifiés, la France, le Royaume-Uni et l'Allemagne surgissent comme destinations préférées à l'intérieur de l'Union Européenne. Pourtant, parmi les pays de l'Union Européenne où les personnes hautement qualifiées roumaines détiennent une part importante dans la population des immigrés hautement qualifiés on retrouve l'Autriche et la Hongrie (dont la Roumanie est le premier pays de provenance des immigrés hautement qualifiés), la Belgique, la Tchéquie, l'Allemagne, l'Espagne, la Grèce, l'Ireland, l'Italie, le Luxembourg, la Slovaquie et la Suède. En dépit de leurs taux de sélectivité élevés, ni dans le cas de la France, ni dans celui du Royaume-Uni, la Roumanie ne se trouve pas parmi les premiers dix pays

en terme de provenance des immigrés hautement qualifiés. Au niveau de l'Europe élargie (comprenant les pays de l'ex-Yougoslavie et de l'ex-URSS, ainsi que la Turquie) la Roumanie et la Turquie détiennent ensemble la première place comme pays de provenance des migrants hautement qualifiés (OCDE 2006). Cela est également dû au fait que suite au développement des théories de la croissance endogène plusieurs pays européens ont commencé à adopter des politiques de migration sélective qui visent à favoriser la mobilité des travailleurs qualifiés.

Par exemple, l'Allemagne a adopté en 2000 le programme Carte Verte qui permet l'entrée sur le marché du travail allemand de 20 000 informaticiens provenant des pays hors de l'UE. Le seul prérequis dans ce cas est le diplôme universitaire et un salaire minimum garanti de la part de l'entreprise de 51 000 ₣. Le permis de résidence obtenu dans le cadre de ce programme est valide pendant cinq ans et le travailleur étranger a la possibilité d'amener sa femme et ses enfants mineurs. On estime que 13 041 permis de travail ont été ainsi délivrés de 2000 à 2004 et la partie la plus importante des spécialistes embauchés provenait de l'Inde et de l'Europe de l'Est. La Roumanie détenait la deuxième position en tant que pays d'origine après l'Inde. A peu près neuf cents Roumains ont été employés en Allemagne dans le cadre de ce programme, la plupart (90%) étant des hommes. De ces spécialistes, seulement quarante personnes ont été embauchées directement après avoir fini leurs études dans une université allemande.

Cette migration touche principalement les jeunes. Parmi les jeunes, plus de 15 000 personnes partent de la Roumanie chaque année après avoir fini leurs études (Open Society Foundation 2005) et un quart des élèves du lycée manifestent l'intention de partir pendant les études universitaires ou après. Ce chiffre est resté stable au cours des six dernières années. Selon l'OSI, 3% des jeunes résidant dans le milieu urbain aimeraient poursuivre leur éducation à l'étranger. Parmi les destinations préférées par ceux qui vont continuer leurs études à l'étranger, l'on retrouve les Etats-Unis (14%), la France (13%), l'Allemagne (11%) et le Royaume-Uni (10%).

C'est ainsi que l'idée d'une fuite des cerveaux est devenue un vrai souci pour la société roumaine. La peur de voir tous les jeunes vraiment compétents quitter le pays semble s'être même emparée des représentants officiels, qui cherchent de plus en plus à mettre en place des politiques visant à encourager les retours ou décourager les départs.

La présence des Roumains qualifiés en France

La France a été au long de l'histoire le pays phare pour la Roumanie. Sur le territoire français, on trouve selon les données de l'OCDE environ 10 000 personnes hautement qualifiées d'origine roumaine. Ce chiffre représente un quart des effectifs de personnes d'origine roumaine en France, dont 10 000 serait des illégaux. Mais personne ne peut déterminer le nombre exact des Roumains de souche et d'origine en France. Ainsi, les sources informelles parlent couramment de cent mille personnes. Selon ces sources, quarante mille d'entre elles habiteraient Paris et l'Île-de-France, tandis que le reste se répartirait sur tout le territoire français. Les pôles les plus importants sont situés autour de Strasbourg, Lille, Lyon (avec une importante communauté tzigane), Marseille, Montpellier et Bordeaux (Fonds Européen pour la Liberté de l'Expression 2003).

L'on peut identifier plusieurs vagues dans la migration des Roumains hautement qualifiés en France. La première est représentée par une émigration de nature essentiellement politique. Cette première vague a gagné la France dans les années 46-48. Elle est liée au changement de régime et à l'organisation de la répression communiste. Il s'agit de l'exil roumain bâti autour des plusieurs personnalités représentatives pour la culture roumaine, ainsi que de nombre des membres de l'aristocratie roumaine. Même si à la fin des années 50, les frontières sont devenues hermétiques, les uns partent après avoir obtenu un passeport touristique, les autres, monnayés par les autorités roumaines désireuses de se débarrasser d'éléments peu sûrs, obtiennent le droit de rejoindre des parents à l'étranger. A leur tour, ceux-ci font tout leur possible pour leur faciliter le départ. Ces Roumains ne reconnaissent pas le régime nouvellement instauré en Roumanie. Ils restent fidèles à l'ancien régime et organisent à Paris un gouvernement roumain en exil.

Une autre vague quitte la Roumanie à partir de la fin des années 60. Elle s'organise avec le soutien des autorités roumaines pour répondre aux besoins en main d'œuvre de l'économie algérienne. Il s'agit dans la plupart des cas des scientifiques. Une fois le contrat, une partie de ces spécialistes oubliera le chemin du retour et gagnera la France, où ils obtiendront aussitôt le statut d'exilés politiques.

Le début des années 90, qui s'accompagne de l'ouverture des frontières, a comme résultat le départ d'une nouvelle vague. On estime qu'après les premières élections de 1990, suivies par les mouvements des mineurs, signal évident d'une éventuelle instabilité politique, 5000 étudiants

roumains ont quitté le pays, dont un nombre important s'est dirigé vers la France. Les départs ont continué tout au long des années 1990. Comme l'acquisition du statut de réfugié politique est devenue de plus en plus difficile et les contrats de travail semblaient favoriser seulement certaines professions, on remarque comme principale stratégie employée le départ en tant qu'étudiant, qui n'est en réalité qu'une étape vers l'entrée sur le marché du travail. Pendant toute cette période les retours sont rares, car la situation économique du pays est toujours précaire et les emplois qualifiés difficiles à trouver.

La fin des années 90 et le début du millénaire connaissent l'émergence d'une nouvelle vague dans la mobilité des Roumains hautement qualifiés vers la France. Ce tournant est marqué par l'ouverture des négociations pour l'adhésion à l'Union Européenne. On constate après cette date une multiplication et une diversification des contrats inter-universitaires de même que l'émergence d'une nouvelle stratégie de la part des entreprises françaises, qui commencent à embaucher en Roumanie des spécialistes pour les domaines de pointe, comme la haute technologie. Mais les caractéristiques de la mobilité développée pendant cette période diffèrent par rapport aux vagues antérieures, car les conditions du pays d'origine ne sont plus les mêmes. A partir de l'an 2000, l'économie roumaine commence à enregistrer des taux de croissance significativement plus importants que les taux des pays ouest-européens. En même temps, la création d'emploi qualifié prend son essor, le retour ne s'associe plus à un déclassement et ne dépend que des meilleures opportunités que le pays d'origine pourra désormais offrir. Si pour les vagues précédentes, l'avenir semblait impliquer surtout le pays d'accueil, maintenant la trajectoire future reste à fin ouverte (open-ended). L'adhésion de la Roumanie à l'Union Européenne est censée conduire à une amplification de la circulation des Roumains hautement qualifiés. Par ailleurs, le processus de convergence économique aura comme effet l'émergence de meilleures opportunités pour les cadres qualifiés en Roumanie et de cette manière encouragera les retours au moins momentanés.

Par la prise en compte d'une population qui a quitté la Roumanie pendant les dix dernières années, c'est notamment sur cette dernière vague de la présence roumaine en France que nous centrons notre démarche.

Description de la population considérée

Les informations qui ont permis le développement de cette étude de cas ont été tirées de 125 questionnaires ainsi que de 21 entretiens réalisés avec des Roumains qualifiés en France. Les résultats obtenus sont spécifiques à l'échantillon étudié et ne peuvent pas être généralisés au niveau de la migration hautement qualifiée roumaine en France. Même au niveau de l'échantillon, il nous a semblé préférable d'éviter la généralisation, car il faut souligner que ce que l'on observe correspond surtout à une diversité des trajectoires et des parcours des migrants.

La population qui est au cœur de notre étude est une population assez jeune, dont la moyenne d'âge se trouve à l'intérieur de l'intervalle 26-30 ans (48%). Il est également à noter qu'il s'agit d'une migration de date récente. La plupart des migrants de notre population sont en France depuis deux ans. Tous ces migrants ont fait des études de niveau tertiaire. Les femmes sont dominantes dans la population de l'échantillon dont elles représentent presque 2/3. La prépondérance des femmes dans la migration de main d'œuvre qualifiée en provenance des pays de l'Europe de l'Est est déjà un acquis et elle a été remarquée par plusieurs spécialistes, dont C. Wihtol de Wenden et B. Badie en 1994³.

Comme l'histoire des migrants commence dans leur espace d'origine, on se propose d'abord de regarder qui étaient ces migrants avant de partir de Roumanie. Dans leur espace d'origine, ces migrants sont principalement des étudiants. Ils sont originaires de presque toutes les régions du pays (toutes les régions au niveau NUTS II et 33 de 41 régions au niveau NUTS III). Comme région d'origine, la région de Bucarest-IIfov est en tête. Elle envoie 27,2% des migrants, tandis que 16,8% sont originaires du Nord-Est et 14,4% de la région Sud-Muntenia. Au niveau des centres universitaires, l'académie de Bucarest domine en envoyant plus de la moitié des migrants de l'échantillon (54,4%). Parmi les autres centres universitaires d'origine, on retrouve les universités de Cluj et de Iași et encore six autres centres universitaires. Cela révèle la manifestation d'un effet « capitale ». Bucarest attire un nombre très important d'étudiants roumains grâce à la fois à la qualité des études offertes par les universités de Bucarest et à leur diversité, mais également à l'existence d'un marché du travail dynamique qui permet à la fin des études de décrocher un emploi plus facilement qu'ailleurs.

Quant à la distribution selon les domaines d'activité, parmi les hommes on retrouve surtout des informaticiens (32,6 %) et des économistes (30,4 %),

suivis par les mathématiciens, tandis que parmi les femmes on voit une prédominance des économistes (34,2 %) et des philologues (15,2 %). Cette concentration n'empêche pas de pouvoir identifier dix-neuf qualifications différentes au sein de l'échantillon, avec une plus grande diversité des qualifications dans le cas des femmes. De même, on constate que six personnes ont une double formation et neuf ont fait leurs études supérieures entièrement en France.

Ces migrants disposent principalement d'un avantage en terme de capital humain, mais il faut souligner également que la plupart d'entre eux ont déjà eu une expérience de mobilité liée généralement à leurs études. Qu'il s'agisse d'une expérience de mobilité interne comme dans le cas de soixante-deux personnes, ou d'une expérience de mobilité externe comme témoigné par huit personnes ou des deux à la fois (quatre personnes), on peut identifier dès le départ le premier élément d' « un savoir-circuler » (Tarrius 1993), qui va ensuite se développer. Il existe même des cas où l'on identifie une vraie culture de mobilité externe au niveau de la famille. L'expérience des migrants s'inscrit de cette manière comme une continuation d'une expérience familiale plus vaste qui a comme résultat l'installation dans la mobilité de générations entières⁴.

Comme le montre le profil des migrants, il s'agit d'abord, dans la plupart des cas, d'une migration étudiante. Ces migrants arrivent sur le territoire français en qualité d'étudiants étrangers. Un étudiant étranger est, conformément à la définition proposée par l'UNESCO (1999), « une personne inscrite dans un établissement supérieur d'un pays ou d'un territoire où elle n'a pas sa résidence permanente ». Mais, la mobilité étudiante est souvent une étape qui précède le passage au statut de travailleur dans le pays d'accueil. Ainsi, Meyer et Hernandez (2004) observent qu'au niveau mondial, 2/3 des expatriés hautement qualifiés et notamment ceux opérant dans la R&D sont entrés dans le pays d'accueil en tant qu'étudiants. Steven Vertovec (2002) souligne également cet aspect « l'expérience d'être un étudiant étranger accroît significativement les chances de devenir plus tard un migrant qualifié ».

De même, le rapport du Commissariat Général du Plan de septembre 2005 considère que les étudiants constituent « le vivier des chercheurs et des ingénieurs » et qu'ils forment « le premier réservoir de l'émigration scientifique ». Selon ce rapport, ces vingt dernières années ont connu une amplification de la mobilité étudiante dans le monde. Le nombre d'étudiants étrangers dans les pays de l'OCDE aurait ainsi doublé pendant cette période et atteint en 2002 le chiffre de 1,9 millions. On remarque

la manifestation d'une forte polarisation au niveau des pays d'accueil, 73 % des étudiants étrangers étant concentrés dans cinq pays de l'OCDE (dont 9 % en France). Il est à noter que la place de la France a reculé depuis vingt ans. Ainsi, alors qu'en 1980 la France était le deuxième pays d'accueil, elle est passée aujourd'hui en cinquième place. Au niveau régional, l'UE est de fait la première région d'accueil, alors que plus de 50 % des effectifs d'étudiants étrangers proviennent d'échanges intraeuropéens.

En 2002-2003, il y avait 221 600 étudiants étrangers qui poursuivaient des études supérieures en France. En ce qui concerne la provenance des étrangers inscrits à l'université française en 2003-2004, un étudiant étranger sur quatre était européen et un sur sept était originaire des pays de l'Union européenne. Mais, les étudiants étrangers originaires de la Roumanie et de la Bulgarie ont été de plus en plus nombreux chaque année. Leur effectif a augmenté de 93 % entre 1998-1999 et 2003-2004. Il est à noter qu'en terme d'effectifs d'étudiants, sauf pour la Bulgarie, la Roumanie est le pays qui a connu l'évolution la plus spectaculaire pendant la période 1980-2001. Cela s'explique également par la représentation très faible des étudiants roumains et bulgares dans les effectifs d'étudiants d'origine étrangère en France pendant la période communiste en raison de l'interdiction de circuler⁵.

Raisons de départ et stratégies employées

Les éléments qui ont entraîné le départ dans le cas des migrants de l'échantillon considéré sont surtout le désir de poursuivre des études au niveau international (45,6 %), ainsi qu'une recherche de meilleures opportunités professionnelles (25,6 %)⁶. La possibilité d'obtenir un diplôme reconnu au niveau international représente la clef de la mobilité des professionnels hautement qualifiés et un contournement du processus assez difficile de reconnaissance des diplômes. Ce diplôme, reconnu partout dans le monde, est en mesure de faciliter la circulation. Une fois le diplôme obtenu, le migrant peut aller là où il trouve les meilleures opportunités. Même une fois rentré au pays, le diplôme représente une garantie pour la reprise de la circulation, car le retour n'est jamais irréversible. Le diplôme est l'élément qui installe dans la mobilité.

Dans ces conditions, il faut noter que dans le cas des travailleurs hautement qualifiés, il s'agit surtout d'une migration en quête de statut

très différente de la migration des travailleurs peu qualifiés, qui est avant tout une migration en quête de survie.

On identifie dans la construction de la société roumaine un autre élément qui influence la décision de partir dans la mesure où elle devient une entrave face aux projets de développement professionnel ou personnel⁷. Même s'il y a plus de quinze ans que le communisme avec toutes ses restrictions s'est effondré, beaucoup de personnes ont encore l'impression qu'elles n'arrivent pas à trouver une vraie liberté en Roumanie. La valeur de liberté a été mal comprise par une société qui était peu habituée à la liberté et même si, en apparence, la société semble plus libérale, il y a encore beaucoup de contraintes en raison de la persistance de certaines mentalités, de certaines pratiques sociales. Le changement des mentalités et la meilleure compréhension de la valeur de liberté prennent beaucoup de temps, même si la société roumaine s'est engagée sur cette voie. De ce fait, une partie des migrants témoignent qu'ils sont partis en quête d'une liberté qu'ils n'arrivent pas encore à trouver en Roumanie.

De plus, plusieurs femmes nous ont témoigné qu'elles sont parties à cause de la construction sociale en Roumanie où l'on retrouve une discrimination des femmes⁸. Même si les femmes devancent les hommes en termes de scolarisation et des résultats, elles sont défavorisées face à l'emploi, les salaires et la promotion professionnelle (Rapport National sur l'égalité des chances entre les femmes et les hommes 2002). D'une part, on constate que, même en travaillant sur le même type de poste, les femmes touchent un salaire plus bas que les hommes, d'autre part on observe qu'il est plus difficile pour une femme de décrocher un emploi au niveau de sa qualification que pour un homme. La différence globale de salaire entre hommes et femmes était ainsi de 8,5 % au niveau de l'année 2002 et le taux de chômage était plus élevé chez les femmes. Les femmes ont davantage de difficultés à accéder à un emploi bien rémunéré ou à avancer dans la hiérarchie professionnelle. Plus on s'élève dans la pyramide organisationnelle, moins les femmes sont nombreuses. La présence des femmes dans les instances dirigeantes est restée assez limitée. Les postes détenus par les femmes impliquent moins de responsabilité que ceux détenus par les hommes. Il y a encore beaucoup d'entraves à l'accès des femmes aux postes de décision dans une société qui reste toujours dominée par les valeurs masculines.

Dans certains cas, le désir de réaliser le projet professionnel est accompagné d'un projet personnel. De plus, même si on ne retrouve pas

généralement cette raison parmi les raisons de départ les plus importantes, les migrants décident de partir également à cause d'un désir d'enrichir leur expérience personnelle par la connaissance de nouvelles cultures, d'autres savoir-vivre. La curiosité et la soif de connaître qui sont inhérentes à la nature humaine et qui ont alimenté depuis la nuit des temps tous les grands voyages et découvertes se trouvent ainsi parmi les éléments qui font partir.

Ayant mis en lumière les motivations de départ, on se propose ensuite d'analyser les stratégies employées par ces migrants pour partir de la Roumanie. Comme il s'agit dans une première étape d'une migration étudiante, il n'est pas surprenant que la stratégie principale employée par les migrants concernés soit celle de partir dans le cadre d'un programme d'études (67,2 %). Un nombre moins important de migrants arrive en France avec un contrat de travail (7 %). Ce sont surtout des informaticiens. Dans le cas des femmes, on peut identifier également comme stratégie la migration pour le regroupement familial (7 %). Parmi les autres stratégies employées par les migrants roumains pour entrer sur le territoire français, on remarque les contrats au-pair, les visas touristiques, ainsi que l'obtention du statut de réfugié politique. Certaines stratégies cachent l'existence d'un projet qui est planifié parfois plusieurs années auparavant, car l'obtention d'une bourse d'étude demande beaucoup de travail et de très bons résultats. De même, l'emploi de ces stratégies révèle l'existence d'un plan bien organisé dès le départ qui prévoit le passage d'un statut à un autre. Dans ces cas, les préparations commencent parfois très en avance et se déroulent en plusieurs étapes⁹. D'autres fois, la décision est plutôt spontanée. C'est le hasard qui joue : l'apparition d'une opportunité attrayante induit le changement du plan initial. On décide sur place de rester et on adapte la stratégie selon le nouveau but. C'est ainsi que les touristes se transforment en étudiants ou les étudiants en travailleurs...

La France est le pays qui reçoit actuellement le plus grand nombre d'étudiants roumains chaque année. En 2004, les effectifs d'étudiants roumains inscrits dans les universités françaises se montaient à 4839 personnes. Le nombre d'étudiants roumains en France se trouve de cette façon depuis la moitié des années 90 dans une progression continue. Cette population étudiante est essentiellement féminine. La composante féminine représente 73% du total des effectifs. Ce chiffre confirme et justifie la composante féminine de la migration roumaine hautement qualifiée. Le plus d'inscriptions est enregistré (environ 20%) parmi les

étudiants en médecine et en sciences économiques. Mais ce sont les sciences économiques et les langues qui semblent avoir connu la progression la plus significative à partir de l'année 2000. La plupart des étudiants roumains sont inscrits dans une formation de troisième cycle, même si le nombre de ceux inscrits dans les premiers deux cycles a commencé à augmenter depuis 2002. Parmi les étudiants inscrits en troisième cycle, on retrouve surtout les étudiants en médecine et ceux en sciences fondamentales, tandis que les sciences économiques et le droit attirent également des étudiants des premiers deux cycles. La ville universitaire qui exerce le plus d'attraction pour les étudiants roumains est Paris où l'on retrouve la plupart des étudiants. L'académie de Paris est suivie par celles de Créteil, de Strasbourg et de Clermont-Ferrand. Mais il faut souligner que les étudiants roumains choisissent également les grandes écoles où leurs inscriptions progressent régulièrement (EduFrance 2005).

Choix de la destination et relations France - Roumanie

Après avoir regardé les stratégies employées pour partir de la Roumanie, on cherche à savoir quelles pourraient être les raisons qui ont déterminé ces migrants à choisir la France comme destination. Au niveau de l'échantillon considéré, on constate que même si dans la plupart des cas la géographie de la mobilité est donnée par les accords inter-universitaires, on peut identifier également d'autres facteurs qui ont une influence sur le choix de la destination. Ainsi l'attrait de la culture française et la connaissance de la langue sont des éléments de « soft power » qui ont joué en faveur de la France en lui permettant d'attirer les meilleurs des étudiants. Il convient de noter que la France a développé une vraie stratégie à cet égard et l'importance de la migration étudiante dans l'attrait d'une main d'œuvre très qualifiée pouvant servir au développement de la France a été reconnu officiellement dans un rapport présenté en 2005 par le Conseil économique et social. Le rapport souligne également l'importance de l'élaboration d'une politique d'accueil qui pourra rivaliser avec celles mises en place par d'autres pays, de même que le rôle des étudiants étrangers dans le rayonnement extérieur du pays d'accueil, un moyen d'étendre le « soft power » français.

Afin de mieux comprendre l'importance des éléments de soft power dans le choix de la destination des étudiants roumains, il faudra faire une

incursion dans l'histoire des relations franco-roumaines, pour rappeler les liens historiques entre la Roumanie et la France¹⁰. Depuis l'époque des princes phanariotes du XVIIIème siècle, qui ont imposé la mode des gouverneurs français et bâti des écoles où l'on enseignait le français, la France est devenue le pays phare pour la Roumanie. A la fin du XVIIIème siècle, la France a envoyé officiellement un représentant politique dans les principautés roumaines. Pendant le XIXème siècle une nouvelle mode a été instaurée, selon laquelle toutes les familles aristocratiques roumaines envoyoyaient leurs enfants étudier à Paris. Pour tous ces Roumains, Paris représentait « une sorte de Mecque » (Pastre 2003) et le passage à Paris était devenu un vrai rituel, même pour ceux qui faisaient leurs études ailleurs. Une fois rentrés au pays, « ces anciens étudiants parisiens » sont devenus les initiateurs de la révolution de 1848 et les artisans de l'unité des principautés roumaines qui est survenue en 1859, unité réalisée sous le règne d'un ancien étudiant de Paris, Alexandru I. Cuza et fortement appuyée par Napoléon III. Parmi les promoteurs des idées de ces jeunes roumains et de leur projet d'unité, on retrouve d'ailleurs des noms célèbres de la culture française, comme Jules Michelet, Edgar Quinet ou Paul Bataillard (Iorga 1985). C'est à cette époque et sous ces auspices que commence en fait la circulation des étudiants roumains en France. De tous les étudiants étrangers présents à Paris à la fin du XIXème siècle, on estime que 71% venaient d'Europe, et les pays européens qui envoyayaient le plus d'étudiants étaient la Russie et la Roumanie (Moulinier 2002). Les domaines les plus recherchés étaient la médecine et le droit. Dans les années 1880, le poids des étudiants roumains en droit était écrasant, on estime ainsi qu'à la Faculté de droit trois étudiants sur cinq étaient roumains. Parmi les étrangers, ils occupaient la première place, avec un total de 39% des effectifs d'étudiants étrangers. A la fin des années 1880, leur proportion avait diminué à 28%, mais ils étaient encore largement en tête. En sciences, en pharmacie et en lettres, ils occupaient la deuxième place, représentant 24%, 15% et 14,5% respectivement des effectifs d'étudiants étrangers, tandis qu'en médecine les étudiants roumains représentaient environ 10% du total des étudiants. Pendant la période de l'entre-deux-guerres, les étudiants roumains étaient encore très nombreux dans les universités françaises. Comme de nos jours, ces flux se dirigeaient prioritairement vers Paris. Dans les années 30, ils représentaient presque 18% du total des effectifs d'étudiants étrangers en France (Pastre 2003). La plupart des étudiants faisait des études en médecine, où les étudiants roumains ont représenté environ un quart des

effectifs d'étudiants étrangers pendant toute la décennie, mais également en droit où ils représentaient au début des années 30 un cinquième des effectifs. La forte représentation des étudiants roumains de nos jours à la faculté de médecine s'inscrit ainsi comme une continuation d'une tradition ancienne. Mais la médecine et le droit n'étaient pas les seuls pôles d'attraction pour les étudiants roumains, car ils étaient nombreux également en lettres où ils se sont souvent fait remarquer. La forte présence des étudiants roumains dans les universités parisiennes dans la période d'entre-deux-guerres a été rendue possible par les relations privilégiées entre la France et la Roumanie et par les programmes d'échanges conclus entre les deux pays. La circulation des étudiants roumains en France était à l'ordre du jour avant le communisme, elle facilitait ainsi une circulation des valeurs et des pratiques qui avait permis le développement de la société roumaine. Circulation avant, fuite pendant le communisme, et après de nouveau circulation : on pourrait dire que la circulation des professionnels entre la Roumanie et la France est une tradition interrompue seulement par le communisme. Les pratiques des migrants s'inscrivent en fait comme une reprise des pratiques datant d'avant la période communiste, avec des racines très anciennes. En ce qui concerne les relations franco-roumaines, il convient de souligner cet aspect de circulation, qu'il s'agisse d'une circulation de personnes ou bien d'idées, de pratiques et symboles, avec une discontinuité induite par la période communiste.

Un autre facteur qui pèse sur le choix de la destination est le capital relationnel. Même si peut être dans une moindre mesure que dans le cas des migrants peu qualifiés, le lien personnel est toujours générateur de mobilité. L'effet réseau reste important dans le choix de la destination et joue un rôle significatif surtout comme facilitateur de l'intégration sociale. En effet, 32 % des migrants témoignent de l'importance du lien dans leur choix¹¹. Le contact à l'intérieur des réseaux se trouve lui-même facilité par la montée en puissance de nouvelles technologies de l'information et de la communication, car le futur espace de circulation est projeté d'abord dans l'espace virtuel. L'exploration de ces espaces permet au migrant de se familiariser avec son futur espace d'accueil parfois même avant le contact physique, créant ainsi une « pré-accommodation à distance à la future société d'accueil » (Nedelcu 2004). De plus, la baisse des coûts de transport rend possible les visites et le contact physique avec l'espace d'accueil et cela même avant de pouvoir proprement parler d'une installation dans la circulation. Ces contacts précèdent et

déterminent à la fois cette installation¹². Les visites en qualité de touristes sont ainsi une étape vers le passage à un autre statut. Les connexions d'ailleurs déclenchent, de cette manière, un processus d'initiation à la circulation des futurs migrants. On voit à cette occasion que la différence entre la mobilité des migrants et celle des sédentaires tend à s'estomper. L'on peut à tout moment passer très facilement du sédentaire au migrant.

Pourtant, malgré les contacts, l'image qu'on se construit sur le futur espace d'accueil est souvent loin de la réalité. Pour les futurs migrants, la France est associée avec les idées de liberté, d'une société plus égalitaire qui offre des chances de réussite à toutes les personnes sur des critères méritocratiques. Elle s'associe encore aux valeurs interdites par le communisme. Le lien historique entre la France et la Roumanie est toujours présent au cœur des Roumains, qui ignorent le fait que les conditions ont beaucoup changé depuis lors. Tandis que le communisme a presque effacé l'image du pays latin des Balkans en France, l'image de la France est restée toujours vive dans la mémoire des Roumains. C'est en France que sont nées les grandes idées qui ont été à l'origine des révolutions roumaines. Tous les livres d'histoire en parlent. On l'apprend à l'école, en famille, partout. L'image de la France est ainsi formée depuis l'enfance.

Nouvel espace, nouvelles perspectives

Une fois arrivés dans leur espace d'accueil, les migrants se trouvent immergés dans une société multiculturelle. Suite aux interactions avec ces nouvelles cultures et avec une société autre, leur axe de valeurs change, ce qui induit des changements dans leur personnalité ainsi que dans leurs projets et leurs perspectives. Afin de rendre compte de ces changements, nous nous sommes proposés de regarder les raisons pour lesquelles les migrants sont restés en France après la fin de la durée initiale de leur séjour d'études. Ainsi, une partie des migrants sont restés après avoir fini leurs études parce qu'ils considèrent qu'ils n'ont pas appris tout ce qu'il fallait apprendre, qu'ils n'ont pas acquis l'expérience qu'il fallait acquérir et que la partie de leur projet personnel ou professionnel qui concerne la France n'est pas encore terminée. La poursuite des études de même que la recherche des meilleures opportunités professionnelles qui font partie dans un premier temps se trouvent également parmi les principales raisons pour lesquelles ces migrants sont restés en France.

Dans le cas des personnes qui veulent s'investir dans la recherche, l'impossibilité de faire de la recherche au niveau international en Roumanie est indiquée comme une raison qui incite à chercher de meilleures opportunités professionnelles ailleurs après avoir fini les études¹³. Pour eux, le retour au pays est toujours associé à un déclassement, dans les conditions où les activités de R&D restent encore peu développées.

Pour d'autres, cela est surtout dû aux changements qui apparaissent dans leur vie, certains se sont construits une famille en France, ce qui les mène à reconstruire leurs projets, mais la plupart sentent qu'ils se sont déjà forgé un chemin, ils se sont habitués à leur vie en France, ils se sont plus ou moins adaptés¹⁴. Dans ce contexte, ce qui fait rester, c'est une sorte d'inertie. Revenir c'est recommencer, reconstruire, et après avoir fait des efforts qui cachent parfois beaucoup de difficultés et de souffrances, afin de se construire un chemin en France, c'est difficile de laisser tout derrière soi et commencer à construire de nouveau.¹⁵ Même si on se retrouve souvent en situation de déclassement, ce qui donne vraiment valeur à l'existence menée en France sont les efforts et les difficultés qu'on a dû affronter pour se construire une vie à soi.

Performance sur le marché du travail

En outre, après l'arrivée en France, l'image que les migrants avaient construit sur l'espace d'accueil s'effondre peu à peu face à la réalité. Les illusions s'évanouissent. Au niveau professionnel, les difficultés surgissent principalement lors du changement de statut : de l'étudiant au travailleur¹⁶. La réussite et la reconnaissance s'avèrent beaucoup plus difficiles qu'ils ne les avaient envisagées, surtout pour certaines professions¹⁷. Parfois l'insertion réussit, d'autres fois les migrants se trouvent dans une situation de gaspillage des cerveaux. Les chances de réussite sont différentes selon les professions, pour certaines professions comme celles d'informaticien et d'économiste, l'insertion peut s'avérer plus facile, d'autres, par contre, sont confrontées à un déclassement assez important, en fonction également de la demande sur le marché du travail¹⁸. On voit à cette occasion la nécessité de sortir de la dichotomie mise en avant dans la littérature entre la migration qualifiée et celle peu qualifiée. Tant que les migrants qualifiés se trouvent dans la position de recourir à des emplois non-qualifiés, les distinctions sur le marché du travail s'effacent et les

deux types de migrants sont dans la position de postuler pour les mêmes types d'emploi et de se faire de la concurrence. D'un autre côté, beaucoup de personnes qui n'arrivent pas à trouver un emploi, restent toujours au statut d'étudiant en faisant en même temps des petits boulots qui leur permettent de gagner suffisamment pour se débrouiller. Ces personnes essaient de garder le statut d'étudiant le plus longtemps possible et de jouir des bénéfices qui en découlent en même temps qu'ils travaillent.

Plusieurs migrants accusent la discrimination qui les empêche de trouver un emploi à leur niveau de qualification¹⁹. En effet, les chiffres officiels démontrent l'existence d'une discrimination sur le marché du travail même au niveau des actifs les plus diplômés. Ainsi, parmi les diplômés de deuxième et troisième cycle universitaire et les diplômés des grandes écoles, le taux de chômage était en 2002 de 5% chez les Français, 7,2% chez les Européens, 11 % chez les Français par acquisition et 18% chez les ressortissants des pays hors Union Européenne, ce qui équivaut à un taux plus de trois fois et demie supérieur à celui des Français de naissance (Conseil Economique et Social 2002). Il faut noter que l'insertion sur le marché du travail semble plus difficile pour les femmes que pour les hommes. On retrouve davantage de déclassement parmi les femmes que parmi les hommes. Cela est en accord avec les résultats du rapport SOPEMI de 2004 qui montre un déclassement plus important dans le cas des femmes, mais sans vérifier les effets induits par la différence dans le niveau d'éducation. Dans ce contexte, c'est toujours la quête de statut, des meilleures opportunités professionnelles qui incite à partir ailleurs, entraînant ainsi ces migrants dans la circulation²⁰.

De plus, le fait d'être roumain s'avère quelque fois une entrave dans la recherche d'un emploi. La mauvaise image de la Roumanie affecte également la chance de réussite et plus ou moins la vie de chacun des migrants roumains²¹. La mise en avant de la migration illégale roumaine par les autorités et sa médiatisation excessive a profondément nui à l'image de la Roumanie. Même si les travailleurs qualifiés roumains sont plus nombreux que les illégaux, ils se voient obligés de supporter les mauvaises conséquences.

L'intégration sociale : quel type d'intégration ?

S'il y a des difficultés face à l'insertion sur le marché du travail, l'intégration sociale s'avère souvent de même un processus très difficile,

les différences au niveau des systèmes de valeurs entre la Roumanie et la France semblent beaucoup plus importantes qu'on ne l'avait pensé au départ. Même les personnes qui ont réussi leur insertion professionnelle ne se sentent pas toujours intégrées sur le plan personnel, quoique le fait d'être qualifié soit un avantage que l'on ne peut pas ignorer²². Elles ont parfois le sentiment de vivre dans une société à laquelle elles n'appartiennent pas vraiment et qui n'est pas intéressée à les intégrer. Les parcours et les aboutissements en matière d'intégration restent très différents et sont liés aux conditions externes et à la réalité objective qui les entoure, mais également à la construction d'une réalité subjective qui est influencée par la personnalité et l'histoire personnelle des migrants, et diffère en conséquence selon chaque personne concernée.

Malgré les obstacles auxquels les migrants sont confrontés dans le processus d'intégration dans la société française, on peut identifier un nombre de facteurs en mesure de faciliter ce processus, dont l'acquisition de la nationalité française, le capital relationnel, la connaissance de la langue ou l'insertion professionnelle.

Le fait d'avoir acquis la nationalité française ou la perspective de l'acquérir bientôt facilite l'intégration dans la société et renforce l'allégeance envers la société d'accueil. L'écoulement du temps semble parfois affaiblir l'allégeance envers le pays d'origine au profit de celle envers le pays d'accueil²³. Ne pas avoir la nationalité française et ne pas pouvoir jouir des mêmes droits que les citoyens français, représente une barrière face à l'intégration, car la nationalité est associée à l'appartenance à la nation française. Le fait de ne pas être un citoyen français signifie, dans une certaine mesure, se situer de l'autre côté de la frontière symbolique mais également réelle, par la différence qu'elle induit entre les droits dont on jouit, imposée par le concept de nationalité. Cela alimente la conscience d'être un étranger, inférieur aux nationaux et élève des limites subjectives à l'intégration, qu'on s'impose soi-même, du fait de cette conscience²⁴. Le changement du statut juridique de l'étranger au national s'associe à une création des liens avec la société d'accueil et à un renforcement de l'allégeance envers le pays d'accueil, qui est devenu désormais « son pays » et envers la nation dont le migrant fait dès lors partie.

La connaissance de la langue²⁵, ainsi que la familiarité avec certaines valeurs culturelles à l'arrivée en France, confère un avantage en favorisant le développement des liens avec la société française et l'intégration. Mais la langue peut également se transformer en une barrière face à

l'intégration. La langue crée un espace à elle et érige des frontières, puisqu'aucun étranger ne peut pas vraiment la maîtriser avec le même succès que ceux qui l'apprennent dès la naissance. Il y aura toujours des petites expressions qui restent incompréhensibles s'il ne s'agit pas de sa langue maternelle²⁶, pour ne pas mentionner un obstacle qui est toujours présent dans la vie des migrants pour faire la différence et rappeler la qualité d'étranger. Il s'agit bien sûr du « petit accent » qui ne s'effacera jamais complètement, en tout cas de la pensée des migrants²⁷. Tant qu'ils se regardent eux-mêmes comme des personnes qui n'ont pas les mêmes droits que les français et qui ont toujours « un petit accent », ils vont imposer eux-mêmes des limites à leur intégration. On constate ainsi la manifestation d'une auto-ségrégation qui vient renforcer la ségrégation imposée de l'extérieur.

Un autre facteur qui joue un rôle très important dans l'intégration sociale des migrants est le capital relationnel. Ainsi, les migrants qui ont des parents ou des amis en France semblent s'intégrer plus facilement que les autres²⁸. L'expérience et les liens développés par les anciens migrants représentent un capital transférable dont les nouveaux migrants tirent profit. Le coût social dans le cas des migrants qui font partie des réseaux est moindre par rapport aux migrants qui doivent supporter le processus d'intégration sans bénéficier du soutien des réseaux. En plus, ces parents ou amis les introduisent souvent dans les communautés dont ils font déjà partie.

Mais, dans la plupart des cas, l'élément clef dans le processus d'intégration s'est avéré être les rapports établis avec les collègues à la fac ou au travail²⁹, c'est le lien humain tout pur. L'interaction humaine qui est à la base de la création des liens est en mesure de faciliter l'intégration, car avant de s'intégrer à la société, on est d'abord intégré à des communautés étudiantes ou communautés professionnelles. Les amis sont ainsi souvent un capital très important dans le processus d'intégration. Ce sont eux qui leur apprennent les pratiques habituelles, la langue avec toutes les petites expressions que l'on ne trouve dans aucun manuel, un savoir-vivre dans une société multiculturelle. Ces amis les introduisent dans leur propre sphère et il n'y a pas de moyen plus efficace pour les aider à s'intégrer. Le lien concerne les amis roumains, mais également des personnes qui viennent de tous les coins du monde: des français, des maghrébins, des turcs, des asiatiques, parce qu'il faut rappeler que l'aspect multiculturel de la société française est favorable au développement des liens entre des représentants de cultures différentes. C'est le fait de vivre

ensemble qui crée des liens. Les différences ethniques s'estompent, l'ethnie et la nationalité ne comptent plus, elles n'importent plus à personne. Au-delà de l'image de l'Autre avec sa culture et sa mentalité différentes, on découvre l'Homme qui a traversé la même expérience, les mêmes difficultés et les mêmes souffrances. Le partage d'une expérience commune, du même chemin et, parfois, d'un projet futur donne naissance à l'unité. Cette unité dans la diversité est à la base des communautés d'appartenance.

Transformations induites par la mobilité dans la vie des migrants

Le terrain nous mène ainsi à nous rendre compte que le discours sur l'intégration dans la société française est dépassé, de même que le discours sur une construction identitaire basée sur l'opposition traditionnelle entre le moi et l'Autre. On constate dans ce contexte le développement des allégeances d'abord envers une communauté, un réseau auquel ils appartiennent et qui devient plus important que la société d'accueil ou celle d'origine³⁰. Ainsi, le sentiment d'intégration dépend également du degré auquel les migrants se considèrent intégrés dans ces communautés d'appartenance.

En effet, on remarque que même si les migrants développent des allégeances dans leur espace d'accueil envers une constellation des communautés différentes, cela n'affecte pas leurs allégeances envers les communautés auxquelles ils appartiennent dans leur espace d'origine, car on observe que, indifféremment des conditions, les migrants maintiennent le lien avec leur famille et même avec les amis restés en Roumanie. Il y a donc une persistance du lien, le cordon ombilical n'est en fait jamais coupé. Ces migrants appartiennent à des communautés d'ici et de là-bas à la fois. Les communautés de leur société d'origine arrivent ainsi, par leurs membres, à dépasser les limites des frontières nationales et leur construction prend place au-delà des frontières politiques, elles sont des communautés d'ici et de là-bas en même temps. Il s'agit désormais de communautés qui s'étendent sur plusieurs territoires, sur un espace transnational. L'essor des NTIC assure de nos jours la permanence du lien et la possibilité de vivre ensemble malgré la distance qui sépare les membres. Elles rendent également possible la fluidification des frontières. Ces communautés sont à l'origine de l'avènement des réseaux

car ce sont eux qui créent ces réseaux, réseaux qui sont censés jouer un rôle très important comme facilitateurs de la mobilité.

Les éléments du réseau sont à la fois autonomes et dépendants vis-à-vis du réseau même, et peuvent faire partie également d'autres réseaux, et, par conséquent, d'autres systèmes qui visent des buts différents. La performance d'un réseau donné va ainsi dépendre de deux caractéristiques fondamentales du réseau: son degré de connexion, c'est-à-dire son habileté structurelle de faciliter une communication efficace au niveau de ses éléments; son contenu, c'est-à-dire la mesure dans laquelle les intérêts du réseau correspondent aux intérêts de ses éléments (Castells 1996).

Les appartenances à une ou plusieurs communautés en même temps, qu'elles soient des communautés professionnelles, des communautés étudiantes, des communautés ethniques ou religieuses, deviennent plus importantes que les appartenances à la société d'origine ou à celle d'accueil en tant que telles. On assiste ainsi au développement des multi-appartenances et de la possibilité d'exprimer des allégeances multiples. Pour certains migrants, ce qui compte vraiment, c'est le statut qu'ils ont acquis à l'intérieur d'une de ces communautés et leur position par rapport aux autres membres de la communauté et non plus la position détenue dans la société d'accueil ou dans celle d'origine. Cela explique pourquoi après avoir fini leurs études certains migrants ont témoigné qu'ils sont restés en France à cause des liens qu'ils ont développés à l'intérieur d'une communauté, car cette communauté joue désormais pour ces migrants le rôle de communauté de référence.

Dans d'autres cas, on observe par contre qu'il n'y a pas une vraie opposition entre les communautés auxquelles ils appartiennent et l'allégeance exprimée envers leur société d'origine. Les communautés d'appartenance ne conduisent pas à une diminution de la loyauté envers la société d'origine. Comme souligné par A. Sayad (1999), le migrant arrive avec toute son histoire personnelle, sa culture, il n'y a pas une discontinuité entre l'émigré et l'immigré. Il s'agit de la même personne. En effet, leur réussite ailleurs est également due à l'éducation qu'ils ont reçue en Roumanie et certains migrants ont développé un sentiment de devoir, une nécessité de donner quelque chose en échange : une partie d'eux-mêmes, comme pour payer une vieille dette envers leur pays d'origine³¹.

Dans ce contexte, on voit également l'émergence d'une conscience qui souligne l'importance de changer l'image de la Roumanie, car, à l'extérieur, ce sont les Roumains qui vivent en dehors des frontières de

l'Etat roumain qui sont responsables en partie de cette image. L'image de la Roumanie des Français s'est créée surtout suite aux contacts, aux interactions qu'ils ont avec les Roumains en France. C'est notamment grâce à ces contacts que les Français commencent à redécouvrir peu à peu la Roumanie, « le pays latin des Balkans ». La référence nationale se trouve renforcée par l'adversité de la part de la société d'accueil qui semble parfois rejeter les migrants, à cause justement de leur nationalité. Cette mobilisation des ressources afin de récréer l'image de la Roumanie bénéficie tant à l'Etat roumain qu'aux migrants eux-mêmes.

Même dans le cas des personnes qui témoignent être bien intégrées dans la société française, on constate que pour la plupart des migrants, en France, on n'est pas vraiment « chez soi ». Mais qu'est-ce que cela veut dire « chez soi » ? L'espace « chez soi » est un espace fortement personnel qui est bâti autour de l'image d'un enfant laissé derrière soi ou d'une famille, des amis, d'un monde entier dont le souvenir reste toujours vif malgré la distance physique. Les mauvais souvenirs s'estompent et s'effacent, car la mémoire est sélective, seul reste le mythe d'un espace qui se construit surtout selon une géographie affective. C'est la mémoire collective qui reconstruit l'espace d'origine et le projet dans une lumière irréelle, nostalgique. Il ne s'agit plus d'un espace réel, mais d'un espace rendu presque sacré, que l'on garde dans son cœur. C'est l'espace des origines³².

Bien sûr, cet espace n'existe pas en réalité. Dans l'espace réel, le migrant est « chez soi » partout et nulle part.

L'infrastructure technologique comme support du lien social

Le lien avec la société d'origine ne disparaît pas une fois que les migrants sont partis. Les migrants maintiennent toujours le lien avec des personnes de leur pays d'origine, qu'il s'agit d'un lien virtuel ou bien réel. N. Van Hear (1998) distingue trois types de facteurs qui favorisent le développement des liens à distance : les facilités de communication, le développement des transports et le niveau de compétences socioculturelles. Ainsi, le lien « virtuel » est assuré par le téléphone ou par l'Internet, car aujourd'hui on peut parler « des migrants connectés », comme le fait D. Diminescu (2005). Il s'agit des personnes qui gardent toujours le contact avec leur famille et leurs amis du pays d'origine par

l'intermédiaire de ces moyens de communication, ce qui leur permet d'y être toujours présent même si ce n'est que d'une manière virtuelle. D'autre part, le lien réel est lié à la présence physique des migrants qui rentrent assez souvent dans leur pays d'origine ou de celle de leurs proches qui viennent à leur tour leur rendre visite et se trouvent eux-mêmes entraînés dans la circulation. En ce qui concerne le lien « virtuel », quarante-sept personnes, soit 37,6 % de la totalité de l'échantillon, ont des contacts avec leur communauté d'origine une fois par semaine, tandis que 47,2 % des migrants ont des contacts même plus fréquents, que ce soit quotidiens ou plusieurs fois par semaine. Le moyen de communication employé le plus fréquemment est le téléphone, comme témoigné par 45,6 % des migrants, tandis que 32 % des migrants préfèrent communiquer par Internet, et le reste utilise les deux moyens avec la même fréquence. Le téléphone reste encore l'objet de lien par excellence, en dépit de la concurrence accrue d'Internet. La pression engendrée par cette concurrence, a mené à la transformation de ces objets et a conduit les producteurs à changer leurs produits, de façon à ce que le téléphone offre également la possibilité de se connecter à Internet, tandis qu'Internet permet l'accès aux services de téléphonie dont le coût est très attractif, de type Skype. De cette façon, l'offre proposée par chacun de ces services est arrivée aussi à intégrer des éléments de l'offre de l'autre service, il n'existe désormais plus une distinction très claire entre les services proposés par les opérateurs de téléphonie et ceux d'Internet. L'utilisation du téléphone inclut celle d'Internet, de même que celle d'Internet inclut également l'utilisation du téléphone, le client étant ainsi dans la position d'utiliser les deux en même temps. Cela est un exemple de la manière dont la mobilité transforme le marché des télécommunications, en menant les fournisseurs à changer de logique afin de mieux répondre à la demande.

La baisse des prix de communication permet aux migrants de toujours faire partie de la réalité de ceux restés au pays, de développer un savoir-vivre « ici » et « là-bas » en même temps. Cela représente une autre façon de vivre ensemble. Certes, avec des limites qui sont liées à la nature virtuelle³³, qui permet de communiquer seulement ce que l'on veut, imposant ainsi des limites à ce processus. De plus, si ces limites risquent d'être dépassées, on peut toujours arrêter la communication. Elles permettent d'entretenir l'illusion d'une part et de l'autre que tout se passe bien et de rassurer les interlocuteurs qui se trouvent à distance. Mais, les développements récents des NTIC permettent même de surmonter en partie de telles limites, car ce qui marque ces

développements les dernières années, c'est un essor des objets de lien, mieux adaptés pour répondre au besoin de comprimer la distance et de faciliter l'interaction. La possibilité d'attacher une webcam à son ordinateur permet également le contact visuel ce qui renforce l'impression d'être présent, de la réalité du contact. Le contact visuel affecte le lien et la nature de l'interaction (Simmel 1997), l'œil génère la complète réciprocité de l'interaction et de l'échange des informations réelles mais également affectives qui est né suite au contact. Rien n'échappe à l'œil, il demande l'attention et il cherche la vérité. Il observe les gestes et la mimique et il interprète. Il assure la présence dans la réalité de l'autre de telle façon que le contact physique même semble possible. Il faut souligner dans ce contexte l'importance et l'impact du développement des NTIC sur l'existence des migrants, car elles leur permettent d'agir comme des acteurs dans plusieurs espaces à la fois. Grâce aux NTIC, les migrants restent au courant de tout ce qui se passe dans leur société d'origine. Un seul clic suffit pour être connecté et en direct avec une réalité d'ailleurs, la distance physique s'efface, la façon de vivre la rupture change. Elles peuvent donner lieu même à une participation active des migrants dans leur communauté et leur société d'origine, en leur assurant ainsi la présence à l'intérieur de cette communauté et de cette société. A la « double absence » dont parlait A. Sayad, on oppose ainsi « la double présence » mise en avant par Diminescu (2005).

De même, la multiplication des moyens de transport et l'accroissement de la vitesse de déplacement, accompagnées par la baisse des coûts, ont rendu possible les retours plus fréquents au pays, ainsi que les visites de la part des parents et des amis, en facilitant de cette manière la présence physique³⁴. La distance par rapport à la Roumanie est un des facteurs que les migrants considèrent dans leur choix de destination. Certains migrants ont témoigné leur désir de se rapprocher de la Roumanie afin de pouvoir rendre ces contacts plus faciles et augmenter leur fréquence³⁵.

Des entretiens conduits en 2007 avec vingt familles des migrants ont confirmé le maintien du lien. Ces entretiens nous ont révélé le fait que dans la plupart des cas les familles appuient les migrants dans leur décision de quitter le pays et même financent partiellement leur séjour à l'étranger. Dans la plupart des cas, les parents des migrants sont à leur tour des personnes à haut niveau d'éducation. De plus, dans les cas où on ne peut pas identifier une culture de mobilité au niveau de la famille, on se rend compte que le départ à l'étranger représente en fait un désir au niveau de la famille dans son ensemble. La frustration des parents qui ont été

soumis à l'interdiction de circuler pendant la période communiste, ne s'efface que par la libre circulation des enfants. Le départ est souvent un rêve transmis d'une génération antérieure qui, à cause des conditions politiques, n'a pas pu l'accomplir. C'est pour cela que les parents sont prêts à aider financièrement leurs enfants.

On observe également que suite à l'échange des informations et des connaissances, les familles se trouvent souvent entraînées dans un processus à forte valeur d'apprentissage afin de permettre la décodification correcte des messages reçus³⁶.

Dans l'ère de la mondialisation, sous l'influence de la montée en puissance des NTIC, l'étude des migrations devient une science de l'absence et de la présence à la fois, puisque, de même que le silence est une forme de communication, être absent devient une façon d'être présent. L'absence et la présence sont désormais deux facettes de la même monnaie. L'absence et la présence ne se trouvent désormais plus en opposition mais deviennent complémentaires.

Trajectoire future et multiplicité des présences

Cependant, lorsque les migrants nous font part de leurs projets futurs, on se rend compte que la réalité est même plus complexe. Ainsi, en ce qui concerne les projets futurs, la plupart des migrants ne semblent pas avoir un projet bien défini³⁷. Afin de comprendre la nature de leur mobilité, il faut élargir le cadre traditionnel de notre raisonnement, puisqu'il ne s'agit plus d'un arbitrage juste entre la France et la Roumanie: rester en France ou rentrer au pays. C'est maintenant que la vérité sur la nature de leur mobilité surgit: ces migrants se trouvent en circulation et leur circulation n'est pas un phénomène que l'on peut analyser en considérant seulement deux axes. Les migrants sont la plupart du temps prêts à aller là où ils trouvent les meilleures opportunités professionnelles, puisqu'ils ont acquis dans leur circulation un savoir-faire global qu'ils peuvent employer n'importe où dans le monde.

Certains utilisent la France comme une sorte de plate-forme pour partir ailleurs : au Canada ou en Grande-Bretagne ou même aux Etats-Unis. En réalité, les migrants ne se sentent pas vraiment liés à la France ou à un autre pays³⁸. Ils sont toujours en quête de statut. Dans ce contexte, il faut souligner que le capital humain qualifié est un capital humain fortement mobile, et sa mobilité est facilitée par la connaissance des pratiques globales.

Le « mythe du retour » (Anwar 1979) est toujours présent : « un jour je reviendrai pour m'y installer, un jour la société roumaine va changer, le pays va se développer du point de vue économique ou j'aurai de meilleures opportunités de carrière ». Certains reviendront même sans conditions. Tels sont les témoignages d'une partie des migrants. Mais l'idée du retour se trouve dépourvue de son côté nostalgique, car désormais le retour est possible à tout moment (Nedelcu 2003). De plus, les aller-retours ont eu comme effet l'érosion du caractère mythique de l'idée du retour, car le pays d'origine n'est plus projeté dans un futur lointain, il n'y a plus de rupture violente et douloureuse, le contact existe toujours et assure une continuité dans la relation avec son espace de départ. Lors d'un des retours, on pourrait tout simplement décider de rester.

Par rapport à la fuite des cerveaux de la période communiste, aujourd'hui les déplacements des professionnels roumains hautement qualifiés ont une fin ouverte (open-ended). On ne se situe plus dans une perspective téléologique où la trajectoire était déterminée dès le départ, maintenant les professionnels hautement qualifiés ont des possibilités multiples et le choix de la trajectoire leur appartient.

Si la quête de statut fait partir, il semble que c'est toujours la quête de statut qui peut faire revenir. Si, jusqu'à présent, le retour équivaleait à un déclassement, l'espoir qu'en Roumanie le développement économique permette bientôt l'essor de nouvelles opportunités de carrière est une des motivations principales pour lesquelles les migrants semblent prêts à revenir³⁹. Mais que ces projets se matérialisent ou qu'ils restent toujours au niveau d'une intention, le retour au pays ne s'associe pas à l'entrée dans une vie sédentaire, la possibilité de reprendre la circulation reste toujours présente. Le savoir-circuler, une fois acquis, ne s'effacera jamais. Il restera toujours un avantage de l'élite nomade par rapport aux sédentaires et le diplôme international obtenu à l'étranger assure la possibilité de la reprise de la circulation. Le savoir-circuler des professionnels hautement qualifiés est à l'origine de l'acquisition d'une culture globale et d'un savoir-faire global des personnes entraînées dans cette circulation, qui représentent « le pouvoir de l'élite nomade face aux sédentaires ».

Les témoignages des migrants déterminent une reconsideration du discours antérieur sur la double présence. En réalité, il s'agit de plus que d'une double présence des migrants, car on peut identifier des présences multiples. Ces présences sont déterminées par les liens qui sont formés à l'intérieur des communautés. Les membres des ces communautés ont

assuré par leur déplacement dans les quatre coins du monde, une transgression de plusieurs frontières étatiques de la part des communautés. Ces communautés s'étendent désormais au-delà de plusieurs frontières et le lien est l'élément qui rend possible la présence des membres partout où l'on retrouve les autres membres. Ce sont les mêmes communautés d'avant composées par des Roumains mais également par des personnes d'autres nationalités, devenues des amis. L'amitié favorise la circulation et donne lieu à une multiplicité de présences. Le lien est de cette façon essentiel pour la présence, il est le support de cette présence et l'élément qui l'entretient. Comme souligné par Ascher (2006), « ces nouveaux liens sociaux sont probablement plus faibles, moins polyvalents, mais beaucoup plus nombreux et changeants: ils confèrent à la mobilité un statut sociétal nouveau et ils permettent aux individus de mener une vie à n dimensions ».

Même si les membres des communautés ainsi créées se trouvent dans différents moments de leur vie dans des lieux différents, le lien reste toujours suffisamment fort et donne naissance à des réseaux qui tissent une véritable toile d'araignée à l'intérieur de laquelle les migrants peuvent circuler librement. Ces réseaux ont une existence à eux, déterminée par les personnes qui les forment et qui assurent leur cohérence. Chacun des membres est indispensable pour le fonctionnement du réseau. Ils sont tous devenus des noeuds d'un même réseau. Il faut souligner que le réseau est toujours entretenu par le double contact : virtuel et réel, avec une prévalence du contact virtuel, car plus facile, sans sous-estimer l'importance du contact réel. Dès que le travail le permet (en week-end ou en congés), on se rend visite. Mais si les réseaux sont construits par tout un chacun, ils donnent également lieu à une construction identitaire autre. L'identité-même est reconstruite à l'intérieur de ces réseaux transnationaux. Les allégeances aux communautés et aux réseaux se traduisent ainsi par le passage « d'une identité territoriale à une identité des réseaux » (Badie 1995). Dans ce cadre, on assiste à la naissance d'une « identité circulatoire » (Tarrius 2001), façonnée pour mieux servir à la circulation. Cette identité a une caractéristique très importante : elle met l'accent sur la flexibilité, trait essentiel dans la circulation, car l'identité doit permettre et soutenir des allégeances et des attaches multiples (Clifford 1998). Les migrants procèdent à la construction d'une identité malléable qui se décompose et se recompose sans cesse afin de permettre de mieux s'adapter à leur nouvelle condition, celle de migrants circulants.

Le lien est, de cette manière, à l'origine de présences multiples. Il donne lieu à l'émergence d'un espace de circulation qui défie les

frontières physiques et la logique des Etats, car il obéit à une logique autre, qui est surtout relationnelle. La circulation des professionnels hautement qualifiés ne se limite pas à un espace de circulation entre le pays d'accueil et celui d'origine, elle englobe des territoires plus vastes, car on part là où on a des parents, des amis, là où la quête de statut nous mène, et on revient ou on repart ailleurs pour les mêmes raisons. En réalité, il ne s'agit pas de l'articulation seulement d'un espace – pont entre un pays d'accueil et un pays d'origine, mais de l'essor d'une pluralité d'espaces de circulation, un phénomène qu'on pourrait désigner par « l'archipelisation de l'espace ».

L'expansion relationnelle précède et assure l'expansion territoriale. De plus, une densité relationnelle plus importante dans un lieu quelconque ou la primauté de certaines relations sur d'autres peuvent générer des ancrages plus importants dans ces lieux en donnant naissance à une hiérarchisation des lieux qui constituent l'ensemble des espaces de circulation. A l'intérieur de ces espaces, surgit une pluralité de flux matériels mais surtout immatériels diffusés par les migrants par des canaux différents, dont les NTIC sont encore une fois les plus importants. Dans ce contexte, ce sont les flux immatériels, les informations qu'on reçoit, qui déterminent le départ vers un autre pays en quête de meilleures opportunités. La multiprésence permet de tirer avantages des meilleures opportunités, indifféremment du lieu où l'on peut les retrouver.

Quel rôle pour l'Etat d'origine ?

Si les migrants ont un rôle à jouer dans leur pays d'origine par les transferts informels qu'ils induisent, il faut prendre en considération le fait qu'ils sont de même acteurs dans leurs espaces de circulation. Ils ne subissent pas simplement une absorption des pratiques et des valeurs des sociétés de ces espaces et, par conséquent, une redéfinition de ses pratiques et valeurs, mais ils interagissent eux-mêmes avec ces sociétés. Les migrants hautement qualifiés sont les plus en mesure de promouvoir les valeurs et la culture roumaines dans l'ensemble de leurs espaces de circulation. Ils peuvent revaloriser l'image de la Roumanie à l'étranger en agissant comme « des ambassadeurs informels » (Nedelcu 2004). L'Etat a ainsi à sa disposition le meilleur moyen pour étendre sa sphère d'influence et pour en tirer les bénéfices. Les migrants deviennent pour leur Etat d'origine un canal pour diffuser son soft power.

Il convient dans ce contexte de souligner l'importance de l'ambivalence de la relation migrants – Etat d'origine. Afin de renforcer les retombées possibles, il est essentiel que l'Etat adopte des politiques qui visent à faciliter les transferts en facilitant les contacts, et à fidéliser ses citoyens par les droits qu'il accorde à ceux qui habitent à l'extérieur de ses frontières physiques et politiques. D'autre part, l'Etat est en mesure de protéger ses citoyens par des accords au niveau inter-étatique qu'il est le seul capable de conclure. En facilitant la circulation de ses citoyens, l'Etat d'origine leur assure la possibilité d'étendre leur savoir-faire et leur sphère d'interaction et d'influence, ce qui est également dans son intérêt. Dans ce contexte, il faut que l'état sorte d'une logique qui voit les bénéfices en terme surtout de retour, une logique selon laquelle la source principale de son pouvoir réside dans sa capacité à figer ses citoyens et admettre qu'il a plus de bénéfices à tirer de leur circulation. En plus, l'Etat roumain pourrait encourager, par les politiques qu'il adopte à l'égard des citoyens roumains qui habitent en dehors de ses frontières, le développement des liens entre les communautés roumaines de l'étranger et celle du pays, ainsi que le développement des liens entre ces communautés et l'Etat-même. L'Etat pourrait déterminer de cette manière la cristallisation des communautés transnationales.

La circulation des migrants ne doit pas être vue comme un phénomène qui pose des défis au pouvoir étatique. L'Etat doit tout simplement reconstruire les sources de son pouvoir. A l'image de l'Etat déterritorialisé proposé par certains auteurs, on oppose celle d'un Etat qui construit son territoire selon une géographie réelle, mais également selon une géographie virtuelle. L'Etat n'est plus limité à son territoire physique, il se trouve là où l'on trouve ses citoyens. Cela donne lieu à une extension territoriale de l'Etat au-delà de ses frontières physiques et politiques.

Il faudra ainsi que l'Etat se place lui-même dans une logique de la mobilité, dans les conditions où le nouvel enjeu se pose en termes d'exercice du pouvoir sur la multitude des flux immatériels qui sont engendrés par le développement des nouvelles mobilités, de même qu'en termes de la transformation de ces dernières en une source de pouvoir étatique.

Ce capital humain fortement mobile assure à l'Etat la possibilité d'exercer un pouvoir plus important que ne lui auraient permis ses ressources locales limitées, ainsi que d'élargir la sphère des ressources dont il dispose. Les migrants représentent pour l'Etat, comme rappelé par Dufoix et Diminescu (2006), une source de capital social, financier,

culturel et électoral. C'est à l'Etat de gérer cette ressource d'une manière qui doit viser à optimiser ses intérêts ainsi que les intérêts des migrants. L'Etat doit être conscient, dans l'élaboration des politiques économiques qui affectent directement les migrants, qu'il s'agit d'une ressource vive qui a une volonté propre et qui est capable de défendre ses propres intérêts. Les migrants détiennent un pouvoir de négociation dont la source principale réside dans la multiplicité des allégeances. Favell (1998) souligne d'ailleurs que la possibilité de développer des allégeances multiples transforme paradoxalement ces migrants en des joueurs à la limite entre l'appartenance et la non-appartenance et ce jeu entre appartenance et non-appartenance leur confère un pouvoir spécial, car ils peuvent choisir à quelles règles et normes se soumettre ou non.

L'essor des NTIC qui a marqué les dernières années, a induit des changements importants dans la vie des migrants en favorisant le développement des liens entre les individus qui se trouvent n'importe où dans le monde et en rendant obsolètes les frontières physiques ou politiques. Ces liens permettent aux migrants de vivre et d'agir dans plusieurs espaces à la fois. Ils sont également à la base du développement d'une circulation des informations, des connaissances et des pratiques à l'intérieur des réseaux tissés par ces liens. Mais dans cette équation manque un acteur : l'Etat d'origine, car c'est à l'Etat de créer les conditions susceptibles d'amplifier les transferts, de même que leur impact sur l'économie d'origine, au niveau national, mais également au niveau international, par les accords conclus avec les Etats d'accueil. Dans ce but, l'Etat doit gérer d'un côté sa relation avec les migrants qui sont toujours ses citoyens, même s'ils ne se trouvent plus à l'intérieur de ses frontières, et de l'autre côté sa relation avec d'autres Etats.

Conclusion

Pendant longtemps, la littérature de spécialité a traité la mobilité des professionnels hautement qualifiés en terme de « fuite des cerveaux ». Or, l'étude de la mobilité des professionnels roumains hautement qualifiés en France nous mène à reconsiderer cette vision au profit de celle d'une circulation des cerveaux. Il s'agit d'une forme de mobilité qui a connu un essor très important après l'effondrement du communisme et surtout avec le début du nouveau millénaire et qui, après l'adhésion de la Roumanie aux structures européennes, ne cessera de se développer. Cette

forme touche une population très jeune qui quitte le plus souvent le pays en qualité d'étudiant et dont l'avantage principal réside dans les connaissances acquises lors de sa formation et des résultats obtenus. Cette forme de mobilité n'est pas nouvelle, elle représente en fait la reprise d'une pratique qui avait connu un essor assez important avant le communisme et que celui-ci avait brusquement arrêté en transformant la circulation en une vraie « fuite des cerveaux ».

L'élément qui installe dans la circulation est avant tout la quête de statut et le diplôme international obtenu en tant qu'étudiant, qui est en mesure de faciliter cette circulation. La qualité d'étudiant n'est souvent qu'une étape qui précède l'entrée sur le marché du travail et le passage au statut de travailleur hautement qualifié. Dans ce contexte, il convient de souligner que le changement et le devenir, dont la dynamique est de plus en plus accrue, semble être devenus les traits essentiels du monde actuel.

Les étudiants et les touristes d'aujourd'hui peuvent très facilement se transformer dans les travailleurs de demain suite à un changement de statut, de même que les sédentaires peuvent décider d'entrer dans la mobilité d'un jour à l'autre, ou les migrants circulants peuvent décider de s'installer. Tous représentent des acteurs de nouvelles formes de mobilités de plus en plus difficiles à séparer et, par conséquent, à contrôler. On est ainsi confronté à la nécessité d'un changement et d'un élargissement du sens des notions classiques qui ne sont désormais plus appropriées pour exprimer des qualités que l'on n'arrive plus à délimiter. Le mélange des formes et le glissement d'une forme dans une autre caractérisent de plus en plus un monde où les formes ont commencé à avoir une logique propre.

NOTES

- 1 Voir Open Society Foundation (2006), Diminescu (2001, 2003), Potot (2003).
- 2 En 1989, il y avait 150 000 chercheurs en Roumanie. En 2002, leur nombre était de 38 433. Une proportion de 64% des chercheurs roumains reconnus sur le plan international travaillent dans d'autres pays que la Roumanie, dont les Etats-Unis (29%), la France (7%), la Grande Bretagne, le Canada et l'Allemagne (5%) (Florian 2004).
- 3 B. Badie et C. Wihtol de Wenden (sld.): *Les migrations comme défi aux relations internationales*, PUF, Paris, 1994
- 4 E., 32 ans, historien de l'art, de Roman : « J'ai un oncle à Strasbourg et un autre aux Etats-Unis. J'ai également des parents en Allemagne. »
- 5 Les étudiants étrangers en France: l'état des savoirs, Rapport pour L'Observatoire de la Vie Étudiante, mars 2003
- 6 A., 25 ans économiste, de Ialomița : « Je suis partie afin de pouvoir suivre une formation de qualité. J'ai voulu étudier à la Sorbonne. Il me semblait également qu'en France j'aurais de meilleures opportunités professionnelles. »
- 7 I., 28 ans, philologue, de Piatra Neamt : « Je suis partie parce que la société m'embêtait. En Roumanie, il y a une discrimination des femmes. Je n'aimais pas non plus le fait qu'il faut faire partie des « réseaux » pour réussir, il y a beaucoup de corruption. C'est la fracture qui existe dans la société roumaine qui m'embête également. Il n'y a pas vraiment une classe moyenne en Roumanie. Et après c'est aussi l'opulence, ceux qui sont riches sentent une nécessité de l'afficher. »
- 8 D., 38 ans, économiste, Timișoara souligne : « En Roumanie il suffit pour une femme d'attirer les regards. La femme est regardée plus comme un accessoire, elle ne doit pas avoir d'autres qualités. »
- 9 C., 28 ans, médecin, de Satu-Mare : « Quand j'ai pris la décision de partir, j'ai commencé par chercher les amis que j'avais en France et prendre contact avec eux. Ensuite, j'ai fait les démarches pour obtenir un visa touristique. Une fois arrivée en France, je me suis inscrite dans une formation universitaire et j'ai commencé à chercher un boulot. »
- 10 H., 29 ans, politologue, de Bistrița : « Je connaissais le renom de Sciences Po. C'est une des meilleures facs au monde. Très tôt, même à partir de ma première année de fac à Bucarest, le fait d'arriver à étudier à Sciences Po est devenu mon but. »
- S., 25 ans, économiste, de Roșiori : « Je connaissais très bien la culture française et les valeurs françaises. J'ai voulu connaître dans quelle mesure la France est le centre de la mode et de la culture. On parle du pays de Molière et de Rousseau. J'étais un admirateur de la philosophie des Lumières. »
- 11 A., 32 ans, médecin, de Satu Mare : « J'avais une très bonne amie en France. Elle m'a beaucoup parlé et m'a convaincu qu'ici j'aurais des meilleures opportunités. Je suis venue d'abord chez elle. »

- 12 D., 30 ans, géographe, de Buzău : « Mon frère est en France et avant de venir m'installer ici moi-même, je suis venue lui rendre visite pendant trois années consécutivement, comme ça j'étais déjà un peu habituée avec la France. » Q 21, metteur en scène, de Bucarest : « Je suis venue en France pour un mois ou deux chaque année dès l'âge de douze ans et je sens que j'ai grandi entre les deux cultures. »
- 13 A., 24 ans, psychologue, de Baia Mare : « J'aimerais faire de la recherche et en Roumanie je n'aurais pas de possibilités de faire de la recherche au niveau international. »
- 14 Q 34B, mathématicien, de Timișoara : « A un certain moment, tout devient habitude, on apprend à vivre et donc à s'adapter. »
- 15 A., 26 ans, économiste, de Ploiești : « Quand je suis partie, j'étais convaincue que j'allais rentrer et appliquer en Roumanie tout ce que j'aurais appris ici. Maintenant, je ne suis plus prête à rentrer. Je me suis bâti une vie ici et après six ans et demi d'efforts et de sacrifices, je n'ai plus l'envie de recommencer. »
- 16 Q 115, économiste, de Bucarest : « comme étudiant c'était plus facile, maintenant, au passage à travailleur surgissent toutes les difficultés. »
- 17 D., 28 ans, architecte, de Bistrița : « Quand je suis partie, je pensais qu'en France je trouverais un emploi et je gagnerais suffisamment pour aider ma famille, mes parents. Mais une fois arrivée en France, j'étais déçue. Je me suis rendue compte qu'il y a beaucoup de discrimination sur le marché du travail et tout ce que les patrons veulent c'est te faire travailler pour très peu de sous. C'est l'exploitation. »
- 18 A., 32 ans, médecin, de Satu Mare : « En France, je fais des gardes. Je reste avec des personnes âgées pendant la nuit. Cela m'a assuré un certain niveau de vie et je peux également envoyer de l'argent à mes parents. Mais je ne suis pas vraiment contente. Je sens que je ne fais pas mon métier. »
- 19 E., 32 ans, historienne de l'art, de Roman : « Dans la quête de travail, je suis toujours regardée avec beaucoup de méfiance du simple fait que je suis étrangère. »
- 20 E., 32 ans, historien de l'art, de Roman : « En France c'est très difficile de trouver un emploi dans mon domaine. Je travaille comme garde-enfants. Je mène une existence assez bohème. Pour l'instant, cela ne me dérange pas, mais quand je finirai mes études, j'irai peut être aux Etats-Unis faire mon métier. »
- 21 Q. 124 A, sociologue, de Bucarest : « La mauvaise image de la Roumanie s'est avérée un obstacle assez important dans ma quête d'un logement ou d'un travail. »
- 22 Q.25 B, économiste, de Constanța : « L'intégration professionnelle est facilitée par les études. C'est un processus souvent long et assez difficile. L'intégration personnelle est même plus difficile, car les mentalités et le système des valeurs restent assez différents. »

- 23 ř., 27 ans, informaticien, Bucarest : « Pendant la fac, je gardais encore contact avec la réalité roumaine. Maintenant c'est de moins en moins...je suis également citoyen français. » (depuis 8 ans en France).
- 24 ř., 25 ans, économiste, de Roșiori : « Je me sens intégré dans la société française. Je pense que je suis presque français. Mais le fait d'être un étranger, on le sent soi-même. Je ne peux pas faire des blagues nationalistes, je ne peux pas mener un débat politique, je ne pourrai jamais critiquer le modèle français. Je ne suis pas français même si je suis intégré dans la société française. Je n'ai qu'une carte de résident, comme ça je n'ai pas les mêmes droits que les Français, même si je me suis intégré. »
- 25 ř., 25 ans, économiste, de Bucarest : « L'intégration s'est passée normalement, grâce à la connaissance des certains éléments de la culture et de la civilisation françaises. »
- 26 D., 28 ans, architecte, de Bistrita : « Je ne me sens pas intégrée dans la société française et une des raisons c'est la langue. Il y a toujours des subtilités que l'on n'arrivera jamais à maîtriser, même si l'on connaît très bien la langue. » A., 25 ans, économiste, de Ialomița : « Ici (en France) il y aura tout le temps la barrière de la langue, de ce fait les relations professionnelles seront toujours entravées. »
- 27 Q 35I, philologue, de Onești : « L'intégration a été naturelle, surtout grâce aux études. Mais la société française elle-même érige des barrières psychologiques face à l'intégration des étrangers, même si c'est seulement par des petites remarques comme la célèbre « Vous avez un petit accent ». »
- 28 D., 30 ans géographe, de Buzău : « Le fait que mon frère était déjà en France m'a beaucoup aidé. Il m'a donné beaucoup de conseils, des indications, autrement le processus d'intégration aurait été plus difficile. »
- Q 33I, politologue, de Prahova : « L'intégration a été facilitée par la famille que j'avais déjà ici et par mes collègues à la fac. »
- 29 Q 54B, philologue, de Bucarest : « Au début, c'était difficile car je ne connaissais pas la langue, mais les collègues français m'ont beaucoup aidé et ils m'ont très bien accueilli. Je ne suis pas complètement intégrée mais je ne suis pas totalement étrangère non plus. »
- Q 23B, physicien, de Bucarest : « Le labo où j'ai fait ma thèse m'a soutenu et m'a aidé sur le plan professionnel mais également sur le plan personnel. J'ai lié beaucoup d'amitiés autant avec les Français qu'avec les Roumains. »
- 30 C., 29 ans, informaticien, de Galați : « Je me sens intégré car j'ai des amis, des anciens collègues dans tous les pays environnants. On reste toujours en contact. On se voit de temps en temps. »
- ř., 28 ans, informaticien, de Bucarest : « Je me sens intégré, mais je n'ai pas trop de contact avec les français. Je travaille pour une grande boîte américaine. Je m'entends très bien avec mes collègues. On parle beaucoup en anglais. Cela m'a pris presque une année pour apprendre le français. Et, après, j'ai également des amis roumains. »

- ³¹ I., 29 ans, juriste, de Bistrița : « C'est en Roumanie que je me suis formé comme personne, c'est là que j'ai reçu mon éducation, que j'ai suivi deux facs. Je suis également un produit du système d'enseignement roumain et cela m'a aidé à me débrouiller en France. Quand j'aurai gagné une certaine notoriété je reviendrai en Roumanie pour enseigner aux autres ce que j'ai appris, parce que c'est mon devoir, ma dette. »
- ³² Q53B, historien de Vatra Dornei : « Même si le processus d'intégration est arrivé presque à la fin, il ne faut pas se tromper en pensant que l'intégration est la même chose que l'assimilation, parce que nos origines ne sont pas ici. »
- ³³ D, 30 ans, géographe, de Buzău : « La communication n'est plus la même. Mes parents me cachent toujours quelque chose, par exemple s'ils sont malades. Je le sens dans leur voix. Moi aussi, si je me sens mal, je ne leur dis rien pour qu'ils ne se fassent pas de soucis. »
- ³⁴ A., 26 ans, économiste, de Gura Humorului : « Mon mari et moi nous allons en Roumanie plusieurs fois par an. On rend visite à ses parents, après on va chez les miens et cette fois on ira également à Cluj où j'ai fait mes études et où j'ai encore des amis. »
- ³⁵ S, 29 ans, informaticien, de Bucarest : « Quand j'ai fini l'Université Polytechnique à Bucarest, j'avais plusieurs choix : soit aller au Canada où j'avais un oncle et continuer mes études là-bas, soit venir travailler pour une entreprise américaine en France, soit rester en Roumanie et enseigner à l'Université. J'ai choisi de venir en France, parce qu'en Roumanie j'aurais gagné trop peu, j'aurais été dépendant de l'argent de mes parents et le Canada était trop loin de la Roumanie. Je n'ai pas voulu m'éloigner tant de ma famille. »
- Q., 47B, architecte, de Bucarest : « Je suis partie avec ma famille au Canada en 1999, mais c'était trop loin. On est venu en 2003 en France pour se rapprocher de la Roumanie. »
- ³⁶ Les parents de A., Bucarest : « Pendant la première année, elle n'avait pas de connexion à Internet et on parlait plutôt au téléphone une fois par semaine pendant une heure et demie, même deux heures. Elle nous racontait tout ce qui lui était arrivé pendant la semaine. Après la première année, nous avons commencé à parler par Internet. Nous parlons très bien sur Skype. Nous avons également une caméra et un microphone. Avec mon fils (qui est au Canada), on parle même plus souvent, ainsi on parle même pendant la journée. Avec elle nous parlons moins souvent maintenant à cause de son emploi. On va également en visite de temps en temps, par exemple ce juillet, surtout maintenant que les vols sont devenus bon marché. »
- Les parents de R., Bucarest : « Nous parlons par Internet chaque jour. Nous parlons également au téléphone. Pendant la première année je ne savais pas trop comment utiliser Messenger, mais j'ai appris au travail. Nous avons ensuite acheté également à la maison un ordinateur plus performant et

maintenant on parle sur Messenger. Avec l'autre fille qui est en Allemagne, on parle également chaque jour, car elle a Internet à son travail et elle parle de là. Et après on va en visite... Maintenant que les vols ne sont plus tellement chers on peut se le permettre. Et finalement j'aime bien aller en France et en Allemagne. Et elles viennent aussi nous rendre visite. »

³⁷ O., 28 ans, linguiste, de Bihor : « Quand je suis parti, j'étais convaincu que j'allais rentrer après les études. Maintenant rien n'est plus sûr. C'est possible que j'aie un changement de cœur et que je ne rentre plus. »

³⁸ A., 26 ans, économiste, de Târgoviște : « C'est possible que je parte ailleurs, peut-être en Angleterre ou en Italie, ou peut-être que je rentrerai en Roumanie. Je ne le sais pas. Tout dépend des conditions, de mon évolution professionnelle, de l'évolution de la société roumaine. »

³⁹ A., 25 ans, économiste, de Ialomița : « Dans quelques années, la Roumanie va se développer : il y aura davantage d'opportunités de carrière. En France, à cause de la culture d'entreprise, c'est difficile de monter dans la hiérarchie, d'arriver à détenir une fonction importante. L'on ne peut pas faire carrière en France en tant qu'étranger. »

RÉFÉRENCES BIBLIOGRAPHIQUES

- ADAMS, W. (ed) *The brain drain*, New York: Macmillan, 1968
- ANWAR, M. *The Myth of Return*, Londres, Heineman, 1979
- ASCHER, F. *L'individu mobile dans une société hypermoderne*, in KAPLAN, D. and LAFONT, H. (eds.), *Mobilités.net*, L.G.D.J, Paris, 2006
- BADIE, B. *La fin des territoires. Essai sur le désordre international et sur l'utilité sociale du respect*, Paris, Fayard, 1995
- BADIE, B. et WIHTOL DE WENDEN, C. (sld.), *Le défi migratoire: questions de relations internationales*, Presses de Sciences Politiques, Paris, 1994
- BEINE, M. DOCQUIER, F. et RAPOPORT, H. Brain Drain and LDCs' Growth: Winners and Losers, IZA Bonn Discussion Paper No 819, July 2003
- BEINE, M., DOCQUIER, F. et RAPOPORT, H. Brain Drain and Economic Growth: Theory and Evidence, *Journal of Development Economics*, 64, 1, 2001
- BERRY, A. R. et SOLIGO, R. Some welfare aspects of international migration, *Journal of Political Economy*, 77, 5, 1969
- BHAGWATI, J. N. *The brain drain and taxation: theory and empirical analysis*, New York: North Holland. 1976
- BHAGWATI, J. et DELLA FAR, W. The brain drain and income taxation, *World Development*, 1, 1-2 1973
- BHAGWATI, J. N. et HAMADA, K. The brain drain, international integration of markets for professionals and unemployment, *Journal of Development Economics* 1, 1974
- BHAGWATI, J. N. et RODRIGUEZ, C. Welfare theoretical analyses of the brain drain, *Journal of Development Economics*, 2, 1975
- CLIFFORD, J. 'Mixed feelings', in *Cosmopolitics: Thinking and Feeling Beyond the Nation*, P. CHEAH et B. ROBBINS (eds.), Minneapolis: University of Minnesota Press, 1998, p. 362-70
- CASTELLS, M. *The Rise of the Network Society*, Oxford: Blackwell, 1996
- DĂIANU, D. « Une interprétation économique de la tension : expliquer les chocs dans les économies post-communistes », *Revue d'Etudes Comparatives Est-Ouest*, vol. 28, no. 1, mars, 1997
- DIMINESCU, D. « Le migrant connecté. Pour un manifeste épistémologique », *Migrations Société*, vol. 17, no. 102, 2005
- DIMINESCU, D. (sld.) *Visibles mais peu nombreux... Les circulations migratoires roumaines*, Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, Paris 2003
- DIMINESCU, D., « Les migrations à l'âge des nouvelles technologies », *Hommes & Migrations* 1240, 2002
- DIMINESCU, D. « L'installation dans la mobilité : les savoirs-faire migratoires des Roumains », *Migrations Société*, mars-avril 2001
- DOCQUIER F., LOHEST, O. et MARFOUK, A. Union européenne et migrations internationales : L'UE15 contribue-t-elle à l'exode des travailleurs qualifiés ?, *Revue Economique* 56(6), 2006, 1301-1330

- DOCQUIER, F. et MARFOUK A., *International migration by educational attainment (1990-2000): Release 1.1*, Policy Report DP, World Bank 2005
- DUFOIX, S. et DIMINESCU, D. « Science de l'absence et science de la double présence », présenté au Colloque « Actualité de la pensée d'Abdelmalek Sayad », Paris, 15-16 juin 2006
- DUMONT, J-C et LEMAITRE, G. Beyond the Headlines. New Evidence on the Brain Drain, *Revue Economique*, vol. 56, no.6, novembre 2005
- FAIST, Th. 'Transnationalization in international migration: Implications for the study of citizenship and culture,' Oxford: *ESRC Transnational Communities Programme Working Paper WPTC-99-14* 1999
- FAVELL, A., 'To belong or not to belong: the postnational question,' in A. FAVELL et A. GEDDES (eds.), *The Politics of Belonging: Migrants and Minorities in Contemporary Europe*, Aldershot, Ashgate 1998
- FIBBI, R., MEYER, J.-B., « Le lien plus que l'essence », *Autrepart*, 22, 2002
- FLORIAN, R. « Migrăția cercetătorilor români. Situația actuală, cauze, soluții.» (« La migration des chercheurs roumains. La situation actuelle, les causes et les solutions »), *Ad Astra* 3 (2), www.ad-astra.ro 2004
- GHEORGHIU, M. D. « La mobilité universitaire internationale, la formation et la reconversion des élites des pays ex-socialistes», in *Formation des élites et culture transnationale*, Moscou 1996
- IORGA, N. Locul romanilor în istoria universală (*La place des Roumains dans l'histoire universelle*), Ed. Didactică și pedagogică, București 1985
- KACZMARCZYK, P. and OKOLSKI, M. "International Migration in Central and Eastern Europe- Current and Future Trends", United Nations Expert Group Meeting on International Migration and Development, New York, 6-8 July 2005
- LEVITT, P. *The Transnational Villagers*, Berkley, University of California Press 2001
- MC CULLOCK, R. et YELLEN, J. Consequences of a tax on the brain drain for unemployment and income inequality in Less Developed Countries, *Journal of Development Economics*, 2 1975
- MC CULLOCK, R. et YELLEN, J. Factor mobility, regional development and the distribution of income, *Journal of Political Economy*, 85, 1 1977
- MEYER, J-B, HERNANDEZ, V. Les diasporas scientifiques et techniques : état des lieux » in NEDELCU, M. (sld.) *La mobilité internationale des compétences. Situations récentes, approches nouvelles*, L'Harmattan, Paris 2004
- MEYER, J. Network approach versus the brain drain: lessons from the diaspora. *International Migration Review* 39 (5) 2001
- MIYAGIWA, K. Scale economies in education and the brain drain problem, *International Economic Review*, 32, 3 1991
- MOROKVASIC, M. « Ouvertures des frontières à l'Est et nouveaux flux », *Cahiers français*, 307, March-April 2002

- MOULINIER, P. « Les étudiants étrangers à Paris au XIXe siècle : origines géographiques et cursus scolaires », *L'Étudiant étranger. Préactes de la journée d'études du 8 février, Actes de l'histoire de l'immigration*, <http://barthes.ens.fr/clio/revues/AHI/articles/preprints/moulinier.html> 2002
- MOUNTFORD, A. Can a brain drain be good for growth in the source economy?, *Journal of Development Economics*, 53 1997
- NEDELCU, M. (eds.) *La mobilité internationale des compétences. Situations récentes, approches nouvelles*, L'Harmattan, Paris 2004
- NEDELCU, M. « Les technologies d'information et de communication : support de l'émergence d'une diaspora roumaine ? » *Balkanologie* VII (1), June, 2003 p.43-63
- NEDELCU, M. « L'utilisation d'un espace virtuel par une communauté des immigrés : vers une nouvelle forme d'organisation diasporique ? », *Autrepart*, 22, 2002
- NEDELCU, M. « Les migrations internationales des professionnels roumains hautement qualifiés », *Ad Astra* 1 (1) 2001
- NEDELCU, M. « L'instrumentalisation des espaces virtuels. Des nouvelles stratégies de reproduction et reconversion des capitaux dans la migration », *Sociologie românească*, 2, 2000
- NYE, J. S. *Soft power. The means to success in world politics*. Cambridge MA, Perseus Books 2004
- OKOLSKI, M. «The transformation of spatial mobility and new forms of international population movement: Incomplete migration in Central and Eastern Europe», in J.W. Dacyl, *Challenges of cultural diversity in Europe*, CEIFO, Stockholm, 2001, p 57-109
- PASTRE, H. Les étudiants roumains à Paris dans l'entre-deux-guerres et après 1989. Perspectives comparatives in DIMINESCU, D. (sld.) *Visibles mais peu nombreux... Les circulations migratoires roumaines*, Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, Paris 2003
- POTOT, S. (2003) *Circulation et réseaux de migrants roumains : une contribution à l'étude des nouvelles mobilités en Europe*, thèse de doctorat, Université de Nice, Sophia Antipolis
- RADU, D. "Human Capital Content and Selectivity of Romanian Emigration", Luxembourg Income Study, document de travail no. 365, 2003
- RAUCH, J. E. "Diasporas and Development: Theory, Evidence, and Programmatic Implications," Department of Economics, University of California at San Diego 2003
- RAUCH, J. E. et TRINDALE, V. Ethnic Chinese networks in international trade, *Review of Economics and Statistics*, 84, 1, 2002, p. 116-30
- RODRIGUEZ, C. Brain drain and economic growth: a dynamic model, *Journal of Development Economics*, 2, 3, 1975 p. 223-48
- SAXENIAN, A. *Silicon Valley's New Immigrant Entrepreneurs* San Francisco, CA: Public Policy Institute of California, 1999

- SAYAD, A. *La double absence : des illusions de l'émigré aux souffrances de l'immigré*, Ed. du Seuil, Paris 1999
- SAYAD, A., « Le retour, élément constitutif de la condition de l'immigré », *Migrations Société*, mai-juin 1998
- SIMMEL, G. *Simmel on Culture* Eds D Frisby, M Featherstone (Sage, London), 1997
- SMITH, M. P. et FAVELL, A. (sld.) *The Human Face of Global Mobility*. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers 2006
- STARK, O. et WANG, Y. Inducing human capital formation: migration as a substitute for subsidies, *Journal Public Economics*, 86(1): 29-46, 2002
- STARK, O., HELMENSTEIN, Ch. et PRSKAWETZ, A. Human capital depletion, human capital formation, and migration: a blessing or a 'curse'? , *Economics Letters*, 60, 3,1998
- STARK, O., HELMENSTEIN, Ch. et PRSKAWETZ, A. A brain gain with a brain drain, *Economics Letters*, 55, p. 227-34, 1997
- STRAUBHAAR, Th. *International Mobility of the Highly Skilled: Brain Gain, Brain Drain or Brain Exchange*, document de travail, HWWA 2000
- TARRIUS, A. « Nouvelles circulations transnationales des migrants dans l'espace Schengen : la mise à l'épreuve des logiques intégratives des frontières politiques », *Cahiers de la sécurité intérieure*, (04)/6, 2003
- TARRIUS, A. « Au-delà des États-nations : des sociétés de migrants », *Revue Européenne des Migrations Internationales*, Volume 17, Numéro 2, 2001
- TARRIUS A. (sld.), *Les nouveaux cosmopolitismes : mobilités, identités, territoires*, Ed. de l'Aube, 2000
- TARRIUS, A. « Territoires circulatoires et espaces urbains », *Annales de la Recherche Urbaine*, 59-60, 1993
- TARRIUS, A. « Circulation des élites professionnelles et intégration européenne», *Revue Européenne des Migrations Internationales*, Volume 8, Numéro 2, 1992
- VAN HEAR, N. *New Diasporas: the Mass Exodus, Dispersal and Regrouping of Migrant Communities*, Seattle: University of Washington Press 1998
- VERTOVEC, S. Transnational Networks and Skilled Labour Migration, conference: Ladenburger Diskurs "Migration" Gottlieb Daimler- und Karl Benz-Stiftung, Ladenburg, 14-15 February 2002
- VERTOVEC, S. Conceiving and Researching Transnationalism, *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 22, No. 2, 1999
- VERTOVEC, S. et COHEN, R. *Migration and Transnationalism*, Aldershot, Edward Elgar, 1999
- WICKRAMASEKARA, P. « Les options politiques en réponse a la migration des compétences : rétention, retour et circulation » in NEDELCU, M. (sld.) *La mobilité internationale des compétences. Situations récentes, approches nouvelles*, L'Harmattan, Paris, 2004

Rapports

- COMMISSARIAT GENERAL DU PLAN *Etudiants et chercheurs à l'horizon 2020 : Enjeux de la mobilité internationale et de l'attractivité de la France*, 2005
- CONSEIL ECONOMIQUE ET SOCIAL *Comparaison internationale des politiques d'accueil des étudiants étrangers : Quelles finalités ? Quels moyens ?, 2005*
- CONSEIL ECONOMIQUE ET SOCIAL *L'Insertion des Jeunes d'Origine Etrangère, 2002*
- COULON Alain, PAIVANDI Saeed *Les étudiants étrangers en France: l'état des savoirs*, Rapport pour L'Observatoire de la Vie Étudiante, mars 2003
- EDU FRANCE *Dossier de l'enseignement supérieur : Roumanie*, www.edufrance.net, November 2005
- FONDS EUROPÉEN POUR LA LIBERTÉ DE L'EXPRESSION (2003), « La communauté roumaine en France »
- OCDE Perspectives des migrations internationales, Paris, OCDE 2006
- OCDE Tendances des migrations internationales, Paris, OCDE, 2004
- Open Society Foundation (2006) "Temporary Living Abroad. The Economic Migration of Romanians 1990-2006"
- Open Society Foundation (2005) Public Opinion Barometer
- Rapport National sur l'Egalité des Chances entre les hommes et les femmes, Bucarest 2002
- TEISSIER Claire, THEULIÈRE Maël et TOMASINI Magda - *Les étudiants étrangers en France - Les Dossiers*, n°153, MEN – Direction de l'évaluation et de la prospective, juin 2004
- UNESCO *Annuaire statistique de l'UNESCO*. Paris, UNESCO, 1999

ALIN TAT

Născut în 1975 la Cluj-Napoca, România

Doctor în filosofie, Universitatea din Cluj-Napoca (2002)
Teza : *Statutul filosofiei la Sf. Augustin*

Lector, Facultatea de Teologie Greco-Catolică, Universitatea Babeș-Bolyai,
Cluj-Napoca

Bursă SAFE la Ecole Normale Supérieure de Fontenay-Saint Cloud (1996-1998)
Bursă de cercetare la Institutul Creștinismului Răsăritean,
Univ. Radbout Nijmegen, Olanda (2004)
Bursă de cercetare la Catholic University of America, Washington D. C. (2006)

Participări la conferințe internaționale
Articole și studii în reviste științifice

Cărți

Études thomistes, Ed. Viața Creștină, Cluj-Napoca, 2001
Lecturi contra note. De la Sfântul Augustin la „Omul recent”,
Ed. Galaxia Gutenberg, Cluj-Napoca, 2003

Verus philosophus est amator Dei. *Investigații filosofico-teologice*, Ed. Galaxia
Gutenberg, Cluj-Napoca, 2004
Augustin, Dumnezeu și filosofia, Ed. Argonaut, Cluj-Napoca, 2007

ALIN TAT

Né en 1975 à Cluj

Docteur en philosophie, Université de Cluj-Napoca (2002)
Thèse : *Le statut de la philosophie chez Saint Augustin*

Maître-assistant, Faculté de Théologie Grecque-Catholique,
Université Babeş-Bolyai, Cluj-Napoca

Bourse SAFE à l'Ecole Normale Supérieure de Fontenay-Saint Cloud
(1996-1998)

Bourse de recherche à l'Institut du Christianisme Oriental,
Université Radbout Nimègue, Pays-Bas (2004)

Bourse de recherche à l'Université Catholique de l'Amérique,
Washington D. C. (2006)

Participation à des colloques et des rencontres scientifiques internationaux
Articles parus dans des revues scientifiques

Livres

Études thomistes, Viața Creștină, Cluj-Napoca, 2001

Lecturi contra note. De la Sfântul Augustin la « Omul recent » (Lectures contre notes. De S. Augustin à l'Homme récent), Galaxia Gutenberg, Cluj-Napoca, 2003

Verus philosophus est amator Dei. *Investigații filosofico-teologice* (Verus philosophus est amator Dei. Investigations philosophico-théologiques), Galaxia Gutenberg, Cluj-Napoca, 2004 *Augustin, Dumnezeu și filosofia* (Augustin, Dieu et la philosophie), Argonaut, Cluj-Napoca, 2007

IDENTITATE ȘI ALTERITATE CONFESIONALĂ ÎN REVISTA *PERSPECTIVE* (MÜNCHEN, 1978-2000)

Monseniorul Octavian Bârlea (1913-2005) se numără printre figurile interesante ale exilului românesc, și nu doar ca sacerdot greco-catolic, ci și prin multele sale scrieri cu caracter istoric, unele de circumstanță, însă înrădăcinatate în preocupări cu bătaie lungă, cum sunt identitatea culturii române și vocația la unitate creștină a românilor.

Începând cu anul 1978, el a editat la München buletinul Misiunii Române Unite din Germania, intitulat *Perspective*, care – aşa cum a dovedit-o până la sfârșitul vieții – a reprezentat mai mult decât o simplă foaie eclesială, de stil vechi sau nou, cuprinzând în paginile sale contribuții remarcabile la problematica ecumenică din ultimele trei decenii.

Programul *Perspectivelor*

În cuvântul *Către cetitorii* de pe prima pagină a numărului de debut (iulie-octombrie 1978), autorul își expune țelul și idealul noii reviste care, „deși e la primul număr, nu vrea să fie un început, ci o continuare. O continuare care-și vrea totuși un drum al său sau mai precis un accent propriu”. Și care este acest accent propriu?

„Au mai fost publicații românești după războiul mondial al doilea, când una când alta, fie aici fie în vecini, și sunt și azi unele cari în domeniul lor rămân necontestate. Idealurile deci nu sunt de azi! Dar corul ziaristicii românești nu va pierde dacă va fi îmbogățit cu o nouă voce, cu o nouă foaie, care vrea și ea să fie proaspătă și să orienteze spre noi perspective fie încercând o nouă sinteză a ideilor din lumea liberă cari stau ca fire de aur în albiile diferitor curente religioase și culturale, fie căutând o distribuire în mic a unor înalte valori cari stau masiv și neprelucrate în marile opere, fie aspirând spre o înțelegere a semnelor vremii.”

Trei sunt, aşadar, modalităţile de lucru anunţate în programul noii publicaţii, care intenţionează în primul rând să *orientizeze*, să ofere premisele unui discernământ în materie religioasă şi culturală prin caracterul de sinteză, popularizarea rezultatelor unor cercetări de valoare şi citirea „semnelor vremii” : „*Perspectivele* vreau deci să constituie o mică insulă de certitudini în mijlocul oceanului de incertitudini. Vreau să fie un liman, de pe care să lumineze cât mai departe farul ideilor creştine. Vreau să fie un radar, care să capteze pericolele din depărtare. Vreau să deschidă orizonturi spre îmbunătăţirea omului, şi aşa spre o lume mai bună.”

Iar dacă şi-a ținut sau nu promisiunile, cititorul poate judeca singur, parcurgând arhiva revistei müncheneneze, care deja de la numărul 3 (ianuarie-martie 1979) oferea o versiune bilingvă, română şi germană, articolelor şi studiilor de fond. O privire asupra cuprinsului şi a listei de colaboratori ai revistei de-a lungul anilor poate sugera modul în care, dincolo de retorica unui program anunţat, acesta a ajuns să se concretizeze.¹

Cele trei modele ale lui Paul Ricoeur

Pentru a pune în evidenţă originalitatea tezelor lui Octavian Bârlea referitoare la relaţia dintre greco-catolicismul şi ortodoxia românească, este necesară o situare a sa în dezbaterea mai largă a raportului dintre identitate şi alteritate. De aceea, propun în continuare o privire comparativă a ideilor istoricului şi teologului român cu poziţia teoretică a filosofului francez Paul Ricoeur.

La începutul anilor '90 – aşadar la scurtă vreme de la evenimentele europene ale anului 1989 – Ricoeur a dedicat un studiu fundamentalului cultural al construcţiei europene, intitulat „Care este noul ethos al Europei?”² El aborda atunci problematica identităţii şi a alterităţii culturale prin prisma a trei modele posibile: cel al traducerii, cel al memoriilor încrucişate şi, în sfârşit, cel al iertării. Modelele propuse nu sunt ramurile unei clasificări neutre, ci descriu mersul ascendent al unui raport care integrează tot mai bine părţile aflate în relaţie.

Voi verifica în continuare pertinenţa acestei tipologii în zona dialogului interconfesional, mai precis în relaţia dintre ortodocşi şi greco-catolici în România. Voi discuta aceste susţineri şi voi compara sugestiile filosofului francez cu modelul propus de Octavian Bârlea.

Modelul traducerii

Pentru Ricœur, ideea europeană, care se dorește efectivă și vizează o căt mai deplină reușită în plan instituțional, nu ambiționează ștergerea identităților statale și, subiacent, a culturilor care compun realitatea continentului și istoria sa spirituală. Din acest motiv, un prim model posibil al relației dintre partenerii construcției europene este paradigmă *tradicerii*. Aceasta descrie nu doar o situație de fapt, ci și posibilitatea oricărei interacțiuni:

„Acest prim model este perfect adaptat situației Europei care, din punct de vedere lingvistic, prezintă un pluralism nu doar imposibil de depășit, dar care este și în cel mai înalt grad de dorit să fie păstrat. Fără îndoială că nu visul de a oferi o nouă sănsă limbii esperanto ne amenință cel mai mult, și nici chiar cel de a înclesni triumful, ca unic instrument de comunicare, al unei singure mari limbi de cultură, ci, mai degrabă, pericolul incomunicabilității, rezultat din replierea suspicioasă în propriile tradiții lingvistice. Or, Europa este și va fi în mod inevitabil poliglotă. Din această perspectivă, modelul traducerii comportă exigențe și promisiuni care se extind foarte departe, până în inima vieții etice și spirituale a indivizilor și a popoarelor.” (DT, 46-47)

Autorul nu se întreabă aici dacă ar fi dezirabilă adoptarea unei unice limbi de comunicare în interiorul lumii europene, poate din simplul și fundamentalul motiv al poliglosiei ce caracterizează universul lingvistic avut în vedere. Faptul incontornabil al pluralității limbilor, plasat de istoria culturală între Babel și Rusalii, ar sanctiona, cred, fără ezitare orice viziune idealistă ce ar propune *limba unică*. Mai degrabă decât o meditație asupra reducției *ad unum*, este fertilă dezbaterea temei comunicării, mediate lingvistic. Culturile, susținute și exprimate prin limbile care le poartă, vizează atât adecvarea la experiența particulară a unui popor, cât și posibilitatea de a fi universalizate, percepute de alte grupuri etnice sau națiuni, prin intermediul traducerilor.

Astfel, Ricœur formulează chiar un „principiu al traductibilității universale”, ca o condiție *a priori* a comunicării culturale:

„Traducerea este o stare de fapt, traductibilitatea este o stare de drept. (...) Ea [traducerea] presupune mai întâi existența unor traducători bilingvi, deci a unor mediatori în carne și oase; apoi ea constă în căutarea celei mai bune adecvări cu puțință între resursele proprii limbii-gazdă și cele ale

limbii de origine; în acest sens, nu merită să prețuim modelul orgolios al «spolierii egiptenilor» pe care-l întâlnim o dată la Sfântul Augustin, ci, mai degrabă, modelul mai modest propus de von Humboldt, al înălțării propriei limbii la nivelul geniului limbii străine, mai ales atunci când este vorba de creații originale ce constituie o provocare pentru limba-gazdă. Ceea ce înseamnă să locuiești cu adevărul la Celălalt, pentru a-l putea apoi călăuzi către tine însuți, în calitate de musafir invitat.” (DT, 48)

Între catolicism și ortodoxie

Observațiile anterioare au o foarte clară aplicabilitate și în domeniul relațiilor interconfesionale. Poziția teologică clasică, atât din punct de vedere catolic cât și ortodox, consideră că adevărul dogmatic se află într-o singură parte, de unde derivă și lipsa de dorință în a-l cunoaște pe celălalt.³ Această lipsă de dorință este, însă, uneori suplinită de un interes secundar în a lăua cu asalt alteritatea pentru a o „cucerii”, atât teoretic – prin polemica religioasă – cât și practic – prin câștigarea adezuției celuilalt la propria doctrină.⁴

Pe de altă parte, există în istoria creștinismului și un curent de sens contrar, care militează pentru refacerea unității eccliale pierdute, îndeobște cunoscut sub numele de *ecumenism*. Reluând anumite episoade din trecutul bisericesc al românilor, Octavian Bârlea plasează această preocupare de reașezare eclesiastică deja la sfârșitul secolului al XVII-lea, în vremea Unirii Bisericii românești din Transilvania cu Scaunul roman (1697-1701). Contestând anumite aspecte ale dialogului ecumenic purtat în perioada comunismului est-european și sovietic, istoricul își îndreaptă privirea spre secolele anterioare atunci când notează:

„S-a înrădăcinat la mulți convingerea că ecumenismul, ca efort de unire a creștinilor din lume într-o singură Biserică, ar fi un fenomen al secolului al XX-lea ce și-a aflat cea mai înaltă expresie în Conciliul Vatican II. (...) Dar oare nu s-ar cuveni să privim îndărăt, la istoria Bisericii – căci Ecumenismul e de când Biserica! – pentru a afla sugestii folosite de vremilor noastre? Nu se cade oare ca tocmai în spațiul românesc să privim mai deaproape la istoria Bisericii Române Unite – care e toată, începând de la Unirea de la 1700, istorie a ecumenismului –, ca de acolo să scoatem orientări pentru prezent?”⁵

Voi lăua în considerare sugestia lui Octavian Bârlea, dincolo de stilul retoric în care este exprimată și de exagerarea pe care acesta o presupune: greco-catolicismul nu a echivalat în toate segmentele sale cu ecumenismul, deși, încă din actul său de naștere, s-a bazat programatic pe un atare proiect.

Prin a vedea, aşadar, în greco-catolicism o interfață între Apusul și Răsărîtul creștin trebuie înțeles mai mult decât o observație geografică referitoare la poziția mediană a acestuia în raport cu cele două Biserici sau cu o opinie insuficient informată istoric. Plasarea *in between* se cuvine chestionată ceva mai riguros, atât la nivelul particular al unui studiu de caz, și anume cel al unei comunități a românilor ardeleni în secolele XVII-XX, cât și în datele teologice ale ecuației investigate, între fidelitatea față de o tradiție și exigările periodice ale înnoirii sau ale influenței latine.

Traducere și separare

Cum s-ar putea transpune categoria traducătorilor bilingvi de pe tărâmul lingvistic în zona confesională? Ne-am putea oare imagina existența unui spațiu spiritual median, un fel de *no man's land* ecclacial provizoriu, dar care are virtuțile inclusive ale lui și, și? Dacă, potrivit analogiei, limbilor le-ar corespunde sisteme dogmatice sau măcar idei și ipoteze teologice, atunci posibilitatea traducerii ar fi oferită de prezumția de nevinovăție și de corectitudine doctrinară a celuilalt. Aceeași premisă ar trebui să includă acceptarea „geniului” religios al fiecărei părți, care face cu puțină uneori ca misterul credinței să fie exprimat într-un mod mai fericit în cadrul teoretic ales și asumat în tradiția complementară. De fapt, acest tip de traducere „religioasă” ar presupune tacit ideea de complementaritate a pozițiilor aflate în raport.

Poate fi considerat că greco-catolicismul se situează în această poziție intermediară? Ocupă el oare, istoric și programatic, locul de frontieră între două lumi, cu avantajele și risurile ce decurg din aceasta? Sunt întrebări pe care analiza filosofului francez le luminează suplimentar, conferind dezbatării identitatea și demnitatea conceptului *traducerii*. Or, se știe că principalul neajuns al unei traduceri eronate constă în sporirea incomprehensiunii, iar traducătorul neavizat este penalizat de adagiu *traduttore, traditore*.

Putem observa că din punct de vedere istorico-teologic, întreaga dezbatere în jurul greco-catolicismului, și nu numai a celui românesc, se sprijină pe evaluarea Conciliul de la Ferrara-Florența,⁶ derivând ca o consecință a acestuia într-un context de criză.⁷ Problema revizitată aici ar putea fi formulată în același cadru al analogiei cu modelul ricœurian al traducerii. Astfel, comunității greco-catolice de interfață își să ceră competență în ambele limbaje teologice pentru a asigura o traducere fiabilă, atât într-un sens, cât și în celălalt :

„[Modelul traducerii] invită mai cu seamă, într-un plan cu adevărat spiritual, la extinderea spiritului traducerii la raporturile dintre culturile înseși, adică la conținuturile de sens vehiculate de traducere. Iar aici avem nevoie de traducători de la cultură la cultură, de bilingvi culturali, capabili să însoțească această operație de transfer în universul mental al celeilalte culturi, în deplinul respect al obiceiurilor, credințelor de bază, convingerilor ei majore, pe scurt al ansamblului reperelor ei de sens. În acest sens putem vorbi de un ethos al traducerii, al cărui scop ar fi să repete în plan cultural și spiritual gestul ospitalității lingvistice evocat mai sus.” (DT, 49)

Modelul schimbului de memorii

Schimbul de memorii este posibil datorită principiului universal al traductibilității, stabilit de Ricœur în cadrul primului său model identitate-alteritate. Dimensiunea memoriei înscrie raportul cu celălalt în trama istorică, cu tot ce aceasta presupune, inclusiv o necesară „relativizare” a propriului punct de vedere, la întâlnirea cu alte perspective asupra acelorași evenimente. Memoria introduce caracterul construit al identității, face posibilă raportarea la sine ca ființă istorică, una care se „povestește” în termenii temporalității:

„prima diferență care face apel la transfer și ospitalitate este o diferență de memorie, în chiar planul obiceiurilor, regulilor, normelor, credințelor, convingerilor care alcătuiesc identitatea unei culturi. A vorbi despre memorie nu înseamnă însă doar a evoca o aptitudine psihofiziologică ce are o legătură cu conservarea și evocarea urmelor trecutului; înseamnă să scoatem în relief funcția «narativă» prin intermediul căreia se exercită în planul public al limbajului capacitatea primară de conservare și de evocare. În plan individual, articulăm și configurăm deja propria noastră temporalitate prin intermediul povestirilor despre ceilalți și despre noi însine.” (DT, 49-50)

Relația cu celălalt presupune un anumit transfer și o anumită ospitalitate, o ieșire din sine și o descoperire a alterității, posibilitatea ca acest proces să fie efectiv și nu doar plauzibil. Succesul demersului încurajează gândirea identității însăși în termenii narativității, care se dovedește astfel a fi una în devenire, dinamică:

„pe măsură ce acțiunile povestite dobândesc unitatea temporală a unei istorii (*story*) prin așezarea lor într-o intrigă, și personajele povestirii pot fi implicit considerate ca fiind situate în intrigă. Ele sunt povestite în același timp cu istoria propriu-zisă. Această primă remarcă este plină de consecințe, cea mai importantă fiind aceasta: identitatea narativă nu este cea a unei substanțe imuabile sau a unei structuri fixe, ci identitatea mobilă rezultată din combinarea dintre concordanța istoriei, luată ca o totalitate structurată, cu discordanță impusă de peripețiile povestite. Altfel spus, identitatea narativă participă la mobilitatea povestirii, la dialectica ordinii și dezordinii ei.” (DT, 50)

Identitatea narativă

A gândi identitatea în termeni narativi comportă două tipuri de avantaje. Mai întâi, se are în vedere dimensiunea istorică a faptelor culturale investigate și, în al doilea rând, elucidarea de sine se nuanțează datorită planurilor multiple ale povestirii și angrenării în această operație a altor personaje care contribuie la definirea subiectului. Astfel,

„este posibil ca o istorie povestită să fie revizuită ținând cont de alte peripeții sau chiar în urma unei organizări diferite a incidentelor povestite; la limită, este posibil să fie povestite mai multe istorii despre aceleasi evenimente (indiferent de sensul pe care-l acordăm expresiei «aceleasi evenimente»). Este ceea ce se întâmplă când încercăm să ținem cont de istoriile celorlalți.” (DT, 50-51)

Exigența formulată aici are o evidentă aplicabilitate în istoria religioasă. Modul în care, în România, Biserica Ortodoxă, pe de o parte, și Biserica Greco-Catolică, pe de altă parte, se raportează la evenimente precum Unirea religioasă din Transilvania anilor 1697-1701 sau decretul de desființare a Bisericii Greco-Catolice din 1 decembrie 1948, interpretările pe care istoricii confesionali le alimentează de ambele părți, faptul că nu se ține cont de perspectiva celuilalt asupra unor

episoade dintr-o istorie comună, sunt tot atâtea argumente care pledează în favoarea diagnosticului pus de filosoful francez schimbului refuzat al memorilor.

O viziune adekvată în relația cu alteritatea confesională depinde de modul în care identitatea se lasă chestionată de istorisirea celuilalt. Abia astfel definirea de sine iese din îngustimea unei vizuni exclusiviste și, până la urmă, statice, pentru a permite o reorganizare a planurilor conflictuale în vederea unei interpretări istorice *sine ira et studio*:

„Dacă fiecare primește o anumită identitate narativă de la istoriile care îi sunt povestite sau pe care le povestește despre el însuși, ea se amestecă cu identitatea celorlalți, astfel încât să genereze istorii de gradul al doilea, rezultate din intersecția dintre multiple istorii. (...) Din aceste două evenimente luate laolaltă, cel al constituirii narrative a fiecărei identități personale și cel al împletirii vieților și aventurilor personale în istorii conduse de unii și suportate de alții și, mai cu seamă, povestite de unii despre ceilalți, rezultă un model a cărui importanță etică este ușor de întrevăzut și pe care îl numesc modelul schimbului de memorii.” (DT, 51)

Simpla traducere dintr-o cultură în alta sau dintr-un limbaj confesional în altul, se cere suplimentată cu un spor de bunăvoință și cu un efort hermeneutic și narrativ. Responsabilitatea apare cu atât mai mare cu cât nu e vorba aici de un joc dezangajat de identificare cu personaje din lumea ficțiunii, de un exercițiu ludic de imaginație, ci de asumarea unui trecut religios conflictual, în speranța înseninării lui:

„Trecerea de la planul ficțiunii la cel al realității istorice implică un angajament mai profund. Sigur că nu este vorba de o retrăire a evenimentelor cu adevărat întâmplate celorlalți; caracterul nesubstituibil al experiențelor de viață face ca această himerică intropatie să fie imposibilă; la un nivel mai modest, dar și mai energetic, este vorba de un schimb de memorii la nivelul narativ la care acestea se oferă spre a fi înțelese. Un nou ethos ia naștere din efortul de comprehensiune a împletirii reciproce a noilor povestiri ce structurează și configuroază intersecțarea memorilor. Este vorba de o sarcină, de o muncă în adevăratul înțeles al cuvântului, în care am putea recunoaște *Anerkennung*-ul idealismului german, «recunoașterea» considerată în dimensiunea ei narrativă.” (DT, 52)

A povesti altfel

Identitatea religioasă se declină adesea în termeni univoci, care nu lasă loc niciunui comentariu sau vreunei nuanțe. Caracterul masiv și sigur de sine al identității confesionale apare în general și în discursul ortodox sau greco-catolic din spațiul românesc. Invers decât în scenariul ricœurian, ospitalitatea și asumarea viziunii celuilalt este înlocuită de definirea prin opoziție. Istoria alterității legitimează, prin contrast, poziția proprie în cadrul unui discurs apologetic și triumfalistic.

Filosoful francez pledează, încă o dată, pentru revizitarea senină a trecutului, pentru acceptarea unei perspective complementare asupra identității proprii, pentru posibilitatea revizuirii unor momente glorioase sau traumatice ținând cont de „pretențiile” alterității:

„Identitatea unui grup, a unei culturi, a unui popor, a unei națiuni nu este cea a unei substanțe imuabile, nici cea a unei structuri fixe, ci aceea a unei istorii povestite. Or, implicațiile contemporane ale acestui principiu al identității narrative sunt departe de a fi întreținute; o concepție încremenită, arătătoare, a identității culturale împiedică (...) posibilitatea de a revizui orice istorie transmisă și cea de a face loc mai multor istorii privitoare la unul și același trecut. Or, ceea ce împiedică multe culturi să accepte a fi povestite altfel, este tocmai rolul exercitat asupra memoriei colective de ceea ce numim evenimentele fondatoare, ale căror comemorări și aniversări repetate tend să încrementească istoria fiecărui grup cultural într-o identitate nu doar imuabilă, ci și voit și sistematic incomunicabilă. (...) A povesti altfel nu contravine unei anumite pietăți istorice, în măsura în care bogăția inepuizabilă a evenimentului este celebrată prin varietatea povestirilor ce îl povestesc și prin competiția provocată de această varietate.” (DT, 52-53)

Revizitarea momentelor fondatoare se poate face și cu instrumentele cercetării critice, aşa cum o dovedește în cazul românesc ancheta asupra istoriografiei Unirii religioase întreprinsă de Remus Câmpeneanu⁸. Concluziile lucrării sale relevă însă și faptul că această atitudine reprezentă mai degrabă o excepție fericită în raport cu regula – cea a discursului identitar, una bazată pe partizanat și pe o siguranță de sine cvasiideologică.

Ilustrativă pentru o poziție echilibrată, întrucât cuprinde o varietate de narări din tot atâtaia unghiuri diferite, este opera lui Zenovie Pâclișanu, mai ales a sa *Istorie a Bisericii Române Unite*.⁹

Acceptarea încrucișării memoriilor demonstrează, dincolo de posibilitatea unei deschideri culturale sau confesionale, atingerea unei

trepte noi în conceperea de sine. Dacă identitatea stă în mod necesar cu fața spre alteritate, care o și constituie, la nivel narativ, pluralismul perspectivelor probează intrarea în modernitate a instanței care le practică. Sau, altfel spus, abia ascultarea narațiunii celuilalt cu privire la istoria mea face posibilă asumarea identității într-un sens modern:

„Capacitatea de a povesti altfel evenimentele fondatoare ale istoriei noastreiese întărîtă din schimbul de memorii culturale. Capacitatea de a face schimb are drept piatră de încercare voința de a lua parte la nivel simbolic și în deplin respect la comemorarea evenimentelor fondatoare ale celorlalte culturi naționale, ca și la cele ale minorităților lor etnice sau ale confesiunilor lor religioase minoritare. Schimbul de memorii nu implică doar supunerea evenimentelor fondatoare ale culturii unora și altora la o lectură încrucînată, ci și o întrajutorare în scopul de a elibera acea felie de viață, acel segment de rînnoire care au rămas prizoniere ale tradițiilor încremenite, îmbâlsamate, moarte.” (DT, 54)

Conceptul tradiției

Tradiția trebuie distinsă mai întâi de tradiționalism, care înseamnă repetiție sterilă a unor idei devenite clișee sau a unor practici atemporale, dovedind astfel închiderea față de problematici noi. Conceptul genuin al tradiției presupune bineînțeles fidelitatea față de valori transmise și receptate, însă nu exclude dimensiunea creativității în interiorul unei matrici date. Mai mult decât atât, Ricœur plasează chiar ideea a transmiterii în binom cu inventivitatea, formulând un soi de „datorie” a înnoirii:

„Trebuie să fi trecut prin exigența etică a traducerii – ceea ce am numit ospitalitate lingvistică – și prin cea a schimbului de memorii, care este un alt fel de ospitalitate narrativă, pentru a putea aborda fenomenul tradiției în dimensiunea sa propriu-zis dialectică. Tradiție, la singular, înseamnă transmitere, transmiterea lucrurilor spuse, a credințelor profesate, a normelor asumate etc. Or, o asemenea transmitere nu este vie decât dacă tradiția continuă să fie celălalt partener al cuplului pe care îl formează ea cu inovația. Tradiția reprezintă latura datoriei vizavi de trecut și amintește că nimeni nu începe nimic pornind de la nimic ; o tradiție nu rămâne însă vie decât dacă continuă să fie parte a unui proces neîntrerupt de reinterpretare. Aici intervine revizuirea povestirilor trecutului și lectura plurală a evenimentelor fondatoare.” (DT, 54-55)

În planul istoriei Bisericilor românești, revizitarea senină a momentului Unirii religioase de la 1700, atât de către istoriografia ortodoxă cât și de cea greco-catolică, la o distanță temporală de trei secole, ar trebui să favorizeze o interpretare mai complexă și echilibrată, la limită acceptabilă de ambele comunități de credință. Dacă pentru unii ea reprezintă un nou început fericit, iar pentru alții echivalează aproape cu o trădere a adevărătei credințe, o relectură plurală care să intersecteze perspectivele ar favoriza o înțelegere mai profundă, capabilă poate să deblocheze anumite stereotipii ale interpretării istorice de până acum.

Filosoful francez apelează aici la conceptul *promisiunii* – împlinite sau nerespectate – care vine să reevaluateze evenimente din trecut în funcție de dimensiunea viitorului:

„o latură importantă a relecturii și revizuirii tradițiilor transmise constă în a discerne promisiunile nerespectate ale trecutului. Pentru că trecutul nu reprezintă doar ceea ce este revolut, ceea ce a avut loc și nu mai poate fi schimbat; el rămâne viu în memorie datorită săgeților viitorului care nu au fost slobozite sau a căror traectorie a fost întreruptă. Viitorul neîmplinit al trecutului constituie partea poate cea mai bogată a unei tradiții.” (DT, 55)

Ideea unui trecut neîmplinit sau aceea a unei promisiuni netinute presupune o vizionare asupra istoriei care ia în considerare și virtualitățile, consecințele așteptate ale unor evenimente care însă nu s-au petrecut conform determinării initiale. Fără a echivala cu o privire contrafactuală asupra trecutului, care ar căuta să înțeleagă succesiuni ipotetice de evenimente, teza filosofului francez accentuează potențialul plural al interpretărilor istorice, îmbogățit tocmai datorită schimbului de perspective. Poziții istoriografice inițial antagonice se pot apropia unele de altele dacă acceptă ideea acestui *admirabile commercium*:

„Eliberarea acestui viitor neîmplinit al trecutului constituie beneficiul major pe care-l putem aștepta de la intersectarea memoriilor și de la schimbul de povestiri. Mai ales evenimentele fondatoare ale unei comunități istorice ar trebui supuse la o astfel de lectură critică, în așa fel încât să fie eliberată încărcătura de speranță pe care o purtau și pe care cursul ulterior al istoriei a trădat-o. Trecutul este un cimitir al promisiunilor nerespectate, ce trebuie inviate precum oasele din valea lui Iosafat, despre care vorbește profeția lui Ezechiel.” (DT, 55)

Modelul iertării

Dacă primul model invocat constituie și condiția de posibilitate a unui raport între doi termeni, intersectarea memoriilor propune deja pași semnificativi în vederea apropierii. Totuși, dincolo de strategia sau de tactica unui atare demers, ideea iertării propune o modalitate radicală de surmontare a oricărui conflict.

Paradigma iertării nu vine însă pe o altă cale, ci, din direcția memoriei, aprofundează actul de rememorare:

„rolul povestirii în constituirea identității narrative a indicat poziția a ceea ce am numit revizuirea trecutului ocasionată de modul de a povesti altfel ; or, iertarea este o formă specifică a revizuirii trecutului și, prin aceasta, a identității narrative proprii fiecărui; pe de altă parte, împletirea istoriilor vieții dă ocazia unei revizuiri care nu mai este solitară și introspectivă vizavi de propriul trecut, în care am putut vedea fructul cel mai prețios al schimbului de memorii; astfel încât iertarea reprezintă și o formă specifică a acestei revizuiri reciproce, al cărui efect cel mai prețios îl constituie eliberarea de promisiunile nerespectate ale trecutului.” (DT, 56)

Specificul modelului iertării provine din încercarea de a surmonta caracterul traumatic al unor evenimente istorice, a căror asumare colectivă necesită o privire purificată asupra trecutului. Suferința comunitară, marginalizarea sau chiar demonizarea unor grupuri de-a lungul istoriei, fac parte din moștenirea culturală ce trebuie acceptată pentru a fi depășită. În relația dintre Biserica ortodoxă și cea greco-catolică în România există cel puțin două astfel de momente: Unirea religioasă de la 1700 și desființarea Bisericii Române Unite prin decretul din 1 decembrie 1948. Aceste evenimente sunt privite diferit în general în funcție de orientarea confesională a cercetătorului: dacă pentru comunitatea greco-catolică, actul de la 1700 reprezintă actul de naștere și refacerea legăturilor cu Apusul creștin prin anularea schismei, pentru ortodocși gestul de unire nu își află legitimitatea, fie din motive dogmatice, fie naționale. În sens invers, anul 1948 semnifică pentru istoriografia ortodoxă împlinirea unui ideal de unitate și anularea, prin reparatie, a unui act de trădare (1700), în timp ce în optica greco-catolică unificarea este văzută ca un abuz operat prin colaborarea cu o conducere ateistă și prin suprimarea libertății religioase.

Rolul suferinței

Rolul pe care evenimentele fondate sau cele memorabile îl aveau în modelul memoriilor încrucisate îl preia în cadrul noii paradigmă suferință îndurată. și nu atât sau nu în primul rând suferința proprie, de care memoria unei comunități este indisolubil legată, ci aceea provocată celorlați, una de care se poate da seama prin recunoașterea vinovăției. Ricoeur semnalează cu acuitate pericolul care pândește, în anul 1990, Europa de est la ieșirea din comunism, și anume neacceptarea alterității etnice și religioase, o privire triumfalistică asupra trecutului propriu și de condamnare a națiunilor istorice alternative.

Devine obligatorie, din acest unghi, o terapie profilactică în raport cu

„recursul pervers la identitatea narativă, în lipsa unor rectificări importante, adică revizuirea propriilor povestiri, împletirea cu povestirile celorlați. La aceste rectificări, deloc neglijabile, adăugăm următorul complement : înțelegerea suferinței celorlați în trecut și în prezent. (...) Schimbul de memorii presupus de al doilea model pretinde, în lumina noului model, schimbul de memorie a suferințelor impuse și îndurate. Or, acest schimb solicită ceva mai mult decât imaginația și bunăvoie. Acest ceva mai mult are de-a face cu iertarea, în măsura în care iertarea constă în *spargerea datoriei*.“ (DT, 57-58)

Propunerea unui model bazat pe ideea iertării este cu atât mai adecvată atunci când se adresează unor comunități de credință, care presupun în mod constitutiv exercițiul și practica acestei virtuți. Iertarea religioasă, care în creștinism este cerută cotidian și se aplică în toate sferele vieții personale sau eccliale, tocmai din acest motiv nu ar trebui să apară drept o cerință exorbitantă nici în relațiile interconfesionale.

Întreaga dezbatere politică asupra practicii iertării are, la Ricoeur, un fundament religios și trebuie discutată cu referire la acest nivel:

„iertarea, în sensul ei plenar, excedează de departe categoriile politicului; ea ține de o ordine – ordinea carității –, care depășește până și ordinea moralității. Iertarea decurge dintr-o economie a darului, a cărei logică a supraabundenței excedează logica reciprocității. (...) În măsura în care ea excedează ordinea moralității, economia darului ține mai degrabă de ceea ce am putea numi «poetica» vietii morale, dacă păstrăm dublul sens al cuvântului poetică: creativitatea în planul dinamicii acțiunii, cântul și imnul în planul expresiei verbale. Iertarea decurge aşadar esențialmente dintr-o

astfel de economie spirituală, dintr-o astfel de poetică a vieții morale. Puterea ei «poetică» rezidă în a sparge legea ireversibilității timpului, schimbând, dacă nu trecutul în calitatea sa de antologie a tot ceea ce s-a întâmplat, măcar semnificația sa pentru oamenii prezentului; ea face aceasta anulând acuzația de culpabilitate ce paralizează raporturile oamenilor care acționează și suferă cu propria lor istorie.” (DT, 58)

Două tentații

Practica socială a iertării este eficientă și în raporturile interconfesionale, ea face posibilă continuarea dialogului între poziții teologice, între angajamente spirituale și între comunități de credință. Înainte de a se aplica *ad extra*, iertarea presupune însă o practică în interiorul Bisericii însăși care o clamează și în funcție de care se simte responsabilă. Recunoașterea greșelii este o altă condiție de posibilitate a unui atare demers deși, pe de altă parte, iertarea „nu abolește datoria, în măsura în care suntem și rămânem moștenitorii trecutului, dar anulează sancțiunea datoriei. Aceste considerații nu-și află utilizarea dintâi în sfera politicului, a cărui regulă majoră este justiția și reciprocitatea, și nu caritatea și darul. N-am putea totuși sugera că ordinea justiției și a reciprocității ar putea fi atinsă de cea a carității și a darului : atinsă, adică afectată și, îndrăznesc să spun, plină de afecțiune?” (DT, 58-59)

Dacă iertarea ca metodă de reconciliere socială și-a dovedit de mai multe ori eficacitatea, în abordarea generală a fenomenului trebuie evitate, în opinia filosofului francez, două tentații : uitarea și iertarea facilă. Le vom analiza pe rând.

Mai întâi, iertarea nu trebuie confundată cu uitarea. Aceasta este cu atât mai evident la nivelul memoriei colective, care nici nu poate în mod spontan să se dispenseze de apăsarea trecutului său. Pentru Ricœur, „nu poate fi vorba de iertare decât acolo unde nu există uitare, acolo unde celor umiliți li s-a redat dreptul la cuvânt. Nimic nu ar fi mai reprobabil decât ceea ce Jankélévitch numea iertarea uitucă, fruct al frivolițății și al indiferenței. De aceea lucrarea uitării trebuie să se grefeze pe lucrarea memoriei prin intermediul limbajului narațiunii.” (DT, 59-60)

Probabil că acesta nici nu este un pericol iminent în cazul conflictelor interconfesionale sau al tensiunilor existente la un moment dat între comunitățile religioase, ci mai degrabă reversul său, și anume imposibilitatea surmontării antagonismului din cauza unui exces de

memorie sau a unei memorii insuficient purificate prin intersectarea cu narațunea celuilalt. Exemplul românesc al istoriei Bisericilor ortodoxă și greco-catolică îl confirmă.

A doua aplicare greșită a modelului social al iertării îl constituie iertarea facilă, fără costuri morale și neînsoțită de un proces terapeutic necesar. Acordarea iertării trebuie precedată firesc de cererea de iertare, urmată – uneori – de un timp de aşteptare și de reparație:

„cel dintâi raport pe care-l întreținem cu iertarea nu este exercițiul unei iertări lesne acordate – ceea ce duce o dată mai mult la uitare –, ci practica dificilă a exercițiului de a cere iertare. În privința victimelor unor crime imprescriptibile, pe care ele le consideră de neiertat, nu există altă înțelegere decât aşteptarea unor vremuri mai prielnice, când formularea nedreptăților îndurante de cel ofensat își va fi făcut efectul catartic dintâi și autorul ofensei va fi mers până la capăt în înțelegerea crimelor comise de el. Există un timp pentru ceea ce nu poate fi iertat și un timp pentru iertare. Iertarea pretinde o îndelungată răbdare.” (DT, 60)

Justiție și caritate

Probabil, din nou, că rezultatele analizei ricœuriene trebuie adaptate în cazul unui raport interconfesional. De această dată nu mai este vorba direct de crime sau de relații marcate de o istorie pur și simplu săngeroasă, ci mai degrabă de un conflict instalat în durata lungă a unei coexistențe relativ pașnice, doar punctată de violențe sporadice. Fractura simbolică dintre cele două comunități a existat de timpuriu, deși însoțită pe întregul parcurs de speranța depășirii ei. Octavian Bârlea a analizat câteva momente semnificative ale încercării de a-i grupa pe toți românii transilvăneni într-o singură Biserică „românească” sub auspiciile Romei.¹⁰

Mai acută, în cazul României postcomuniste, mi se pare a fi articularea modelului ricœurian al iertării cu practica justiției, bazată strict pe ideea reparației. Problemele patrimoniale existente între cele două Biserici, provenite din desființarea în 1948 a Bisericii greco-catolice, urmată de patru decenii de clandestinitate, timp în care bunurile sale confiscate de stat au fost atribuite în mare parte Bisericii ortodoxe și utilizate de către aceasta, nu și-au găsit rezolvarea deplină nici după 18 ani de discuții și pertractări. Apelarea unilaterală la modelul iertării s-a dovedit contraproductivă atâtă timp cât ea nu a fost însoțită de semne clare de părere de rău și de asumare a greșelilor evidente din trecutul recent.

Bisericile și practica iertării

Pledoaria lui Paul Ricoeur pentru un model al iertării în raporturile dintre comunitățile etnice, lingvistice, culturale sau religioase se încheie, aşa cum era de așteptat din partea unui filosof angajat religios în comunitatea creștină, cu sublinierea rolului particular pe care Bisericile îl au de asumat în economia acestor relații identitate-alteritate. Exhortația gânditorului francez apare cu atât mai potrivită în încercarea de a înțelege o situație interconfesională nu lipsită de tensiuni și de violență simbolică.

Voi încheia parcurgerea studiului lui Ricoeur cu un amplu citat din aceeași lucrare, reținând nu doar aspectele legate de semnificația teologicopolitică a creștinismului în istoria europeană, ci și experiența personală a autorului transparentă în aceste concluzii, cea a unui minoritar religios, însă dornic de dialog – ca și Octavian Bârlea: „Confesiunile creștine au fără doar și poate un rol de jucat, în măsura în care au primit ca moștenire cuvântul evanghelic al iertării și al iubirii față de dușman. În acest sens, modul lor de a aborda problemele discutate aici ar trebui să înceapă cu iertarea, așezând sub semnul iertării și celelalte două teme, cea a intersecției memorilor și cea a traducerii dintr-o limbă de cultură în alta. Comunitățile creștine trebuie însă să plătească și un preț pentru a se face auzite. Acest preț este dublu: pe de o parte, ele trebuie să parcurgă până la capăt drumul renunțării la putere, acea putere exercitată când direct, când indirect, prin intermediul brațului secular, când – într-un mod mai subtil – sporind prin autoritatea lor dimensiunea verticală de dominație caracteristică fenomenului suveranității, în special în cadrul statelor-națiuni, și aceasta pe seama relației orizontale a intenției de conviețuire. Numai în măsura în care comunitățile creștine se vor fi despărțită în mod categoric de un anume «teologicopolitic», unde teologicul justifică în mod primordial dimensiunea de dominare în raporturile politice, și în măsura în care ele vor să ofere, prin contrast, o șansă unui alt fel de «teologicopolitic», în care relația eclesiastică, afirmându-se ca loc al într-ajutorării în vederea mântuirii, va deveni un model autentic de fraternitate pentru toate celelalte instituții – doar în această măsură mesajul Scripturii ar putea avea șansa de a se face auzit la nivelul politicului de la scara marii Europe. Ceea ce ne face să susținem – și acesta este cel de-al doilea preț ce trebuie plătit de către comunitățile creștine – că primul spațiu în care modelul iertării trebuie pus la încercare este cel al schimburilor interconfesionale. Marile comunități creștine trebuie să practice exercițiul iertării reciproce în

primul rând unele față de altele dacă vor să «fractureze datoria» moștenită de la o îndelungată istorie de persecuții, inchiziție, represiune.” (DT, 62-63)

Modelul *Perspectivelor*: Unirea religioasă

Simpla parcurgere a cuprinsului *Perspectivelor* între anii 1978 și 2000 arată că principala contribuție la realizarea revistei o are Monseniorul Bârlea, orientarea sa spirituală fiind împărtășită, în liniile sale majore, și de către ceilalți semnatari greco-catolici ai articolelor și studiilor publicate.

Preocuparea prioritără a lui Bârlea între anii 1978 și 1989 a fost aceea de a reduce în dezbaterea publică și în conștiința exilului românesc soarta Bisericii Române Unite. După 1989, strategia autorului a devenit mai complexă, îndreptându-se însă în aceeași direcție avută în vedere și în anii anteriori, și anume dialogul dintre greco-catolicii și ortodocșii români. În cele două perioade, Bârlea a lansat două apeluri la unitate religioasă, ambele însă fără rezultatele scontate, dar cu ecouri favorabile mai ales printre românii din Occident, atât ortodocși cât și greco-catolici.

Conținutul revistei a cunoscut, de asemenea, de-a lungul anilor o glisare vizibilă de la poziția teologică inițială a unui gânditor oarecum solitar, deși secondat de voci mai puțin proeminente, care propunea o soluție ecumenică proprie, prin formula simplă a unității creștine sub egida episcopului Romei, la o însotire a dezbatelor ecumenice și a dialogului bilateral catolic-ortodox, debutat oficial în 1980. Din această perspectivă, revista müncheneză poate fi văzută și ca o cronică românească a ecumenismului, cu atât mai interesantă cu cât este și unică de acest gen în cadrul exilului.

Contribuția Monseniorului Bârlea la dezbaterea interconfesională parurge și ea același traseu amintit, de la o atitudine teologică specific greco-catolică, potrivit căreia Biserica Unită reprezintă un ecumenism *ante litteram*, la una mai moderată – deși nu radical deosebită de cea dintâi – conform căreia rezolvarea diferendului este legitim transferată comisiei mixte de dialog, la cel mai înalt nivel și cu o reprezentare internațională, între Bisericile Ortodoxe și cea Catolică. Aceasta presupune acceptarea liniei următe de comisie și a documentelor semnate cu ocazia întâlnirilor, inclusiv a controversatei – altfel – declarații de la

Balamand (1993), care limita explicit relevanța modelului greco-catolic în contextul ecumenismului și a relației dintre catolicism și ortodoxie.

Evoluția amintită a autorului *Perspectivelor* nu invalidează, însă, principala sa teză în materie de ecumenism, și anume idealul Unirii religioase. Cele două apeluri, formulate atât în timpul clandestinității greco-catolice, cât și în vremea libertății confesionale, demonstrează că Monseniorul Bârlea avea în minte, dincolo de orice considerente dogmatice – pe care, fără să le ignore, nu le considera totuși decisive în raportul dintre catolicism și ortodoxie – ceea ce am putea numi un model al Unirii religioase. Iar dacă această concluzie este îndreptățită, rezultă de aici că teologia unionistă a lui Octavian Bârlea reprezintă o formă reelaborată a intuiției ecumenice care a animat valul de Uniri religioase petrecut în timpul aşa-zisei Reforme catolice (sec. XVI-XVIII).

Mai mult decât atât, prin erudiția istorică angajată în demersul său unionist – și nu uniatist¹¹ – Bârlea a vizat mai departe decât a făcut-o, de pildă, Paul Ricoeur, chiar cu al treilea model al său, deoarece iertarea preconizată în paradigma filosofului francez lasă încă loc unei separări fundamentale. Dacă iertarea propusă și presupusă de modelul radical ricœurian poate fi interpretată într-un sens minimal, ca rămânând încă în sfera eticului și neintrând în mod neechivoc în cea a religiosului, paradigma Unirii apare ca o împlinire a demersului ecumenic, realizată în cadrul unei eclesiologii de comuniune.

Deși Monseniorul Bârlea nu și-a văzut visul împlinit, iar Bisericele Ortodoxă și Greco-Catolică nu au părut să țină cont până acum de apelurile venite de la München, modelul ecumenic și eclesiologic propus și susținut cu consecvență de istoricul și teologul român rămâne, în opinia mea, cel mai pertinent pentru istoria viitoare a raportului dintre identitatea greco-catolică românească și alteritatea sa ortodoxă.

Anexă : sumarul revistei *Perspective (München, 1978-2000)*¹²

Buletinul Misiunii Române Unite din Germania

Nr. 1 (iulie-octombrie 1978)

Către cetitori, p. 1 (OB)

La schimbare de epoci. Dela Paul al VI-lea la Ioan Paul al II-lea, 1 (OB)

La mormântul lui Paul al VI-lea, 3-4 (OB)

Dialog cu Paul al VI-lea (trad. din Jean Guitton), 5-6

Mărturii despre Papa Paul al VI-lea, 7-9 (NT)

Ioan Paul I, 9-11 (OB)

Ioan Paul al II-lea, 11-14 (OB)

2 (1978)

Între trecut și viitor, 1 (OB)

„Ceasul plinirii vremii”, 1-5 (OV)

Biserica Română Unită și problema națională, 6-14 (OB)

3 (1979), *bilingv în continuare*

Sub semnul unității, 1 (OB)

Vizita Cardinalului Joseph Ratzinger la Misiunea Română Unită din München cu discursurile lui OB, Viorel Mehedințu, Card. Joseph Ratzinger, 2-13

4 (1979) Biserica Română Unită. Situația ei de azi și perspectivele ei de mâine, 1-21 (OB)

5 (1979)

Vizita Sfântului Părinte Ioan Paul al II-lea în Polonia, 1-4 (OB)

Drumul libertății trece azi prin Roma, 4-6 (AM)

Enciclica *Redemptor hominis*, 6-7 (OB)

Semicentenarul Episcopiei Ortodoxe Române din America, 8 (OB)

Mai există alți „uniți” pe glob ?, 8-9 (OB)

6 (1979)

Praznic luminos, 2-4 (OB)

Cristos pe pământ : bucurați-vă!, 4-6 (AM)

Crăciunul la români, 6-17 (ID)

7 (1980)

Criza familiei, 2-5 (OB)

Familia, 5-12 (ID)

Din învățăminte Papei Paul al VI-lea, 12-16 (NT)

Ideile conducătoare ale poporului român, 17-20 (OV)

8 (1980)

Ziua Învierii, 2 (OB)

Spre unirea Bisericilor, 3-27 (OB)

Dialog în libertate, 27-33 (AM)

9 (1980)

Pe drumul unirii, 2-3 (OB)

Înființarea Metropoliei Române Unite la jumătatea secolului al XIX-lea și politica orientală de atunci a Austriei, 3-22 (OB)

10 (1980)

Inițierea dialogului teologic dintre Bisericile Ortodoxă și Catolică, 3-5 (OB)

„Uniat” și „unit”, 6 (OB)

False dialoguri, 6-8 (OB)

„Duh” și „Spirit”, 16-21 (OB)

11 (1981)

Greci „ortodocși” și greci „uniți”, 2-23 (OB)

Libertatea religioasă la conferința dela Madrid, 24-28 (AM)

Istoria bisericească din România de azi și de mâine, 28-32 (OB)

12 (1981)

Învierea Domnului, 1-2 (OB)

Paștile la români, 3-23 (ID)

Sărbătorirea Sfintelor Paști în Biserica Română Unită, 23-25 (OB)

13 (1981)

Atentat împotriva Sfântului Părinte, 2-3 (OB)

Ecumenism la margini de Ecumenism – Sinoade și Pseudosinoade, 4-19 (OB)

14 (1981)

Ecumenism și antiecumensim în presa Bisericii Ortodoxe Române – Dela întrunirile ecumenice la Andrei Mureșanu, Gheorghe řincai și Simeon Bărnuțiu, 3-40 (OB)

Spre o altă formă de ecumenism, 41-46 (AM)

15-16 (1982) Între Roma și București – Unirea românilor, 1-88 (OB)

17 (1982)

Sesiunea Comisiei Teologice dela München, 2-11 (OB)

Țară fără țară ?, 11-20 (OB)

18 (1982) Torna, torna, fratre !, 2-15 (OB)

19-20 (1983) Biserica Română Unită și ecumenismul Corifeilor Renașterii culturale, 242 p. (OB)

21 (1983)

Despresurarea Vienei (1683) și Sfânta Ligă, 1-16 (OB)

Organizarea Bisericii Române Unite din Statele Unite ale Americii, 17 (OB)

22 (1983) Proclamarea de Fericit a lui Ieremia Valahul, 2-4 (OB)

23 (1984) La sărbătoarea Sf. Andrei în Fanar, 4-5 (OB)

24 (1984)

A treia rundă în dialogul teologic catolic-ortodox, 1-15 (OB)

Cuvântul Sf. Părinte Ioan Paul II despre dialogul teologic al Comisiei ortodoxo-catolice, 16-18

Biserica Siro-Ortodoxă a Antiohiei pe drumul unității, 19-20 (OB)

25 (1984)

Ecumenism românesc la München : Ortodoxia și Apusul, 2-9 (AR)

Sub semnul Romei creștine, 10-17 (AM)

Crucea, scară dumnezeiască, 18-20 (OB)

26 (1984) Națiune și ecumenism. Pastorală la înscăunarea Episcopului Alexandru Sterca Șuluțiu (1851-1852), 36 p. (OB)

27 (1985) Episcop romano-catolic la București, 5-6 (OB)

28-29 (1985) Reformă, Conciliu și Imperiu. Moștenirea lui Luther. Încadrare confesională și liberare ecumenică, 121 p. (OB)

30 (1985)

Uniții și Biserica Unită, 1-6 (OB)

Din viața Bisericii Române Unite : acțiunea de romano-catolicizare, 6-14 (TT)

Moartea Episcopului român unit din Maramureș, Ioan Dragomir, 14-19 (OB)

Sinodul special dela Roma, 19-21 (OB)

31-32 (1986) Unirea religioasă la porțile Moldovei și ale Țării Românești în prima jumătate a sec. XIX, 145 p. (OB)

33 (1986)

La deschiderea anului 1986, 1-5 (OB)

Cuvânt la înmormântarea Episcopului Ioan Dragomir, 6-10

Imnul de declarație și rezistență al Bisericii Române Unite, 11-14 (TT)

34 (1986)

Conferința ortodoxo-catolică dela Bari, 1-8 (OB)

Ecumenism ortodoxo-catolic: comisii naționale, 9-12 (OB)

La 20 de ani dela anularea anatemelor dintre Roma și Constantinopol, 12-18 (OB)

Prozelitism ? Cuvânt de revizuit, 18-25 (OB)

O conferință a Bisericilor Unite?, 26-27 (OB)

35 (1987)

Icoana : funcția ei în iconostas, 7-9 (ND)

Contemplarea iconostasului, 9-19 (OB)

Iconostasul în istoria națiunii române, 19-30 (OB)

Icoana și tabloul : între Orient și Occident, 31-44 (OB)

Arta și evlavia din Bisericile românești, sec. XIX și XX, 45-72 (OB)

Pentru libertatea Bisericii Române Unite, 73-75 (OB)

36 (1987)

Banatu-i fruncea ! Problema morții și a vieții, 1-21 (OB)

Chestiunea avortului – Discurs rostit în ședința senatului dela 7 februarie 1935, 22-34 (Episcop Alexandru Nicolescu)

Instrucția Congregației pentru Doctrina Credinței cu privire la respectul față de viață dela începuturile ei, 34

37-38 (1987) Metropolia Bisericii Române Unite proclamată în 1855 la Blaj, 419 p. (OB)

39 (1988)

Apel către Români din Germania și din tot Occidentul, 1 (OB)

Încotro ? Între ortodocși și uniți, 2-43 (OB)

40 (1988) La porțile „Soborului”, 15 p. (OB)

41 (1988)

Aromâni și Unirea, 1-12 (OB)

Conversațiile ecumenice ortodoxo-catolice, 13-28 (OB)

42 (1988) 1000 de ani dela Botezul poporului Rus, 84 p. (OB)

43-44 (1989) Vizita Sfântului Părinte în Țările Scandinaviei, 34 p. (OB)

45-46 (1989) Fenomenul Moscovei și Sfântul Petru, 32 p. (OB)

47-48 (1990) Limes-ul roman și urmele lui, 129 p. (OB)

49-50 (1990) Unirea Românilor, 91 p. (OB)

51-52 (1991) Spre o nouă față a Bisericii Române Unite, 80 p. (OB)

53-60 (1991-1993) Istoria Bisericii Române Unite, partea a II-a, 1752-1783, 195 p. (ZP)

61-64 (1993-1994) Dincolo de Balamand

Privire asupra ecumenismului nou, 1-2 (OB)

Al 75-lea aniversar al Fundației Institutului Oriental, 3-20 (Card. Achille Silvestrini)

Noui relații diplomatice între Vatican și România, 21-30 (OB)

Ecumenism românesc după al doilea război mondial, 31-46 (OB)

Congresul dela Balamand, 47-71 (OB), extrase din *Istina* (Paris) și *Viața creștină* (Cluj)

Dreptul canonic și dialogul, 73-87 (Eleuterio Fortino)

65-68 (1994-1995) Istoria Bisericii Române Unite, partea I, 1697-1751, ed. a 2-a, 388 p. (ZP)

69-70 (1995) Chemarea la Unire sub ecumenism

Enciclica *Ut unum sint*, 4-31 (OB)

Comunicatul II către români de bună voință, 31 (OB)

71-72 (1996) Pași noi? Metropoliții Antonie Plămădeală pentru Români Ortodocși și Lucian Mureșan pentru Români Uniți la simpozionul organizat de *Pro Oriente* în Viena la 29 mai 1996. Cu întâmpinări de la Dr. Ioan Marin Mălinăș și Mons. Octavian Bărlea

Relațiile dintre Biserica Ortodoxă și cea Greco-Catolică din România, 10-35 (Antonie Plămădeală)

Coexistența între Biserica Ortodoxă și cea Greco-Catolică în România, 36-69 (Lucian Mureșan)

Cuvânt de încheiere, 70-79 (Ioan Marin Mălinăș)

Între Răsărit și Apus : Românii din anul 1700 până azi – o nouă chemare, 80-118 (OB)

73 (2000) Spre Înălțimi. Deschidere ecumenică cu ocazia vizitei Sfântului Părinte Ioan Paul II în România (7-9 mai 1999), 321 p. (OB)

Abrevieri:

- AM, Alexandru Mircea
- AR, Aureliu Răuță
- ID, Ioan Dan
- ND, Nicolae Dorescu
- NT, Nicolae Țimiraș
- OB, Octavian Bârlea
- OV, Octavian Vuia
- TT, Teresia B. Tătaru
- ZP, Zenovie Pâclișanu

NOTE

- ¹ Cf. anexă.
- ² RICCEUR 1992, pp. 107-116. Traducerea românească se găsește în volumul său intitulat *Despre traducere*, cf. RICCEUR 2005, pp. 45-63.
- ³ Deși, pe de altă parte, E. Ch. Suttner a arătat că o atitudine eclesiastică exclusivistă în relația dintre catolicism și ortodoxie a devenit dominantă abia în secolul al XVIII-lea, tocmai în contextul discuțiilor despre Unirile religioase ale unor Biserici și comunități răsăritene cu Biserica Romei sau, altfel spus, despre uniatism, folosind un termen care în general are o conotație peiorativă : „Schisma dintre Răsărit și Apus, care a fost înțeleasă până atunci ca o dezbinare între Bisericile surori aflate în comuniune aproape deplină, a devenit din secolul al XVIII-lea o graniță confesională veritabilă.” (SUTTNER, p. 102). A se vedea întregul capitol dedicat acestei probleme, pp. 100-106.
- ⁴ Cf. SUTTNER, p. 106 : „Cine este despărțit în credință de singura Biserică mândruitoare aparține, potrivit cuvintelor Evangheliei, oilor pierdute. Singura Biserică mândruitoare trebuie să aducă în sânul ei pe asemenea creștini, iar preoții lor ca buni păstori trebuie să-i urmeze. Condamnarea reciprocă din secolul al XVIII-lea a determinat începutul unei perioade în istoria bisericească în care mulți misionari catolici cu mare zel au căutat să-i determine pe creștinii răsăriteni la încorporarea în Biserica Catolică. Cine reflectă prea putin la convingerile ecclesiológice care i-au determinat spre aceasta este în pericol să atribuie lucrării lor întemeiate pe constiință intenții de prozelitism.” *Perspective* 19-20/1983, pp. 1-4.
- ⁵ O analiză istorică echilibrată, precum cea a lui C. Alzati, reliefază caracterul „ecumenic” al acestui conciliu, atât din perspectiva latinilor cât și din cea a grecilor. Problematica identității și a alterității confesionale între Răsărit și Apus a fost discutată între cele două legații, dar nu și receptată ulterior în lumea ortodoxă. În ciuda acestei urmări a conciliului, se poate distinge din punct de vedere istoric între atitudinea genuină față de alteritatea confesională a participanților direcți la dialog și versiunea treptat „ideologizată” a celuilalt, datorată și diferențelor de mentalitate ale mediilor receptoare. În acest sens, istoricul italian scrie : „Interpretarea unirii florentine în termenii unei abdicări de la propria identitate și tradiție din partea grecilor care au aderat, epigoni coruși ai latinismului occidental, rezultă a fi nesușinută din punct de vedere istoric. Ea este însă interpretarea care s-a stabilizat în Răsărit, a celui de-al «VIII-lea Conciliu».” (ALZATI, p. 177)
- ⁶ Cf. SUTTNER, pp. 68-69 : „După căderea Imperiului bizantin, nici o altă instituție nu a preluat funcția bisericească de până atunci a împăratului. Astfel, Bisericile grecești și slave răsăritene n-au mai avut un coordonator pe care să-l fi recunoscut toate patriarhiile (...) Datorită faptului că nu mai exista acum nimici care să se fi îngrijit de o poziție comună a numeroaselor Biserici [răsăritene] față de Biserica apuseană, la cumpăna secolelor XVI-XVII a debutat o perioadă în care unele Biserici răsăritene autonome, din regiuni

diferite, au început să caute înțelegeri particulare cu Biserica latină. Nu s-a mai urmărit înlăturarea schismei bisericești dintre grecii și slavii răsăriteni, pe de o parte, și latini, pe de altă parte, cum s-a întâmplat la sinodul florentin. Mai mult, s-au încheiat în schimb uniri parțiale, care au deschis un capitol dureros în istoria schismei dintre Răsărit și Apus.”

⁸ CÂMPEANU.

⁹ PÂCLIȘANU.

¹⁰ Cf. BÂRLEA, „Biserica Română Unită și ecumenismul Corifeilor Renașterii culturale”, în *Perspective*, München, 19-20/1983, pp. 1-236.

¹¹ Sensul tehnic al termenului uniatism, definit în cadrul Comisiei mixte de dialog la întâlnirile de la Freising (1991) și Balamand (1993), este foarte bine explicat de E. Ch. Suttner în studiul său, „Unde și când a avut loc în istoria Bisericii uniatismul condamnat de Comisia de dialog Catolic-Ortodox?”, în GORUN, POP, pp. 81-91. Cf., de pildă: „Declarația comună [de la Balamand] numește drept o caracteristică hotărâtoare a uniatismului care trebuie respins neobservarea *stării Bisericii Ortodoxe care este o Biserică soră ce oferă haruri și mijloace mânduitoare*. Așadar, ceea ce Comisia de dialog numește uniatism s-a petrecut doar atunci când s-a neglijat sau chiar respins din spire partea catolică sacramentalitatea comunității respective.” (art. cit., p. 84).

¹² Am omis rubricile de importanță secundară, precum *știrile* sau *anunțurile* publicate în răstimpuri în paginile revistei și am menționat articolele, studiile, conferințele, unele cu pronunțat caracter științific, precum și câteva mesaje citite de Mons. Bârlea la Radio Vatican.

BIBLIOGRAFIE

- Perspective, nr. 1-73, München, 1978-2000.
- ALZATI, C., *În inima Europei. Studii de istorie religioasă a spațiului românesc*, Presa Universitară Clujeană, Cluj, 1998.
- CÂMPEANU, R., *Biserica Română Unită între istorie și istoriografie*, Presa Universitară Clujeană, Cluj, 2003.
- CRĂCIUN, M., O. GHITTA (eds.), *Ethnicity and Religion in Central and Eastern Europe*, Presa Universitară Clujeană, Cluj, 1995.
- CRĂCIUN, M., O. GHITTA, G. MURDOCK (eds.), *Confessional Identity in East-Central Europe*, Aldershot, 2002.
- GHIȘA, C., *Biserica greco-catolică din Transilvania (1700-1850). Elaborarea discursului identitar*, Presa Universitară Clujeană, Cluj, 2006.
- GHITTA, O., *Nașterea unei Biserici. Biserica Greco-Catolică din Sătmar în primul ei secol de existență (1667-1761)*, Presa Universitară Clujeană, Cluj, 2001.
- GORUN, Gh., H. POP (coord.), *300 de ani de la Unirea Bisericii românești din Transilvania cu Biserica Romei*, Presa Universitară Clujeană, Cluj, 2000.
- MIRON, G., *Biserica greco-catolică din Transilvania. Cler și enoriași (1697-1782)*, Presa Universitară Clujeană, Cluj, 2004.
- PÂCLIŞANU, Z., *Istoria Bisericii Române Unite*, Galaxia Gutenberg, Cluj, 2005.
- RICŒUR, P., *Soi-même comme un autre*, Seuil, Paris, 1990.
- RICŒUR, P., „Quel ethos nouveau pour l'Europe?”, in P. KŁOSOWSKI (éd.), *Imaginer l'Europe. Le marché intérieur européen, tâche culturelle et économique*, Cerf, Paris, 1992, pp. 107-116.
- RICŒUR, P., *Despre traducere*, Iași, 2005, abreviat DT.
- RICŒUR, P., *Memoria, istoria, uitarea*, Amarcord, Timișoara, 2001.
- SUTTNER, E. Ch., *Bisericile Răsăritului și Apusului de-a lungul istoriei bisericești*, Ars Longa, Iași, 1998.

IDENTITÉ ET ALTÉRITÉ CONFESIONNELLE DANS LA REVUE *PERSPECTIVE* DE MUNICH (1978-2000)

Mgr. Octavian Bârlea (1913-2005) est l'une des figures intéressantes de la diaspora roumaine, et pas seulement comme prêtre grec-catholique, mais aussi à cause de ses multiples travaux d'historien, écrits enracinés dans ses préoccupations et thèmes fondamentaux comme l'identité de la culture roumaine ou la vocation des Roumains pour l'unité chrétienne.

A partir de l'année 1978, il a édité à Munich le bulletin de la Mission Roumaine Unie de l'Allemagne, intitulé *Perspectives*, qui a représenté jusqu'à la fin de sa vie plus qu'un simple bulletin ecclésiastique, à l'ancienne ou à la moderne, avec des contributions remarquables au problème œcuménique des trois dernières décennies.

Le programme des *Perspectives*

Dans l'article adressé *Aux lecteurs* dans le premier numéro des *Perspectives* (juillet-octobre 1978), l'auteur expose le but et l'idéal de la nouvelle revue : « elle [la revue] ne se veut pas comme un début, mais comme une continuation. Une continuation qui veut pourtant avoir un chemin propre ou, plus précisément, un accent qui est le sien. » Et quel est cet accent ?

« On en a eu des publications roumaines après la deuxième guerre mondiale, ici et là, et il y a même aujourd'hui des parutions qui restent incontestées dans leurs domaines. Donc les idéaux ne datent pas d'aujourd'hui. Mais le cœur du journalisme roumain ne perdra pas s'il est enrichi d'une nouvelle voix, d'une nouvelle publication, qui veut, elle aussi, être fraîche et orienter vers des perspectives neuves, soit en essayant une synthèse des idées du monde libre qui sont débattues en matière de religion et de culture, soit en cherchant une distribution à petite échelle des grandes valeurs qui restent massives et brutes dans les grandes œuvres, ou encore en aspirant à une compréhension des signes du temps. »

Il y a donc trois modalités de travail annoncées dans le programme de la nouvelle publication, qui veut d'abord *orienter*, offrir les prémisses d'un discernement en matière religieuse et culturelle par son caractère de synthèse, propager dans un large public des résultats de recherches importantes et lire les « signes du temps » : « Les *Perspectives* veulent constituer une petite île de certitudes au milieu de l'océan des incertitudes. La revue veut être une terre ferme, qui puisse illuminer au loin, comme un phare, les idées chrétiennes, elle veut être un radar qui capte de loin les dangers, elle veut ouvrir des horizons pour l'amélioration de l'homme et, ainsi, pour un monde meilleur. »

Si la revue a tenu ou non ces promesses, le lecteur peut en juger lui-même facilement en parcourant l'archive munichoise. A partir de son troisième numéro (janvier-mars 1979), la revue offre une version bilingue, en roumain et en allemand, pour ses articles et études principales. Un regard sur la table des matières de la revue et sur la liste de ses collaborateurs au fil des années peut montrer, au-delà de la rhétorique d'un programme annoncé, comment on l'a mis en écriture¹.

Les trois modèles de Paul Ricœur

Pour mettre en évidence l'originalité des thèses d'Octavian Bârlea quant à la relation entre le gréco-catholicisme et l'orthodoxie roumaine, je trouve nécessaire un positionnement de ce débat dans le cadre plus ample du rapport entre identité et altérité. C'est pour cela que je propose dans ce qui suit un regard comparatif des idées de l'historien et théologien roumain avec la perspective philosophique de Paul Ricœur.

Au début des années 90 – donc tout de suite après les événements européens de l'année 1989 – Ricœur a écrit une étude sur le fondement culturel de la construction européenne, intitulé « Quel ethos nouveau pour l'Europe ? »². Il aborde ici le problème de l'identité et de l'altérité culturelle à travers trois modèles possibles : la traduction, les mémoires croisées, le pardon. Les modèles proposés ne sont pas les branches d'une classification neutre, mais décrivent la marche ascendante d'un rapport qui intègre de mieux en mieux les parties en relation.

Je vérifie en ce qui suit la pertinence de cette typologie dans le domaine du dialogue interconfessionnel, plus précisément dans la relation entre orthodoxes et grecs-catholiques en Roumanie. Je discute les thèses du philosophe français en les comparant avec le modèle proposé par Bârlea.

Le modèle de la traduction

Pour Paul Ricœur, l'idée européenne, qui se veut effective et qui vise une réussite entière au plan institutionnel, n'ambitionne pas l'effacement des identités des Etats et, subrepticement, des cultures qui composent la réalité du continent et son histoire spirituelle. C'est pour cela qu'un premier modèle possible de la relation entre des partenaires de la construction européenne est le paradigme de la *traduction*. Celle-ci décrit non seulement une situation de fait, mais aussi la possibilité de toute interaction future :

« Ce premier modèle est parfaitement approprié à la situation de l'Europe qui, au point de vue linguistique, présente un pluralisme non seulement indépassable, mais qu'il est infiniment souhaitable de préserver. Ce n'est sans doute pas le rêve de donner une nouvelle chance à l'esperanto qui nous menace le plus, ni même celui de faire triompher une seule grande langue de culture comme unique instrument de communication ; c'est plutôt le danger de l'incommunicabilité, par repli jaloux de chacun sur ses traditions linguistiques. Or l'Europe est et sera inéluctablement polyglotte. C'est ici que le modèle de la traduction comporte des exigences et des promesses qui s'étendent très loin jusqu'au cœur de la vie éthique et spirituelle des individus et des peuples. » (EE, 108)

L'auteur ne demande pas ici s'il est désirable d'avoir une langue unique de communication à l'intérieur du monde européen, peut-être simplement et fondamentalement parce qu'il reconnaît le polyglottisme qui caractérise l'univers linguistique en discussion. Le fait incontournable de la pluralité des langues, placé par l'histoire culturelle entre Babel et Pentecôte, ne permettrait pas une telle vision idéaliste de la *langue unique*. Plus qu'une méditation sur la réduction *ad unum*, le thème de la communication s'avère fécond, à travers la médiation linguistique. Les cultures, soutenues et exprimées par les langues qui les portent, visent tant l'adéquation à l'expérience particulière d'un peuple que la possibilité de son universalisation, pour être perçues par d'autres groupes ethniques ou nations, par le biais des traductions.

Ainsi, Ricœur tend à formuler un « principe de la traductibilité universelle », comme condition *a priori* de la communication culturelle :

« La traduction est de fait, la traductibilité de droit. (...) D'abord elle [la traduction] suppose des traducteurs bilingues, donc des médiateurs en

chair et en os ; ensuite elle consiste dans la recherche de la meilleure adéquation possible entre les ressources propres de la langue d'accueil et celles de la langue d'origine ; à cet égard, le modèle orgueilleux des « dépoilles des Egyptiens », que l'on trouve une fois chez saint Augustin, n'est pas le modèle qui mérite d'être honoré, mais celui plus modeste, proposé par von Humboldt, d'élever le génie de sa propre langue au niveau de celui de la langue étrangère, surtout lorsqu'il s'agit de créations originales qui constituent un défi pour la langue d'accueil. Il s'agit bien d'habiter chez l'autre, afin de le conduire chez soi à titre d'hôte invité. » (EE, 108-109)

Entre catholicisme et orthodoxie

Les observations antérieures ont une application très claire dans le domaine des relations interconfessionnelles. La position théologique classique, tant catholique qu'orthodoxe, considère que la vérité dogmatique se trouve d'un seul coté, d'où le manque de désir de connaître l'autre³. Pourtant, ce manque de désir est parfois dépassé par un intérêt secondaire pour conquérir l'autre, tant théoriquement – par la polémique religieuse – que pratiquement – en essayant de le gagner pour notre doctrine⁴.

Par ailleurs, on trouve dans l'histoire du christianisme un mouvement dans le sens contraire, qui milite pour la restauration de l'unité ecclésiale perdue, connu surtout sous le nom d'*œcuménisme*. En reliant certains épisodes du passé ecclésial des Roumains, Octavian Bârlea voit cette préoccupation de repositionnement ecclésiastique déjà à la fin du XVIIème siècle, au temps de l'Union de l'Eglise roumaine de la Transylvanie avec le Siège romain (1697-1701). En contestant quelques aspects du dialogue œcuménique soutenu pendant la période communiste est-européenne et soviétique, l'historien regarde vers les siècles antérieurs et il note :

« Il s'est enraciné chez beaucoup la conviction que l'œcuménisme, comme effort d'union des chrétiens du monde entier dans une seule Eglise, serait un phénomène du XXème siècle, ayant sa plus haute expression au Concile Vatican II. (...) Mais ne devrait-on pas regarder en arrière dans l'histoire de l'Eglise – parce que l'œcuménisme date du début de l'Eglise ! – pour trouver des suggestions utiles pour notre temps ? Ne devrait-on pas regarder surtout dans l'espace roumain et dans l'histoire de l'Eglise Roumaine Unie – qui est toute, à partir de l'Union de 1700, une histoire de l'œcuménisme – et, partant de là, nous orienter dans le présent ? »⁵

Je me propose de vérifier la suggestion de Bârlea et, au-delà du style rhétorique dans lequel elle est exprimée et de l'exagération que celui-ci entraîne : le gréco-catholicisme n'est pas dans tous ses aspects l'équivalent de l'œcuménisme, même si, à partir de sa naissance, il est basé d'une manière programmatique sur un tel projet...

Pour voir, ainsi, dans le gréco-catholicisme une interface entre l'Occident et l'Orient chrétien, il faut comprendre plus que ce qu'offre une simple observation géographique quant à la position intermédiaire de celui-ci par rapport aux deux Eglises ou une opinion insuffisamment informée de point de vue historique. Le placement *in between* doit être questionné plus rigoureusement, tant au niveau particulier d'une étude de cas – celui de la communauté des Roumains de Transylvanie entre le XVIIème et le XXème siècle – que dans les données théologiques du problème en discussion, la fidélité par rapport à une tradition et les exigences périodiques de renouvellement ou des influences latines.

Traduction et séparation

Comment peut-on transposer la catégorie des interprètes bilingues du domaine linguistique au domaine confessionnel ? Est-ce qu'on peut s'imaginer l'existence d'un espace intermédiaire, comme un *no man's land* ecclésial provisoire, avec les vertus inclusives du *et, et?* Si, par analogie, on fait la correspondance entre les langues et les systèmes dogmatiques ou au moins avec des idées et hypothèses théologiques, alors la possibilité de la traduction serait offerte par la présumée innocence et droiture doctrinale de l'autre. La même prémissse doit inclure l'acceptation du « génie » religieux de chaque partie, qui rend possible parfois que le mystère de la foi soit exprimé dans un mode plus heureux dans le cadre conceptuel choisi et assumé de la tradition complémentaire. En fait, ce type de traduction « religieuse » présuppose tacitement l'idée de complémentarité des positions en rapport.

Peut-on considérer que le gréco-catholicisme se situe dans cette position intermédiaire ? Occupe-t-il, historiquement et de manière programmatique, le lieu de frontière entre deux mondes, avec les avantages et les risques qui en dérivent ? Ce sont des questions que l'analyse du philosophe français éclaire particulièrement, en conférant au débat identitaire la dignité du concept de *traduction* également. Mais, on sait que le principal danger d'une traduction erronée est l'amplification

de l'incompréhension et que le traducteur en faute est jugé selon l'adage *traduttore, traditore*.

On peut observer que du point de vue de l'histoire de la théologie tout le débat autour du gréco-catholicisme, et pas seulement en Roumanie, est fondé sur l'évaluation du Concile de Ferrare-Florence⁶, en découlant comme une conséquence dans un contexte de crise⁷. Le problème revisité ici peut être formulé dans le même cadre de l'analogie du modèle ricœurien de la traduction. Ainsi, les communautés grecques-catholiques d'interface devraient être compétentes dans les deux langages théologiques pour pouvoir assurer une bonne traduction et une bonne rétroversión :

« [Le modèle de la traduction], à un plan véritablement spirituel, invite à étendre l'esprit de la traduction au rapport entre les cultures elles-mêmes, c'est-à-dire aux contenus de sens véhiculés par la traduction. C'est ici qu'il est besoin de traducteurs de culture à culture, de bilingues culturels, capables d'accompagner cette opération de transfert dans l'univers mental de l'autre culture, compte tenu de ses coutumes propres, de ses croyances de base, de ses convictions majeures, bref de l'ensemble de ses repères de sens. En ce sens on peut parler d'un *ethos* de la traduction, dont le but sera de répéter au plan culturel et spirituel le geste d'hospitalité linguistique évoqué plus haut. » (EE, 109)

Le modèle de l'échange des mémoires

Le croisement des mémoires est rendu possible par le principe universel de la traductibilité, établi par Ricœur dans son premier modèle de la relation identité-altérité. La mémoire inscrit le rapport à l'autre dans la trame historique, avec tout ce que cela comporte, y compris une nécessaire « relativisation » de son propre point de vue à la rencontre de perspectives différentes sur les mêmes événements. La mémoire introduit le caractère construit de l'identité, elle rend possible le rapport à soi comme être historique, un être qui « se raconte » en termes temporels :

« la première différence qui appelle transfert et hospitalité est une différence de mémoire, au plan même des coutumes, des règles, des normes, des croyances, des convictions qui font l'identité d'une culture. Mais parler de mémoire, ce n'est pas seulement évoquer une faculté psycho-physiologique ayant rapport à la conservation et à l'évocation des traces du passé ; c'est

mettre en avant la fonction « narrative » à travers laquelle s'exerce au plan public du langage cette capacité primaire de conservation et d'évocation. Au plan individuel déjà, c'est à travers les récits portant sur les autres et sur nous-mêmes que nous articulons et configurons notre propre temporalité. » (EE, 109)

Le rapport à l'autre suppose un certain transfert et une hospitalité, une sortie de soi et une découverte de l'altérité, la possibilité que ce processus soit effectif et pas seulement plausible. Le succès de cette démarche encourage à penser l'identité elle-même en termes narratifs, comme un procès en devenir, dynamique : « en même temps en effet que les actions racontées reçoivent de la mise en intrigue l'unité temporelle d'une histoire (*story*), les personnages du récit peuvent être dits eux aussi mis en intrigue. Ils sont racontés en même temps que l'histoire elle-même. Cette première remarque est lourde de conséquences, dont voici la principale : l'identité narrative n'est pas celle d'une substance immuable ou d'une structure fixe, mais l'identité mobile issue de la combinaison entre la concordance de l'histoire, prise comme une totalité structurée, et la discordance imposée par les péripeties rencontrées. Autrement dit, l'identité narrative participe à la mobilité du récit, à sa dialectique d'ordre et de désordre. » (EE, 110)

L'identité narrative

Penser l'identité en termes narratifs comporte deux types d'avantages. D'abord, on prend en considération la dimension historique des faits culturels étudiés et, ensuite, l'élucidation de soi est nuancée à cause des plans multiples du récit et à la présence dans l'histoire racontée d'autres personnages, qui contribuent à préciser le sujet. Ainsi,

« il est possible de réviser une histoire racontée en tenant compte d'autres péripeties, voire en organisant autrement les incidents racontés ; à la limite, il est possible de raconter plusieurs histoires sur les mêmes événements (quelque sens que l'on puisse donner alors à l'expression : mêmes événements). C'est ce qui arrive lorsqu'on s'efforce de tenir compte de l'histoire des autres. » (EE, 110)

L'exigence ici formulée a une applicabilité évidente dans l'histoire religieuse. La manière dont, en Roumanie, l'Eglise orthodoxe, d'une part,

et l'Eglise grecque-catholique, d'autre part, regardent des événements comme l'Union religieuse de la Transylvanie des années 1697-1701 ou le décret de suppression de l'Eglise grecque-catholique du 1er décembre 1948, les interprétations alimentées par les historiens confessionnels des deux camps, le fait qu'on ne tient pas compte de la perspective de l'autre sur des épisodes d'une histoire commune, sont des arguments qui plaident pour le diagnostic posé par le philosophe français à l'échange refusé des mémoires.

Un regard adéquat sur l'altérité confessionnelle dépend de la manière dont la mémoire se laisse interpeller par le récit de l'autre. Seulement ainsi la connaissance de soi sort de l'étroitesse d'une vision exclusiviste et, finalement, statique, pour permettre la réorganisation des plans en conflit en vue d'une interprétation historique *sine ira et studio*:

« Si chacun reçoit une certaine identité narrative des histoires qui lui sont racontées ou qu'il raconte sur lui-même, cette identité est mêlée à celle des autres, de façon à engendrer des histoires au second degré qui sont celles même des intersections entre histoires multiples (...) De ces deux phénomènes pris ensemble, celui de la constitution narrative de chaque identité personnelle et celui de l'enchevêtrement des vies et des aventures personnelles dans des histoires conduites par les uns et subies par les autres, et surtout racontées par les uns sur les autres, résulte un modèle dont la portée éthique est facile à entrevoir, celui que j'appelle de l'échange des mémoires. » (EE, 110)

La simple traduction d'une culture ou d'un langage confessionnel dans un autre doit être dépassée par un plus de bienveillance et par un effort herméneutique et narratif. La responsabilité est d'autant plus grande qu'on n'a pas affaire ici à un jeu désengagé d'identification avec des personnages du monde fictionnel ou d'un exercice ludique d'imagination, mais à assumer un passé religieux de conflits, dans l'espoir de son rassérénement :

« un engagement plus profond est requis par le passage du plan de la fiction à celui de la réalité historique. Il ne s'agit certes pas de revivre les événements réellement arrivés aux autres ; le caractère insubstituable des expériences de vie rend impossible cette chimérique intropathie ; plus modestement, mais plus énergiquement aussi, il s'agit d'échanger les mémoires au niveau narratif où celles-ci s'offrent à être comprises. Un nouvel *ethos* naît de la compréhension appliquée à l'intrication les uns dans les autres des récits nouveaux qui structurent et configurent ce

croisement entre les mémoires. Il s'agit là d'une véritable tâche, d'un véritable travail, dans lequel on pourrait reconnaître l'*Annerkenung* de l'idéalisme allemand, à savoir la « reconnaissance » considérée dans sa dimension narrative. » (EE, 110-111)

Raconter autrement

L'identité narrative se décline souvent en des termes univoques, qui ne laissent pas la place à des commentaires ou à des nuances. Le caractère massif et sûr de soi de l'identité confessionnelle apparaît aussi en général dans le discours orthodoxe ou grec-catholique dans l'espace roumain. Contrairement au scénario ricœurien, l'hospitalité et l'assomption du regard de l'autre sont remplacées par la définition en opposition. L'histoire de l'autre rend légitime, par contraste, sa propre position dans un discours apologétique et triomphaliste.

Le philosophe français plaide, encore une fois, pour la reprise sereine du passé, pour l'acceptation d'une vue complémentaire sur sa propre identité, pour la possibilité de la révision de certains moments glorieux ou traumatiques en tenant compte des « prétentions » de l'autre :

« L'identité d'un groupe, d'une culture, d'un peuple, d'une nation n'est pas celle d'une substance immuable, ni celle d'une structure fixe, mais bien celle d'une histoire racontée. Or les implications contemporaines de ce principe de l'identité narrative sont loin d'être aperçues ; une conception figée, arrogante, de l'identité culturelle empêche d'apercevoir les corollaires évoqués plus haut de ce principe, à savoir la possibilité de réviser toute histoire transmise, et celle de faire place à plusieurs histoires portant sur le même passé. Or, ce qui empêche bien des cultures de se laisser raconter autrement, c'est le rôle exercé sur la mémoire collective par ce que l'on appelle les événements fondateurs, dont la commémoration et la célébration répétées tendent à figer l'histoire de chaque groupe culturel dans une identité non seulement immuable mais volontairement et systématiquement incommunicable (...) *Raconter autrement* n'est pas contraire à une certaine piété historique, dans la mesure où la richesse inexhaustible de l'événement est honorée par la variété des récits qui en sont faits, et par la compétition que cette variété suscite. » (EE, 111)

La reprise des moments fondateurs peut être faite également avec les instruments de la recherche critique, comme le prouve dans le cas roumain l'enquête sur l'historiographie de l'Union religieuse menée par Remus

Câmpeanu¹. Les conclusions de son travail relèvent aussi le fait que cette attitude représente plutôt une heureuse exception par rapport à la règle – celle du discours identitaire, fondé sur des partis pris et sur une certitude de soi quasi-idéologique.

L'œuvre de Zenovie Pâclișanu, surtout son *Histoire de l'Eglise Roumaine Unie*², est illustrative pour un positionnement équilibré et composé par une variété de narrations racontées à partir de points de vue différents.

Le concept de tradition

Il faut distinguer d'abord la tradition du traditionalisme, qui signifie une répétition stérile des idées devenues des clichés ou des pratiques intemporelles, ce qui conduit à la fermeture face aux problèmes nouveaux. Le concept ingénú de tradition presuppose bien entendu la fidélité aux valeurs transmises et reçues, mais elle n'exclut pas la dimension de créativité à l'intérieur d'une matrice donnée. En plus, Ricœur compose un binôme de l'idée de transmission avec l'inventivité, en le formulant comme une « dette » du renouvellement :

« Il faut être passé par les exigences éthiques de la traduction – ce que j'ai appelé l'hospitalité linguistique – et par celle de l'échange des mémoires, qui est une autre sorte d'hospitalité narrative, pour aborder le phénomène de la tradition dans sa dimension proprement dialectique. Tradition au singulier veut dire transmission, transmission de choses dites, de croyances professées, de normes assumées, etc. Or, une telle transmission n'est vivante que si la tradition reste l'autre partenaire du couple qu'elle forme avec l'innovation. La tradition représente le côté de la dette à l'égard du passé et rappelle que nul ne commence rien à partir de rien ; mais une tradition ne reste vivante que si elle demeure prise dans un processus ininterrompu de réinterprétation. C'est ici qu'interviennent la révision des récits du passé et la lecture plurielle des événements fondateurs. » (EE, 112)

Sur le plan de l'histoire des Eglises roumaines, la révision sereine de l'Union religieuse de 1700, tant par l'historiographie orthodoxe que par la grecque-catholique, à une distance temporelle de trois siècles, devrait favoriser une interprétation plus complexe et équilibrée, acceptable à la limite par les deux communautés de foi. Si pour les uns elle représente

un nouveau et heureux commencement et que pour les autres elle équivaut à une trahison de la vraie foi, une relecture plurielle qui se fait par l'intersection des perspectives devrait favoriser une compréhension plus profonde, capable de débloquer certains stéréotypes de l'interprétation historique courante.

Le philosophe français invoque ici le concept de *promesse* – accomplie ou non tenue – qui contribue à une réévaluation des événements du passé en fonction de l'avenir :

« un aspect important de la relecture et de la révision des traditions transmises consiste dans le discernement des promesses non tenues du passé. Le passé, en effet, n'est pas seulement le révolu, ce qui a eu lieu et ne peut plus être changé ; il est vivant dans la mémoire grâce aux flèches de futurité qui n'ont pas été tirées ou dont la trajectoire a été interrompue. Le futur inaccompli du passé constitue peut-être la part la plus riche d'une tradition. » (EE, 112)

L'idée d'un passé inaccompli ou celle d'une promesse non tenue présupposent une vision sur l'histoire qui tient compte aussi des virtualités, des conséquences attendues des événements, mais qui ne se sont pas produites conformément à la détermination initiale. Sans recourir à un regard contrefactuel, qui essaierait de comprendre des successions hypothétiques d'événements, la thèse du philosophe français met l'accent sur le potentiel pluriel des interprétations historiques, enrichi justement par l'échange des perspectives. Des positions historiographiques initialement antagoniques peuvent se rapprocher les unes des autres si elles acceptent l'idée de cet *admirabile commercium*:

« La délivrance de ce futur inaccompli du passé est le bénéfice majeur qu'on peut attendre du croisement des mémoires et de l'échange des récits. Ce sont principalement les événements fondateurs d'une communauté historique qu'il faudrait soumettre à cette lecture critique, de manière à libérer la charge d'espérance qu'il portait et que le cours ultérieur de l'histoire a trahie. Le passé est un cimetière de promesses non tenues, qu'il s'agit de ressusciter à la façon des ossements de la vallée de Josaphat dans la prophétie d'Ezéchiel. » (EE, 112)

Le modèle du pardon

Si le premier modèle invoqué constitue la condition de possibilité entre deux termes, l'intersection des mémoires propose déjà des pas importants en vue du rapprochement. Pourtant, au-delà de la stratégie ou de la tactique d'une telle démarche, l'idée du pardon propose une manière radicale de surmonter tout conflit.

Mais le paradigme du pardon ne vient pas par un autre chemin, il suit la direction de la mémoire en approfondissant l'acte du souvenir :

« le rôle du récit dans la constitution de l'identité narrative a marqué la façon de raconter autrement ; or le pardon est une forme spécifique de révision du passé et, à travers lui, de l'identité narrative propre à chacun ; d'autre part, l'enchevêtrement des histoires de vie donne l'occasion d'une révision non plus solitaire et introspective de son propre passé, mais d'une mutuelle où l'on a pu voir le fruit le plus précieux de l'échange des mémoires ; or, le pardon est aussi une forme spécifique de cette révision mutuelle, dont la délivrance des promesses non tenues du passé est l'effet le plus précieux. » (EE, 113)

Le spécifique du modèle du pardon réside dans la tentative de surmonter le caractère traumatique de certains événements historiques. Pour l'assomption collective de ces faits, on a besoin d'un regard purifié sur le passé. La souffrance communautaire, la marginalisation ou même la diabolisation de certains groupes au long de l'histoire, font partie de l'héritage culturel qu'on doit accepter pour pouvoir le dépasser. Dans la relation entre l'Eglise orthodoxe et l'Eglise grecque-catholique en Roumanie, il y a au moins deux moments de ce genre : l'Union religieuse de 1700 et la suppression de l'Eglise Roumaine Unie par le décret du 1er décembre 1948. Ces événements sont vus différemment en général en fonction de l'appartenance confessionnelle du chercheur : si pour la communauté grecque-catholique l'acte de 1700 représente l'acte de naissance et la reprise des liens avec l'Occident chrétien par l'annulation du schisme, pour les orthodoxes le geste d'union n'est pas légitime, soit pour des raisons dogmatiques, soit nationales. En sens inverse, l'année 1948 signifie pour l'historiographie orthodoxe l'accomplissement d'un idéal d'unité et l'annulation, par réparation, d'un acte de trahison (1700), tandis que pour le regard grec-catholique l'unification est vue comme un abus, opéré en collaboration avec un gouvernement athée par la suppression de la liberté religieuse.

Le rôle de la souffrance

Le rôle des événements fondateurs ou mémorables dans le modèle des mémoires croisées est tenu dans le nouveau paradigme par la souffrance subie. Et pas tellement ou pas premièrement sa propre souffrance, à laquelle la mémoire d'une communauté est indissolublement liée, mais celle provoquée aux autres, une souffrance dont la responsabilité peut être assumée en se reconnaissant coupable. Ricoeur signale avec acuité le danger qui guette, en l'année 1990, l'Europe de l'Est à la sortie du communisme, c'est-à-dire ne pas accepter l'altérité ethnique et religieuse, un regard triomphaliste sur son propre passé et de condamnation des narrations historiques alternatives.

Vue de cette perspective, une thérapie prophylactique devient obligatoire par rapport au

« recours pervers à l'identité narrative, privée des correctifs importants que l'on a dits : révision des propres récits, enchevêtrement aux récits de l'autre. A ces correctifs, non négligeables, nous ajoutons maintenant ce complément : comprendre la souffrance des autres dans le passé et dans le présent. Dès lors, l'échange des mémoires requis par notre second modèle exige, selon le nouveau modèle, l'échange de la mémoire des souffrances infligées et subies. Or, cet échange exige plus que l'imagination et la sympathie invoquées plus haut. Ce plus a quelque chose à voir avec la pardon, dans la mesure où le pardon consiste à *briser la dette*. » (EE, 113-114)

Proposer un modèle fondé sur l'idée du pardon est d'autant plus adéquat lorsqu'on s'adresse à des communautés de foi, qui présupposent selon leurs constitutions l'exercice et la pratique de cette vertu. Le pardon religieux, requis quotidiennement dans le christianisme et appliqué dans tous les domaines de la vie privée et ecclésiale, justement à cause de cela ne devrait pas apparaître comme une exigence exorbitante non plus dans les relations interconfessionnelles.

Tout le débat politique sur la pratique du pardon a, selon Ricoeur, un fondement religieux et doit être discuté en se référant à ce niveau-là :

« le pardon, dans son sens plénier, excède de loin les catégories politiques ; il appartient à un ordre – l'ordre de la charité –, qui dépasse même l'ordre de la moralité. Le pardon relève d'une économie du don, dont la logique de surabondance excède la logique de réciprocité (...) En tant qu'elle

excède l'ordre de la moralité, l'économie du don appartient plutôt à ce qu'on pourrait appeler la « poétique » de la vie morale, si l'on garde au mot poétique son double sens : de créativité, au plan de la dynamique de l'agir, de chant et d'hymne, au plan de l'expression verbale. C'est donc de cette économie spirituelle, de cette poétique de la vie morale, que relève essentiellement le pardon. Sa puissance « poétique » consiste à briser la loi d'irréversibilité du temps, en changeant, sinon le passé en tant que recueil de tout ce qui est arrivé, du moins sa signification pour les hommes du présent ; il le fait en levant la charge de culpabilité qui paralyse le rapport des hommes agissants et souffrants à leur propre histoire. » (EE, 114)

Deux tentations

La pratique sociale du pardon est efficace aussi dans les relations interconfessionnelles, elle rend possible la continuation du dialogue entre des positions théologiques, entre des engagements spirituels et entre des communautés de foi. Mais avant de s'appliquer *ad extra*, le pardon suppose une pratique à l'intérieur même de l'Eglise qui le clame et en fonction duquel elle se sent responsable. Reconnaître sa faute est une autre condition de possibilité d'une telle démarche, même si, par ailleurs, le pardon

« n'abolit pas la dette, dans la mesure où nous sommes et restons les héritiers du passé, mais il lève la peine de la dette. Ces considérations, nous l'avons dit, n'ont pas leur emploi premier dans la sphère politique, dont la règle majeure est la justice et la réciprocité, et non la charité et le don. Ne peut-on suggérer néanmoins que l'ordre de la justice et de la réciprocité puisse être touché par celui de la charité et du don : touché, c'est-à-dire affecté, et, si j'ose dire, attendri ? » (EE, 114)

Si le pardon comme méthode de réconciliation sociale a prouvé plusieurs fois son efficacité, dans l'approche générale du phénomène, il faut éviter deux tentations, selon le philosophe français : l'oubli et le pardon facile. Nous allons les analyser tour à tour.

D'abord, le pardon ne doit pas être confondu avec l'oubli. Cela est d'autant plus évident au niveau de la mémoire collective, qui ne peut pas d'ailleurs se dispenser spontanément du fardeau de son passé. Pour Ricœur,

« on ne peut pardonner que là où il n'y a pas d'oubli, là où la parole a été rendue aux humiliés. Rien ne serait plus détestable que ce que Jankélévitch appelait le pardon oublié, fruit de la frivolité et de l'indifférence. C'est bien pourquoi le travail du pardon doit se greffer sur le travail de la mémoire dans le langage de la narration. » (EE, 115)

Probablement que celui-ci n'est pas d'ailleurs un danger imminent dans le cas des conflits interconfessionnels ou des tensions existantes à un moment donné entre des communautés religieuses, mais plutôt l'inverse, c'est-à-dire l'impossibilité de dépasser l'antagonisme à cause d'un excès de mémoire ou d'une mémoire insuffisamment purifiée par l'intersection avec la narration de l'autre. L'exemple roumain de l'histoire des Eglises orthodoxe et grecque-catholique le confirme.

La seconde application erronée du modèle social du pardon constitue le pardon facile, sans coûts moraux et sans le nécessaire processus thérapeutique. L'offre du pardon doit être précédée naturellement par la demande de pardon et – parfois – par un temps d'attente et de réparation :

« le premier rapport que l'on a au pardon ce n'est pas l'exercice du pardon facilement exercé – ce qui ramène encore une fois à l'oubli –, mais la pratique difficile de la demande du pardon. A l'égard de ceux, victimes de crimes imprescriptibles qu'ils tiennent pour impardonnable, il n'est pas d'autre sagesse que d'attendre les temps meilleurs où la formulation des torts subis par l'offensé aura exercé son effet cathartique premier, et où l'offenseur sera allé jusqu'au bout de la compréhension des crimes commis par lui. Il y a un temps pour l'impardonnable et un temps pour le pardon. Le pardon exige longue patience. » (EE, 115)

Justice et charité

Les résultats de l'analyse ricœurienne doivent être adaptés, probablement, à l'étude d'un rapport interconfessionnel. Cette fois-ci, il ne s'agit pas directement de crimes ou de relations marquées par une histoire simplement sanglante, mais plutôt d'un conflit installé dans la longue durée d'une coexistence relativement pacifique, seulement ponctuée par des violences sporadiques. La fracture symbolique qui sépare les deux communautés a existé presque depuis le commencement, même si elle a été accompagnée tout au long de son parcours par l'espérance de son dépassement. Octavian Bârlea a analysé quelques moments

importants de l'essai de grouper tous les Roumains transylvains dans une seule Eglise « roumaine » sous l'égide romaine³.

Dans le cas de la Roumanie postcommuniste, l'articulation du modèle ricœurien du pardon avec la pratique de la justice, fondée strictement sur l'idée de réparation, semble un problème plus aigu. Les problèmes patrimoniaux qui existent entre les deux Eglises et qui proviennent de la suppression de l'Eglise grecque-catholique en 1948, suivie par quatre décennies de clandestinité, période dans laquelle ses biens, confisqués par l'Etat, ont été attribués en grande partie à l'Eglise orthodoxe qui les a utilisés, ces problèmes n'ont pas trouvé une solution satisfaisante même après 18 années de discussions et de débats. Le recours unilatéral au modèle du pardon a prouvé son inefficacité tant qu'il n'a pas été accompagné par des signes clairs de regret et par la reconnaissance des fautes évidentes du passé récent.

Les Eglises et la pratique du pardon

Le plaidoyer de Paul Ricœur en faveur du modèle du pardon dans les rapports entre des communautés ethniques, linguistiques, culturelles ou religieuses se clôt, comme on s'y attendait de la part d'un philosophe engagé religieusement dans une communauté chrétienne, en soulignant le rôle particulier que les Eglises doivent assumer dans l'économie de ces relations identité-altérité. L'exhortation du penseur français apparaît d'autant plus appropriée dans l'essai de comprendre une situation interconfessionnelle marquée par des tensions et par la violence symbolique.

Je terminerai mon parcours du texte de Paul Ricœur par une ample citation du même travail, en ne retenant pas seulement les aspects liés à la signification théologico-politique du christianisme dans l'histoire européenne, mais aussi l'expérience personnelle de l'auteur, transparentes dans ses conclusions, celles d'un minoritaire religieux ouvert au dialogue – comme Octavian Bârlea, d'ailleurs :

« Les confessions chrétiennes ont assurément leur rôle à jouer dans la mesure où elles ont reçu en héritage la parole évangélique du pardon et de l'amour des ennemis. En ce sens, leur manière d'aborder les problèmes discutés ici serait de commencer par le pardon et de placer sous le signe du pardon les deux autres thèmes du croisement des mémoires et de la

traduction d'une langue culturelle dans une autre. Mais les communautés chrétiennes ont aussi un prix à payer pour être entendues. Ce prix est double : elles ont, d'une part, à parcourir jusqu'à son extrême fin le chemin de l'abandon du pouvoir, de ce pouvoir exercé tantôt directement, tantôt indirectement par l'entremise du bras séculier, tantôt – plus subtilement – en redoublant de leur autorité la dimension verticale de domination caractéristique du phénomène de souveraineté dans le cadre principalement des Etats-Nations, et cela au dépens de la relation horizontale du vouloir vivre ensemble. C'est dans la mesure où les communautés chrétiennes auront clairement rompu avec un certain 'théologico-politique', où le théologique justifie à titre primaire la dimension de domination dans les rapports politiques, et, dans la mesure où elles sauront donner, par contraste, sa chance à un autre 'théologico-politique', où la relation ecclésiale, s'affirmant comme lieu d'entraide en vue du salut, deviendrait véritablement un modèle de fraternité pour toutes les autres institutions, – c'est dans cette mesure que le message de l'Evangile risquera d'être entendu des politiques à l'échelle de la grande Europe. Ceci amène à dire – et c'est le second prix à payer par les communautés chrétiennes – que le premier lieu où le modèle du pardon est à mettre à l'épreuve, c'est celui des échanges interconfessionnels. C'est d'abord à l'égard les unes des autres que les grandes communautés chrétiennes ont à exercer le pardon mutuel afin de 'briser la dette' héritée d'une longue histoire de persécution, d'inquisition, de répression. » (EE, 116)

Le modèle des *Perspectives* : l'Union religieuse

Le simple fait de parcourir la table des matières des *Perspectives* entre les années 1978 et 2000 montre que la contribution principale à sa réalisation est due à Mgr. Bârlea, son orientation spirituelle étant partagée, dans les grandes lignes, par les autres collaborateurs grecs-catholiques de la revue.

La préoccupation prioritaire de Bârlea dans les années 1978-1989 a été la reprise dans le débat public et dans la conscience de l'exil roumain du destin de l'Eglise Roumaine Unie. Après 1989, la stratégie de l'auteur est devenue plus complexe, tout en allant dans la même direction que durant les années antérieures, à savoir vers le dialogue entre les grecs-catholiques et les orthodoxes roumains. Pendant les deux périodes, Bârlea a lancé deux appels à l'unité religieuse, mais sans les résultats attendus, avec pourtant des échos favorables surtout parmi les Roumains de l'Occident, tant orthodoxes que grecs-catholiques.

Le contenu de la revue a connu également, durant ces années, un glissement visible, à partir de la position théologique initiale – celle d'un penseur en quelque sorte solitaire, même s'il était suivi par des voix moins importantes, et qui proposait une solution œcuménique propre, par la formule simple de l'unité chrétienne sous l'égide de l'évêque de Rome – à un accompagnement des débats œcuméniques et du dialogue bilatéral catholique-orthodoxe, qui a débuté officiellement en 1980. Vue de cette perspective, la revue munichoise peut être regardée aussi comme une chronique roumaine de l'œcuménisme, d'autant plus intéressante qu'elle était unique dans son genre à l'intérieur de l'exil roumain.

La contribution du Mgr. Bârlea au débat interconfessionnel suit elle aussi le parcours mentionné, à partir d'une attitude théologique grecque-catholique spécifique, selon laquelle l'Eglise Unie signifie un œcuménisme *ante litteram*, à une position plus modérée – mais pas radicalement différente de la première – selon laquelle la solution du différend est transférée légitimement à la commission mixte de dialogue, au plus haut niveau et avec une représentation internationale, entre les Eglises orthodoxes et l'Eglise catholique. Cela suppose l'acceptation de la ligne suivie par la commission et des documents signés à l'occasion des réunions, inclusivement de la controversée déclaration de Balamand (1993), qui limite explicitement la relevance du modèle grec-catholique dans le contexte œcuménique et dans la relation entre catholicisme et orthodoxie.

Mais l'évolution mentionnée de l'auteur des *Perspectives* n'annule pas sa thèse principale en matière d'œcuménisme, c'est-à-dire l'idéal de l'Union religieuse. Les deux appels, formulés tant durant la période de clandestinité grecque-catholique que pendant la période de liberté confessionnelle, montrent que Mgr. Bârlea pensait, au-delà des dogmes – mais sans les ignorer non plus, seulement en ne les considérants pas comme décisifs dans le rapport entre catholicisme et orthodoxie – à ce qu'on pourrait nommer un modèle de l'Union religieuse. Et si cette hypothèse est justifiée, la conclusion qui en résulte est que la théologie unioniste d'Octavian Bârlea représente une forme réélaborée de l'intuition œcuménique qui a animé la vague d'Unions religieuses qui s'est produite pendant la soi-disant Contre-Réforme catholique (XVI-XVIIIe siècles).

Plus que cela, par l'érudition historique engagée dans sa démarche unioniste – et pas uniate⁴ – Bârlea a visé plus loin que, par exemple, Paul Ricœur, même avec son troisième modèle, parce que le pardon préconisé par le paradigme du philosophe français laisse encore place à une

séparation fondamentale. Si le pardon proposé et présupposé par le modèle ricœurien le plus radical peut être interprété dans un sens minimal, comme restant toujours dans le domaine éthique et n'entrant pas sans équivoque dans le religieux, le paradigme de l'Union apparaît comme un accomplissement de la démarche œcuménique, réalisé dans les cadres d'un ecclésiologie de communion.

Même si Mgr. Bârlea n'a pas vu son rêve accompli, et les Eglises orthodoxe et grecque-catholique n'ont pas paru tenir compte jusqu'à présent des appels venus de Munich, le modèle œcuménique et ecclésiologique proposé et soutenu avec persévérance par l'historien et le théologien roumain reste, à mon sens, le plus pertinent pour l'histoire à venir du rapport entre l'identité grecque-catholique roumaine et son altérité orthodoxe.

Annexe : la table des matières de la revue *Perspective* (Munich, 1978-2000)⁵

Bulletin de la Mission Roumaine Unie de l'Allemagne

No. 1 (juillet-octobre 1978)

Aux lecteurs, p. 1 (OB)

A l'échange d'époque. De Paul VI à Jean-Paul II, 1 (OB)

Au tombeau de Paul VI, 3-4 (OB)

Dialogue avec Paul VI (trad. de Jean Guitton), 5-6

Témoignages sur Paul VI, 7-9 (NT)

Jean-Paul I, 9-11 (OB)

Jean-Paul II, 11-14 (OB)

2 (1978)

Entre passé et avenir, 1 (OB)

« L'heure de l'accomplissement du temps », 1-5 (OV)

L'Eglise Roumaine Unie et le problème national, 6-14 (OB)

3 (1979), *bilingue à partir de ce numéro*

Sous le signe de l'unité, 1 (OB)

La visite du card. Joseph Ratzinger à la Mission Roumaine Unie de Munich, avec les discours de OB, Viorel Mehedințu, card. Ratzinger, 2-13

4 (1979) L'Eglise Roumaine Unie. Sa situation aujourd'hui et ses perspectives de demain, 1-21 (OB)

5 (1979)

La visite du Saint Père Jean-Paul II en Pologne, 1-4 (OB)

La voie de la liberté passe aujourd'hui par Rome, 4-6 (AM)

L'encyclique *Redemptor hominis*, 6-7 (OB)

Le demi-centenaire de l'Evêché orthodoxe roumain de l'Amérique, 8 (OB)

Y a-t-il d'autres « unis » dans le monde ?, 8-9 (OB)

6 (1979)

Joyeuse fête, 2-4 (OB)

Le Christ sur la terre : réjouissez-vous !, 4-6 (AM)

Le Noël chez les Roumains, 6-17 (ID)

7 (1980)

La crise de la famille, 2-5 (OB)

La famille, 5-12 (ID)

De l'enseignement du Pape Paul VI, 12-16 (NT)

Les idées directrices du peuple roumain, 17-20 (OV)

8 (1980)

Le jour de la Résurrection, 2 (OB)

Vers l'union des Eglises, 3-27 (OB)

Dialogue en liberté, 27-33 (OB)

9 (1980)

Sur la voie de l'unité, 2-3 (OB)

La fondation de la Métropolie Roumaine Unie à la moitié du XIXème siècle et la politique orientale de l'Autriche de ce jour, 3-22 (OB)

10 (1980)

Le commencement du dialogue théologique entre les Eglises orthodoxes et l'Eglise catholique, 3-5 (OB)

« Uni » et « uniate », 6 (OB)

Faux dialogues, 6-8 (OB)

« Duh » et « Spirit », 16-21 (OB)

11 (1981)

Grecs « orthodoxes » et grecs « unis », 2-23 (OB)

La liberté religieuse à la Conférence de Madrid, 24-28 (AM)

L'histoire ecclésiastique de la Roumanie d'aujourd'hui et de demain, 28-32 (OB)

12 (1981)

La Résurrection du Seigneur, 1-2 (OB)

Les Pâques chez les Roumains, 3-23 (ID)

La célébration pascale dans l'Eglise Roumaine Unie, 23-25 (OB)

13 (1981)

Attentat contre le Saint Père, 2-3 (OB)

Œcuménismes en marges de l'œcuménisme – Synodes et Faux Synodes, 4-19 (OB)

14 (1981)

Œcuménisme et anti-œcuménisme dans la presse de l'Eglise orthodoxe roumaine – Des réunions œcuméniques jusqu'à Andrei Mureşanu, Gheorghe Tinca et Simeon Bărnău, 3-40 (OB)

Vers un autre œcuménisme, 41-46 (AM)

15-16 (1982) Entre Rome et Bucarest – l'Union des roumains, 1-88 (OB)

17 (1982)

La session de la Commission Théologique de Munich, 2-11 (OB)

Pays sans patrie ?, 11-20 (OB)

18 (1982) Torna, torna, fratre !, 2-15 (OB)

19-20 (1983) L'Eglise Roumaine Unie et l'œcuménisme des coryphées de la Renaissance culturelle, 242 p. (OB)

21 (1983)

La libération de Vienne (1683) et la Sainte Ligue, 1-16 (OB)

L'organisation de l'Eglise Roumaine Unie aux Etats-Unis, 17 (OB)

22 (1983) La proclamation du Bienheureux Jérémie le Valache, 2-4 (OB)

23 (1984) A la fête de Saint André au Fanar, 4-5 (OB)

24 (1984)

La troisième réunion de dialogue théologique catholique-orthodoxe, 1-15 (OB)

L'allocution du Saint Père Jean-Paul II sur le dialogue théologique de la Commission orthodoxe-catholique, 16-18 (OB)

L'Eglise syro-orthodoxe d'Antioche sur la voie de l'unité, 19-20 (OB)

25 (1984)

Œcuménisme roumain à Munich : l'Orthodoxie et l'Occident, 2-9 (AR)

Sous le signe de la Rome chrétienne, 10-17 (AM)

La croix, échelle divine, 18-20 (OB)

26 (1984) Nation et œcuménisme. La lettre pastorale à l'intronisation de l'Evêque Alexandru Sterca Șulușiu (1851-1852), 36 p. (OB)

27 (1985) Evêque catholique latin à Bucarest, 5-6 (OB)

28-29 (1985) Réforme, Concile et Empire. L'héritage de Luther. Encadrement confessionnel et libération œcuménique, 121 p. (OB)

30 (1985)

Les unis et l'Eglise Unie, 1-6 (OB)

De la vie de l'Eglise Roumaine Unie : l'action de latinisation, 6-14 (TT)

La mort de l'Evêque roumain uni de Maramureș, Ioan Dragomir, 14-19 (OB)

Synode spécial à Rome, 19-21 (OB)

31-32 (1986) L'union religieuse aux portes de la Moldavie et de la Valachie dans la première moitié du XIXème siècle, 145 p. (OB)

33 (1986)

A l'ouverture de l'année 1986, 1-5 (OB)

Allocution à l'enterrement de l'Evêque Ioan Dragomir, 6-10

L'hymne de déclaration et de résistance de l'Eglise Roumaine Unie, 11-14 (TT)

34 (1986)

La conférence orthodoxe-catholique de Bari, 1-8 (OB)

Œcuménisme orthodoxe-catholique : les commissions nationales, 9-12 (OB)

20 ans après l'annulation des anathèmes entre Rome et Constantinople, 12-18 (OB)

Prosélytisme ? Mot à réviser, 18-25 (OB)

Une conférence des Eglises Unies ?, 26-27 (OB)

35 (1987)

L'icône : sa fonction dans l'iconostase, 7-9 (ND)

Contempler l'iconostase, 9-19 (OB)

L'iconostase dans l'histoire de la nation roumaine, 19-30 (OB)

L'icône et le tableau : entre Orient et Occident, 31-44 (OB)

L'art et la piété des Eglises roumaines, XIXème et XXème siècles, 45-72 (OB)

Pour la liberté de l'Eglise Roumaine Unie, 73-75 (OB)

36 (1987)

Le Banat est le premier ! Le problème de la mort et de la vie, 1-21 (OB)

Le problème de l'avortement – Discours tenu dans la séance du sénat du 7 février 1935, 22-34 (Evêque Alexandru Nicolescu)

L'instruction de la Congrégation pour la Doctrine de la Foi concernant le respect de la vie dès son commencement, 34

37-38 (1987) La Métropolie de l'Eglise Roumaine Unie proclamée à Blaj, 419 p. (OB)

39 (1988)

Appel adressé aux roumains de l'Allemagne et de tout l'Occident, 1 (OB)

Quelle direction ? Entre orthodoxes et unis, 2-43 (OB)

40 (1988) Aux portes du « Sobor », 15 p. (OB)

41 (1988)

Les *aromâni* et l'Union, 1-12 (OB)

Les conversations œcuméniques orthodoxes-catholiques, 13-28 (OB)

42 (1988) 1000 ans du Baptême du peuple russe, 84 p. (OB)

43-44 (1989) La visite du Saint Père dans les pays de la Scandinavie, 34 p. (OB)

45-46 (1989) Le phénomène du Moscou et Saint Pierre, 32 p. (OB)

47-48 (1990) Le *limes* romain et ses traces, 129 p. (OB)

49-50 (1990) L'Union des roumains, 91 p. (OB)

51-52 (1991) Vers un nouveau visage de l'Eglise Roumaine Unie, 80 p. (OB)

53-60 (1991-1993) L'histoire de l'Eglise Roumaine Unie, IIème partie, 1752-1783, 195 p. (ZP)

61-64 (1993-1994) Au-delà de Balamand

Regard sur le nouvel œcuménisme, 1-2 (OB)

La 75ème anniversaire de la Fondation de l'Institut Oriental, 3-20 (card. Silvestrini)

Nouvelles relations diplomatiques entre le Vatican et la Roumanie, 21-30 (OB)

Œcuménisme roumain après la Seconde Guerre Mondiale, 31-46 (OB)

Le Congrès de Balamand, 47-71 (OB), extraits d'*Istina* (Paris) et *Viață creștină* (Cluj)

Le Droit canon et le dialogue, 73-87 (Eleuterio Fortino)

65-68 (1994-1995) L'histoire de l'Eglise Roumaine Unie, Ière partie, 1697-1751, 2ème éd., 388 p. (ZP)

69-70 (1995) L'appel à l'Union sous l'œcuménisme

L'encyclique *Ut unum sint*, 4-31 (OB)

Le deuxième communiqué adressé aux roumains de bienveillance, 31 (OB)

71-71 (1996) Des pas nouveaux ? Les Métropolites Antonie Plămădeală pour les roumains orthodoxes et Lucian Mureșan pour les roumains unis au Symposium organisé par *Pro Oriente* à Vienne, le 29 mai 1996. Avec les interventions de Dr. Ioan Marin Mălinăș et Mgr. Octavian Bârlea
Les relations entre l'Eglise orthodoxe et l'Eglise grecque-catholique en Roumanie, 10-35 (Antonie Plămădeală)

La coexistence des Eglises orthodoxe et grecque-catholique en Roumanie, 36-69 (Lucian Mureșan)

Discours de conclusion, 70-79 (Ioan Marin Mălinăș)

Entre Orient et Occident : les roumains, de l'année 1700 jusqu'à aujourd'hui – un appel nouveau, 80-118 (OB)

73 (2000) Vers des hauteurs. Ouverture œcuménique à l'occasion de la visite du Saint Père Jean-Paul II en Roumanie (le 7-9 mai 1999), 321 p. (OB)

Abréviations

AM, Alexandru Mircea

AR, Aureliu Răuță

ID, Ioan Dan

ND, Nicolae Dorescu

NT, Nicolae Țimiraș

OB, Octavian Bârlea

OV, Octavian Vuia

TT, Teresia B. Tătaru

ZP, Zenovie Pâclișanu

NOTES

- ¹ Cf. l'annexe.
- ² RICCEUR 1992.
- ³ D'autre part, E. Ch. Suttner a montré qu'une attitude ecclésiastique exclusiviste dans la relation entre catholicisme et orthodoxie est devenue prépondérante seulement au XVIIIème siècle, exactement dans le contexte des discussions sur les Unions de certaines Eglises et communautés religieuses orientales avec l'Eglise de Rome ou, autrement dit, sur l'uniatisme, pour employer un mot qui a généralement une connotation péjorative : « Le schisme entre Orient et Occident , qui a été compris jusqu'alors comme une querelle entre des Eglises sœurs qui se trouvaient en communion presque entière, est devenue à partir le XVIIIème siècle une véritable frontière confessionnelle. » (SUTTNER, p. 102). Voir tout le chapitre dédié à ce problème, pp. 100-106.
- ⁴ Cf. SUTTNER, p. 106 : « Celui qui n'a pas la foi de la seule Eglise rédemptrice appartient, selon les paroles de l'Evangile, aux brebis perdues. La seule Eglise rédemptrice doit attirer à soi ces chrétiens, et leurs prêtres, comme bons pasteurs, doivent les suivre. La condamnation réciproque du XVIIIème siècle a déterminé le début d'une période de l'histoire ecclésiastique où beaucoup de missionnaires catholiques très zélés ont essayé de convaincre les chrétiens orientaux à s'incorporer dans l'Eglise Catholique. Si on ne tient pas compte assez des ces convictions ecclésiologiques, on est en danger d'attribuer à leur travail fondé sur la conscience des intentions de prosélytisme. »
- ⁵ Perspective 19-20/1983, pp. 1-4.
- ⁶ Une analyse historique équilibrée, comme celle de C. Alzati, montre le caractère « oecuménique » de ce concile, tant du point de vue des latins que des grecs. Le problème de l'identité et de l'altérité confessionnelle entre l'Occident et l'Orient chrétien a été résolu par les deux délégations, mais l'accord n'a pas été reçu ultérieurement dans le monde orthodoxe. Contrairement à cette suite du concile, on peut distinguer d'un point de vue historique entre l'attitude ingénue vis-à-vis de l'altérité confessionnelle de la part des acteurs du dialogue et la version « idéologisée » au fur et à mesure, à cause également des différences de mentalité des milieux récepteurs. Dans ce sens, l'historien italien écrit : « L'interprétation de l'Union de Florence en termes d'abdication de leur propre identité et tradition de la part des grecs qui y ont signé, appelés des épigones corrompus du latinisme occidental, apparaît comme infondée du point de vue de l'analyse historique. Elle est pourtant l'interprétation qui s'est établie en Orient de ce "VIIIème concile." » (ALZATI, p. 177).
- ⁷ Cf. SUTTNER, pp. 68-69 : « Après la chute de l'Empire byzantin, aucune institution n'a repris la fonction ecclésiale que l'empereur tenait jusqu'alors. Ainsi, les Eglises grecques et slaves orientales ont cessé d'avoir un coordonnateur reconnu par toutes les patriarchies (...) Parce qu'il n'y avait

plus personne pour représenter une position commune des nombreuses Eglises [orientales] par rapport à l'Eglise occidentale, entre le XVIème et le XVIIème siècle a commencé une période quand certaines Eglises orientales autonomes, appartenant à des régions différentes, ont essayé d'établir des accords particuliers avec l'Eglise latine. On n'a plus essayé de supprimer le schisme des grecs et des slaves orientaux, d'une part, et des latins, d'autre part, comme on l'a fait au concile florentin, mais on a signé des accords d'union partielle qui ont ouvert un chapitre douloureux dans l'histoire du schisme entre Orient et Occident. »

¹ CÂMPEANU.

² PÂCLIȘANU.

³ Cf. BÂRLEA, „Biserica Română Unită și ecumenismul Corifeilor Renașterii culturale”, in *Perspective*, Munich, 19-20/1983, pp. 1-236.

⁴ Le sens technique du terme *uniatisme*, défini dans le cadre de la Commission mixte de dialogue aux sessions de Freising (1991) et de Balamand (1993), est très bien présenté par Suttner, cf. GORUN, POP, pp. 81-91. Il note, par exemple : « La déclaration commune [de Balamand] donne comme une caractéristique décisive de l'uniatisme qui doit être rejeté l'inattention à l'état de l'Eglise Orthodoxe comme celui d'une Eglise sœur qui offre des grâces et des moyens du salut. Ainsi, ce que la Commission de dialogue appelle uniatisme s'est passé seulement lorsqu'on a négligé ou même rejeté par la partie catholique la sacramentalité de la communauté respective. » (*art. cit.*, p. 84).

⁵ J'ai omis les rubriques d'importance secondaire, comme les *nouvelles* ou les *annonces* publiées de temps en temps dans les pages de la revue et j'ai mentionné les articles, les études et les conférences, quelques-unes avec un caractère scientifique prononcé, et aussi quelques messages lus par Mgr. Bârlea à Radio Vatican.

BIBLIOGRAPHIE

- Perspective, no. 1-73, Munich, 1978-2000.
- ALZATI, C., *În inima Europei. Studii de istorie religioasă a spațiului românesc*, Presa Universitară Clujeană, Cluj, 1998.
- CÂMPEANU, R., *Biserica Română Unită între istorie și istoriografie*, Presa Universitară Clujeană, Cluj, 2003.
- CRĂCIUN, M., O. GHITTA (eds.), *Ethnicity and Religion in Central and Eastern Europe*, Presa Universitară Clujeană, Cluj, 1995.
- CRĂCIUN, M., O. GHITTA, G. MURDOCK (eds.), *Confessional Identity in East-Central Europe*, Aldershot, 2002.
- GHIŞA, C., *Biserica greco-catolică din Transilvania (1700-1850). Elaborarea discursului identitar*, Presa Universitară Clujeană, Cluj, 2006.
- GHITTA, O., *Nașterea unei Biserici. Biserica Greco-Catolică din Sătmăr în primul ei secol de existență (1667-1761)*, Presa Universitară Clujeană, Cluj, 2001.
- GORUN, Gh., H. POP (coord.), *300 de ani de la Unirea Bisericii românești din Transilvania cu Biserica Romei*, Presa Universitară Clujeană, Cluj, 2000.
- MIRON, G., *Biserica greco-catolică din Transilvania. Cler și enoriași (1697-1782)*, Presa Universitară Clujeană, Cluj, 2004.
- PÂCLIŞANU, Z., *Istoria Bisericii Române Unite*, Galaxia Gutenberg, Cluj, 2005.
- RICŒUR, P., *Soi-même comme un autre*, Seuil, Paris, 1990.
- RICŒUR, P., « Quel ethos nouveau pour l'Europe ? », in P. KŁOSOWSKI (éd.), *Imaginer l'Europe. Le marché intérieur européen, tâche culturelle et économique*, Cerf, Paris, 1992, pp. 107-116, abrégé EE.
- RICŒUR, P., *Despre traducere*, Iași, 2005.
- RICŒUR, P., *Memoria, istoria, uitarea*, Amarcord, Timișoara, 2001.
- SUTTNER, E. Ch., *Bisericile Răsăritului și Apusului de-a lungul istoriei bisericești*, Ars Longa, Iași, 1998.